ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган җир

Родной край

3/4*2020

РЕЗОЛЮЦИЯ №6

О консолидации татарской нации

Принята на учредительном съезде Татарского общественного центра 17–18 февраля 1989 г.

Учитывая что татары расселены по всей территории СССР и только 25 % всех татар проживает в Татарской республике, что не удовлетворяются или плохо удовлетворяются их национальные интересы за пределами Татарстана, что годы сталинского режима были ликвидированы представительства татар в местных, областных, краевых и Верховных Советах вне пределов Татарстана и связь органов Татарстана и национальных групп за пределами республики стала номинальной, утверждая вместе с тем суверенность и неделимость татарской нации, общность культуры татар, независимо от административно-террито-риальною деления СССР,

Съезд заявляет:

1. Необходимо создать механизм консолидации татарской нации, сочетающий национально-территориальное образование в лице Татарской республики с внедрением принципов культурной автономии вне пределов республики.

2. В местах компактного проживания татар целесообразно создавать национальные сельские и районные Советы.

3. В республиках и областях с многочисленным татарским населением необходимо возродить представительства в поселковых, районных, городских, областных, краевых и Верховных Советах.

4. В регионах страны, где проживает татарское население, необходимо выявить и в дальнейшем постоянно прогнозировать потребность в национальных кадрах в области культуры, народного образования и на этой основе перед Государственным комитетом по народному образованию Татарской республики поставить вопрос о подготовке кадров в гуманитарных ВУЗах Казани.

5. Необходимо добиваться восстановления педагогических училищ по подготовке учителей национальных школ и воспитателей дошкольных учреждений в регионах многочисленного проживания татар.

6. Необходимо добиваться восстановления библиотек, культурно-просветительных учреждении, национальных театров, филиалов областных филармоний в местах компактного расселения татар.

7. Необходимо добиваться восстановления издания газет на татарском языке в местах многочисленного проживания татар, а также восстановления общетатарской центральной газеты.

8. Следует ходатайствовать о строительстве в Казани коротковолновой радиостанции, о введении регулярных передач на татарском языке на центральной телевидении, местных радио- и теле- студиях.

9. Необходимо добиваться постоянного обеспечения татарского населения страны продукцией Татарского книжного издательства.

Источник: Суверенный Татарстан. Документы. Материалы. Хроника. Автор-составитель. Д.М. Исхаков / Под ред. М.Н. Губогло. Т. II. Современный национализм татар. М.: ЦИМО, 1998. С. 190–191.

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

3–4*2020

Казан – 2020

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

3–4*2020

Казань – 2020

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:
Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:
Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:
Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гыйләҗев Искәндәр
Габдрафиков Илдар
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Ситдиков Айрат
Сафин Фаил
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме
Җаваплы сәркатип:
Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы
Корректор:
Фәйзуллина Дания Илдус кызы

Главный редактор:
Дамир Мавлявеевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:
Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:
Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гилязов Искандер
Габдрафиков Ильдар
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Ситдиков Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа
Ответственный секретарь:
Сагидуллина Мунира Халимовна
Корректор:
Файзуллина Дания Ильдусовна

Басманың адресы:
Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
e-mail: Monitoring_vkt@mail.ru
Татар төбәк тарихы буенча кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Адрес издания:
г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Ежеквартальный журнал по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган җир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].
№ 3–4. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2020.

Эчтәлек

Г.М. Гайнетдинова.
Мәртәбәле бөек халык. 10

А.А. Борһанов.
2018–2020 елларда Татарстанда һәм татар дөньясы төбәкләрендә төбәк тарихын өйрәнү җәмгыятьләре эшчәнлегенең кайбер нәтиҗәләре............ 12

Татарстанның 100 еллыгын каршылап

И.З. Гарифуллин.
Хәзерге Татарстанның чикләре ничек барлыкка килгән?.......................39

З.Г. Гарипова.
Автономия һәм милли проблемалар...48

А.Г. Галләмова.
Совет чорында татарларның милли үзбилгеләнү кризисы (ахыры). 52

Р.Р. Минһаҗ.
Татарстан һәм татар милләте турында чит илдә яшәүче татар профессорлары ни уйлыйлар? 65

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков.
Кай кабиләсенең тарихы һәм Госманлылар династиясенең барлыкка килүе турындагы мәсьәлә (ахыры)...70

Р.Ф. Гатауллин.
Төбәктәге этномассаны торгызу мәсьәләләре. 87

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Р.Х. Әмирханов.
Авыл халкының социаль-көнкүреш шартларын анализлау максатында халык санын алу (ревизия) һәм метрик материалларны җәлеп итү (ахыры). 94

И.Е. Алексеев.
«Чувашлар... таш коралларны Юма алласының ташлары – «Юман-ки», татарлар яшен ташлары «Яшен-таш», дип атыйлар». 101

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов.
Татарстанның Әтнә районыннан XV гасыр башы Болгар тәңкәләренең ике хәзинәсе. 124

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Р.Р. Мәһдиев.
Тыелган китап эзеннән. 128
Д.Н. Таҗиев.
Кармыш авылы мисалында мөселман мәхәлләләре язмышы..............144
Р.Р. Зәйдулла.
Саха учагының җылысы...164
И.Г. Закирова.
Әстерхан көндәлеге. 168
Р.Р. Әскәров.
Кыйгы Терегуловлары (ахыры). 187
Ф.З. Мусин.
Мариның тарихи җирлеге татар авылы булып тора. 202
Л.Х. Мөхәммәтҗанова.
Исеме үк җырлап торган Азнакай ул! 209
Р. Шәрифуллина.
Шалты авылы кайчан салынган?...221
Т.Ә. Биктимирова.
Ут эчендә татар кызлары...247
М.Х. Сәгыйдуллина.
Җиңәргә боерык бирелде. 253
Л.М. Алмаева.
Көньяк Уралда милли хәрәкәт тарихы...267
Т.Т. Нигъмәтҗанов.
Минем шәҗәрәм – данлыклы. 275
Л.Ә. Медведева.
Тукай музеена сәяхәт. 284

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Идегә дастаны (дәвамы). 291

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

Уфа өязенең татар халкы буенча I һәм II (1717 һәм 1744 еллар) ревизия мәгълүматлары (кайбер башка материалларны өстәп). 295

Олуг Татар иле

Ф.Ә. Бәйрәмова.
Казакъ даласында татар тарихы. 321

Чит ил университетлары студенткасы, ватандашыбызның безнең редакциягә хаты. 333

Шәхесләребез

Милләт хәдимәсе. Р.Р. Минһаҗ әңгәмәсе. 335

Татар рухы

А.Г. Хәйретдинов.
Муса Җаруллаһ (Ярулла углы Муса Бигиев): тормыш юлы һәм мирасы. 341

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Хроника..361

Татар шигъриятенең якты йолдызы. 362

Әнгам Атнабаевның туган төбәгендә шигърият фестивале. 364

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр

Тайчы: беренче күченүчеләрдән бүгенге көнгә кадәр… 369

Мансур Ганиевның «Абдул Салман морзалары» китабы. 373

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Гөлнәфис Вәлиевадан рецептлар..376

Эртник – себер татарларының балык бәлеше. 377

Ф. Хуҗахмәт.
Алмалы күзләрем. 379

Юбилярлар турында сүз

Себер татары: Садыков Клим Солтан улы. 384

Җирнең бер кисәге мин. 387

Рамай Юлдашевка – 50 яшь. 389

Хушлашу

Татар дөньясының йөзек кашы (некролог). 393

Авторлар буенча белешмә

Содержание

Г.М. Гайнетдинова.
Авторитетный великий народ. 10

А.А. Бурханов.
Некоторые итоги деятельности краеведческих обществ в Татарстане и в регионах татарского мира в 2018–2020 гг. 12

Навстречу 100-летию Татарстана

И.З. Гарифуллин.
Как возникли границы современного Татарстана?.................................39

З.Г. Гарипова.
Автономия и национальные проблемы. 48

А.Г. Галлямова.
Кризис национальной самоидентификации татар в советский период (окончание). 52

Р.Р. Мингазов.
Что думают татарские профессора, живущие за рубежом, о Татарстане и татарской нации? 65

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков.
История племени Кай и вопрос о происхождении династии Османов (окончание). 70

Р.Ф. Гатауллин.
Проблемы этновоспроизводства в регионе. 87

Научные публикации по краеведению

Р.Х. Амирханов.
Привлечение материалов переписи населения (ревизии) и метрических книг с целью анализа социально-бытовых условий сельских татар (окончание). 94

И.Е. Алексеев.
«Чуваши … называют каменные орудия камнями бога Юмы – «Юман-ки», татары – «Яшен-таш» – громовыми камнями…»....... 101

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов.
Два клада булгарских монет начала XV в. из Атнинского района Татарстана..124

Краеведение в научно-популярных публикациях

Р.Р. Магдиев.
По следам запрещенной книги. 128

Д.Н. Тазиев.
Судьба мусульманских приходов на примере села Кармышево...........144

Р.Р. Зайдулла.
Тепло очага Саха. 164

И.Г. Закирова.
Астраханский дневник. 168

Р.Р. Аскаров.
Кигинские Терегуловы (окончание). 187

Ф.З. Мусин.
Историческое поселение мари стало татарской деревней. 202

Л.Х. Мухаметзянова.
Благозвучное название Азнакаево. 209

Р. Шарифуллина.
Когда была заложена деревня Шалты? 221

Т.А. Биктимирова.
В горящем огне – татарские девушки. 247

М.Х. Сагидуллина.
Приказано победить...253

Л.М. Алмаева.
К истории национального движения на Южном Урале. 267

Т.Т. Нигаматзянов.
Моя родословная – знатная. 275

Л.А. Медведева.
Путешествие в музей Тукая. 284

Наше историко-краеведческое наследие

Дастан «Идегә» (продолжение). 291

Исторические источники по краеведению

Данные I и II (1717 и 1744 гг.) ревизий по татарскому населению Уфимского уезда (с добавлением некоторых других материалов).......295

Magna Tartaria

Ф.А. Байрамова.
История татар в казахской степи. 321

Письмо соотечественницы-студентки зарубежных университетов в нашу редакцию...333

Известные личности

Национальный лидер. Интервью Р.Р. Мингазова. 335

Татарский дух

А.Г. Хайрутдинов.
Муса Жаруллах (Бигиев Муса Яруллович): жизненный путь и наследие. 341

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Хроника...361

Яркая звезда татарской поэзии. 362

Фестиваль поэзии на родине Ангама Атнабаева. 364

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Тайчи: от первых поселенцев до сегодняшних дней…........................369

Книга Мансура Ганиева «Абдул Салман морзалары». 373

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Рецепты от Гульнафис Валеевой. 376

Эртник – пирог сибирских татар из рыбы...377

Ф. Хужахметова.
Яблоневая осень...379

Слово о юбилярах

Сибиртатар: Садыков Клим Султанович. 384

Частица я твоя земная..387

Рамаю Юлдашеву – 50 лет..389

Некролог

Жемчужина татарского мира (некролог). 393

Сведения об авторах

Галия
Гайнетдинова

МӘРТӘБӘЛЕ БӨЕК ХАЛЫК

Без – татарны өнәп бетермиләр,
«Кемнәр?» – дисез, безнең күршеләр.
Җирдә бераз таный башласалар,
Дөньясында арта көнчеләр.

Әллә җанда, әллә санда хикмәт,
Әллә туры сүзле телендә.
Тоталар да, сәбәп табалмагач,
Бәйләнәләр килеп, теленә.

Баш бирмәгән, бил бөкмәгән татар,
Алыштырмас телен башкага.
Ата-бабасының рухын яклар,
Намусын да сатмас акчага.

Без – татарлар, төрле сәбәп белән
Сибелгәнбез төрле якларга.
Юк бит җирдә татар яшәмәгән
Бер материк, бер ил дөньяда.

Кайда гына яшәмәсен татар,
Дине, теле, көе бер аның.
Күкрәгендә һәрчак милләтенә
Тугры булган җаны бар аның.

Бердәмлекнең уртак нигезенә
Иман камиллеге салынган.
Язмыш юлларында утлар, сулар кичеп,
Күптән зур чыныгу алынган.

Мәртәбәле бөек халык – татар,
Беркайчан да мескен булмаган.
Тамыры – нык, янау, өркетүгә
Бирешер татар әле тумаган.

Данлы халык – татар, яши белә
Милләтенең күреп кыйммәтен.
«Сындырырга» бирмәс ул бүген дә
Куәтле һәм көчле дәүләтен.

Теш кайрарга түгел, киресенчә,
Яклый белү кирәк татарны.
Казанышлар, зур ачышлар иле –
Дуслык иле – Татарстанны.

А.А. Бурханов

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРАЕВЕДЧЕСКИХ ОБЩЕСТВ В ТАТАРСТАНЕ И В РЕГИОНАХ ТАТАРСКОГО МИРА В 2018–2020 гг.

Активизация движения татарских краеведов, имеющее богатые исторические традиции в дореволюционной России, а также в советское время и первые десятилетия постсоветского развития, привела к организационному и юридическому оформлению краеведческих структур в форме «Общества татарских краеведов» при Всемирном конгрессе татар. 29–30 октября 2015 г., 24–25 марта 2017 г. и 3–5 апреля 2018 г. в Казани и 18–19 ноября 2016 г. в Уфе были проведены Всероссийские конференции и форумы татарских краеведов, которые оказали содействие в решении многих организационно-структурных вопросов, подвели итоги краеведческого движения и определили основные задачи краеведческих организаций, избрали их руководящие органы. Был также принят и утвержден Устав РОО «Общество татарских краеведов» РТ, начал с ноября 2017 г. и успешно издается ежеквартальный краеведческий журнал «Туган жир. Родной край»[1].

Первым уникальным опытом взаимодействия ученых и специалистов, краеведов, бизнесменов и представителей туристических структур, общественных организаций и органов власти стало проведение 15–17 ноября 2018 г. в Казани организованной Исполкомом Всемирного конгресса татар и РОО «Общество татарских краеведов» РТ при участии Государственного комитета РТ по туризму Всероссийской научно-практической конференции «Этнотуризм и краеведение в татарском мире: современное состояние и перспективы».

Важными событиями в жизни татарских краеведов и их организаций стали серия мероприятий, связанных с областными и республиканскими собраниями и конференциями краеведов: региональные и всероссийские (с международным участием) научно-практические (тематические) историко-краеведческие конференции, проведенные на базе сельских и городских школ и гимназий, техникумов и колледжей, домах культуры и библиотеках под эгидой региональных властей при участии академических институтов, вузов и музеев. К этому же ряду мероприятий можно отнести и ряд конференций, посвященных вопросам изучения населенных пунктов и регионов Республики Татарстан, проблемам истории и культуры Татарстана и народов Волго-Уральского региона, а также исто-

[1] См. подробнее: [Бурханов: 2016; 2017; 2018а; 2018б; 2019].

рии важнейших событий и дат, имеющих отношение к Татарской АССР, вкладу республики и татар в Победу в Великой Отечественной войне. К числу таких конференций можно отнести форумы, проведенные в Казани на базе Государственного Совета РТ и Казанского педколледжа, и в регионах Татарстана – городах Азнакаево (4 конференции) и Мамадыше, райцентрах Актаныше, Балтасях, Высокой Горе, Базарных Матаках и Черемшане, поселках Карабаше – Бугульминского, Шугурово (3 конференции) – Лениногорского и Юлдузе – Чистопольского районов, сельских поселениях Сарабикулово (3 конференции) – Лениногорского, Байряки – Ютазинского, Тат. Майна – Аксубаевского, Зирекле – Новошешминского районов РТ.

Из числа наиболее интересных и продуктивных мероприятий, проводимых региональными краеведческими обществами с участием государственных структур и ведомств, общественных организаций, представителей Татарстана и других регионов РФ, ученых из зарубежных стран, необходимо отметить Всероссийские и Межрегиональные историко-краеведческие конференции, прошедшие в Йошкар-Оле (РМЭ), Ульяновске, Пензе, Омске, Саратове, Тюмени, Тобольске, Томске, Сасово (Рязанская область), Сафакулево (Курганская область) и др. К примеру, проведение Межрегиональной конференции «История села – история России. Роль ислама в сохранении духовности татарского народа» (Йошкар-Ола, Республика Марий Эл, 18.04.2018 г.) является эталонным примером для татарских общественных организаций, работающих за пределами Татарстана по вопросу изучения и подготовки историй сел и деревень, определения места и роли татарского села в развитии культуры татарского народа и в целом всей многонациональной Российской Федерации.

Значительный вклад в развитие краеведения и организационного укрепления краеведческих структур внесли ежегодные Форумы краеведов Ульяновской области в январе-феврале 2017–2020 гг. Они показали высокий потенциал краеведческого движения в регионе и активность местных краеведов-исследователей в написании историй сел и деревень, развития музейного дела и увековечивания памяти выдающихся земляков.

Особое значение в расширении краеведческого движения в регионах Зауралья и Западной Сибири сыграли Международные, Всероссийские научно-практические историко-краеведческие конференции «Историко-культурное наследие татар и сибирских татар Тюменской области» (Тюмень, сентябрь 2017 г.), «Татары Омского Прииртышья: историко-культурное наследие и вклад в развитие региона» (Омск–Тара, 19–21 апреля 2018 г.), «Татары Зауралья и Южного Урала: история и современность. Сафакулевский район: проблемы истории и культуры» (с. Сафаку-

лево, Курганская обл., 23–24 октября 2019 г.) и проводимые ежегодно в Тобольске в начале августа в рамках праздника «Искер-жыен» конференции «Историко-культурное наследие сибирских татар» (в августе 2019 г. при участии краеведов прошла XI-я конференция).

Активизировалась деятельность ученых и краеведов по написанию и изданию краеведческих книг по истории регионов и сел (в том числе исчезнувших), а также о жизни и деятельности выдающихся деятелей-уроженцев татарских сел и деревень.

Прошли в торжественной обстановке презентации изданных краеведческих книг в с. Кереметь Аксубаевского района РТ, с. Кариле Балтасинского района РТ, с. Абдуллово и с. Чердаклы Чердаклинского района Ульяновской области, с. Старое Ермаково Камышлинского района Самарской области, в Саратове, в с. Тайчи Омской обл. и др. Интерес вызвали презентации книг на базе Всемирного конгресса татар, в частности, книги по истории с. Сатышево Сабинского района РТ и труд краеведа-ветерана В. В. Данилова по истории с. Хозесаново Кайбицкого района РТ и др.

Особо отметим презентацию на базе Всемирного конгресса татар серии книг, изданных за последние годы в Азнакаевском районе РТ. В этом регионе Татарстана силами коллектива авторов и отдельных краеведов при поддержке Главы района М. З. Шайдуллина и спонсоров были изданы 30 фундаментальных книг по истории района, отдельных сел, включая числе исчезнувших.

Кроме того, ученые и краеведы Татарстана провели ряд историко-краеведческих экспедиций в зоны старинных татарских селений, при этом изучая объекты природы, памятники археологии, эпиграфики, архитектуры и промышленности, а также – параллельно – музейные и архивные материалы. Экспедиции под руководством А. А. Бурханова с участием краеведов были проведены в 2015–2019 гг. в ряде татарских сел Звериноголовского, Альменевского, Сафакулевского, Шадринского, Куртамышского районов Курганской области, Кунашакского и Красноармейского районов Челябинской обл., Большереченского, Тарского и Тевризского районов Омской обл., Чердаклинского района Ульяновской обл., Козловского района Чувашской Республики и в Азнакаевском, Муслюмовском, Черемшанском, Лениногорском, Ютазинском, Новошешминском районах Татарстана.

Все вышеизложенное показывает высокий потенциал деятельности отдельных ученых и краеведов, краеведческих структур, что и позволило нам достаточно профессионально и на фундаментальной базе провести Всероссийский форум татарских краеведов в Томске в сентябре 2019 г. с посещением исторических мест Новосибирской обл. и Екатеринбурга.

Целью данного форума являлось объединение усилий ученых и специалистов, краеведов, общественных деятелей, представителей органов власти и СМИ вокруг практической деятельности по решению проблем, связанных с изучением, сохранением и использованием объектов историко-культурного наследия татарского народа. Основной темой форума стало изучение, сохранение, благоустройство и использование в туристических и воспитательных целях татарских городских слобод XVII–XIX вв. в регионах РФ, Казахстане и других странах. При этом форум также рассмотрел вопросы истории, современное состояние и перспективы развития татарских сел в регионах Евразии, а также проблемы изучения жизни и деятельности выдающихся татар, внесших вклад в культурное и духовное наследие татарского и других народов.

Всероссийский форум татарских краеведов в Томске, в работе которого приняли участие более 200 представителей 20 республик и областей РФ, а также Казахстана и Узбекистана, признал завершенным процесс становления татарского краеведческого движения в регионах Российской Федерации, отметил вклад в этот процесс Исполкома Всемирного конгресса татар и «Общества татарских краеведов» РТ и рекомендовал всем регионам компактного проживания татар в РФ и странах СНГ продолжить работу по активизации деятельности краеведческих структур.

Эффективность решения организационных вопросов по созданию и практической деятельности краеведческих структур в Татарстане, Башкортостане, республиках и областях Поволжья, Урала, Сибири и других регионах татарского мира, а также активизация деятельности отдельных краеведов и местных краеведческих объединений, высокая результативность проведения всероссийских, межрегиональных и региональных краеведческих форумов, тематических научно-практических конференций и других мероприятий краеведческого направления, итоги успешного проведения Всероссийского форума татарских краеведов в Томске в сентябре 2019 г. позволили Исполкому Всемирного конгресса татар, Совету РОО «Общество татарских краеведов» РТ и редколлегии краеведческого журнала «Туган жир. Родной край» поставить вопрос о проведении Всероссийского Форума татарских краеведов в Омской обл. – Омске и Таре с посещением татарских населенных пунктов в пределах Омско-Тарского Прииртышья во второй половине сентября 2020 г. Несмотря на сложную эпидемиологическую ситуации в стране, подготовка к названному мероприятию ведется согласно планам работы Всемирного конгресса татар и РОО «Общество татарских краеведов» РТ.

Кроме того, практически завершены все организационные вопросы по проведению всероссийских историко-краеведческих конференций по

вопросам региональной истории в Азнакаево и с. Зай-Каратай Лениногорского района РТ, готовящихся в рамках 100-летия образования Татарской АССР и 75-летия Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг., а также юбилеев населенных пунктов и отдельных предприятий.

* * *

В рамках подведения итогов деятельности краеведческих организаций и предстоящих конференций и Форума татарских краеведов, далее будут подведены некоторые итоги деятельности в 2018–2020 гг. «Общества татарских краеведов» РТ и региональных краеведческих организаций Поволжья, Урала и Сибири.

I. ОРГАНИЗАЦИОННАЯ И МЕТОДИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Если первые годы организации Совета «Всетатарского общества краеведов» (ВТОК – председатель – К. А. Аблязов) и Совета «Общества татарских краеведов» РТ (председатель – А. А. Бурханов) проходили достаточно стихийно, с определенными трудностями, что было связано с отсутствием опыта деятельности многих активистов, случайным подбором членов Совета и нерешенностью основных финансовых и организационных вопросов, то, в течение 2–3 лет деятельность краеведческих структур постепенно начала приобретать планомерный и целенаправленный характер, к тому же расширилась география работ и произошло организационное оформление структур и обществ татарских краеведов как в районах и городах Татарстана, так и в основных регионах проживания татар – в Поволжье, Урале и Сибири.

К сожалению, в самый ответственный момент организационного оформления ВТОК от возложенных обязанностей председателя Совета самоустранился К. А. Аблязов. Многократные официальные и неформальные обращения к нему за помощью в работе, либо относительно официального отказа от своей деятельности в Обществе, не дали результатов. Фактически активная деятельность Совета ВТОК на этом приостановилась, в этой ситуации по личной инициативе и по просьбе руководства ВКТ, организацию деятельности по проведению Всероссийских форумов татарских краеведов и созданию краеведческих структур, а также координации деятельности краеведов и их обществ в регионах Волго-Уралья и в других частях Российской Федерации, в целом на себя взяло РОО «Общество татарских краеведов» РТ (под руководством первого зам. председателя Совета ВТОК А. А. Бурханова). В решении ряда вопросов по организационной работе в регионах РФ оказывали поддержку главный редактор журнала «Туган жир. Родной край» Д. М. Исхаков,

руководители и активисты региональных краеведческих обществ. Большая помощь татарскому краеведческому движению была оказана руководителем ВКТ, в рамках исполкома ВКТ создавшем Комитет по работе с краеведами с небольшим числом сотрудников. В итоге улучшилась организационная работа краеведческих структур в районах и городах РТ, активизировалась деятельность по совершенствованию работы и созданию новых подразделений краеведческих структур в Республике Марий Эл, Ульяновской, Омской, Кемеровской, Самарской, Пензенской, Пермской, Свердловской, Кировской обл. Деятельность РОО «Общество татарских краеведов» РТ, краеведческих структур в районах Татарстана и регионах РФ и работу редколлегии журнала «Туган жир. Родной край» поддержали не только руководство ВКТ, но и региональные власти, а также татарские общественные организации и спонсоры.

С учетом ряда проблем и нерешенных пока вопросов, в 2018–2020 гг. проводилась конкретная работа по ряду направлений деятельности краеведческих структур организационного и методического характера (с учетом принятых ежегодных планов работы и внеплановой деятельности). В том числе:

1. Продолжается подготовка и принятие основополагающих и методических документов по краеведению.
   а. Прошло государственную регистрацию и получило свидетельство Министерства юстиции РТ от 14 марта 2018 г. РОО «Общество татарских краеведов» РТ. Эта организация подала все соответствующие документы о продлении своей деятельности в 2019 и 2020 гг.
   б. Прошел регистрацию 29 марта 2018 г. в Национальном центре и получил Свидетельство о присвоении Международного стандартного номера сериального издания краеведческий журнал «Туган жир. Родной край».
   в. На государственную регистрацию общественных организаций подали документы общества татарских краеведов Республики Марий Эл, Ульяновской, Свердловской, Пермской, Омской, Кемеровской и Самарской обл. Аналогичная работа начата и проводится в ряде других регионов РФ, районах и городах РТ.

   К этому же ряду относится I межрегиональная научно-организационная, историко-краеведческая конференция «Краеведение в Мамадышском районе РТ: история, современность и перспективы развития», проведенная 11 февраля 2020 г. в райцентре Мамадыш РТ, в ходе которой были решено создать «Общество татарских краеведов» Мамадышского района как отделение РОО «Общество татарских краеведов РТ».

В рамках проводившейся организационно-краеведческой работы стали налаживаться контакты и связи РОО «Общество татарских краеведов» РТ и других региональных краеведческих обществ, ведется интенсивная работа по обмену опытом по регистрации и другим направлениям деятельности. К примеру, Ульяновское областное объединение татарских краеведов (председатель – Р. Ф. Ахмедуллов) было создано без юридической регистрации еще в 2016 г. на базе Татарской национальной культурной автономии Ульяновской обл. Ежегодно, в январе–феврале в области проводится областной форум татарских краеведов с участием 80–100 делегатов из всех районов и городов региона. В частности, 31 января 2020 г. в Ульяновске состоялся очередной форум татарских краеведов региона с участием ученых, представителей органов региональной и местной власти, СМИ, религиозных и общественных организаций, ветеранов войны и воинской службы, а также гостей из Самарской обл. Были заслушаны и обсуждены более 25 докладов, показаны видеосюжеты по истории и современном состоянии эпиграфических и архитектурных памятников области. Отметим, что организация татарских краеведов Ульяновской области ведет разностороннюю поисковую, музейно-краеведческую и издательскую деятельность.

В Пермском крае краеведческая организация (руководитель – Э. Ш. Уразов) была создана при РОО НКА татар региона. Особое место в своей деятельности организация краеведов региона уделяет изучению памятников историко-культурного наследия и сбору материалов по истории татарских сел, проведению историко-краеведческих конференций в районах края, изданию книг и сборников. В своей работе краеведы особое место уделяют сотрудничеству с учеными-историками, научно-исследовательскими институтами и вузами региона и Татарстана.

Краеведческий центр Новокузнецка Кемеровской обл. (руководитель – А. А. Аширов), созданный на базе Управления городской администрации, фактически превратился в центр татарских краеведов всего Кемеровского региона. Он проводит значительную научно-поисковую работу по изучению истории татар региона, а также музейно-краеведческую и издательскую деятельность.

Общество татарских краеведов по изучению истории татар Южного Урала (руководитель – М. Ш. Ахатов), работающей при поддержке Исполкома Конгресса татар Челябинской обл. на базе СОШ № 81 Челябинска им. Героя Советского Союза Мусы Джалиля, объединило в

своей деятельности ученых-историков и краеведов области и ведет разностороннюю работу по краеведению.

Совет татарских краеведов Свердловской обл. (председатель – Ф. Гафуров) был создан при Постоянном представительстве РТ в Уральском регионе. Активисты «Общества краеведов» ведут эффективную работу по изучению, возрождению и использованию объектов татарской истории и архитектуры, благоустройству татарских кладбищ в Екатеринбурге и татарских населенных пунктах региона. В Свердловской обл. 43 татарских села и деревень, однако пока написана история только 2-х населенных пунктов, что выводит задачу изучения и написания их истории на первый план.

В Москве «Общество татарских краеведов» действует также на базе Полномочного представительства РТ в РФ. Однако, необходимо активизировать деятельность краеведческих структур как самой в Москве, Московской обл., так и в регионах Центральной России.

2. Проведена работа по уточнению и дополнению списка активистов-краеведов из городов и районов РТ и большинства регионов РФ. В этом плане проводится работа с местными властями, татарскими общественными и краеведческими объединениями на местах, персональная работа с краеведами – авторами книг и участниками форумов и конференций.
3. В рамках практической деятельности и в связи с подготовкой к переписи населения в РФ, ведется работа по сбору сведений о татарских селах и деревнях регионов Российской Федерации. Эту работу «Общество татарских краеведов» РТ проводит совместно с Исполкомом ВКТ, татарскими общественными и краеведческими организациями в регионах и на местах.
4. Проводится активная научно-методическая работа по оформлению экспозиций и тематических выставок в районных и городских краеведческих музеях и школьных уголков по истории родного края, посвященных истории и культуре жителей сел, деревень, районов, жизни и деятельности выдающихся земляков-уроженцев региона.

Нами была оказана реальная помощь в изучении имевшихся ранее и новых археологических этнографических и историко-культурных материалов, поступивших при открытии новых музеев в райцентрах и селах Муслюмово, Сарманово, Байряка, Сатышево, Черемшан, Базарные Матаки, а также городах Азнакаево, Зеленодольск, Кукмор, Тетюши РТ. Аналогичная научно-методическая работа со стороны ученых и краеведов проводится в Старокулаткинском музее им. Х. А. Аблязова, Елховоозерском музее им. Насырова, Музее

СОШ № 22 им. Г. Тукая. Музее Димитровграда Ульяновской области. Проводится работа по созданию сельских музеев по истории и культуре татар в районах Омской, Кемеровской, Курганской, Кировской, Пензенской и других областей.

В связи с этим заслуживает особого внимания опыт работы по созданию и работе сельских музеев, формулированных Н. Гарифом (Рыбно-Слободской район РТ), Ф. Валиахметовым (пгт. Карабаш, РТ), И. Сафиным (Сабинский район РТ), Р. Насыровым (Аксубаевский район РТ), Ю. Гарнышевым (Мензелинский район РТ), Л. Шамсутдиновой (Искер –Тобольский район, Тюменская обл.), А. Хабибуллиным (Шадринский район, Курганская обл.) и другими.

5. Проводится работа по организации деятельности краеведческих структур с участием ветеранов и учащихся. Так, к примеру, в Лениногорске с 2017 г. действует краеведческий клуб «Ветеран» (руководитель – Н. И. Сайдашев) при Совете ветеранов Лениногорска и Лениногорского района РТ. В Альметьевске РТ уже более 10 лет активно работает клуб краеведов-ветеранов «Туган як» (руководитель – З. Хабипова), в деятельности которого принимают участие около 30 ветеранов нефтяной промышленности, педагоги, писатели, журналисты.

   Ветераны-краеведы ведут научно-поисковую работу, пополняют коллекции местных музеев новыми материалами, собирают данные по истории сел и родословным, издают краеведческие книги, участвуют в работе научно-практических конференций и форумов, публикуют статьи в газетах, журналах и сайтах. Заслуженный нефтяник РТ Ш. Л. Таипов, участник многих краеведческих мероприятий, регулярно создает видео- и фотоматериалы и выставляет их на популярных интернет-ресурсах.

   На базе Казанского городского дворца детского творчества им. А. Алиша, по инициативе профессора А. А. Бурханова, был создан общегородской клуб «Юный краевед», в работе которого принимают участие учащиеся школ и гимназий, студенты вузов и колледжей. В рамках деятельности клуба на базе этого ГДДТ успешно прошли Республиканские, Всероссийские конкурсы и Форумы юных краеведов и экскурсоводов.

   На базе Юлбатской ООШ Сабинского района РТ с 2018 г. успешно действует школьный кружок «Юный краевед» (руководитель – И. Сафин).

6. РОО «Общество татарских краеведов» РТ совместно с Исполкомом ВКТ активно сотрудничает с академическими НИИ, вузами, кол-

леджами (отметим традиционные конференции на базе Казанского педколледжа по истории Татарстана и народов Волго-Уральского региона), школами, гимназиями, музеями и общественными организациями по основным направлениям историко-краеведческой деятельности, вопросам изучения истории сел и регионов, развития этнотуризма и воспитания у молодежи любви к родному краю.

7. Активное участие во всех основных мероприятиях всероссийского и регионального масштабов, проводимых ВКТ, государственными структурами, ведомствами и общественными организациями РТ и субъектов РФ принимают и краеведы.
8. В ходе нашей деятельности были рассмотрены и утверждены эмблема, бланк и печать РОО «Общество татарских краеведов» РТ.
9. Исполком выделил штатное расписание и офис (Казань, ул. Пушкина 52, каб. 303) для успешной деятельности редколлегии ежеквартального краеведческого журнала «Туган жир. Родной край» (учредители – ВКТ и ОТК РТ). Благодаря финансовой поддержке ВКТ выпущены на сегодняшний день 11 номеров журнала (в 2017 г. – 1, 2018 г. – 4, 2019 г. – 4 и 2020 г. – 2). Кроме того, согласно решению Всероссийского форума татарских краеведов в Томске в сентябре 2019 г., Исполком ВКТ выделил средства на конкурс лучших краеведческих работ, объявленных редакцией журнала «Туган жир. Родной край» и РОО «Общество татарских краеведов» РТ.
10. В целях улучшения деятельности краеведческих структур, в ноябре 2018 г. на базе Исполкома ВКТ (Казань, ул. К. Маркса, 38/5, каб. 307), был, как уже сказано, открыт Комитет по работе с татарскими краеведами (начальник – А. А. Бурханов). В результате появилась возможность для налаживания активных контактов и координации деятельности всех краеведческих структур в регионах РФ, материального обеспечения проведения форумов и поездок в командировки в разные регионы. В дальнейшем было бы целесообразным усилить работу названного Комитета путем обеспечения его отдельным офисом, современной оргтехникой и оформлением постоянного штатного сотрудника, согласно решения Всероссийского форума татарских краеведов в Томске.

Считаю актуальной инициативу со стороны «Общества татарских краеведов» совместно с Исполкомом ВКТ, ВОО Ассоциацией «Татарские села России», представителями академических институтов, относительно создания Республиканского фонда поддержки деятельности татарских краеведов (прежде всего, для поддержки краеведческих трудов) и принятия Государственной программы по напи-

санию истории всех татарских сел с участием ученых, специалистов и краеведов.

II. НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННАЯ И НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА.

В 2018–2020 гг. работа по указанному направлению деятельности краеведческих объединений совместно с ведущими учеными-исследователями и специалистами по региональной истории и при поддержке органов власти на местах проводилась достаточно активно. Остановимся на основных моментах деятельности в этом направлении.

1. Организация Всероссийских (в том числе с международным участием), Межрегиональных и Региональных научно-практических, историко-краеведческих конференций в районах и городах Татарстана.

Эти конференции велись в рамках подготовки к 100-летию образования Татарской АССР, 75-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг., различных юбилеев районов, населенных пунктов и выдающихся земляков-уроженцев региона.

Краткая характеристика некоторых научных мероприятий, проведенных РОО «Общество татарских краеведов» РТ совместно с администрациями районов, органов республиканской власти и общественных организаций, сводится к следующему:

16–17 мая 2018 г. в Азнакаево, РТ состоялась III Всероссийская (с международным участием) научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Человек и природа в бассейне р. Ик. История и современность». До этого в Азнакаево были проведены в 2014 и 2017 гг. две аналогичные конференции, посвященные истории бассейна р. Ик. Конференция 2018 г. проходила в рамках II Межрегионального Сабантуя-2018 на р. Ик и Международного фестиваля тюркских народов Чатыр-тау-2018, в рамках подготовки к 100-летию Татарской АССР. Напомним, что первый Сабантуй на р. Ик состоялся в с. Тюменяк Туймазинского района РБ. Организаторами конференции 2018 г. в Азнакаево стали Азнакаевский муниципальный район РТ, Исполком ВКТ и РОО «Общество татарских краеведов» РТ. Было заявлено 58 докладов, заслушаны и обсуждены 52 выступления, посвященных проблемам средневековой, новой и новейшей истории территорий бассейна р. Ик, Волго-Уральского региона и Евразии, вопросам изучения истории регионов и населенных пунктов Татарстана и татарского мира, жизни и деятельности выдающихся деятелей и уроженцев регионов бассейна р. Ик, исследованию вопросов взаимодействия человека и природы в рассматриваемом регионе, а также проблемам музейно-краеведческой и экологической работы и

преподаванию учебных дисциплин. В работе конференции приняли участие ученые, специалисты, краеведы, работники культуры и туристических организаций из Туркменистана, Турции, Таджикистана, регионов и городов РФ – Йошкар-Олы, Саранска, Москвы, Самары, Уфы, ряда районов и городов Башкортостана и Татарстана, Оренбургской и Самарской областей.

К началу конференции был издан сборник докладов и материалов «Человек и природа в бассейне р. Ик. История и современность» (отв. редактор-составитель – А. А. Бурханов. Казань: Отечество, 2018. 205 с.) По итогам конференции принята резолюция.

14–15 июня 2019 г. в райцентре с. Актаныш РТ в рамках проведения III Межрегионального Сабантуя–2019 на р. Ик, была успешно проведена IV Всероссийская (с международным участием) научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Человек и природа в бассейне реки Ик в историческом развитии. Актанышский район: проблемы истории и культуры». Форум проводился в связи с подготовкой к 100-летию Татарской АССР и 90-летия образования Актанышского района РТ (1930–2020 гг.) и был посвящен также 75-летию памяти подвига татарского поэта, Героя Советского Союза Мусы Джалиля и его соратников (1944–2019 гг.), 160-летию выдающегося татарского ученого, богослова и общественного деятеля Ризаэддина Фахреддина (1859–1936 гг.), памяти и 80-летию со дня рождения известного московского и татарского ученого-историка, востоковеда и философа, основателя новой научной дисциплины – социоестественной истории Эдуарда Сальмановича Кульпина-Губайдуллина (1939–2015 гг.), внука первого профессионального татарского историка и автора книги «Татар тарихы» Г. С. Губайдуллина (Г. Газиза). Организаторы конференции – Актанышский муниципальный район РТ, РОО «Общество татарских краеведов» РТ, Комитет по работе с краеведами Исполкома ВКТ, ВОО «Татарские села России» и Научный Совет по проблемам социоестественной истории Института востоковедения РАН.

В работе конференции участвовали более 180 участников: ученые. специалисты, краеведы, музейные работники, представители СМИ, туристических структур и общественности из Казани, Уфы, Оренбурга, Магнитогорска, Омска, Йошкар-Олы, Волгограда, Кабула (Афганистан), Мары (Туркменистан), городов и районов Татарстана, Башкортостана, Оренбургской, Самарской и Челябинской обл. В 6 секционных и пленарных заседаниях были заслушаны и обсуждены 82 доклада и сообщения по проблемам историко-культурных и социально-экономических процессах в бассейне р. Ик, Волго-Уральском регионе и Евразии в средневековье,

новое и новейшее время, вопросам взаимоотношений человека и природы в рассматриваемом регионе, изучению истории сел и деревень, жизни и деятельности выдающихся деятелей и уроженцев территорий бассейна р. Ик и Волго-Уралья, а также музейно-краеведческой и экологической работе, преподаванию учебных дисциплин краеведческого профиля.

К началу конференции был подготовлен и издан сборник материалов «Человек и природа в бассейне р. Ик в историческом развитии. Актанышский район: проблемы истории и культуры» / Серия «Восток-Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». Выпуск 19. Отв. редактор-составитель – А. А. Бурханов. Казань: Отечество, 2019. 330 с.

В рамках культурной программы участники и гости посетили и ознакомились с экспозициями Актанышского краеведческого музея, учебными заведениями, детскими учреждениями и культурными центрами райцентра Актаныш. Состоялась культурно-просветительская программа (с концертом) на р. Агидель. В Актанышском РДК им. А. Авзаловой для гостей был показан спектакль Актанышского народного драматического театра по историческому роману Нурихана Фаттаха «Итил суы ака торур». 16 июня участники конференции стали гостями майдана Актанышского Сабантуя – III Межрегионального Сабантуя–2019 на р. Ик.

В рамках подготовки Всероссийской конференции и Сабантуя на р. Ик (прошли на высоком уровне в Актаныше с 14 по 16 июня 2020 г.) и сельского Сабантуя 7 июля 2020 г. в д. Чишма и с. Минниярово Актанышского района РТ, была проведена Региональная научно-практическая краеведческая конференция «Человек и природа в бассейне р. Сюнь. Татарские села Минниярово и Чишма: проблемы истории и культуры». В работе конференции приняли участие ученые из Казани, краеведы из Актанышского, Мензелинского, Альметьевского, Азнакаевского, Туймазинского, Бугульминского и других районов РТ и РБ, Набережных Челнов. Было заслушано и обсуждено 15 докладов и сообщений.

30 апреля 2019 г. в с. Зирекле (Ерыклы) Новошешминского района РТ, на базе Зиреклинского лицея и Музея народного творчества и быта, состоялась Всероссийская (международным участием) научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Человек и природа в бассейне рр. Шешма и Кичуй. Татарские села Зирекле и Утяшкино: проблемы истории и культуры».

На конференцию прибыли делегации из 12 районов Татарстана, городов Казани, Альметьевска, Лениногорска, Чистополя, Нижнекамска, Азнакаево, Бугульмы, Туймазы и Октябрьского Республики Башкортостан. Участвовали также граждане Афганистана Асефи Мухаммад Шариф, председатель РОО РТ «Единство Афганистана» и Асефи Фарит

из Кабула, а также Сердар Абдуллаев из Мары (Туркменистан) (всего 69 участников). На пленарном и трех секционных заседаниях выступили 29 докладчиков. Работали три секции: «Человек и природа в бассейне рр. Кама, Шешма и Кичуй: история и современность», «Проблемы региональной истории Центрального и Восточного Закамья», «Историко-краеведческая работа и вопросы преподавания учебных дисциплин в сельской школе».

Судя по отзывам руководителей и участников секций, все выступления были конкретными, деловыми, с показом результатов своих поисков и находок, отметили их результативность. Укажем также, что конференция была проведена в рамках подготовки к 100-летию ТАССР и 75-летию Победы в Великой Отечественной войне.

29 марта 2019 г. на базе Сарабиккуловской ООШ Лениногорского района РТ прошли III Сарабиккуловские историко-краеведческие чтения – Всероссийская научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Человек и природа в Лениногорском районе и Юго-Восточном Татарстане. Село Сарабиккулово и Шешминско-Черемшанское междуречье: проблемы истории и культуры». В работе конференции приняли участие более 120 человек. Работали 2 секции: «Проблемы региональной истории Юго-Восточного Татарстана. Жизнь и деятельность выдающихся земляков» и «Историко-краеведческая и музейная работа. Возрождение национальных традиций, обрядов и праздников. Вопросы патриотического и нравственного воспитания молодого поколения». В двух секциях и пленарном заседании были заслушаны доклады и сообщения 51 участников. В работе конференции приняли участие председатель «Общества татарских краеведов» РТ А. А. Бурханов, вице-президент АН РТ В. В. Хоменко, ученые и краеведы из Казани, 14 районов и городов Татарстана, Башкортостана и Самарской области.

Сарабиккуловские историко-краеведческие чтения становятся традиционными: I и II чтения по этой же теме прошли 20 ноября 2015 г. и 8 декабря 2017 г. В апреле 2020 г. планировалось проведение IV конференции на базе Зай-Каратайской школы Лениногорского района РТ, но оно перенесено на август-сентябрь с.г. (в связи со сложной санитарной обстановкой в стране).

Традиционными стали конференции, проводимые в пгт. Шугурово Лениногорского района РТ в 2017, 2018 и 2019 гг. В частности, 21 апреля 2018 г. на базе Шугуровской СОШ им. В. П. Чкалова состоялась II Региональная научно-практическая, историко-краеведческая конференция учащихся им. «Памяти пяти героев-земляков». Она прошла под названием «Духовное и историческое наследие родного края». В работе кон-

ференции приняли учащиеся из Лениногорска, Лениногорского и сопредельных районов Самарской обл. и Татарстана. В день конференции в Шугуровскую школу прибыли более 25 участников-исследователей, около 20 учителей-руководителей, а также гостей (председатель «Общества татарских краеведов» РТ, А.А.Бурханов, председатель Совета краеведческого клуба «Ветеран» Лениногорска Н.И.Сайдашев, заведующий Народным музеем-библиотекой Хади Атласи Бугульминского района РТ Ф.А.Валиахметов, бизнесмен-коневода Ф.М.Набиуллин, директор Сарабиккуловской школы С.А.Гатина и др.).

А.А.Бурханов рассказал об итогах II-го форума татарских краеведов. который состоялся в Казани 3–5 апреля 2018г., а также в общих чертах подвел итоги своих полевых изысканий на территории Лениногрского района в 2015г. От имени руководства ВКТ и «Общества татарских краеведов» РТ он вручил Благодарственные письма и книги 6 учителям Лениногорского района РТ, активно занимающимся краеведением. Книги также были переданы в библиотеку школы. 11 учащихся-участников конференции были награждены дипломами I, II и III степени, а 9 – удостоены сертификата участника. Кроме того, были награждены Благодарственными письмами организаторы конференции, коллективы образовательных учреждений – участники, члены экспертных комиссий конференции. Была объявлена благодарность научным руководителям.

1 ноября 2019г. на базе Юлдузской СОШ Чистопольского района РТ состоялась Всероссийская научно-практическая конференция «Человек и природа в бассейне р.Кама в историческом развитии. Поселок Юлдуз и старинные населенные пункты Чистопольского Закамья: проблемы истории и культуры». Конференция проводилась в рамках подготовки к 100-летию образования ТАССР и 75-летия Победы в Великой Отечественной войне, была посвящена Году 75-летия памяти Героя Советского Союза Мусы Джалиля и его соратников, 160-летию. выдающегося татарского ученого-богослова и общественного деятеля Р.Фахреддина, 90-летию Народного татарского музыкально-драматического театра Чистополя и 105-летию легендарного чистопольца Ризакова-Мурадымова Гумера Исмагиловича. В пленарном и 4-х секционных заседаниях были заслушаны 85 докладов и сообщений, посвященных проблемам изучения истории исчезнувших и старинных населенных пунктов, взаимоотношений человека и природы в регионе бассейна р.Кама, жизни и деятельности выдающихся земляков-уроженцев Чистопольского и сопредельных районов РТ, а также вопросам музейно-краеведческой и экологической работы в школах региона. В работе конференции приняли участие ученые, краеведы, музейные работники, учителя и общественные деятели

16 районов Татарстана, а также Казани, Альметьевска, Чистополя, Азнакаево, Лениногорска и Туймазы (Башкортостан).

11–12 февраля 2020 г. в райцентре Мамадыш РТ на базе Мамадышского РДК была проведена I межрегиональная научно-организационная, историко-краеведческая конференция «Краеведение в Мамадышском районе Республики Татарстан: история, современность и перспективы развития». В ходе мероприятия выступили 29 докладчиков – ученые, специалисты, краеведы, общественные деятели, ветераны и журналисты. Выступления были по проблемам изучения истории Мамадышского и сопредельных районов бассейна р. Вятка-Нукрат, методики изучения и написания истории сел и деревень региона, по вопросам развития краеведения. В рамках конференции состоялась презентация книг участника ВОВ и штурма Берлина, журналиста и писателя А. М. Малова, посвященных его воспоминаниям о прошедшей войне и истории его родного села. В ходе конференции и после ее завершения председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ А. А. Бурханов провел ряд встреч с коллективами школ и Мамадышского политехнического колледжа, в которых выступил с лекциями по проблемам краеведения и истории тюрко-татарских государств Евразии.

28 июня 2019 г. в Молодежном центре Альметьевска состоялся «круглый стол» по проблемам развития краеведения, сельского и регионального туризма с участием ученых и специалистов, краеведов, сотрудников туристических структур, общественных, религиозных и молодежных организаций Казани, Чебоксар, Альметьевска, Бугульмы, Лениногорска и сел Альметьевского района РТ. В его ходе были обсуждены основные вопросы дальнейшего развития краеведения в районах Юго-Восточного Татарстана и сопредельных территорий, подняты вопросы активизации основных направлений и объектов сельского туризма в татарских и чувашских селах Альметьевского и сопредельных районах Татарстана, а также в Республике Чувашия. Мероприятие проводилось по инициативе Татарстанского отделения Национальной академии туризма РФ, Центра развития туризма «Золотая подкова» (Альметьевск) и РОО «Общество татарских краеведов» РТ.

Одним из важнейших мероприятий, проведенных в Казани совместно с Исполкомом ВКТ и Институтом татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, стал «круглый стол» «Татарская деревня в местах компактного проживания татар в Среднем Поволжье: история и современность». По итогам мероприятия был издан одноименный сборник статей и материалов. На «круглом столе» были обсуждены вопросы, связанные с историей и культурой татарских сел и деревень, современными социально-экономи-

ческими, этнодемографическими и конфессиональными аспектами населенных пунктов, а также проблемы сохранения и развитие самобытных социокультурных традиций национальной деревни. В работе мероприятия приняли участие ученые, краеведы и общественные деятели из Казани, районов Татарстана, Ульяновской и Самарской областей.

2. Всероссийские, региональные научно-практические конференции и круглые столы, посвященные истории Великой Отечественной войны, истории Татарстана в советский период.

Конференции по названному направлению проводятся с 2011 г. на базе Государственного Совета РТ, Казанского педагогического колледжа, Казанского ГДДТ им. А. Алиша, а также в школах и гимназиях Казани.

На базе Государственного Совета РТ были проведены серия Всероссийских научно-практических, историко-краеведческих конференций и «круглых столов», прошедших в рамках подготовки к 100-летию образования Татарской АССР, 75-летия Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг., а также посвященные другим важнейшим и юбилейным событиям Республики Татарстан. Назову темы некоторых проведенных Всероссийских конференций: «Эта наша история: свершения и победы. Образование СССР – переломный этап в мировой истории. Татарстан в XX веке» (15 декабря 2017 г.), «Красная Армия – армия народа и победы. Вклад Татарстана и татар в укрепление обороноспособности страны» (28 февраля 2018 г.), «Марксизм: история и современность» (23 мая 2018 г.), «Вторая мировая война… 22 июня 1941 года: как это было?» (28 июня 2018 г.), «Это наша история: свершения и победы. Юбилейные события в Татарстане в 2018 году» (25 декабря 2018 г.) и др.

Конференция в Государственном Совете РТ 28 февраля 2018 г. проводилась в рамках подготовки к 100-летию ТАССР, была посвящена 100-летию создания Вооруженных сил СССР, 75-летию Победы под Сталинградом и в Курско-Орловской битве и другим важнейшим датам страны и РТ. Конференция 25 декабря 2015 г. была посвящена памяти подвига Мусы Джалиля и его соратников, 30-летию вывода советских войск из Афганистана, 80-летию первого созыва Верховного Совета ТАССР и другим важнейшим датам.

В работе названных конференций традиционно участвуют свыше 100 участников – депутаты Государственного Совета РТ, ученые, краеведы, учителя, писатели, журналисты, ветераны, общественные деятели, представители общественности и молодежных организаций, студенты и школьники из Казани, районов и городов Татарстана, Республики Марий Эл, Чувашии, Башкортостана и Ульяновской обл.

7 мая 2019 г. на базе Казанского ГДДТ им. А. Алиша состоялась Республиканская научно-практическая краеведческая конференция учащихся «Хроника победы: освобождение», посвященная 75-летию освобождения территории СССР от немецко-фашистских оккупантов в 1944 г. Работа конференции проводилась в формате 7 секций. В ходе мероприятия на нем приняли участие учащиеся школ и гимназий, активисты детских клубов и кружков при домах детского творчества районов Казани, Бугульмы и Зеленодольска, и ряда районов РТ. Организаторы – Министерство образования и науки РТ, Управление образования Исполкома Казани, Музей-мемориал ВОВ 1941–1945 гг. Национального музея РТ, РОО «Общество татарских краеведов» РТ, Главная редакция «Книга памяти» РТ и ГДДТ им. А. Алиша.

1 ноября 2018 г., на базе Казанского ГДДТ им. А. Алиша состоялся Республиканский образовательный форум «Растим гражданина, воспитываем патриота: вызовы третьего тысячелетия». В рамках Форума были организованы работа 5 секций. В организации Форума приняли участие Минобразования и науки РТ, ГДДТ им. А. Алиша, РОО «Общество татарских краеведов» РТ, педагогические и ветеранские организации Татарстана. Основным модератором форума был председатель «Общества татарских краеведов» А. А. Бурханов.

3. Всероссийские (с международным участием) и Межрегиональные научно-практические, историко-краеведческие конференции по проблемам региональной истории, проведенные в регионах РФ.

Эти мероприятия традиционно проводятся по инициативе татарских общественных и краеведческих организаций в регионах Поволжья, Урала и Сибири с участием представителей ВКТ, «Общества татарских краеведов» РТ, ученых и специалистов из Казани, РТ и других регионов страны и сопредельных государств. Остановимся на характеристике некоторых таких мероприятий, внесших новизну в дело проведения краеведческих мероприятий.

16 февраля 2018 г. в Сасово Рязанской обл. прошел информационно-просветительский форум «Духовное наследие сасовских (цненских) татар». В работе мероприятия приняли ученые из Казани – Д. М Исхаков, А. А. Бурханов и М. М. Акчурин, а также краеведы и активисты краеведческих организаций из Рязани, Москвы, Саранска, Темниково, Касимово, Сасово и Сасовского района Рязанской обл. Форум проводился по инициативе Сасовской МНКА татар Рязанской обл. при поддержке администрации Сасово. Форум призвал профессиональных историков, занимающихся татарской постордынской тематикой, вопросами изучения этнокультурных групп Мещеры, истории тюркской знати в России,

обратить внимание на несистематизированность сведений по различным этнокультурным группам татар Рязанской обл. и Мордовии. По итогам форума был издан сборник материалов «Духовное наследие сасовских (цненских) татар» (Рязань, 2019. 106 с.)

18 апреля 2018 г. в Йошкар-Оле, на базе Республиканского центра татарской культуры РМЭ прошла Межрегиональная конференция «История села – история России. Роль ислама в сохранении духовности татарского народа». В её работе приняли участие более 100 ученых, краеведов, общественных и религиозных деятелей, представителей госструктур и СМИ из Йошкар-Олы и районов РМЭ, Татарстана и Чувашии. Из заявленных 69 докладов были заслушаны и обсуждены 28 выступлений. По итогам конференции была принята резолюция, участникам из Татарстана были объявлены благодарности министра культуры, печати и по делам национальностей Республики Марий Эл. Доклады и материалы двух конференций, проведенных в Йошкар-Оле в 2013 и 2018 гг, были изданы в объединенном сборнике «История села – история России. Роль ислама в сохранении духовности татарского народа. Историко-богословское наследие Шигабутдина Марджани и современное татарское общество Республики Марий Эл» / составитель – Ф. Ф. Сабирьянова. Йошкар-Ола, 2018. 400 с.

14 апреля 2019 г. в Пензе состоялась торжественное открытие офиса КПЦ им. Х. Д. Тенишевой и прошла Всероссийская научно-практическая конференция с участием более 60 известных ученых, краеведов, представителей государственных и общественных структур, религиозных мусульманских деятелей из Москвы, Казани, С.-Петербурга, Грозного, Махачкалы, Астрахани, Саранска, Пензы, районов Пензенской обл. и Мордовии. Были заслушаны около 20 выступлений по проблемам региональной истории и краеведения.

23–25 октября 2019 г. в райцентре с. Сафакулево Курганской области прошли I Всероссийская научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Татары Зауралья и Южного Урала. История и современность». Она была проведена в рамках подготовки к 100-летию ТАССР и 75-летию Победы в ВОВ 1941–1945 гг., 95-летию образования Сафакулевского района и 100-летию Сафакулевского сельского совета, 75-летию памяти подвига Героя Советского Союза Мусы Джалиля и его соратников и других событий, связанных с историей татар Зауралья и Южного Урала. Научный форум, проводимый по инициативе РОО «Общество татарских краеведов» РТ, при поддержке Минкультуры РТ и Администрации Сафакулевского района Курганской обл., прошел с участием представителей Полномочного Представительства РТ в Уральском регионе, депутатов Курганской областной думы, ученых, и общественных деяте-

лей из Татарстана, Марий Эл, Башкортостана, Кировской, Свердловской, Челябинской, Омской и Курганской областей. В ходе конференции были заслушаны доклады и сообщения по древней, средневековой, новой и современной истории Южного Урала и Зауралья, рассмотрены вопросы изучения, сохранения, благоустройства и использования объектов природы и памятников историко-культурного наследия, написания истории сел региона и определению перспектив развития сельских поселений Курганской и Челябинской обл. и сопредельных регионов Урала и Западной Сибири, а также развитию краеведения и музейного дела и др. Участники в рамках культурной программы конференции посетили татарские села Мансурово и Бахарево. По итогам конференции, на средства гранта Минкультуры РТ был издан сборник выступлений краеведов.

30 октября 2018 г. в татарском с. Енапаево Октябрьского района Пермского края состоялась научно-практическая конференция «История сылвенско-иренских татар». В работе конференции приняли участие ученые, журналисты, краеведы и общественные деятели из Пермского края и Татарстана.

Также в Пермском крае проводились серия краеведческих конференций: «История и этнография сыльвенско-иренских татар. Проблемы и перспективы изучения» (с. Карьево, Ординский район, 2017 г.), «Шаквинские татары. История и современность» (Лысьва, 28 сентября 2019 г.), «Человек и природа в бассейне рр. Ирень, Сылва и сопредельных территорий Пермского края» (с. Ишимово, Октябрьский район, 20 декабря 2019 г.), «Татары в семье единой народов России» (Пермь, 19 октября 1018 г.) и др.

19–21 апреля 2019 г. в Омске и Таре прошла Международная научно-практическая конференция «Татары Омского Прииртышья: историко-культурное наследие и их вклад в развитии региона». Мероприятие проводилась в рамках подготовки к 75-летию Победы в ВОВ 1941–1945 гг. и было посвящено 100-летию со дня рождения уроженца с. Яланкуль Большереченского района Омской области, видного историки и этнографа, доктора исторических наук, заслуженного деятеля науки РТ Фоата Валеева и 90-летию со дня рождения известного краеведа, ветерана педагогического труда Минавии Шиховой. Первый этап конференции прошел на базе Тарского ДКЦ «Север». Были заслушаны серия докладов по истории, культуре и традициям татар Омско-Тарского Прииртышья. Участники конференции ознакомились с выставкой «Быт сибирских татар» и приняли участие на «круглом столе» «Культура татар в этнической мозаике Омского Прииртышья на современном этапе». Состоялась презентация книг известного краеведа М. Х. Шиховой «Село Яланкуль и его

жители – потомки Абасбакы-шейха. Шаджара» (Омск, 2018) и местного поэта Р.Г. Якубовой «Сөю хакына». Второй этап конференции продолжился в Омске, в Доме дружбы народов Омской области. Здесь на пленарном заседании и в трех секциях было заслушано около 50 докладов и сообщений.

Также наиболее важными краеведческими мероприятиями являются серия конференций, проведенных в Сибирском регионе: ежегодные конференции «Историческая судьба Искера», проводимая в Тобольске, в начале августа в рамках Международного фестиваля «Искер-жыен», «Историко-культурное наследие татар и сибирских татар Тюменской области» (Тюмень. сентябрь 2017 г.), симпозиум «Культурное наследие народов Западной Сибири: сибирские татары» (Тобольск. 1–12 декабря 2018 г.), I Хамитовские историко-краеведческие чтения (Томск, 15 ноября 2019 г.) и др.

4. Участие ученых и краеведов в различных международных научных форумах, посвященных вопросам краеведения и фундаментальным проблемам истории и культуры тюрко-татар в Волго-Уральском регионе, Сибири и регионах Евразии, проводимых в Казани, регионах РФ и за рубежом.

В 2018–2020 гг. активисты «Общества татарских краеведов» приняли активное участие, в том числе при поддержке Исполкома ВКТ, во многих конференциях и культурных мероприятиях, организованных региональными властями, научно-педагогической и татарской общественностью при участии структур ВКТ и ведомств РТ. Среди них отметим научные форумы, симпозиумы и конференции в Казахстане, Узбекистане, Турции, в Крыму, Москве, С.-Петербурге, Ульяновске, Саратове, Астрахани, Горно-Алтайске, Челябинске, Томске, Тюмени, Кургане, Йошкар-Оле, Казани и др.

Остановимся на краткой характеристике некоторых из них.

17 октября 2019 г. Д.М. Исхаков принял участие в работе Международного «круглого стола» «Золотая Орда: история и историческая память», состоявшегося в г. Нурсултан (Казахстан). «Круглый стол» вызвал большой интерес у ведущих ученых Евразии и средств массовой информации Казахстана.

В крымской Ялте, на базе Никитского ботанического сада РАН, 22–26 сентября 2019 г. прошла XXIX Междисциплинарная научная конференция «Человек и природа: проблемы социоестественной истории», посвященная памяти и 80-летию профессора Э.С. Кульпина-Губайдуллина (1939–2015). В работе форума приняли участие более 40 известных ученых из Москвы, С.-Петербурга, Казани, Тамбова, Ростов-на-Дону, Архангельска, Нижнего Новгорода, Уфы, Симферополя, Севастополя и Ялты. Как представитель научного и краеведческого сообщества РТ и

Исполкома ВКТ на конференции принял участие А.А.Бурханов, представивший 2 доклада, посвященные жизненному пути и научным исследованиям профессора Э.С.Кульпина-Губайдуллина.

К числу интереснейших научных событий, в которых участвовали известные ученые и краеведы, сотрудничающие с «Обществом татарских краеведов», можно назвать Международную конференцию «Внешние связи регионов Российской Федерации. Опыт Республики Татарстан» (Казань, ноябрь 2018 г.), VIII Казанский Евразийский научно-практический форум «Интеграционный и модернизационный потенциал Евразии: состояние, проекты и форматы реализации» (Казань, 10–11 июня 2019 г.), ежегодную историко-этнографическую конференцию «Бусыгинские чтения» (Казань, декабрь 2017, 2018, 2019 гг.), Всероссийский форум антропологов и этнографов России (Казань, 2018 г.) и др.

5. Научно-исследовательские и историко-краеведческие экспедиции и поездки.

В 2018–2020 гг. силами активистов краеведческих организаций – ученых и сельских краеведов РТ и регионов РФ, при поддержке местных и региональных властей, а также спонсоров, в рамках деятельности Золотоордынской комплексной историко-археологической экспедиции АН РТ и КФУ, научной группы «Общества татарских краеведов» РТ и Исполкома ВКТ, региональных краеведческих музеев и местных краеведческих объединений были проведены полевые экспедиции и поездки в целях изучения археологических, эпиграфических, архитектурных и промышленных памятников, сбора музейных коллекций и архивных материалов на территории Татарстана, Марий Эл, Ульяновской, Челябинской, Омской и Курганской областей. Так, осенью 2019 г. А.А.Бурхановым при участии местных краеведов были обследованы эпиграфические памятники Калмаюровского могильника золотоордынского времени в Ульяновской обл. Группой исследователей ЗКИАЭ (руководитель – А.А.Бурханов) были обследованы памятники историко-культурного наследия в Сармановском, Азнакаевском, Муслюмовском, Лениногорском и Черемшанском районах РТ, а также в Козловском районе Чувашии. Материалы названных обследований доложены в ходе различных конференций и форумов татарских краеведов, опубликованы в научной печати и СМИ, показаны по телевидению, а после детальной научной обработки переданы в районные краеведческие музеи. Научно-исследовательская группа «Общества татарских краеведов» РТ и ВКТ в 2018–2019 гг. проводила ряд поездок по сбору материалов по истории татарских сел Омской обл., побывав в татарских селах Тевризского, Усть-Ишимского, Тарского и Большереченского районов. В сентябре-октябре 2018 г. А.А.Бурханов и краевед-исследователь Ф.А.Валиахметов при

участии местных краеведов провели комплексные исследования по изучению археологических, эпиграфических, архитектурных, фортификационных и промышленных памятников на Южном Урале и Зауралье, где были изучены территории и окрестности татарских сел Кунашакского и Красноармейского районов Челябинской обл., Звериноголовского, Куртамышского, Альменевского, Сафакулевского, Шадринского и Шатровского районов Курганской обл. Итоги исследований были доложены в ряде научных конференций, предварительно показаны в телепрограммах, опубликованы в СМИ, сайтах и научных публикациях. По итогам полевых исследований в районах Челябинской, Курганской и Омской обл. планируется издание научной монографии.

Достаточно большую научно-поисковую работу по изучению истории регионов и населенных пунктов ведут ученые и краеведы из Татарстана и ряда регионов РФ. Среди активно и эффективно работающих отметим нижеследующих коллег. Это в Татарстане: Р. Амирханов, Р. Насыров, Н. Гариф, Ф. Ислаев, Ф. Валиахметов, А. Даминов, Ф. Байрамова, Б. Закиров, Д. Тазиев, М. Гарипов, Н. Нагимов, Э. Исхакова, Ш. Таипов, Н. Гафиятов, З. Хабипова, А. Шарифуллина, С. Гатина, Р. Салиев, М. Черепанов, О. Степанов, Р. Муллахметова и др. В регионах РФ это: И. Биккинин, Г. Сатышева, В. Мухамадеева, А. Хабибуллин, М. Мадьяров, В. Зулькарнаев, Р. Бурханов, З. Тычинских, Л. Шамсутдинова, И. Хабибуллин, Н. Галеева, Р. Сайганова, Ф. Сабирьянова, Р. Гизатуллин, С. Газизьянова, Т. Сорокин, Р. Вильданова, У. Кучукова и др.

По результатам их исследований подготовлены и изданы серия краеведческих статей и тематических книг, делаются презентации и выставки по истории сел и деревень в школах и музеях.

6. Работа и изучение краеведческих материалов в архивах и музеях.

Большую работу по изучению архивных материалов ведут пензенские, ульяновские, самарские и саратовские историки и краеведы. Некоторые из них (при спонсорской поддержке К. А. Аблязова) ведут работу по систематизации архивных данных по истории населенных пунктов и известных земляков татар в архивах Татарстана, Башкортостана, Астраханской, Пензенской, Саратовской, Самарской и Ульяновской обл. и Москвы. Аналогичную работу самостоятельно ведут краеведы Екатеринбурга, Омской, Томской, Кировской, Нижегородской, Рязанской обл. и ряда др. регионов РФ. Однако еще сохраняется целый ряд проблем и вопросов по допуску краеведов и их реальной работе в фондах региональных архивов и музеев (выдача метрических книг и материалов ревизий, фотографирование и копирование архивных документов и др.). Эти вопросы актуальны и их тоже надо решать.

III. НАУЧНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И ИНФОРМАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В 2018–2020 гг. активисты «Общества татарских краеведов» РТ, краеведческих структур регионов РФ и отдельные краеведы в рамках этого направления организовали серию мероприятий:

1. Выступления в различных программах радио и телевидения Татарстана, в частности ТНВ («Манзара», «Адымнар», «Халкым минем», «Таяну ноктасы», «Татарлар», «Ком сәгате» и др.) и ГТРК «Татарстан» («Хәерле, көн, Татарстан») по проблемам этнокультурных групп татар Евразии (в связи с подготовкой к переписи населения РФ) и истории татарских населенных пунктов, а также в теле- и радиоканалах регионов РФ в ходе командировок, международных и всероссийских научных и краеведческих форумов и конференций (каналы «Культура» и «Россия-24», телеканалы Омской, Томской, Тюменской, Ульяновской, Саратовской и других областей). К примеру, под руководством Д. М. Исхакова была организована серия телепрограмм и интернет-сайтов с участием Р. Айсина, И. Гарифуллина, А. Бурханова, Ф. Ислаева, А. Файзрахманова и др. активистов по проблемам татарской истории и татарских этнокультурных групп Евразии.
2. Активистами «Общества татарских краеведов» опубликована целая серия статей и материалов в районных и республиканских газетах РТ («Республика Татарстан», «Ватаным Татарстан», «Казанские ведомости», «Известия Татарстана», «Мәдәни җомга», «Шәһри Казан» и др.) и регионов РФ по краеведческой тематике.
   Было активное участие в последнее время в формировании номеров ежемесячной газеты омских татар «Татар дөньясы – Татарский мир» (гл. ред. – Д. Ф. Единякова). Краевед Ф. Валиахметов из пгт. Карабаш активно публикуют целые полосы краеведческих материалов в газете «Бөгелмә авазы». Налажено сотрудничество с редакциями газет «Заман сулышы» (Лениногорский район), «Маяк» (Азнакаевский район), «Высокогорские вести» (Высокогорский район), «Нукрат» (Мамадышский район), «Трудовая слава» (Курганская область). «Знамя труда» (Челябинская область), «Голос Крыма» (Симферополь) и др.
3. Нами были организованы «круглые столы» по проблемам краеведения и региональной истории, истории татарских сел и городских слобод на базе Исполкома ВКТ, агентства «Татаринформ», журнала «Безнең мирас», газеты «Казанские ведомости», Академии наук РТ, Института татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ и др.
4. Опубликованы серия краеведческих материалов на сайтах ВКТ, в электронных газетах «Реальное время», «Бизнес-онлайн», «Интер-

тат», «Татаринформ» и др. СМИ РТ и регионов РФ («Татары Зауралья», «Татары Урала», «Татары Тюменской области»). Авторами материалов на сайтах являются Д. Исхаков, А. Бурханов, С. Газизьянова, Г. Сатышева, М. Газимов и др.

Также отметим, что при редакции журнала «Туган җир. Родной край» и Комитете по работе с краеведами Исполкома ВКТ начал успешно работать краеведческий сайт (http://tuganzhir.org/), размещение материалов ведет к. и. н. И. Гарифуллин. Работа в этом направлении деятельности «Общества татарских краеведов» будет продолжена более масштабно и эффективно и в будущем.

IV. ИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

При реальной поддержке спонсоров, районных и региональных властей, за счет гранта и личных средств авторов, подготовлены и изданы силами ученых, краеведов, писателей и журналистов серия уникальных книг на краеведческую тематику, в первую очередь, связанных с историей регионов и населенных пунктов (включая исчезнувших сел и деревень), жизни и деятельности выдающихся земляков. В связи с этим отметим, что за последние 5–6 лет в селах Татарстана и регионах татарского мира в пределах РФ, Казахстана и ряда других стран Евразии происходит активный подъем деятельности ученых, краеведов и общественности по изучению и изданию книг по истории татарских сел, регионов и родословных семей. По нашим данным, в 2018–2020 гг. только в Татарстане издано более 200 книг краеведческого направления. Издаются книги не только по истории татарских, но и чувашских, мордовских, марийских, удмуртских и русских сел РТ и др. регионов компактного проживания татар, а также др. народов в пределах РФ.

При этом совершенствуется методика и фактологическая и аналитическая база написания книг и статей, растет профессионализм авторов. Краеведы чаще пишут очерки сел уже не только опираясь (как раньше) на газетные материалы и воспоминания очевидцев, но и глубоко и всесторонне изучая архивные данные, опираясь на археологические и эпиграфические артефакты.

Активно и много издают труды краеведы Ульяновской, Пермской, Самарской обл., Республики Башкортостан и ряда районов Татарстана. В качестве примера, можно назвать совместную деятельность Администрации и краеведов Азнакаевского района РТ, в результате которой за последнее десятилетие изданы около 30 книг и проведены 4 Всероссийские конференции по истории бассейна р. Ик. Особый интерес вызывает недавно изданная омским краеведом и этнографом Н. Галеевой книга по истории таежного татарского с. Тайчи в Омском Прииртышье.

Стала хорошей традицией презентация новых книг в Казани, районах РТ и регионах РФ. Такие презентации часто проводятся в Исполкоме ВКТ в Казани, районах Татарстана, в селах и районах Ульяновской, Челябинской, Пензенской, Омской и др. областей.

Важным подспорьем для публикации краеведческих материалов стал краеведческий журнал «Туган жир. Родной край» и художественно-литературный и документальный журнал «Безнең мирас». Многие краеведы также печатают свои материалы в журналах «Татарстан», «Идел», «Казан утлары», «Сөембикә» и республиканских газетах, альманахах.

Активное участие во многих всероссийских и региональных форумах и конференциях, организуемых РОО «Общество татарских краеведов» РТ и Исполкомом ВКТ при поддержке органов региональной и районной власти, позволяет ученым, краеведам, учителям и музееведам опубликовать свои статьи и проекты с уникальными материалами в издаваемых по их итогам сборниках. В таких сборниках, в частности, изданных по итогам историко-краеведческих конференций в Казанском педагогическом колледже, Азнакаево, Актаныше и других районах, в каждом издании были опубликованы до 60 статей.

В настоящее время нами подготовлен к печати сборник «Татарские населенные пункты: история и современность (городская слобода и сельское поселение)» (отв. редактор-составитель – А. А. Бурханов. Казань: Отечество, 2020. 530 с.), где собраны материалы и статьи 80 авторов-участников Всероссийского форума татарских краеведов, проведенного в сентябре 2019 г. в Томске.

V. МЕЖДУНАРОДНОЕ И МЕЖРЕГИОНАЛЬНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

В рамках деятельности РОО «Общество татарских краеведов» РТ и региональных краеведческих структур в РФ началась активная и эффективная работа по налаживанию связей и контактов с коллегами из разных регионов РФ (в т. ч. из Крыма), а также зарубежных стран – Казахстана, Узбекистана, Турции, Азербайджана, Румынии, Белоруссии, Литвы, Молдавии и др. Контакты чаще всего налаживаются в ходе различных форумов ВКТ и татарских краеведов, международных и всероссийских конференций, в ходе поездок отдельных активистов в регионы РФ и другие государства.

* * *

Подводя итоги вышеизложенным данным, хотелось бы отметить, что рассмотренные в данной публикации выводы и проблемы, связанные с деятельностью татарских краеведов за последние 2,5 года, будут еще

неоднократно подняты и обсуждены в ходе предстоящих форумов, конференций и встреч краеведов. Однако, следует отметить необходимость своевременной и активной моральной, организационной и материальной поддержки деятельности «Общества татарских краеведов» РТ, краеведческих структур в регионах РФ и каждого отдельного эффективно работающего краеведа-исследователя со стороны Правительства и ведомств РТ, региональных и местных властей субъектов РФ (по части командировок, издания книг, поощрений, работы в экспедициях и архивах, проведения мероприятий). Такая поддержка позволит подняться на новый и современный уровень деятельности активистам краеведческих объединений в регионах и сделать их работу более целенаправленной и эффективной.

Литература

1. Бурханов А.А. Изучение региональной истории – общая задача ученых и краеведов // Татар төбәк тарихын яңарту юлында. На пути к возрождению татарского краеведения. Казань, 2016. С. 54–63.
2. Бурханов А.А. Изучение истории регионов и населенных пунктов – общая задача ученых и краеведов // Краеведение в Закамском регионе. Казань–Нижняя Майна, 2017. С. 8–18.
3. Бурханов А.А. Некоторые итоги деятельности краеведческих обществ в Татарстане и регионах татарского мира в 2014–2017 годах. // Краеведческий журнал «Туган җир. Родной край», № 1. Казань, 2018 а. С. 14–45.
4. Бурханов А.А. Тюрко-татарское историко-культурное наследие как основа в изучении истории регионов // История села – история России. Роль ислама в сохранении духовности татарского народа. Материалы межрегиональной конференции. Йошкар-Ола: Вертола, 2018 б. С. 14–23.
5. Бурханов А.А. Некоторые итоги развития татарского краеведения и вопросы использования объектов природы и историко-культурного наследия при написании истории татарских регионов и населенных пунктов // Духовное наследие сасовских (цненских) татар. Материалы информационно-познавательного форума. Рязань, 2019. С. 51–64.

Татарстанның 100 еллыгын каршылап

Навстречу 100-летию Татарстана

И.З. Гарифуллин

КАК ВОЗНИКЛИ ГРАНИЦЫ СОВРЕМЕННОГО ТАТАРСТАНА?

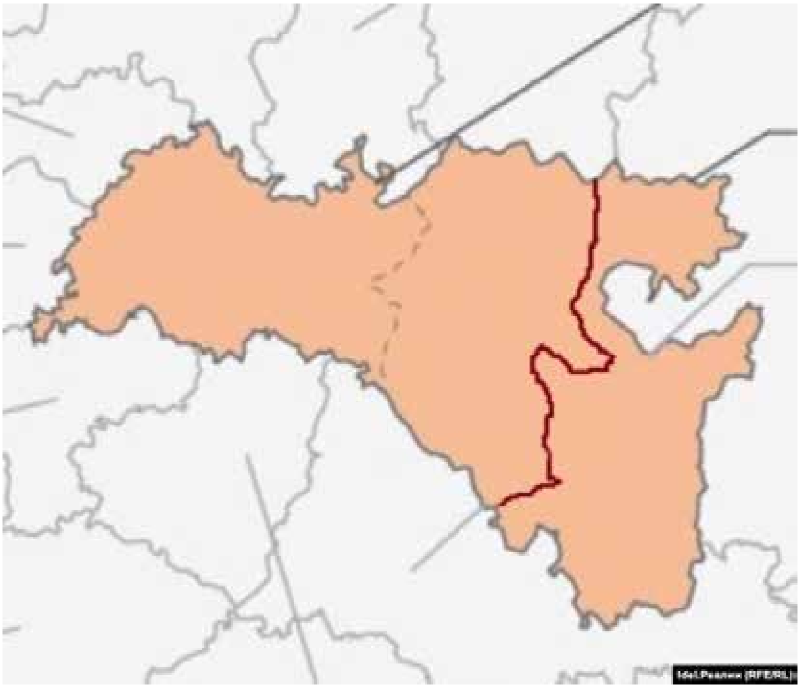

Примерная граница между двумя республиками, если бы Белебеевский, Бирский и Уфимский уезды были включены в Татарстан

В этом году исполняется 100-летие со дня образования Татарстана (ТАССР) – республики, в рамках которого реализовалось право татарского народа на национальное самоопределение. Исторически весьма важным представляется вопрос о том, как формировались границы этой республики.

Действительно как получилось, что татары, одни из наиболее многочисленных народов страны к началу XX в., получили автономию, куда вошло не более ¼ их части. Сохраняется вопрос об альтернативных вари-

антах территориального оформления ТАССР, что позволяет поразмышлять о том, как могла бы выглядеть сегодня РТ, если бы эти планы были претворены в жизнь.

Прежде всего надо отметить, что ТАССР появилась не сама по себе, а явилась результатом длительного политического процесса. Первоначальные проекты – штат Идель-Урал и Татаро-Башкирская Республика, выдвинутые татарской национальной элитой в период 1917–1918 гг., в силу различных причин не были в конечном итоге реализованы. Наибольшее рвение в деле осуществления Татаро-Башкирской Республики, а затем и включения уездов Уфимской губернии в состав образовавшегося Татарстана, проявили выдающиеся татарские общественно-политические деятели той бурной эпохи, являвшиеся выходцами из этих последних территорий – Галимджан Ибрагимов, Мирсаид Султан-Галиев и Сахиб Саид-Галеев. Зная этническую ситуацию, характерную для этих территорий, что называется изнутри, они лучше других понимали жизненно важную необходимость включения территории западного Приуралья (в границах Уфимской губ.), населенной преимущественно татарами, в состав РТ.

При этом, провозглашение отдельной Башкирской Республики, которую осуществил Ахмет-Заки Валиди, не воспринималось как препятствующее татарскому проекту. По мнению татарских коммунистов, Башкирская Республика существовала бы в этом случае самостоятельно от Татаро-Башкирской Республики. Последняя попытка реализовать проект Татаро-Башкирской Республики была предпринята в конце 1919 г., когда II Всероссийский съезд коммунистических организаций народов Востока принял решение об образовании Татаро-Башкирской Республики. Но 13 декабря 1919 г. Политбюро РКП(б) отменило это решение. Судя по всему, главную роль в этом деле сыграл глава Наркомнаца Иосиф Сталин.

В январе 1920 г. Политбюро ЦК РКП(б) образовало Межведомственную комиссию по подготовке создания Татарской Республики. 24 февраля этого года состоялось заседание Межведомственной административной комиссии по определению границ Татарской Республики. В состав комиссии от Центрального бюро коммунистических организаций народов Востока вошли Мирсаид Султан-Галиев и Сахиб Саид-Галеев, представитель НКВД Егоров, специалисты-эксперты Центрального бюро коммунистических организаций народов Востока – Исмаил Фирдевс (крымский татарин), Гариф Енбаев, Галимджан Шараф. Последний был автором проекта штата Идель-Урал.

26 февраля Комиссия разработала проект Татарской Республики. Предусматривалось, что в нее должны были быть включены все территории компактного проживания татарского населения кроме территорий,

вошедших уже к тому времени в состав Башкортостана. При определении территориальных рамок ТАССР учитывались и экономические факторы.

26 февраля 1920 г. Комиссия установила, что в ТАССР будет принято административное деление на кантоны. Предполагалось таких кантонов создать 15. Это – Арский, Лаишевский, Мамадышский, Казанский, Тетюшский, Буинский, Свияжский, Спасский, Чистопольский, Бугульминский, Белебеевский, Бирский, Мензелинский, Стерлитамакский и Уфимский.

27 февраля эта Комиссия рассмотрела вопрос о включении в АТССР Елабуги с окрестными территориями. Но учитывая преобладание в этом небольшом городе русского населения, а также существовавшего в то время проекта создания Прикамской губернии, предложение было отклонено.

Забегая вперед скажем, что в 1921 Елабуга, а также прилегающие к ней территории компактного проживания татарского населения (нынешний Агрызский район), были все-таки присоединены к ТАССР.

Несмотря на то, что в марте 1920 г. состоялась весьма знаковая встреча татарских национальных лидеров: Мирсаида Султан-Галеева, Сахиба Саид-Галеева и Бурхана Мансурова с Владимиром Лениным, полностью содержание того разговора нам неизвестно. Частично о нем мы можем судить лишь по воспоминаниям Саид-Галиева, в которых он поведал об этом спустя несколько лет. Главным предметом беседы с вождем российских коммунистов была судьба башкирского населения Уфимской губ. Учитывая, что оно являлось явным этническим меньшинством на той территории, фактически разговор опять-таки шел о реализации Декрета о Татаро-Башкирской Республике, за которую так долго держались татарские коммунисты и за которую не переставали агитировать даже после решения Политбюро РКП(б).

В. Ленин, судя по весьма косвенным данным высказываний С. Саид-Галеева, выражал сомнения в возможности самоопределения татар и башкир в рамках одной республики. Но надо иметь в виду, что В. Ленин явно недостаточно разбирался в вопросе о национальной политике в отношении мусульманских народов страны. Об этом свидетельствовало письмо, датированное 7 сентября 1919 г., Мидхата Брундукова Набиулле Вахитову (оба являлись заместителями председателя Центра мусульманской военколлегии). И национальный вопрос им был отдан на откуп И. Сталину. Он информировал В. Ленина по всем вопросам исходя из своих личных предпочтений. В то же время И. Сталин весьма ревностно (из-за его популярности среди мусульман-коммунистов) и негативно (из-за благосклонности Льва Троцкого к нему) относился к М. Султан-Галиеву. В дальнейшем негативная роль Сталина во всей этой истории прослеживается более чем четко.

Еще ранее при обсуждении данного проекта основатель Башкирской Республики Ахмет-Заки Валиди приветствовал присоединение этих террито-

рий к Татарстану. В частности, в письме от 17 февраля 1920 г., подписанном им и представителями Башкирской Республики при ЦИК РСФСР Абдуллой Адигамовым и Абдрашитом Бикбавовым и адресованном ЦК РКП (б), говорилось: «Мы, башкирские представители, гарантируем, что нет и не будет со стороны малочисленных башкир какого бы то ни было требования (башкир в пределах Уфимского района Татарской республики (т. е. предполагаемых, что они там окажутся – И.Г.) всего 355772, тогда как татары, не включая Казанской, Вятской и Симбирской губ., составляют 1332379 душ). Наоборот, башкиры просят ограничиться названием «Татарской республики... Мы, представители Башкирской Советской Республики, никогда не были против образования из всей, не входящей в состав Башкирии, мусульманской территории Поволжья и Приуралья особой от Советской Башкирии «Татарской республики», а если были против, то только против присвоения ей названия «Татаро-Башкирской Республики». Таким образом, Ахмет-Заки Валиди стоял на том, что оставшаяся часть Уфимской губернии может быть включена в состав новообразованной Татарской Республики.

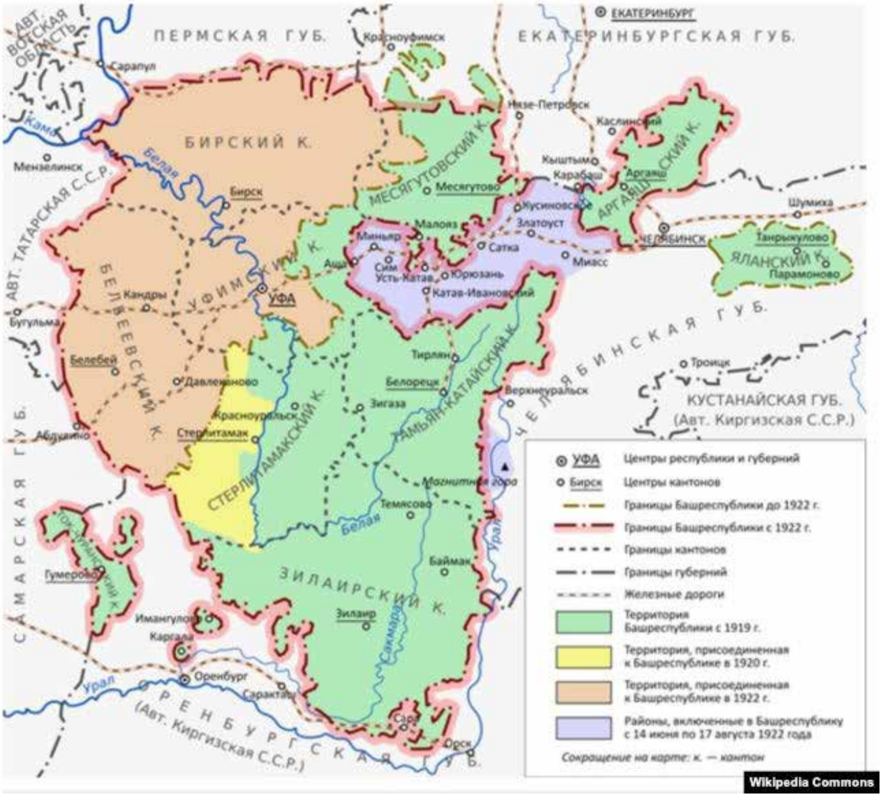

Светлым отмечена та часть Стерлитамакского уезда, которая должна была войти в состав Татарстана

2 марта 1920 г. был выпущен проект Постановления об АТССР. Согласно ему, площадь Татарстана составляла около 120 тыс. кв. км, а население в общей сложности – 5,1 млн человек. Татаро-башкиры в этом случае составляли бы около 54% населения, русские около – 35%, чуваши и финно-угорские народы (марийцы, удмурты, мордва) – 9,1%. Эта территория в итоге представляла бы собой нынешний Татарстан без Елабужского и Агрызского районов, но зато с западной и центральной частью нынешнего Башкортостана. Учитывая демографические процессы, можно сказать, что на сегодняшний день, т.е. спустя век, население Татарстана в этих границах достигло бы не менее 8 млн человек.

В марте 1920 г. в Москве состоялось совещание по созданию новой республики. На нем, как отметил в своих воспоминаниях Сахиб Саид-Галеев (первый председатель Совнаркома Татарстана), уже были решения местных советов Белебеевского и Бирского уездов о желании присоединиться к Татарстану.

Но противников у Татарской Республики было предостаточно. Они и попытались продвинуть альтернативный проект. Так, 17 мая 1920 г. административная комиссия при ВЦИКе постановила, что в состав будущей республики должны войти только Казанский, Лаишевский, Тетюшский, Свияжский, Спасский, Мамадышский и Чистопольский уезды: это западная, северная и центральная часть нынешнего Татарстана. В этом случае минимальной была бы не только площадь республики и численность ее населения, но и процентное соотношение татарского этноса в общей массе населения: примерно как процентное соотношение башкир в нынешнем Башкортостане. Но после протеста М. Султан-Галиева и С. Саид-Галеева этот проект был отклонен.

В мае 1920 г. в Москве побывала делегация представителей Белебеевского уезда с просьбой включить их территорию в состав Татарстана. После чего на совещание вновь были вызваны М. Султан-Галиев и С. Саид-Галеев. По сути, эти двое несмотря на то, что в будущем на некоторое время они схлестнутся друг с другом в аппаратной борьбе, до конца боролись за включение территории Уфимской губернии в состав Татарской Республики.

Поэтому, в начале мая 1920 г. создается новая комиссия уже во главе с И. Сталиным, в которую вошли только два представителя татар – М. Султан-Галиев и С. Саид-Галеев. В конечном итоге был предложен третий, компромиссный вариант, на основе которого и вышел 27 мая 1920 г. Декрет об образовании АТССР, ныне он и считается днем официального возникновения Татарстана. Согласно ему, северные, южные, западные границы республики остались неизменными со времени первоначального проекта. Уфимский и Стерлитамакский уезды выпали, однако в Декрете

специально отдельным пунктом оговаривалось, что вопрос и включении в состав республики Бирского и Белебеевского уездов должен решиться на референдуме населения этих территорий.

Что же представляли собой эти два уезда, которые должны были войти в состав Татарской Республики? По результатам переписи 1920 г., население Бирского уезда составляло 656 тыс. человек. Из них башкиры – 22,9%, татары – 35,5%, русские – 26,2%. То есть, вместе татаро-башкирское население составляло более 58%. В Белебеевскоем уезде проживало 595 тысяч человек. Из них татары составляли 46%, башкиры – 15%, вместе они составляли 61,11%. Русских – 19,6%.

Бирский уезд по площади равнялся 22,1 тыс. кв. км и включал в себя территорию нынешнего Аскинского, Янаульского, Татышлинского, Караидельского, Бакалинского, Бирского, Бураевского, Дюртюлинского, Калтасинского, Мишкинского, Краснокамского, Балтачевского и частично Чекмагушевского и Кушнаренковского районов. Территория Белебеевского уезда составляла по площади 20,7 тыс. кв. км и включала, в основном, земли 12 западных районов современного Башкортостана: это Альшеевский, Бакалинский, Белебеевский, Бижбулякский, Благоварский, Буздякский, Давлекановский, Ермекеевский, Миякинский, Туймазинский, Шаранский, Чекмагушевский, а также часть территорий Илишевского и Стерлибашевского районов (западная его часть).

Как мы видим, в Белебеевском и Бирском уездах татары составляли большинство населения. Причина, по которой татарские политические деятели ранее требовали включить в его состав и Уфимский уезд (единственный уезд Уфимской губернии, где русские, благодаря включению в него населения Уфы, составляли большинство – 51%) заключалась в том, что Белебеевский и Бирские уезды были тесно связаны с Уфой.

Учитывая, что вопрос о будущем двух уездов Уфимской губернии оставался открытым, С. Саид-Галеев, уже будучи председателем правительства Татарстана, неоднократно пытался в течение 1920 и 1921 гг. решить эту проблему. В частности, он поднимал перед Москвой вопрос о скорейшем рассмотрении вопроса о включении Белебеевского и Бирского уездов в состав ТАССР и пытался по этому вопросу выйти на контакт с руководством Уфимской губернии.

В сентябре 1920 г. Уфимский губком выносит решение, что Бирский и Белебеевский уезды экономически больше привязаны к Уфе, а потому они отрицательно отнеслись к включению их в состав Татарской Республики. При этом тогда же – 1 сентября 1920 г. – Уфимский губком выносит постановление о необходимости исполкомам этих уездов «воздержаться от созыва чрезвычайных съездов» под предлогом того, что это якобы по-

мешает «продовольственной кампании». То есть, наличие официального Декрета ВЦИКа о необходимости проведения плебисцита не помешало уфимским губернским властям саботировать это решение. Причина противодействия руководства Уфимского губкома понятна – они были недовольны тем, что восточная часть Уфимской губернии уже стала частью Башкирской Республики, и поэтому им никак не хотелось потерять из-под своего контроля и остальную часть губернии.

Одновременно с этим, видимо не без отмашки «сверху», в начале февраля 1921 г. руководитель Башкирской Республики Муллаян Халиков собирает комиссию о расширении территории республики. В марте он поднимает этот вопрос перед ВЦИКом. В числе обоснований этого решения были экономические соображения (Башкурдистан был беден на городские центры, не было железных дорог, слабо развито сельское хозяйство и т. д.) и то, что присоединение территории Уфимской губернии к БАССР дало бы республике более «миллиона башкир». Данный тезис, как мы видим, полностью противоречит тем соображениям, которые руководство Башкирской Республики предоставило всего год назад, когда выступало за создание «Большого Татарстана» с включением в его состав остатков Уфимской губернии.

Поскольку Москва не сразу одобрила прошения М. Халикова, это позволило Уфимским властям под разными предлогами тянуть время и не проводить обозначенный выше плебисцит. Более того, в мае 1921 г. «аппетиты» комиссии М. Халикова выросли до совсем уже карикатурных пределов, что опять-таки показывает, что он мог действовать так, только почувствовав реальную поддержку в Москве. В частности, помимо трех уездов Уфимской губернии, власти БАССР потребовали обратно из Татарстана территорию бывшего Мензелинского уезда и даже Оренбург. Похоже, что у М. Халикова были свои могущественные покровители-лоббисты – иначе трудно объяснить такие щедрые запросы главы Башкирского правительства, возникшие из ниоткуда.

Поняв, что дело идет к худшему варианту, С. Саид-Галеев еще раз попытался добиться реализации поставленных планов по включению Бирского и Белебеевского уездов к Татарстану в августе 1921 г., пригласив представителей Советов Уфы, Белебея, Бирска и правительства БАССР на совещание в Казань. Однако, те отмолчались под предлогом, что не знают мнения местного населения, а сами они, мол, очень заняты другими вопросами (в том числе, борьбой с голодом).

Если проанализировать дальнейший ход событий, то приходим к выводу, что главным противником расширения границ ТАССР выступил И. Сталин. Именно он отвечал за национальную политику в государстве

и его в конце сентября 1921 г. ЦК РКП (б) просит изучить вопрос о создании «Большой Башкирии». И в уже в январе 1922 г. Наркомнац принимает решение директивным образом передать Башкортостану все три уезда: Уфимский, Бирский и Белебеевский. ВЦИК подготовил проект Декрета по данному вопросу, но неожиданно он вновь был приторможен. Спустя полгода – 14 июня 1922 г. – все-таки выходит разработанный Декрет, в соответствии с которым вся оставшаяся часть Уфимской губернии без учета мнения населения была присоединена к Башкирской Республике.

Некоторые исследователи связывают решение о передаче территории Уфимской губернии БАССР с тяжелыми последствиями голода 1921 г. Но, как мы видим, внезапный порыв Муллаяна Халикова отхватить уезды Уфимской губернии появился уже в январе 1921 г., когда голод еще не приобрел катастрофических масштабов. Поэтому, это не могло быть первопричиной, а было скорее, дополнительным фактором.

О причине, по которой официальное оглашение уже разработанного декрета не выходило в течение полугода, можно только догадываться, но она удивительным образом совпала с болезнью В. Ленина, который весьма осторожно подходил к вопросу об установлении окончательной границы между двумя рассматриваемыми республиками. Но Ленин неожиданно тяжело заболел в мае 1922 г. и полностью отошел от непосредственного управления. А вот Декрет через считанные недели был официально оглашен.

Директивное присоединение Уфимской губернии к БАССР, уже находясь в эмиграции, раскритиковал и Ахмет-Заки Валиди. Он полагал. Что не «Уфимскую губернию присоединили к Башкортостану», а на деле эта лукавая мера означает не что иное, как «присоединение Башкортостана к Уфимской губернии». Так писал он в письме Ленину в 1923 г., видимо, не будучи в курсе о его состоянии (с конца 1922 г., как известно, из-за болезни он окончательно отошел от дел).

Уже по факту М. Султан-Галиев и Г. Ибрагимов согласились и даже формально одобрили в 1922 г. эту операцию. Очевидно, что внезапное изменение позиции Султан-Галиева и Галимджана Ибрагимова, не говоря уже о председателе Совнаркома Татарстана Саид-Галееве, вызвана не переменой в их взглядах, а скорее желанием не навредить будущим отношениям двух республик и двух близкородственных народов, учитывая, что всё возможное они уже сделали.

Султан-Галиев же вероятно очень надеялся на создание федерации тюркских республик «Туран», которая сняла бы всевозможные проблемы, а потому не сильно хотел конфликтовать с членами Башкирского правительства, со многими из которых у него были весьма дружеские

и доверительные отношения. В частности, с министром просвещения БАССР Абдуллой Адигамовым и комбригом Мусой Муртазиным, благодаря которым он, кстати, и стал главным переговорщиком в период перехода Башкирского правительства на сторону Советского правительства в начале 1919 г. Через того же А. Адигамова он в 1922 г. пытался добиться возвращения А. Валидова. Весьма примечательная деталь: с М. Халиковым М. Султан-Галиев не контактировал. Причина этого выясняется из тайных писем между М. Султан-Галиевым и А. Адигамовым, в которых главный идеолог исламского социализма просил Министра просвещения БАССР не посвящать в курс их переговоров Муллаяна Халикова, которого подозревал в работе на ОГПУ.

В конечном итоге проиграли все. И власти Уфимской губернии, которые, противясь присоединению двух уездов, видимо очень хотели сохранить самостоятельность всей Уфимской губернии. Проиграла и Башкирская Республика, которая потеряла свой моноэтничный характер, превратившись в республику, где башкиры составили меньшинство населения, от чего во многом и идут все национальные проблемы в современном Башкортостане.

При полной реализации Декрета об образовании ТАССР и присоединения в 1921 г. к ней территорий Елабуги и Агрыза, площадь Татарстана составила бы 111 тыс. кв. км (сейчас – 68 тыс. кв. км). Общая численность населения республики даже в таком состоянии – без Уфимского уезда и Уфы – уже тогда, в 1920-м, составила бы 3,7 млн человек. Учитывая демографические процессы, численность всего населения современного Татарстана при реализации такого проекта составляла бы сейчас около 6 млн человек (в нынешнем Татарстане – 3,9 млн). Тут в итоге проживала бы большая часть представителей всей татарской этнонации (сейчас – не более ⅓), что безусловно сняло бы остроту многих вопросов, связанных с реализацией национальных интересов татарского народа.

* * *

Вопрос об отложенном референдуме неоднократно поднимался в конце XX в. татарским национальным движением Башкортостана. Учитывая, что РФ является правопреемницей СССР и признает все изданные этим государством законодательные акты, этот вопрос не теряет юридической силы и по сей день.

З.Г.Гарипова

АВТОНОМИЯ ҺӘМ МИЛЛИ ПРОБЛЕМАЛАР

Мәгълүм ки, 1917 елгы Февраль революциясе вакыйгалары милли автономияләрнең бик күптөрле проектларын төзүгә юл ача. Милли төзелеш программалары барлыкка килә. Хәер, татарлар өчен бу яңалык түгел иде. Аның интеллигенциясе милли дәүләтчелек проектларын күп кенә вариантта язды һәм гамәлләрен дә кыла барды. Әйтик, «Иттифак әл-мөслимин» партиясенең 1906-нчы елның август аенда Түбән Новгородта узган III съездында ук автономия проблемасы җентекләп тикшерелә һәм автономиянең ничек тормышка ашырылырга тиешлеге хакында программа да кабул ителә. Чөнки автономия татарлар өчен бик мөһим булганлыктан, алар аңа зур өметләр баглаган. Ул милли проблемаларны чишү өчен алшарт булып күренгән. Мәсәлән, татар телендә белем бирүче мәктәп, һөнәри-техник һәм югары уку йортлары ачу, административ, суд эшләрен һәм учреждениеләрен ана телендә оештыру һ.б.

Яшь республикага автономия хокуклары алу өчен күп көрәшергә туры килә. Мәктәпләрдә татар телен кертү – мөһим мәсьәләләрнең берсе иде. Аны тормышка ашыруда Татарстан Үзәк Башкарма Комитеты һәм Халык Комиссарлары Советының 1921-нче елның 25 июнендә татар телен дәүләт теле дип игълан иткән Декреты нигез булып тора. 1924-нче елда Академүзәкнең күрсәтмәләре буенча, 1-нче һәм 2-нче баскыч татар мәктәпләрендә укыту татар телендә алып барылырга, рус теле фән буларак укытылырга тиеш булды. Татарча укытуга күчү һәр мәктәпнең бурычы итеп куела ул чорда.

Шунысы игътибарга лаек: мәктәп һәм һөнәри-техник училищеларда укучы татар балалары санын Татарстан АССР Үзәк Башкарма Комитеты Президиумы рәисе Ш.Шәймәрданов үзе контрольдә тота. Нәтиҗәдә республикада балаларны мәктәпкә җәлеп итү күрсәткече илдәге уртача күрсәткечтән 40 процентка югарырак булып чыга. Менә тагын берничә кызыклы факт: 1924–1925-нче уку елында техникумнарда укучыларның 42,6% татар булса, 1926–1927 уку елында ул 48,3% тәшкил итә.

Татар халкының мәгариф, мәдәният өлкәсендәге мөһим проблемаларны өйрәнүдә, татар фәнен үстерүдә Академүзәкнең роле бик зур иде. Ул 1921-нче елда Гыйльми коллегия (1918-нче елда эшли башлаган) нигезендә барлыкка килә. Монда Татарстан халкы мәдәниятен үстерүгә юнәлтелгән мөһим теоретик проблемалар тикшерелә, гамәли эшләр башкарыла, мәктәпләр өчен яңа дәреслекләр төзелә. Академүзәк тарафыннан татар теле һәм әдәбияты белеме, туган илне өйрәнү фәннәреннән мето-

дик кулланмалар булдырыла. Бер ел эчендә генә 100 исемдә дәреслек, 186 исемдә брошюра, листовка, плакат әзерләнә.

ТАССР төзелү белән үк, төбәк тарихын өйрәнү максатыннан, фәнни җәмгыять оештыру юнәлешендә күп омтылышлар ясала. 1923-нче елда Академүзәк каршында ачылган «Татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыяте» татарның һәм башка халыкларның килеп чыгышы тарихын, икътисади бәйләнешләрен, социаль һәм сәяси үсешләре торышын өйрәнүне бурыч итеп куя. Бу төп эше булса да, әлеге җәмгыять ике елда меңгә якын татар баласының антропометрик күрсәткечен өйрәнеп, аларның физик үсеше стандартын башка милләт балалары белән чагыштырып каравы үзе генә дә зур кызыксыну уята.

Академүзәк республикабызның әйдәп баручы галимнәре Г. Гобәйдуллин, Ф. Сәйфи, Н. Воробьев, М. Корбут, Г. Рәхим, Г. Шәрәф, Е. Чернышев, Н. Фирсов һәм башкалар ярдәме белән тиз арада фәнни һәм мәдәни көчләрнең үзәгенә әйләнә.

1920-нче елларда гуманитар проблемалар буенча зур гына фундаменталь эшләр языла. Шулар арасында яшь галим, татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыятенең беренче секретаре М. Худяковның «Очерки по истории Казанского ханства» (1923) һәм «Татароведение җәмгыяте» соравы буенча төзелгән «Археологическая карта ТАССР»; Г. Газиз, Г. Рәхимнең «Татар әдәбияты тарихы өчен материаллар җыю юлында бер тәҗрибә» (1923); Ф. Баллодның «Старый и Новый Сарай – столицы Золотой Орды. Результаты археологических работ летом 1922 года» (1923) дигән хезмәтләре аерым игътибарга лаек.

Баллод экспедициясе борынгы әйберләр һәм тәңкәләр таба. Бу материаллар Көнчыгыш Европада сәүдә үзәге булган Сарай әл-Җәдид шәһәренең кайда урнашканлыгын ачыкларга нигез бирә. Галимнәр: «Археолог, сәнгать белгече Ф. Баллод татарның үзенчәлекле сәнгатен, йортлар төзелеше, кирпеч сугу һәм мич чыгаруның югары техникасын, инде күптән югалган татар дәүләтендә яшәү рәвешен ача алган», – дигән фикергә килә. Нәтиҗәдә моңа кадәр яшәп килгән И. Березин һәм Г. Саблуковның «Алтын Урда күчмә һәм варварлар дәүләте булган», дигән ялгыш фикере юкка чыгарыла. Бу мәсьәләне яңадан тикшерү кирәклеге турында сүз кузгатыла.

Ф. Баллодның «Старый и Новый Сарай» исемле китабы Алтын Урданың моңа кадәр кайда урнашканлыгы, билгеле булмаган шәһәрләренең урыны хакында сөйли. Күренекле галимнең хезмәте тарих фәненә зур өлеш кертү, дип әйтелә.

«Татар халкын гыйльми өйрәнү җәмгыяте» эшчәнлеге дә: «Ул татар тарихын һәм мәдәниятен өйрәнүдә зур эш алып бара», – дип бәяләнә.

Татар халкы тарихы Татар фәнни-икътисади тикшеренүләр институты эшчәнлегендә дә аерым, зур урын алып торган. 1930-нчы елның 18 мартында чыккан Татсовнарком карары белән эшли башлый ул. Әлеге институт планы гаять тә колачлы була һәм ул күпкырлы квалификацияле зур профессиональ галимнәрне эшкә тартуны таләп итә. Менә тарих кабинеты планында 1930–1931 елга расланган кайбер темалар: «Тюркизм в истории татар», «История главнейших татарских медресе Казани и Казанской губернии, Уфы, Оренбурга», «Ислам, секты и язычество в Волжско-Камском крае», «Исследование казанских мыловаренных, кожевенных, суконных фабрик и заводов и состояние татарского пролетариата в них». Тел һәм әдәбият кабинеты планында 1931-нче елга алынган темаларда да татар проблемаларын һәм тарихын өйрәнү күздә тотыла. «Происхождение религии у урало-алтайских народностей по данным палеонтологии речи», «Происхождение земледелия у тюрков по данным палеонтологии тюрко-татарского языка», «Древнетатарские литературные памятники», «Составление терминологического словаря по математике, физике, механике и астрономии», «Разработка проекта применения рельефного алфавита для слепых по яналифу», «Проект применения алфавита Морзе для передачи телеграмм на яналифе в условиях Татарстана» һ.б. Бу темаларны башкаруга Г. Алпаров, Г. Шәрәф, С. Атнагулов, Г. Галиев, Г. Рәхим, Г. Толымбай, А. Шнаси, М. Фазлуллин кебек күренекле галимнәр һәм язучылар алынган. Болар – бик тирән белем, зур әзерлек, чиксез кыюлык сорый торган темалар. Бу проблемалар өстендә зур бер академия югарылыгындагы институт утырырга тиеш иде. Әле шул чорның социаль-икътисади һәм сәяси халәтен, өйдәге һәм эштәге шартларын күз алдына китерсәк, бу зыялы кешеләр алдында баш иярге кирәк.

Институт планында сәнгатьнең барлык өлкәләре чагылыш таба. Беренче елда ук журналларда татар театрына, музыкасына һәм графика өлкәсендә эшләгән иллеләп татар рәссамының иҗатына багышланган мәкаләләр басылып чыга. Күп профильле әлеге институт та бер-ике ел чамасы эшләгәннән соң ябыла. Башкарылган хезмәтләре республика журналларында һәм «Осведомительный бюллетень»нең 3 санында дөнья күрә. Әлеге институтны юкка чыгару Татарстанны гыйльми өйрәнү фәненең тулысы белән туктатылуын аңлата. 1930-нчы еллар башында гуманитар фәннәр торышында кризис башлана. Халык дошманнарын эзләү, интеллигенцияне эзерлекләү фәнни җәмгыятьләрне зәгыйфьләндерә.

Республика оешуның беренче көннәреннән үк татарларны җитәкчелек эшенә тарту юнәлешендә актив эш башлана. Татар телен гамәлгә кертү мөһим була моның өчен. Суд эшләрен татарча алып бару, законнарны татарча да язу, юридик әдәбиятны татар теленә тәрҗемә итү алгы

планга чыга. 1922–1924-нче елларда суд органнарын татар милләтеннән булган кадрлар белән тәэмин итүдә аеруча күп эшләнелә. Мәсәлән, 1922-нче елда аларда татарлар саны 2,8% булса, 1924 елда инде ул сан 22,8% тәшкил итә. Аннан соңгы елларда, кызганыч, бу сан кими башлый.

Автономия статусы нигезендә республикабызда татарларның үзәк органнарда булу-булмавы контрольдә тотыла. Бу эшне партия өлкә комитеты һәм Татарстан АССР Үзәк Башкарма Комитеты даими тикшереп тора. Архивта моны раслаучы документлар иксез-чиксез. Әмма бу процесс каршылыксыз гына бармый. Тик шулай да 1930-нчы елларда да русча «политика коренизации» дип йөртелгән сәясәт Татарстанда әле дәвам итә. 1937–1938 елларда да халык комиссарлары татар телендә хезмәт күрсәтү, документларны татарча язу-тутыру, милли кадрларның үсеше, араларында күпме инженер һәм җаваплы белгечләр булуы хакында Татарстан Үзәк Башкарма Комитеты утырышларында даими рәвештә хисап биреп тора.

Әмма әлеге уңай күренешләр 1930-нчы еллар ахырында юкка чыга. Шулай да Татарстан автономияле республикасының хокуклары ничек кенә чикләнгән булмасын, дәүләтчелек яралгысын күрү уңай нәтиҗәләр бирә. Моны татарның патша режимы чорындагы торышы белән чагыштырып та булмый диярлек. Автономия бирелгәннән соң, хәл акрынлап кына булса да уңай якка үзгәрә бара. Җаваплы постларга, аз-маз булса да, татарлар куела башлый. Бу, әлбәттә, XX гасыр башы цивилизациясе үзгәрешләренә дә бәйле иде. Илдәге үзгәрешләр интеллигенциянең социаль позициясенә йогынты ясады. Шунлыктан, аның бер өлешенә җаваплы эшләр йөкләнә, икенчеләре, киресенчә, читкә этәрелә. Интеллигенциянең хакимияткә үтеп кергән бер өлешенә халыкка булган басымны «йомшартырга» туры килә. Милли фронтта актив эшләгән менә шул өлеше 1920-нче елларда ук (1930-нчы еллар турында сүз әле бармый) республикадан кысрыклап чыгарыла бара. Бу очракта инде, автономия дә ярдәм итә алмый.

А.Г.Галлямова

КРИЗИС НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ ТАТАР В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

(Окончание. Начало №2, 2020)

К началу 1960-х гг., по мере того, как четче проявлялась ограниченность либеральных преобразований в стране, творческих деятелей республики стали все чаще одергивать «за нездоровые суждения об ущемлении интересов татарского народа», требовать от них демонстративных проявлений приверженности к коммунистической идеологии. Так, в докладной КГБ при Совете Министров ТАССР, направленном секретарю Татарского обкома КПСС С.П.Игнатьеву в 1960 г., говорится: «Многие татарские писатели слабо занимаются вопросами овладения марксистско-ленинским мировоззрением, … мало проявляют участия в общественных мероприятиях. … Как деталь, характерно отметить, что в демонстрации трудящихся 7 ноября 1959 года из Союза писателей участвовало всего 3 человека» [ГА РТ. Ф.15. О.41. Д.21. Л.7]. Из приведенной цитаты видно, что активность интеллигенции поощрялась, но только если она вписывалась в рамки господствовавшей идеологии.

Как показывает анализ архивных документов, уже само обращение к дореволюционной тематике являлось гражданским поступком, так как оно вызывало неодобрительное отношение и пристальное внимание соответствующих органов. Так, в одной из справок, составленной на основе проверки тематики исследований в КГУ, говорится: «По имеющимся у нас данным, наряду с положительными моментами, здесь имеются недостатки, особенно в постановке научно-исследовательской деятельности студентов. Как выяснилось, значительная часть дипломных работ, выполняемых студентами, относится к исследованиям дореволюционного периода. Работая над этими темами, студенты самостоятельно изучают статьи из дореволюционных периодических изданий и книги того периода, в которых высказывается немало реакционных, националистических взглядов. Чтение такой литературы при еще недостаточной политической подготовке студентов отрицательно влияет на формирование их научно-политических воззрений» [Там же. Ф.15. О.41. Д.21. Лл.100–102]. В справке приводится список студентов, работавших по дореволюционной проблематике с подробными сведениями прочитанной ими литературы, а также преподавателей, отличавшихся «отрицательными суждениями националистического, антирусского толка». Среди последних имена известных в республике ученых: Р.Нафигова, А.Каримуллина, Х.Курбатова.

Негативное отношение со стороны властей вызывало уже само обращение студентов и исследователей к досоветской тематике, требующей изучения прошлого татарского народа по дореволюционным журналам и книгам, в которых, по мнению «контролеров», содержались трактовки «чуждого мировоззрения». В тот период от гуманитариев требовали однозначного показа «дружбы народов», «прогрессивного влияния роли русского народа», «советского патриотизма».

Конечно, при такой высокой бдительности властей сколько-нибудь существенного татарского диссидентского движения в республике не могло быть. Государственные органы республики, выполняя программные положения известного постановления 1944 г., четко отслеживали даже малейшие проявления «национализма» и незамедлительно принимали профилактические меры по отношению к людям «политически незрелым», допускавшим «извращенное понимание национального вопроса».

В октябре 1960 г. на Пленуме Татарского обкома были признаны порочными в идейно-художественном отношении произведения Г. Минского «Язгы уяну», Ш. Хусаинова «Мәхәббәт сагышы», Х. Камалова «Яну», Р. Латыпова «Туган җир» и «Солдатлар». В 1961 г. было прекращено присуждение премии им. Г. Тукая (её новые лауреаты появились лишь через пять лет).

Процесс угасания либеральных тенденций отчетливо проявился в республике тогда, когда в 1960 г. по настоянию Москвы было признано ошибочным постановление Пленума обкома КПСС «О состоянии и мерах улучшения работы татарских общеобразовательных школ» (май 1958 г.). Вскоре в отношении национальной школы возобладали иные подходы. Осенью 1959 г. в Татарский обком партии из ЦК КПСС поступили записка бывшего Первого секретаря Татарского обкома КПСС З.И. Муратова[1] (в то время – работник аппарата ЦК КПСС) и сопроводительное письмо. В записке доклад, с которым выступил на Майском пленуме секретарь обкома по идеологии К.Ф. Фасеев, был назван «крамольным», а его автор обвинен в национализме. В сопроводительном письме было предложено пересмотреть решение Пленума. Как отмечал в своих воспоминаниях К.Ф. Фасеев, «записка Муратова и положительная реакция на нее ЦК отнюдь не случайны. Это отражение национальной политики, унаследованной от Сталина. Отрицательное отношение к национальным школам наблюдалось не только у нас».

В январе 1960 г. Пленум Татарского обкома без какого-либо обсуждения отменил свое прежнее решение. В том же году С.Д. Игнатьев был

---

[1] Личность одиозная. Активно проводил в 1944 г. решения названного постановления в ТАССР (ред.).

отозван в Москву. Первым секретарем Татарского обкома партии стал Ф.А. Табеев. В связи с отменой указанного постановления последним было заявлено, что «проведение в жизнь этого ошибочного решения могло привести к национальной ограниченности, замкнутости, к снижению требовательности в работе татарских школ относительно глубокого изучения русского языка» [Там же. Д. 129. Л. 7].

В начале 1960-х гг. была свернута работа Терминологической комиссии, активно работавшей в конце 1950-х гг. по усовершенствованию татарского алфавита с целью приблизить его к нормам татарского языка. В этот же период был предпринят ряд других мер, направленных против деятельности языковедов, журналистов, боровшихся за чистоту татарского языка, пытавшихся противостоять процессу искусственного обеднения его за счет замены имевшихся в нем национальных понятий русскими и иностранными терминами. Руководством республики, некоторыми приближенными к нему лингвистами, этот процесс расценивался как прогрессивный, своевременный и необходимый для осуществлявшегося в период «строительства коммунизма» сближения наций. Не получили поддержки усилия языковедов, журналистов, которые стремились отстоять чистоту татарского языка, противостоять процессу его искусственного обеднения в результате широкого использования иноязычных терминов. Выражая официальную линию в развитии татарского языка, известный лингвист и высокопоставленный советский работник М.З. Закиев, писал: «Пережитком прошлого и в некоторой степени проявлением национальной ограниченности является мнимая забота о чистоте национального литературного языка. Не трудно представить себе, что бы получилось, если бы вместо новых заимствований, например, таких слов, как выключатель, нагрузка, прогресс, характеристика, эрудиция, новатор, обстановка, буровой, физик, декада приняли бы как форму неудачные новообразования типа ычкындыргыч, йөкләнеш, алгарыш, сыйфатлама, киң белемлек, яңалыкка омтылучы, чолганыш, бораулау корылмасы, тэнви, ункөнлек; или вместо распространенных в народе слов политика, экономика, культура, редактор, союз возвратили их устаревшие эквиваленты типа сәяси, икътисади, мәдәният, мөхәррир, иттифак».

Однако официальные установки на принижение национального в угоду интернациональному не могли заглушить интереса татар к своей культуре, истории. Об этом свидетельствовали многочисленные письма и обращения в руководящие органы, средства массовой информации. Полное обиды на Казанское телевидение письмо направил в Татарский обком КПСС житель пос. Бавлы С.В. Рахимов. «Мы, телезрители, – пишет он, – не можем утвердительно сказать, что татарская телестудия есть,

так как мы не видим никакой ее работы… Ее программа является буквальной копией программы центрального телевидения. Там почти нет ничего, за исключением 5-минутного концерта и передачи программы на следующий день… Мы истосковались по татарской песне, танцу и музыке… Дело дошло до такого абсурда, что казанская бригада, приехавшая в Уфу на семинар работников телестудий, не могла привезти и показать зрителям ни одного собственного телефильма, в то время как представители телестудий Челябинска, Перми, Удмуртии и даже Тюмени привезли туда и продемонстрировали прекрасные собственные телефильмы». Автор письма справедливо считал, что Казанское телевидение должно было стать мощным проводником татарской культуры. По его бесспорному мнению, оно должно было знакомить жителей республики с работой Казанского оперного театра, Государственной консерватории, Татарского академического театра, Русского театра, Госцирка, Госфилармонии и др. [Там же. О. 7. Д. 644. Лл. 22].

Г. Ширгазин из Казани пишет в «Советскую Татарию»: «Мне 22 года. Люблю культуру своего народа. Почему бы не выпускать художественные фильмы на татарском языке? По-моему, у нас созрели все условия. У нас есть и хорошие романы. В чем же дело? Скажут, нет кадров. Но надо отобрать талантливых представителей нашей молодежи и послать на учебу во ВГИК». А. Сабиров из Набережных Челнов с упреком указывает на то, что национальное музыкальное искусство (кубыз, курай) обречено на забвение. «Другие нации с раннего детства воспитывают у детей любовь к своей музыке», – замечает он [Там же. Д. 1184. Лл. 14,16]. С просьбой о создании газеты «Литература и искусство» и татарской киностудии обращается к властям рабочий Химэнергостроя Г. Хусниев [Там же. О. 41. Д. 221. Лл. 12–12 об.].

Имелись и факты недовольства языковой ситуацией в республике. Так, учащиеся Усадского сельскохозяйственного училища в 1961 г. обратились с коллективным письмом в обком КПСС, в котором написали о негативном влиянии перехода к обучению на русском языке для получения специальности татарами. «Желающих учиться на татарском языке зачисляют в русские группы, зачисленные в русские группы товарищи вынуждены бывают бросить учиться и уехать домой… Недопустимо то положение, что человек только из-за незнания русского языка остался неквалифицированным. Этого раньше у нас не было. Только с осени 1960 г. начались такие порядки» [Там же. О. 42. Ед. хр. 20. Л. 14, 14 об.]. Между тем, из письма А. Кацюбы, написанного гораздо позже в газету «Вечерняя Казань», становится понятным, что потребность в знании татарского языка, несмотря на проводившуюся политику, существовала не

только у татар, но удовлетворить ее было почти невозможно. «Я прожила в Казани большую часть жизни, но не умею говорить по-татарски. С величайшим трудом мне удалось раздобыть самоучитель Р.С. Газизова, изданный в 1960 г. тиражом 6 тысяч экземпляров. …С его помощью я усвоила грамматический строй татарского языка, набрала определенный запас слов», – написала она [Вечерняя Казань, 1981. 20 января]. Далее читательница просит организовать какие-нибудь курсы, так как «в своем желании научиться говорить по-татарски я далеко не одинока».

Обращения людей в вышестоящие инстанции, официальные органы, хотя и представляли собой протестную модель поведения, свидетельствовали о готовности общества к диалогу с властями. Всякий раз, когда появлялась надежда на возможность реальных изменений, особенно заметную активность в этом отношении проявляла татарская интеллигенция. Смена политического руководства в стране в 1964 г. возродила надежду, особенно в среде татарской интеллигенции, на возможность повышения государственного статуса республики. Татарские писатели вновь стали настойчиво обращаться с этим вопросом в самые различные инстанции. Этот вопрос возник и в связи с принятием Конституции СССР (1977 г.), РСФСР и ТАССР (1978 г.). Однако ни в середине 1960-х г., ни тем более в конце 1970-х гг., когда брежневско-сусловский консерватизм достиг своего апогея, вопрос о преобразовании ТАССР в союзную республику даже не ставился властями в повестку дня. Взаимоотношения руководства республики и интеллигенции по этому вопросу мастерски показаны в произведении А. Еники «Шәфәкъ алдыннан», где он описывает свой диалог с С.Г. Батыевым (председателем Верховного Совета ТАССР) по поводу целесообразности отправки своего письма Л.И. Брежневу относительно статуса Татарской республики [Еники: 1996. С. 119–121]. В этом фрагменте хорошо видно, что власти республики придерживались позиции профанации, не реагирования на попытки национальной интеллигенции к постановке и решению назревших этнополитических проблем.

По мере того, как тональность официальной трактовки достижений национальной политики становилась все более слащавой, оппозиционные настроения в обществе росли. Правда, обретали они все больше так называемый катакомбный характер – интеллигенция дистанцировалась от властей, в ее среде складывались неформальные общественные группы со своими, независимыми оценками явлений, особыми культурными пристрастиями, внутренними связями.

О национальных проблемах, которые продолжали волновать татарскую интеллигенцию, много и откровенно говорилось на литературных

вечерах, кружках, съездах творческих работников, во время неформальных встреч в кругу единомышленников. Так, в 1965 г. выступивший на читательской конференции инженер Оптико-механического завода Э. Зайнуллин, сказал: «Октябрьская революция, сделавшая много для окраинных народов, не дала пользы татарам и башкирам, культура Татарии по сравнению с развитием культуры Киргизии, Казахстана и Узбекистана стала отставать. Экономический уровень рабочего в Татарии ниже, чем в Московской обл. или на Украине». Никто из зала не возразил ему.

В 1960-е гг. популярными были поездки творческой интеллигенции в Булгар, где у древних святынь острота наболевших проблем ощущалась по-особому, и там они обсуждались с особой откровенностью. Представители татарской интеллигенции не только говорили о наболевших проблемах, но и пытались действовать. Так, по воспоминаниям Р. И. Валеева, однажды дело дошло до разбрасывания листовок на съезде писателей с требованием организовать молодежный татарский журнал. В 1964–1965 гг. в республике активно действовала татарская неформальная группа. Она стремилась поддерживать национальное самосознание татар, живших за пределами республики, снабжая их татарской литературой, республиканскими газетами и журналами. Ставший впоследствии известным писателем и публицистом, а тогда работавший аппаратчиком завода «Оргсинтез» Т. Айди, работники НИИ при КОМЗе Э. Зайнуллин, М. Мухаметзянов пытались содействовать открытию татарских школ, установлению тесных культурных связей с татарами, живущими за пределами Татарстана [Галямова: 1997. С. 202].

Как правило, национальные патриоты приобретали устрашающие для того времени клеймо «националиста». Им устраивали проработки на заседаниях бюро комитетов ВЛКСМ и КПСС, ставили всяческие препоны на работе, препятствовали их профессиональному росту. Самых неугомонных «ставили на место» на «Черном озере» – так в просторечии именовались органы госбезопасности ТАССР по месту их расположения. Органы госбезопасности выявляли людей, не лояльных к существующему режиму. Например, как следует из записки КГБ и Генеральной прокуратуры СССР, поступившей в ЦК КПСС в ноябре 1972 г., «политически вредное группирование» было вскрыто и в Казани.

Наверное, отношение властей к деятельности истинных ревнителей национальной культуры не ограничивалось бы так называемыми «профилактическими мерами» в случае сильного общественного резонанса. Однако, народ тогда еще был достаточно пассивен в восприятии национальной идеи. Особенно отчетливо это проявлялось во вновь образованных промышленных районах.

Вторая половина 1960-х – начало 1980-х гг. являлось периодом, когда осуществлялся курс на ускоренное сближение и слияние наций. Официально утверждалось, что национальный вопрос в Татарстане, как и в целом по СССР, раз и навсегда решен. В развитии межнациональных отношений наибольшей степенью благополучия считалась усилившаяся интернационализация общества. Так, на одном из собраний партийного актива первый секретарь Татарского обкома Ф. А. Табеев отмечал: «Хорошая основа для интернационального воспитания в республике имеется. …У нас каждый производственный коллектив многонациональный, нет обособления по национальной принадлежности по месту жительства, дети разных национальностей воспитываются в единых детских садах, а посмотрите, сколько у нас межнациональных браков». Расценивание роста многонациональных коллективов, межнациональных браков как отрадных явлений было по сути дела признанием прогрессивности русификации и поглощения нерусских народов русскими. Вот как об этом говорилось в уже упомянутом докладе: «Без великого русского языка мы не могли бы приобщиться к передовым достижениям науки, техники, решать экономические вопросы на уровне современных требований» [ЦГА ИПД РТ. Ф. 15. О. 7. Ед. хр. 4528. Лл. 23, 25].

Составной частью форсируемого властями СССР процесса интернационализации являлся курс на постепенное исчезновение национальных языков. В республике закрепилось одностороннее двуязычие, когда татарским языком владела лишь часть его населения. Этот язык продолжал активно вытесняться из различных сфер общественной и культурной жизни, в том числе из сферы образования. Если в 1968 г. в 1475 татарских школах обучалось свыше 200 тыс. детей, то к 1990 г. таких школ осталось немногим более одной тысячи и находились они в основном в сельской местности. Доминирование русского языка в государственных учреждениях, делопроизводстве, техникумах и вузах определяло ориентацию на его предпочтительное знание. Уже в середине 1960-х гг. наблюдался довольно высокий процент детей рабочих-татар, хорошо владеющих татарским языком, но предпочитающих учиться в русских школах. Объяснялось это и тем, что в городах татарских школ к этому времени почти не осталось. В итоге, по результатам анкетных опросов, проведенных в этот период, видно, что доля детей из семей рабочих-татар, обучающихся в школах на русском языке, составила почти 88%.

Официальная пропаганда настойчиво проводила мысль о торжестве в обществе «ленинской национальной политики». При этом высоко оценивались изменения, произошедшие в духовной сфере жизни республиканского общества. Действительно, наука, культура в республике не стояли

на месте, расширились возможности получения среднего и высшего образования, повысился интеллектуальный уровень населения. Во второй половине 1960-х – начале 1980-х гг. существенно обновилась материальная база науки и культуры.

Для Казанского университета было возведено два современных высотных здания. Появились новые здания у Казанского филиала Академии наук и многих вузов. Были открыты Дом актера, Дом архитектора. Распахнули свои двери концертный зал консерватории, Выставочный зал Союза художников республики. В Казани, во многих районных центрах были построены Дворцы культуры. Расширилась сеть вузов, специальных учебных заведений. В Казани были открыты филиалы Московского энергетического института, Ленинградского института культуры им. Н. К. Крупской, Волгоградского института физической культуры, основан техникум торговли. Всего к началу 1980-х гг. в республике насчитывались 13 институтов, 60 средних специальных заведения.

В середине 1970-х гг. в ТАССР, как и по всей стране, был завершен переход к всеобщему среднему образованию. Образовательный уровень работников вырос во всех сферах экономики и культуры. Неуклонно росла доля татар, занятых в интеллектуальных сферах труда. Из научных работников республики каждый четвертый – доктор наук, каждый третий кандидат наук и каждый третий аспирант были татарами, а ведь еще в 1940-е гг. научных работников «со степенью» среди татар насчитывалось буквально единицы. В середине 1970-х гг. более 35% специалистов народного хозяйства республики являлись уже татарами.

Вместе с тем, в духовной сфере усилились процессы идеологизации, негативно отразившиеся на развитии татарской культуры. В рассматриваемый период развитие татарской культуры характеризуется затуханием, если так можно выразиться, элементов этничности. Уместно поставить вопрос о степени естественности такой тенденции, так как в социокультурной динамике любого народа в силу разных причин усиливается то тенденция фундаментализма, то модернизма. Процесс стремительной индустриализации и связанный с ней урбанизации, широкомасштабного раскрестьянивания, склоняли культурные ориентации довольно значительной части татарского народа к модернизму. Правда, выражалось это главным образом в примитивизации вкусов новоиспеченных прогрессистски настроенных горожан, в сознании которых приверженность традициям ассоциировалась с закоснелой архаикой, устаревшими, нерациональными навыками мысли и поведения.

В силу ущемленного государственного статуса, в Татарстане не было своей Академии наук, ибо такого рода научные учреждения могли быть

созданы только в союзных республиках. Казанский государственный университет не располагал даже кафедрой татарской истории. В стесненных идеологическими рамками условиях приходилось работать в республике относительно малочисленным ученым гуманитарного профиля. Особенно это касалось представителей исторических дисциплин. Известный физик К.А. Валиев как-то заметил, что он выбрал физику, а не историю, которую любил, понимая «узость пространства» для деятельности историка при существовавших условиях.

Сохранились в 1970–1980 гг. значительные различия в уровне образования городского и сельского населения. Все более отставало от требований времени качество образования. Отсутствовали по-настоящему широкие условия для удовлетворения духовных запросов татарского населения.

Между тем, с его стороны отмечался постоянный интерес к национальной истории и культуре. О большом интересе к татарской культуре свидетельствовали неизменные аншлаги в Татарском академическом театре им. Г. Камала и Татарском республиканском передвижном театре (ныне Татарский театр драмы и комедии им. К. Тинчурина). В репертуаре Камаловского театра были татарская, русская и мировая классика, современные пьесы. Значительными событиями в театральной жизни стали постановки сценических произведений К. Тинчурина *«Зәңгәр шәл»*, *«Сүнгән йолдызлар»*, Н. Исанбета *«Миркәй белән Айсылу»*, Ш. Хусаинова *«Әни килде»*, Т. Миннуллина *«Әлдермештән Әлмәндәр»*. Постоянного зрителя имел Татарский театр оперы и балета им. М. Джалиля. В 1971 г. здесь состоялась премьера балета Э.З. Бакирова *«Су анасы»*.

В 1966 г. был организован Государственный симфонический оркестр. На протяжении 12 лет его возглавлял видный дирижер, народный артист СССР Натан Рахлин. В 1979 г. художественным руководителем оркестра стал Ренат Салаватов. Оркестр трижды становился лауреатом Всероссийских и Всесоюзных конкурсов. Коллектив первым исполнял симфонические произведения татарских композиторов. В области симфонической музыки начали активно проявлять себя выпускники Казанской консерватории: Ф.А. Ахметов, Р.А. Еникеев, И.Д. Якубов, Р.Ф. Абдуллин, Л.М. Батыр-Булгари, Л.А. Хайрутдинова, Ш.Х. Тимербулатов и др. Лучшие достижения татарской симфонической музыки связаны с симфониями Н.Г. Жиганова, А.З. Монасыпова, Ф.А. Ахметова. В 1970-х гг. симфония Назиба Жиганова *«Сабантуй»* была удостоена Государственной премии СССР, а симфоническая поэма Фасиля Ахметова, посвященная памяти Ф. Яруллина, – Государственной премии РСФСР им. М. Глинки.

Душой татарского народа всегда была песня. В 1960–1970-е гг. песенное творчество композиторов с официальной трибуны часто упрекали

за господство в нем темы грусти и меланхолии, отсутствие социальной направленности. Видимо, отсутствие комплиментарности советскому строю в подавляющем большинстве создававшихся тогда песен, являлось своеобразным выражением гражданской позиции – нежеланием участвовать в политическом фарисействе. И, может быть, в этом заключалась одна из причин настоящей популярности романсов Р. Яхина, песен Ф. Ахметова, Р. Еникеева. Одними из самых любимых в народе были произведения Сары Садыковой. Песни и романсы татарских композиторов популяризировали признанные исполнители, такие как Альфия Авзалова, Шамиль Ахметзянов, Эмиль Залялетдинов, Ренат Ибрагимов, Ильгам Шакиров.

Несмотря на усиление идеологического контроля, расширился диапазон творчества татарских писателей. Во многом по-новому зазвучала тема деревни в повестях Р. Тухватуллина *«Тамчылар ни сөйли?»*, *«Җиләкле аланнар»*, М. Хабибуллина *«Тау белән тау очрашмаса да»*, в его же романе *«Чоңгыллар»*. Острые морально-этические проблемы современности были поставлены в произведениях А. Гилязова *«Урталыкта», «Җомга көн кич белән», «Әтәч менгән читәнгә», «Урамнар артында яшел болын»*, А. Еники *«Әйтелмәгән васыять», «Тынычлану», «Вөҗдан»*, А. Расиха *«Ике буйдак»*.

С тревогой об эрозии народной памяти, ухудшении отношения человека к природе писал Г. Баширов в автобиографической повести *«Туган ягым – яшел бишек»*, романе *«Җидегән чишмә»*. Историческая тематика освещалась в романах Н. Фаттаха *«Итил суы ака торур»*, *«Сызгыра торган уклар»*, трагедии *«Кол Гали»*, повести Г. Ахунова *«Ардуан батыр»*, романе Э. Касимова *«Чулман – оныклар дәрьясы»*.

В 1960–1970-е гг. татарская поэзия была представлена произведениями Ш. Галиева, Р. Файзуллина, Р. Хариса, Г. Рахима, Р. Гатауллина, Р. Мингалима, Зульфата и др.

В области изобразительного искусства выделялись работы Б. Урманче. В те годы он создал триптих «Татарстан», скульптуры *«Сагыш», «Язгы моңнар», «Тулпар»*, проект архитектурно-мемориального комплекса Г. Тукая в с. Новый Кырлай. Над новыми живописными полотнами работали Л. Фаттахов, А. Прокопьев, К. Максимов. Скульптуры «Батыр», «Камазовец», «Юность» изваял Н. Адылов. Монументальные росписи и произведения станковой живописи *«В родном ауле», «Зульфия – казанская красавица»* были созданы И. Зариповым.

Труд многих творческих деятелей получил высокую оценку. Так, Государственной премии республики им. Г. Тукая были удостоены Х. Туфан, И. Гази, Г. Ахунов, А. Еники, А. Гилязов, Государственной премии

РСФСР им. М. Горького – С. Хаким. Лауреатом Государственной премии РСФСР им. И. Репина в области изобразительного искусства стал художник Х. Якупов, Государственной премии им. Тукая – скульптор В. Маликов, живописец Н. Кузнецов. Тукаевская премия была вручена Б. Урманче. Как уже говорилось, высокие награды получили и композиторы Н. Жиганов и Ф. Ахметов.

Награды отражали только парадную сторону жизнедеятельности творческих работников. Массовой практикой были постоянные поучения, одергивания со стороны партийных органов. Деятелей литературы и искусства призывали прославлять героику трудовых будней, достижения развитого социализма. Попытки воссоздать подлинную картину советской действительности вызывали порицание за увлеченность теневыми сторонами жизни. Обращение к вопросам личной жизни человека, повседневного быта, семейных коллизий сопровождалось критикой за мелкотемье, узость интересов, недостаток идейности, гражданственности. Участились запреты публикаций художественных и публицистических произведений, в которых шла речь об острых проблемах истории и современности. Специальные комиссии рассматривали и давали разрешение на выпуск театральных спектаклей.

Недооценка, а зачастую и прямое игнорирование национальных особенностей и интересов, деэтнизация прошлого и настоящего, унификация и стандартизация духовной жизни, сопровождавшиеся потерей этнических форм самовыражения, порождали острые и противоречивые проблемы. Не последнюю роль в их формировании сыграла атрофия национального самосознания, несущего среди других важнейших функций и функцию самовоспитания, наделяющего понятием национальной чести, совести, дающего нравственно-этические ориентиры. Эти отрицательные аспекты бытия сыграли свою роль и в возникновении так называемого «казанского феномена». Конечно, формирование групп эпатирующей молодежи не являлось региональной особенностью ТАССР. Но именно «деяния» здешней молодежи, благодаря бурному обсуждению в средствах массовой информации, получили общественный резонанс в масштабах всей страны. Агрессивные преступные группировки с их культом насилия – это итог «комплексной» деструктуризации общества, в том числе и разрушения естественно сложившихся социумов с их богатыми многовековыми этническими традициями саморегуляции.

Нигилистическое отношение к своей национальности, национальному языку, культуре, традициям отчетливо видно на следующем примере. В 1975 г. 183 средние школы республики носили имя З. Космодемьянской, а О. Кошевого – 67, имя же Г. Гафиатуллина, повторившего подвиг

А. Матросова, имела лишь одна школа [Андреева: 1988. С. 101]. Это вполне ясно доказывает формирование некоего комплекса национальной неполноценности у татар, что в свою очередь свидетельствует о кризисе национальной самоидентификации у них в последний период существования советского общества. Весьма скоро в итоге накопившейся в обществе проблемы, в том числе и национальные, привели в республике на рубеже 1980–1990 гг. к политическим потрясениям, связанным с резким подъемом в Татарстане национальных движений.

Насильственный характер процесса деэтнизации постоянно вызывал противодействие со стороны подлинных представителей татарской интеллигенции. Часто оно имело опосредованный характер, проявляясь в нонконформизме в творчестве. К примеру, редакция журнала «Казан утлары» часто давала публикации, темы которых не вполне поощрялись властями – на его страницах была, например, развернута дискуссия о происхождении башни Сююмбеки. Известный татарский артист Г. Шамуков написал тогда статью, в которой убедительно аргументировалось татарское происхождение этой башни. Статья в тот период вызвала заметный общественный резонанс.

Татарские ученые в области гуманитарных наук не оставляли своих исследований по проблемам происхождения татар, воссозданию подлинной картины исторического прошлого, хотя официальное предпочтение отдавалось исследованиям по советской истории, в том числе и ТАССР. Не желая растворения этнического самосознания в эфемерном понятии «советский народ», рискуя навлечь на себя гнев властей за «выпячивание национальных пережитков», эти гуманитарии обращались в своем творчестве к далекой истории, развивая интерес к событиям седой древности, проявляя уважение к традициям и обычаям предков. В трудах таких ученых, как А. Х. Халиков, Я. А. Абдуллин, М. А. Усманов, Ф. Х. Валеев раскрывались богатая материальная и духовная культура, история татарского народа. Их усилиями накапливался ценный материал по проблемам этногенеза и этнической истории татар, служащий и сегодня базой для воссоздания подлинной и масштабной картины прошлого татарского этноса. В 1970–1980 гг. усилиями татарских фольклористов были созданы 12 томов научного свода «Татарское народное творчество» – сокровищницы устных преданий татарского народа. Татарские лингвисты издали «Толковый словарь татарского языка» в трех томах.

Несмотря на все трудности, национальная интеллигенция в советское время старалась поддержать функционирование этнического самосознания. Исторический опыт Татарстана показывает, что, несмотря на чудовищные, жесточайшие репрессии первых десятилетий советской власти

и идеологические фантомы послевоенного периода, направленные на искажение реальных стремлений народа, его этническое самосознание коммунистическим властям переплавить не удалось.

Литература

1. Андреева С.В. Партийное руководство деятельностью ВЛКСМ по патриотическому и интернациональному воспитанию молодежи в 1970-е гг. (На материалах Марийской, Татарской и Чувашской АССР): дис. … канд. ист. наук. Казань, 1988. 180 с.
2. Вечерняя Казань, 1981. 20 января.
3. Галлямова А. Социальный облик Татарстана в 40-80-е гг. // Ислам в татарском мире: история и современность. Казань, 1997.
4. ГА РТ. Ф. 15. О. 7. Д. 644.
5. ГА РТ. Ф. 15. О. 7. Д. 1184.
6. ГА РТ. Ф. 15. О. 41. Д. 21.
7. ГА РТ. Ф. 15. О. 41. Д. 129.
8. ГА РТ. Ф. 15. О. 41. Д. 221.
9. ГА РТ. Ф. 15. О. 42. Д. 20.
10. Еники Ә. Кояш баер алдыннан. Казан, 1996.
11. ЦГА ИПД РТ. Ф. 15. О. 7. Ед. хр. 4528.

ТАТАРСТАН ҺӘМ ТАТАР МИЛЛӘТЕ ТУРЫНДА ЧИТ ИЛДӘ ЯШӘҮЧЕ ТАТАР ПРОФЕССОРЛАРЫ НИ УЙЛЫЙЛАР?

Надир Дәүләт (Айдын университеты, Төркия җөмһүрияте):

– Татарстан Республикасы Сезнең өчен нинди җир ул ?

– Татар-башкортларның, гомумән патша Россиясе халыкларының язмышы, 1917 Февраль инкыйлабыннан соң, төбе-тамырыннан үзгәргән иде. Уфада төзелгән «Эчке Русия һәм Себер мөселманнары төрек-татар Милләт Мәҗлесе» 1918 елның 6-нчы гыйнварында «Идел-Урал Штаты» проектын кабул итә. Мин шушы проект нигезендә төзеләчәк дәүләтне үз ватаным дип кабул итәргә теләр идем.

Шул ук елның 22-нче мартында Наркомнац (Милләтләр Халык Комиссариаты) «Татар-Башкорт Совет Республикасы»н игълан итте. Шулай итеп, Сталин татар-башкортларны Милләт Мәҗлесеннән үз ягына тартырга тырышты. Теге яктан Зәки Вәлиди исә «Кечкенә Башкортостан» төзү максатын көн тәртибенә куя һәм үзенә кечкенә бер армия җыя. Шулай итеп, ул да Милләт Мәҗлесенә киртә куйган булып чыга. Бабайлар әйтмешли, бүленгәнне бүреләр ашады.

Нәтиҗәдә, ватандашлар сугышында большевиклар өстенлек ала башлагач, партиянең Үзәк Комитеты 1919 елның 13-нче декабрендә Наркомнацның «Татар-Башкорт Совет Республикасы» төзү карарын юкка чыгара. Бер көн элек, Зәки Вәлиди армиясен большевикларга тапшырганнан соң, «Башкорт Автоном Совет Социалист Республикасы» игълан ителә.

Бу хәл татар-башкорт кардәшлегенә бик зур зыян китерде. Мөселман солдатларыннан торган Хәрби Шура Милләт Мәҗлесенең боерыкларын үтәсә, нәтиҗә башкача булыр идеме, әйтә алмыйм. 1920 елның май азагында Калинин, Ленин һәм Енукидзе имзасы белән «Татар Автоном Совет Социалистик Республикасы» төзү карары бирелде.

Шул көннән башлап татарларның язмышы тәгаенләнде. Бу җөмһүрият татар халкының нибары 25% гына эченә алган кечкенә территорияле бер республика булып чыкты. Шул сәбәпле дә дистә еллар дәвамында татарлар үз исемнәре белән төзелгән бу җөмһүрияттә 50% җитә алмады. Шулай итеп, совет режимы, үзләренә аерым Милләт Мәҗлесе төзергә җыенганы өчен, татарларга җәза бирде.

– ТАССРның йөзьеллыгы уңаеннан Татарстан, татар халкына нинди теләкләрегезне җиткерер идегез?

– Совет чорындагы 1971 елда татарлар тел, әдәбият, сәнгать өлкәләрендә байтак казанышларга иреште. Авыл халкы шәһәр халкына әверелде. Фән өлкәсендә дә дөньякүләм галимнәр өлгереп чыкты. Бу уңышлар, бер

яктан, татар теленең вакыт узган саен вазифасы кими һәм югала баруга сәбәп тә булды. Россия буйлап таралган татар халкына Татарстанның булуы файда китердеме? Моңа «әйе», дип җавап кайтару бик авыр.

Соңгы 30 елда исә Казан дөнья татарлары белән кызыксына башлады. Гәрчә Сабантуйлар һәм дүрт елга бер мәртәбә корылтай оештырып кына әллә ни алга кителмәде. Чөнки Татарстан бүген дә дөньяга ябык бер өлкә булып тора. Шуны да өстәргә кирәк: ул 30 елда да элекке совет традицияләреннән, илнең сәяси тәртибеннән ераклаша алмады. Инде бу шартларда яшәүче илдәшләрем, шайтан гына өметсез, диләр, 468 ел көткәнне – тагын да көтә алыр, минемчә.

* * *

Юлай Шамилулы (Н. Назарбаев исем. университет профессоры, АКШ ватандашы):

Телеңне сакла, тарихыңны бел

Американың Висконсин университеты профессоры булган, хәзерге дәвердә Казакъстанда эшләүче тарих фәннәре докторы Юлай Шамилулы ватандашларыбызга тирән фикерле, киң карашлы галим буларак билгеле. Республикабызның йөзьеллыгы алдыннан күренекле милләттәшебезгә мөрәҗәгать итеп, ерак тарихыбызны искә төшерүен, дәүләтчелегебез тарихын борынгы көннәрдән алып хәзерге заманыбызга бәйләвен сорадык. Ул, гадәттәгечә, кыска һәм төпле җавапларын юллады.

–Ерактан яхшырак күренә, диләр. Көнбатыш галиме, Алтын Урда тарихы белгече буларак, 1920 елда автономияле республика кысаларында татар дәүләтчелегеге тергезелүен шәхсән ничек бәялисез? Бу хакта Россиядән читтәге татар галимнәре ни-нәрсә әйткән? Аерым алганда, Сезгә Тамурбәк Дәүләтшин, Надир Дәүләтнең хезмәтләре таныштыр.

–Алтын Урда дәүләтен күзаллаганда, башта аның нинди булганын искә алыйк. Аның чынбарлыктагы атамалары арасында Җучи Олусы (ягъни Чыңгызханның беренче улы Җучига биргән өлеш) яисә көнбатышта Ак Урда һәм көнчыгышта Күк Урда булгандыр, дип беләм. Шул атамалар турында бәхәсләшергә була. Алтын Урда атамасы беренче мәртәбә (XVI (?) гасырда язылган) русча язылган «Казанская история»дә кулланыла. Шуның аркылы мәсьәләнең нихәтле катлаулы булганын аңлый башларга мөмкин. Урта гасырдагы дәүләт–бер, XV–XVI гасырдан башлап килеп чыккан урдалар яисә стереотиплар башка...

Алтын Урда дигән дәүләтнең территорияләре көнчыгышта Зәйсан күленнән башлап Көнчыгыш Европага хәтле сузылган. Шуның эченә Казакъстан территориясе (аны казакълар «Олы дала» диләр), Хәрәзм, Көнбатыш Себер, Төнъяк Кавказ, Идел буе, Кырым һәм тагын башка территорияләр дә кергән. Урыс кенәзлекләре дә аларга буйсынган булган. Табигый, XIV гасырдан башлап–ваба сәбәпле–бу унитар дәүләт җимерелеп, аның урынында ваграк дәүләтләр барлыкка килгән. Билгеле, киң территория белән Татарстан Республикасының территориясен чагыштырып булмый. Татарстан территориясе күбрәк Казан ханлыгына гына туры килә, анысы да якынча гына.

Татарстан Республикасы, табигый, бер күз караштан Казан ханлыгының дәвамы буларак күренергә мөмкин. Димәк ки, ул–Алтын Урда дәүләтенең варисларыннан берсе. XX–XXI гасырларда Алтын Урда варислары күп булырга мөмкин. Алтын Урда XIV гасырда таркалган да, Касыйм, Казан, Кырым, Әстерхан, Себер ханлыклары, Олы Урда, Шибанилар, Нугай Урдасы, соңрак Казакъ ханлыгы һәм тагын башка дәүләтләр барлыкка килгән. Бүген Казан татарлары һәм башкортлар, Кырым татарлары, нугайлар, үзбәкләр, казакълар һәм башка халыклар, килеп чыгышы Алтын Урдадан булганга, үзләрен аның варисы итеп күрергә хаклы. Шул сәбәпле, Алтын Урданың тик бер генә варисы бар, дип әйтеп булмый.

Тамурбәк Дәүләтшин (1983 елда вафат) белән Германиядә 1980-нче еллар башында танышкан идем. Ул үзе элек юрист булган, «Советский Татарстан» дигән китап язган шәхес. Анда ул күбрәк Татарстанның яңа чор тарихын аңлаткан иде. Надир абый исә бик күп өлкәдә зур күләмдә хезмәт чыгарган кеше. Ул да күбрәк яңа чор тарихы белән кызыксынган,

казан татарлары, кырым татарларының милли мөстәкыйльлеге, Россия мөселманнары, Исмәгыйль Гаспринский, Ерак Көнчыгыштагы татарлар турында язган галим. Иң соңгы хезмәте, ялгышмасам, «Азатлык» радиосында хезмәт иткәннәре турында.

– Сезнең фикерегезчә, бүген татар дәүләтчелеген ничегрәк нығытып була?

– Бүгенге дәүләтчелеккә килгәндә, табигый, Рәсәй Федерациясе ватандашы булмаганым өчен, кайбер мәсьәләгә керешмәвем дөресрәк булыр. Ләкин һәр милләтнең үз телен белеп, үз телендә укырга, үз телен саклап, мәдәниятенә өлешен кушып, аны үстерергә, үз тарихын белергә хакы бар, дип беләм. Боларны универсал принциплар, дип әйтергә була. Европада да шул хак-хокукларны хуплыйлар. Ә Рәсәйдәге фәлсәфә башкача, аның белән килешә алмыйм. Менә Татарстанда яшәүче азчылыкларга Татарстан Республикасы туган телендә укырга мөмкинчелек бирә. Әйтик, Казакьстанда Казакъстан халыклары ассамблеясы бар. Йөздән артык милләт Казакъстан дәүләте тарафыннан үз мәдәниятен дәвам иттерергә рәсми төстә ярдәм ала. Бу начармы?! Минемчә, Татарстан Республикасы шул принципларны истә тотса, телне сакларга тырышса, балалар бакчасыннан башлап университетка хәтле (Милли университет!) ана телендә укырга кирәк булуны якласа, халык тарафыннан хуплану табар иде.

– Россиянең киләчәге турында, АКШ-Кытай каршылыгы җәһәтеннән нәрсә фаразларга мөмкин? Кайберәүләр әлеге каршылыкта ислам дөньясын, ислам илләрен корбан итәргә мөмкиннәр, дип гөманлый. Бу җәһәттән нәрсә әйтерсез?

– «Суперкуәтләр» (superpowers) арасындагы рәкабәт (ярыш, көндәшлек) турында белгеч түгелмен. Мин Рәсәйнең соңгы дистә елдагы сәясәтен дә аңлап бетерә алмыйм. Кытайда күп мәмләкәтне йотып алырлык халык бар. Шуны игътибарга алмый торып, Кытайга карата уңай сәясәт алып бару – дөрес булмастыр. Бәлкем, Себернең Кытайның бер канаты хәленә килүен күрер өчен бик күп вакыт та кирәк булмас, чөнки Рәсәйдә демографик хәл шактый кискен тора. Рәсәйнең Төркиягә якынаюын хуплыйм, чөнки этием Икенче Бөтендөнья сугышында катнашкан иде, Аллаһы Тәгалә тагын сугыш күрсәтмәсен. Мәгълүм ки, Россия белән Госманлы империясе арасында гел сугышлар чыгып торган, араларында зур конкуренция булган. Инде АКШның бүгенге сәясәтен ошатам, дисәм, дөрес булмас. Бүгенге дөньяда шундый җилләр исә: егерменче гасырның начар тәҗрибәләре искә төшә, дисәм, дөреслеккә туры килер. Бу дөнья кая бара икән, дип, бик кайгырам.

– Киләчәктә өч йөз миллион кешесе булган милләтләр генә тарих сәхнәсендә калырга мөмкин, дип фаразлаучылар бар. Татар милләте

генә түгел, төрки дөнья да бу исемлеккә эләкми сыман. Сез ничек уйлыйсыз?

–Минем дә шушындыйрак фаразлар укыганым бар. Аларның күбесе телләрнең киләчәге турында. Аз санлы халыкларның телләре юкка чыгачак, дип фаразлыйлар. Шуңа күрә төрки халыклар бер-берсенең телен белсә, вакыт узу белән–унтугызынчы гасырдагы кебек–уртак бер әдәби телгә барсалар (бу омтылыш халыкның үз эченнән килеп чыкса, яхшырак булыр иде), татарның һәм бөтен төрки дөньяның сакланып калуы өчен файдасы булыр иде, дип уйлыйм.

–Татар дәүләтчелеге буенча иң яхшы белгеч дип кемне исәплисез?

–Татар дәүләтчелеге буенча ике шәхесне искә алып була (ләкин мин, табигый, һәммәсен белеп бетермим). Рафаэль Хәкимов–тарихка дәүләтнең эченнән катнашкан, М. Шәймиев, Б. Ельцин белән бер өстәлдә утырган кеше. Аның турында китаплар гына түгел, бәлкем, киләчәктә операсын сәхнәгә куйсалар, яхшы булыр иде. Бәлкем, милләтебезгә беркөнне шуны күрү насыйп булыр.

Инде галим буларак, һичшиксез, Дамир Исхаков–татарлардагы хәзерге иң зур белгеч. Татар милли хәрәкәтенә галим буларак һәм эченнән катнашучы, һәм аны тышкы яктан әле дә өйрәнүче, тикшерүче кеше ул. Табигый, аның хезмәтләре этнография, демография, социологиягә, сәясәткә һәм урта гасырлар чорына да кагыла. Дамир абый–безнең горурлыгыбыз, төрки дөнья буенча танылган, абруйлы шәхес. Кая гына бармасын, кайдан гына килмәсеннәр, аны таныйлар, хөрмәтлиләр.

Әңгәмәдәш–Рәшит Минһаҗ

Д.М.Исхаков

ИСТОРИЯ ПЛЕМЕНИ КАЙ (КАЙЫ) И ВОПРОС О ПРОИСХОЖДЕНИИ ДИНАСТИИ ОСМАНОВ

(Окончание. Начало: №1, 2, 2020)

В этом плане показательна работа С.М.Ахинжанова, в которой он высказывал мнение о появлении в начале XIв. среди Кыпчаков взамен правящей «местной» династии из племени *Ильбари/Олберли* (*Алпарлы/Олбурлик*) новой, «монгольской» по происхождению, династии из племени Байаут, когда около 1130-хгг. произошло разделение ранее единой Кыпчакской конфедерации на две части–на тех, кто был сосредоточен к северу от Аральского моря (включая низовья Сырдарьи), летом кочуя до Уральских гор, и на тех, кто пребывал в так называемой области «Андар аз-Кифчак», обозначающем Сыгнакское владение с центром в Сыгнаке (летние кочевки–до Иртыша) [Ахинжанов: 1989]. При этом осталось не вполне понятным, куда подевалась после закрепления среди восточных Кыпчаков династии из Байаутов, «прежняя» династия из клана Олберли/Ильбари. Судя по С.М.Ахинжанову, она сохранилась, продолжая править «в Туркестане, к северу о Аральского моря» [Там же. С.200]. Но в итоге этот исследователь вошел в противоречие с прежними трактовками (П.Пелльо, П.Голдена) относительно клана *Ильбари/Олберли/Алпарлы*, а также с содержащимися в некоторых источниках (например, у ан-Насави), трактовками о принадлежности клана Байаут к Йемекам. К тому же утверждение С.М.Ахинжанова о первоначальной «монгольской» этнической аффиляции Байаутов все же противоречит их принадлежности к Йемекам, а также присутствию одноименного клана в составе Огузов не позже XIв. В то же время нельзя забывать и о фиксации у Рашид ад-Дина клана Баяут среди Монголов как клана, входившего в состав тех тринадцати монгольских куреней, которые воевали на стороне

Чингисхана уже на начальном этапе становления Монгольской империи [Рашид ад-Дин: 2002-а. Т. I. Кн. 1. С. 175–176]. Этот клан, согласно данному исследователю, относился к Монголам-Дарлекинам, ведшим свой род от монгольских племен Нукуз и Кият [Там же. С. 152–156], то есть он являлся «подлинным» монгольским кланом[1]. Но не будем забывать, что Рашид ад-Дин, из сочинения которого мы и извлекаем приведенную выше информацию, сведения о племени Баяут и о других «монгольских» кланах, помещает под шапкой «Упоминание о тюркских племенах, прозванием которых в давнее время было монголы…» [Рашид ад-Дин: 2002-а. Т. I. Кн. 1. С. 152]. Ведя речь о клане Кай / Уран, парным племенем которого у Огузов, как было уже отмечено, являлась группа Байаут, названный нюанс определений Рашид ад-Дина не следует упускать из виду, в том числе допуская возможность монголизации на определенном этапе его истории части тюркского клана Байаут, оставшегося в Центральной Азии после ухода другой части этой группы на запад. Тем более, что в литературе существуют достаточно убедительные реконструкции, свидетельствующие о связи этнонимов Бай / Байат / Байаут с клановыми наименованиями Байандур (у Огузов) и Байирку (орхонские надписи) [Кумеков: 1972. С. 44][2].

Несмотря на то, что отмеченные у Гардизи сведения об этническом составе Кимакского каганата относятся скорее всего к VIII–IX вв. [Там же. С. 53, 113–114], невозможно не обратить внимания на фиксацию им «татарского» происхождения правящего «дома» Кимаков. Не случайно отдельные исследователи указывали на «ключевую роль в формировании Кимакского союза» клана Татар [Golden: 2001. P. 309–332; Golden: 1979–1980. Vol. III–IV. Part 1; Golden: 1986. Vol. 66]. А так как Кыпчаки выделились из состава населения Кимакского каганата, «татарское» этническое наследие было, надо думать, характерно и для них. Именно этот момент констатировал в свое время один из известных отечественных тюркологов-филологов советского периода Э. Н. Наджип, написавший: «Прибывшие в Египет во время правления Бейбарса татарские эмиры (дело происходило около 1262 г. – Д. И.) являлись коренными жителями кыпчакских степей. Племена, называвшиеся *татарскими*, жили в Дешт-и Кыпчак и *до прихода монголов* (выделено нами – Д. И.) на эту территорию» [Над-

[1] О «монгольскости» на стадии становления монгольской этнической общности, см.: [Исхаков: 2016-а. С. 420–438].

[2] Следует указать и на сообщение китайского источника «Юань ши», где одна женщина из клана Баяут, ставшая женой последнего императора из Юаньской династии Туг-Тэмура, определена как «имевшая фамилию племени кыпчак» [Ахинжанов: 1989. С. 201], то есть, кыпчакскую аффиляцию.

жип: 1989. С. 86]. Этот же исследователь при анализе языковой ситуации в тюркском мире по Махмуду Кашгари предлагал понимать слова этого средневекового филолога о том, что такие кланы, как *Кай*, *Ябаку* (*Йабаку*), *Татар*, *Басмыл* «между собой разговаривали на своих племенных языках, но довольно хорошо понимали общетюркский язык» [Ал-Кашгари Махмӯд: 2005. С. 70], таким образом: эти группы (он перечислял далее конкретно и кланы *Ягма*, *Ябаку*, *Йемек*, *Кай*, *Тохсы*), которые «были в значительной степени смешаны с основным населением», то есть, с преобладавшими тогда огузскими племенами, говорили на языке этого и соседнего им иного тюркского населения (это *Кыпчаки*, *Чигили*, *Аргу*, *Карлуки*), ибо их племенные говоры во времена Махмуда Кашгари уже почти «слились» с диалектами этого большинства [Наджип: 1989. С. 35].

То, что «татарское» этническое составное присутствовало среди Кыпчаков, видно и из высказывания Ибн Халдуна (ум. 1405 г.), отмеченного в связи с легендарным конфликтом, случившемся между двумя знатными Кыпчаками (Мангушем сыном Котяна и Аккубулом; точное имя последнего, как полагаем, было «Ак Кубек» – Д. И.), бывшими из кланов Дурут и Токсоба. У этого автора по этому поводу есть такой пассаж: «племя Дурут из Кыпчаков, а племя Токсоба из Татар» [История Казахстана: 2005. Т. I. С. 65–66.][1]. Казахстанские исследователи это сообщение прокомментировали таким образом, что относительно «татарского» происхождения клана Токсоба мы имеем дело всего лишь с «логической догадкой» арабского летописца [Там же]. Но тут видимо все же речь идет о существовании даже внутри западных Кыпчаков (клан Токсоба был связан с правящим племенем Подонской группы половцев) татарской этногенетической линии [Исхаков, Измайлов: 2007. С. 40–41]. А на востоке Дешт-и Кыпчака, принимая во внимание неоднородность этнического состава Кыпчаков XII–XIII вв. [Golden: 2011. PP. 309–332; Golden: 1979–1980. Vol. III–IV. P. 1. PP. 296–309], «татарскую» этническую идентичность, в особенности, у Кимаков (Йемеков) и близких к ним этнически других групп (например, у Канглы), следует ожидать в большей мере.

В целом же при решении проблемы этнической принадлежности клана Кай / Уран (включая и «парный» ему клан Байаут) вопрос об этнической аффиляции Татар имеет ключевое значение. Вопрос об этнической принадлежности ранних Татар, как и их потомков XII–XIII вв., сильно запутан[2], главным образом из-за специфики китайских источников, склонных

[1] Любопытна концовка этой фразы: «… перечисленные племена (т. е. Дурут и Токсоба – Д. И.) не от одного рода» (См.: [Кумеков: 1987. С. 28]).

[2] В последнее время еще одну попытку решить эту проблему предпринял Д. М. Тимохин (см.: [Тимохин: 2019]).

считать «Татарами» и Монголов («Черные Татары», «Су Монгалы»/Водяные татары, возможно, «Дикие Татары») (Детальнее см.: [Крадин, Скрынникова: 2006. С. 129–157; Хэй да ши люэ: 2016. С. 16, 52–53]). Кроме того, исследователи допускают возможность смешения выходцев из состава объединений «Токуз Татар» и «Отуз Татар», известных с древнетюркского времени и явно бывших тюрками, на определенном этапе своей истории переселившимися с запада Центральной Азии на восток, с монголо(парамонголо)-язычными кланами где-то в районе оз. Буир-Нур [Храпачевский: 2005. С. 32]. В этом новом конгломерате племен, как полагает Р.П. Храпачевский, говорившем на «монгольском койнэ на базе киданьских диалектов», его население получило у китайцев общее наименование «Татары», но у чиновников государств Ляо и Цзин, однако, именовавшееся Цзубу (от тибетского Сонгпо→Чжумо→Чжубугу→Цзубу) [Там же. С. 33–34]. Традицию именования определенных групп (первоначально – тюркских) кочевников Центральной Азии «Татарами» в расширенном смысле, сохранили китайцы из государства Сун, не пожелавшие присоединиться к этнонимическим системам киданей и чжурчжэней в государствах Ляо и Цзинь, считавшимися у них «варварами» [Там же]. Эти и другие особенности китайских источников, выявляемые применительно к термину «Татары» [Крадин, Скрынникова: 2006. С. 148–152], приходится постоянно иметь в виду при обращении к теме об этническом содержании данного понятия. Имея в виду дискуссионность проблемы этнической принадлежности этой группы, перейдем сейчас к ней с тем, чтобы получить более однозначный вывод об этнической аффиляции Татар в прошлом. Так как ранее этот вопрос нами уже обсуждался в нескольких работах (См.: [Исхаков: 2018; История и культура татар Западной Сибири: 2015. С. 107–157; Исхаков: 2016-б. Т. 1. С. 25–29]), тут приведем лишь итоговые данные, подтверждающие тюркское происхождение бывших весьма многочисленными[1], Татар.

Анализ следует начать с обзора труда Махмуда Кашгари, жившего во владениях Караханидов, то есть достаточно близко к Уйгурам и тесно с ними связанным западным группам Татар (О них см. также: [Кляшторный: 1993. С. 137–147; Кляшторный: 2013. С. 22–35]). К тому же трудно сомневаться в лингвистических знаниях этого выдающегося средневекового филолога, особенно из-за возможности у него личных наблюдений

[1] Рашид ад-Дин сообщает о том, что «племя Татар [состояло] из семидесяти тысяч домов или [семей] [Рашид ад Дин: 2002-а. Т. 1. Кн. 1. С. 101.]. Этот же автор указывает на 6 «известных и славных» татарских племен, имевших «отдельное войско и государя»: *тутукулйут, алчи, чаган, куин, терат, баркуй* [Там же. С. 103]. Из этого перечня название племени «тутукулйут», учитывая реалии монгольского языка, надо читать как *«тутукул»*. Оно было «самым уважаемым» из татарских кланов» [Там же].

относительно Татар. Так вот, Махмуд Кашгари не только прямо называет Татар «одним из тюркских племен», поместив их среди 20 «основных» тюркских кланов [Ал-Кашгари Махмӯд: 2005. С. 4, 347], но и приводит отдельные слова, которые бытовали не только у Татар, но и у Йемеков, Кыпчаков и клана Кай [Там же. С. 849].

Некоторые другие аргументы относительно тюркоязычности Татар можно найти у Ю. А. Зуева. В частности, благодаря его публикации можно расшифровать этническую принадлежность известной еще с древнетюркской эпохи группы *Бомо* (перевод названия – «Пегие лошади»), по тюркски именовавшейся *«Хэла»*, то есть «Ала ат». Она в документах Танского времени называется и «Элочжи / Гэлочжи» [Зуев: 1962. С. 103]. Данный исследователь пришел к выводу, что клан Бомо – это племя Алачи (Алач / Алчи), в составе Половцев известное как Улаш / Алаш (Улашевичи). Полагаем, что этот клан следует отождествить с хорошо известным среди восточных групп Татар кланом *Алчи* (*Алчын*). Еще один клан – Терат, также обнаруживается среди Кыпчаков как племя «Дурут» (Ибн Халдун). Это наименование, как думается, звучало ближе к «Терт» (отсюда половецкие «*Тертер-оба*», «*Тертъробичи»*). На размышления наталкивает и присутствующее у Рашид ад-Дина название клана Куин. Применительно к нему следует отметить, что этноним Куйан / Хуйан был известен ещё у Гуннов [Сухэбатор: 1970. С.109], что повышает вероятность его тюркской аффиляции, хотя возможно не изначальную [История и культура татар Западной Сибири: 2015. С. 109]. Наконец, в этнониме Баркуй, по всей видимости, можно видеть отражение кланового наименования Бургу(т) / Баргут, то есть, Буркыт, бывшего тюркским племенным образованием[1]. Заметим, что в ходе западных походов монгольских войск, под 1237–1238 гг. содержится сообщение о захвате ими при преследовании Кыпчаков на Кавказе, трех предводителей клана «Бекрути» [Рашид ад-Дин: 2002-б. Т. II. С. 39], в названии которого скорее всего можно видеть ту же группу Баргут / Буркыт, ибо, например, этноним Меркит, мог у Монголов звучать и как Мекрит [Рашид ад-Дин: 2002-а. Т. 1. Кн. 1. С. 114].

Приведенные данные не только свидетельствуют о тюркской принадлежности Татар, но и об их значительном участии в формировании Кыпчаков, в первую очередь, восточных, но не только. В свете этих сведений и надо рассматривать информацию из «Худуд ал-‘Алам» (982–983) о том, что Татары являлись племенем в составе Тогуз-Огузов, то есть, ранних

---

[1] У Рашид ад-Дина этот клан фигурирует «на самом краю местностей и земель, которые населяли монголы» [Рашид ад-Дин: 2002-а. Т. 1. Кн. 1. С. 121[. Об этом клане, см.: [История и культура татар Западной Сибири: 2015. С. 124–125]. Более подробно об этом клане, см.: [Парунин: 2012. С. 131–148].

Уйгур [Худуд ал-‘Алам: 1979. С. 40]. На этот факт уже обращалось внимание некоторыми исследователями [Кумеков: 1972. С. 42; Кызласов: 1975. Т. III. С. 170–177]. Да и присутствие Уйгуров и Татар рядом в Кимакском каганате говорит о том же.

В ряду этих же данных надо рассматривать и сведения Джуджани, а также Ибн ал-Асира, о Найманском ханстве, правящим кланом в котором, как уже отмечалось, по мнению О. Прицака на раннем этапе было племя Кай. В частности, Джуджани о Кучлуке (Кушлуке), ставшем предводителем Найманов, пишет: «… неожиданно Кучлу-хан Татарский, пришедший из Туркестана, атаковал гур-хана» [Jurzjani: 1970. Vol. I. P. 264] (под последним подразумевается глава Кара-Китаев – Д. И.). В другом месте этого сочинения Кучлук опять определяется как «Татар» [Ibid. Vol. II. P. 935]. Такую же картину мы видим и у Ибн ал-Асира при описании событий, предшествовавших тем, о которых сообщает Джуджани. Он отмечает: «… большое племя Татар (речь идет о Найманах – Д. И.) в древности вышло из своей страны у границ ас-Сина и поселилось позади Туркестана. Между ними и Китаями (Кара-Китаями – Д. И.) была вражда и шла война [и они воевали во главе] со своим царем Кушлу-ханом» [Ибн ал-Асир: 2003. С. 336]. Далее этот автор указывает, что после поражения Кара-Китаев «хорезмшах [Мухаммед II] послал [предложение о союзе] к Кушлу-хану, царю Татар» [Там же. С. 336–339].

Вот эта принадлежность главы Найманов и в целом самого клана Найман к «Татарам», требует объяснения. Наиболее простым являлось бы утверждение, что у этих авторов под «Татарами» подразумеваются Монголы. Но для Найманов, бесспорно бывших тюрками, такое объяснение не подходит. К тому же Джуджани, живший достаточно близко (в области Гур) к территории владения Кара-Китаев, прекрасно отделял тюрок от Монголов [Jurzjani: 1970. Vol. I. PP. 269–270 и др]. Хотя применительно к Ибн ал-Асиру того же сказать нельзя: для него Монголы – это Татары. Однако, для нас в данном случае важнее высказывания Джуджани. Применительно к нему, правда, можно заподозрить расширительное применение понятия «Татары» в смысле термина, обозначающего тюрок вообще[1]. Тем не менее, можно предложить и другое объяснение данного явления – существование старых этнических связей между Найманами, Меркитами, Татарами, Уйгурами, Киреитами, Йемеками, а также Канглы, при особой роли Татар, аффилированных с ранних времен и с Уйгурами, как «царственного» клана, допускает возможность функционирования и у Найманов «татарской» идентичности.

[1] На это в свое время указал ещё Рашид ад-Дин [Рашид ад-Дин: 2002-а. Т. I. Кн. I. С. 102].

На основе достигнутых результатов следует ещё раз вернуться к начавшемуся под давлением Киданей в XI в. грандиозному переселению тюрок из Центральной Азии на запад. Так как этот процесс достаточно хорошо изучен и нами уже приводились историографические материалы относительно указанной миграции, далее мы остановимся лишь на некоторых ее нюансах, помогающих чётче представить место и роль клана Кай в данном процессе.

После подъема монголоязычных кочевников-Киданей и основания ими в начале X в. государства Ляо, вскоре включившего в свой состав и территорию Северного Китая (Син / Чин), оно начало вести активные военные действия в западном направлении – против Уйгур Ганьчжоу (1010), населения северо-западной части Джетысу (1014), затем – Баласагуна (1017), причем при активном участии восточно-тюркских племен [Агаджанов: 1963. С. 154–155]. Ибн ал-Асир отмечает, что в наступлении на Баласагун участвовали до 300 тыс. кибиток «из тюркских родов» [Ибн ал-Асир: 2003. С. 183]. В других источниках сообщается о нахождении там до 100 тыс. кибиток [Агаджанов: 1963. С. 155]. Называется даже цифра в 700 тыс. чел [Ал-Кашгари Махмӯд: 2005. С. 913]. В любом случае, это движение на запад подразумевает переселения огромных масс кочевников, преимущественно из тюрок.

В целом названную миграцию хорошо описывает Шараф ал-Марвази (род. 1046), в чьем труде зоологического характера «Таба′и ал-хайван» есть глава о тюрках, где говорится: «Среди них (тюрок – Д. И.) есть группа [людей], которые называются *«Кун»*, они прибыли из земли Китай, боясь Китайского хана (т. е. Киданей – Д. И.). Они христиане несторианского толка… Из их [числа] Ахинджи ибн Качугар Хорезм–Шах (он был убит в 1097 г. – Д. И.). Их преследовал народ, который назывался *Кай*. Они многочисленнее и сильнее их. Они прогнали их с тех пастбищ. [Тогда Куны] переселились на землю *Шаров*, а *Шары* ушли в землю *Туркменов*. Туркмены переселились на восточные [земли] *Гузов*, а Гузы переселились в землю *Печенегов*, поблизости от Армянского моря». [Храпачевский: 1959. Т. 1. С. 212]. У Матфея Эдесского под 1050/1051 г. есть похожее сообщение, но там перечень начинается с народа «отц» (народ «змей»), который разбил народ «хардеш» (рыже/светловолосых), а последний «двинулся вперед и победил Узов и Печенегов» [Исхаков: 2018. С. 76]. Так как Торки (Гузы / Огузы), преследуемые Половцами / Кыпчаками, дошли до южнорусских степей к 1054 г., а в 1064 г. их разбитые группы уже переправились через Дунай и оказались на территории Византии, начало массового движения кочевников надо скорее всего датировать 1030–1040-ми годами [Агаджанов: 1963. С. 157; Ахинжанов: 1989. С. 182–187;

Pritsak: 1982. P. 336]. А само движение выглядело так: Каи → Куны → Шары → Туркмены (это исламизированные Гузы / Огузы или Торки русских источников) → Печенеги. Похоже, как уже говорилось, Каи были самым отдаленным восточным кланом из числа перечисленных выше тюркских племен.

С. М. Ахинжанов, обобщивший работы своих предшественников, предложил видеть в Кунах – Киданей, в Каях – Кимаков, в Шарах – Кыпчаков (вторая часть перечня ясна и не требует комментариев) [Ахинжанов: 1989. С. 178–186]. Еще раньше С. Г. Агаджанов в *«народе хардеш»* (рыже/светловолосых) предлагал видеть Кыпчаков / Половцев, то есть группу Шары (Сары) [Агаджанов: 1963. С. 158]. В последнем случае надо отметить и аналогичную позицию О. Прицака [Pritsak: 1982. P. 334]. Однако, тогда под вопросом оказывается стремление этого последнего исследователя видеть в Кунах Кыпчаков (Куман / Коман), ибо они в таком случае «раздваиваются» [Ibid. PP. 328–331]. А группу Кай он считал, как уже было сказано, протомонгольским этническим образованием [Ibid. P. 337]. При таком положении дел заслуживают внимания трактовки П. Голдена. По представлениям этого исследователя, под Кунами (=Куманами) надо видеть восточную ветвь Половцев / Кыпчаков, близких к Канглы, имевших в свое время этнополитические связи с Тогуз-Огузской (Уйгурской) конфедерацией [Golden: 2011-б. PP. 305, 308–309]. В клане Кай он видел (как и в Кимаках в целом), монгологоворящее (язык – парамонгольский, близкий к киданьскому), но ассимилируемое тюрками, племенное образование [Ibid. PP. 310–311]. Однако показательно, что он приводит рассказ суннского посла Ванг Ен-ти (X в.), который в ходе путешествия к Уйгурам где-то на их границе с Киданями застал «племя Великого Змея» [Ibid], то есть конкретную группу, не смешиваемую с Киданями. Насчет клана Шары П. Голден высказал мнение о том, что это были, возможно, «желтые» Уйгуры [Ibid. PP. 312–320.]. При этом он исходил из того, что по Марвази Шары возглавлялись «Басмылом».

Таким образом, несмотря на некоторые противоречия в трактовках, группа Кай / Кайи первоначально оказывается где-то на пути к Уйгурам, но по соседству с Киданями, с не слишком ясной этнической аффиляцией (тюрки или монголо / кидане-язычные?), не исключено, связанной с Кимаками (Йемеками), этнические истоки которых тоже остаются дискуссионными. Несмотря на то, что позиции ряда писавших до нас авторов относительно схемы движения племен по Марвази можно принять, как и предложенные до нас этнические характеристики вовлеченных в это движение кланов, часть сделанных заключений требует пересмотра.

1. Так, общее направление размышлений П. Голдена о клане Кун, как думается, правильное, но более точным будет вывод о том, что под этим племенем надо подразумевать поздних Гуннов, постоянно фигурирующих в китайских источниках под наименованием Hun, в том числе в составе Уйгурского союза племен («Токуз Огуз»/Цзюсинь Хуэйху) [Ходжаев: 2010. С. 53–54]. Р. П. Храпачевский также отмечает, что клан Кун был вначале частью конфедерации Тэлэ – безусловных тюрок, а затем находился в составе западных Сюнну (Хуннов). Следует иметь в виду, что он выделял две группы Кунов – западных и восточных, впрочем, без четкой их локализации [Храпачевский: 2005. С. 40–41]. Поэтому предпочтительнее считать, что Куны, исповедавшие христианство несторианского толка, скорее всего этнически были близки к Канглы (см. выше анализ китайских источников А. Ш. Кадырбаева), проживая где-то рядом с Киреитами или даже являясь их частью – восточной ветвью Канглы. Важно также подчеркнуть, что несторианцами были и некоторые лидеры Онгутов/Белых Татар, например, сын лидера этого клана Алахуш-тегина Хури, живший в период правления Чингисхана. Если принять к сведению, что Онгуты были потомками тюрок Шато [Там же. С. 89], а последние происходили от «западных тюрок (туцзюэ) рода чуюэ» [Там же. С. 29], то есть чигилей, на самом деле можно утверждать, что Куны, может быть, их западная ветвь, действительно обитали первоначально в указанной зоне распространения христианства несторианского толка на северо-западе Центральной Азии.

А Каи, которые их «преследовали», должны были выдвинуться с территорий, находившихся между владениями Киданей и Уйгуров, что скорее всего предполагает Восточный Туркестан или юг Западной Сибири, т.е. территории, занятые к XI в. Кимаками. Так как клан Баяут в «Синь Юань ши» фиксируется среди Канглы, то и клан Кай надо искать где-то поблизости, более вероятно – среди Кимаков. Это подтверждается существованием родственных связей между Канглы, Каями, Найманами и Татарами[1]. К тому же, еще раз напомним, О. Прицак, как мы уже видели, допускает, что народ «змей» (Каи) правил вначале Найманами.

Итак, во всех этих случаях речь идет о тюркских этнических образованиях, ошибочно относимых рядом исследователей в некоторых случаях (Кимаки, Татары) к монголоязычным этническим образованиям. Клан Кай, связь которого с племенами «Великого Змея» весьма вероятна, может быть причислен к тюркским группам, близким к кругу племен, входившим в свое время в Уйгурский и Кимакский каганаты, особенно,

[1] О кыпчакско-татарских брачных связях домонгольского времени, см.: [Кумеков: 1986. С. 40].

к группам с восточно-кыпчакской аффиляцией при сильной уйгурско-татарской примеси[1], точнее, при руководящей роли групп, имевших со времен Кимакского каганата татарскую идентичность.

Как же нам увязать этих восточных Каев с теми группами с близкими наименованиями (Кайы / Кайиг), оказавшимися среди Огузов, затем и ставшими этнической основой личного клана Османа, основателя Османского государства?

Для начала необходимо констатировать нахождение группы Кайи (Кайиг) не позже X в. в Средней Азии и прилегающих более южных территориях в составе объединения Огузов. Об этом, например, свидетельствует принадлежность Газневидов к данному клану. Очевидно, это было знатное племя, занимавшее лидирующее положение в составе правого крыла (*Бузук*) объединения Огузов. А вот тот клан Кай, который Махмудом Кашгари и Бируни в XI в. ещё фиксируется далеко на востоке, вблизи «Сина / Чина», то есть Северного Китая, это, скорее всего, оставшаяся среди восточных тюрок часть названного же клана. Данная группа, не исключено, бывшая в одно время во главе Найманского объединения, на запад ушла позже – в 1030–1040-х гг., в ходе миграционного движения больших групп тюрок Центральной Азии и прилегающих зон. Речь идет о составных частях Кыпчаков (Куны, Шары, Канглы, Кимаки, и, естественно, среди последних – Кайи). Указанная Кыпчакская конфедерация достигла степей Восточной Европы уже к середине XI в., в том числе по ходу движения заняв серьезные позиции к северу от территорий государства хорезмшахов, войдя с его правящей элитой в тесные контакты. Более того, фактически последняя династия Ануштегинидов по женской линии состояла из представителей клана Уран, другим названием которого, похоже, было наименование Кай. В целом группа восточных Кыпчаков, элитные кланы которых составляли племена Олбыр / Алпарлы и Уран / Кай, в предмонгольское время занимали ключевые позиции в военно-административной структуре государства хорезмшахов. В сущности, учитывая историю Огузов и восточных Кыпчаков (Кимаки, Канглы, Каи, Шары / Уйгуры и др.), между ранними Кайами (Кайи / Кайиг) и более поздними Каями в этническом отношении особой разницы не было – кыпчакские группы фиксируются как среди «народа» легендарного «уйгурского кагана» Огуза, так и восточных тюрок, из среды которых и вышли Кайи второй волны. В обоих случаях мы имеем дело с наследниками древних тюрок, имевшими обширные этнические связи

[1] Не случайно «Худуд ал′ алам» (982/983) сообщает: «… и Татары также являются одним из племен Тогуз – Огузов» [Материалы по истории киргизов и Киргизии: 1970. С. 40].

между собой (в этом конгломерате взаимодействовали Уйгуры, Найманы, Канглы, Кимаки/Йемеки, Татары и т.д.). Поэтому, те Каи (Каепечи, Коуи), которые в конце концов оказались в южнорусских степях, могут считаться как Торками (Огузами), так и Кыпчаками (возможно, имея смешанное происхождение). Во всяком случае, вряд ли этих «кыпчакских» Каев можно считать монголоязычной группой, вне всякого сомнения, это были тюрки, хотя возможно и испытавшие в ходе усиления Киданей воздействие монологоворящих групп.

В таком случае клан Кай/Кайи, из состава которого в XIII в. выделились основатели династий Османов, может в равной степени считаться как поздними Огузами (тогда уже – Сельджуками), так и восточными тюрками (восточными Кыпчаками, не исключено, сложного, Огузо-Кыпчакского происхождения), оказавшимися в XI–XII вв. в степях Восточной Европы. Судя по легендарным данным, сохранившимся у Эвлия Челеби, указывающим на выход предков Османов из «Мавреннахра» и «страны Махаи», а также отмечающем уход части клана Кайи в Крым, мы в лице этой группы все-таки имеем дело с кланом Кай, входившем в состав конфедерации Кыпчаков. Кроме прочего об этом могут свидетельствовать и смутные данные [Бальфур: 2019. С. 15–16] о том, что группа во главе с предками Османа первоначально была язычниками. Связь с Крымом, где в домонгольский период имелось кыпчакское население, являвшееся частью Половцев южнорусских степей, бывших в большинстве также язычниками (тенгрианцами), усиливает этот вывод. Правда, приходится учитывать и существование исторических данных о двухкратном появлении в XIII в. сельджукских групп (в 1220-х и 1260-х гг.) в Крыму. Особенно надо иметь ввиду переселение в Крым группы сельджукских тюрок во главе с султаном Из-ад-дином Кейкаусом. Но она уже наверняка полностью состояла из мусульман, что для клана Кайи, если учесть приведенные выше данные, не подходит.

При такой недостаточно ясной ситуации, для решения вопроса об этнической принадлежности личного клана Османа особое значение приобретают сведения о племенных атрибутах – тамге и онгоне («птице») клана Кайи, о которых уже было сказано. Но у этого вопроса есть нюансы.

Для начала надо подчеркнуть, что у Рашид ад-Дина тамга и онгон огузских кланов слиты, точнее, тамга клана Кайи в использованной им версии «Огуз-наме» отсутствует. Не исключено, что в ранний период изображение онгона выполняло и функцию тамги. Такое положение, например, мы обнаруживаем у «Алтын Урука» Чингисидов, происходивших из племени Кыйат[1]. Однако, как уже отмечалось, у Абул-Гази

[1] Об этом подробнее см.: [Исхаков: 2013. Также см.: Исхаков: 2007. С. 18–27].

Бахадур-хана эти атрибуты разведены, и тамга имеет конкретное изображение (см. выше), а онгон носил название *«ак шонкар»*. Несмотря на различия в рисунках этой тамги в разных версиях сочинения «Шеджереи теракиме» Абул-Гази Бахадур-хана, какое-то из них, по-видимому, имело «змеиный» облик, что сопрягается с этнонимом Кай (Уран). Следовательно, вне зависимости от того, из состава каких Каев – западных или восточных, были выходцами соплеменники Османа, на самом деле мы имеем дело все с тем же народом «Великого дракона» / «Змеиным» народом. Это подтверждается нахождением парного для племени Кайи клана Байаут в ранний период в объединении Канглы (сведения «Синь Юань ши), являвшегося не только частью объединения Киреит, но и имевшего по линии знати родственные связи с Найманами.

Для дальнейших наших рассуждений существенное значение имеет «птица» (онгон) кланов Кайи и Байаут (Баят), то есть, *«ак шонкар»*. Действительно, поразительно совпадение этого онгона с «птицей» личного клана Чиннисхана – племени Кыйат. В древности, как показывает анализ «Сокровенного сказания» и «Алтан Тобчи», онгон клана Кыйат также именовался «шонхором»[1], будучи белого цвета. Цветовая гамма окраса этой «птицы» восстанавливается из «Сокровенного сказания» и «Алтан Тобчи» [Исхаков: 2013. С. 123]. Не свидетельствует ли такая необычная общность одного из значимых клановых атрибутов двух находившихся среди Огузов и, скорее всего, близкородственных, племен – Кайи и Байаута (Баята), и знатного монгольского клана Кыйат, об их общих этнических истоках? Тем более, что название монгольского этнонима Кыйат может быть разложено на его корень – *Кый*+формант мн. числа – *ат*, что дает близкую к этнониму Кай / Кайи, форму. Кроме того, как было ранее показано, этноним огузского клана Кайи / Кайы имеет и такие написания, как Кайгат / Кыйгат / Кыйат, то есть формы, совпадающие с наименованием личного племени Чингисхана.

Возникает вопрос: не делал ли Эвлия Челеби свой вывод относительно родства Османов и «дома» Чингисхана и в целом с «Татарами», из такого рода совпадений? Не исключено, тем более что ко времени его жизни «народ» Чингисидов и они сами уже окончательно стали «Татарами». Но тогда не получается ли так, что изначальные Каи (а также Бай-

---

[1] Н. Н. Крадин и Т. Д. Скрынникова указывают, что «шонхор» – «птица» племени Кыйат – это «сульдэ», дух-хранитель данного клана (см.: [Крадин, Скрынникова: 2016. С. 189]). Такой татарский исторический источник, как «Дефтер-и Чингиз-наме», также приводит данные о том, что у Буданжар-бека из клана Кыйат (а это лицо историческое, отмеченное в окружении Шибанида Абул-Хайр-хана в XV в.) «птицей» являлся «шонкар» (См.: [Дәфтәре Чыңгыз-намә: 2011. Б. 53; Ivanics, Usmanov: 2002. P. 56]).

яты / Байаты) являлись монгологоворящими племенами? Не обязательно и вот почему.

Несмотря на то, что принадлежность клана Кыйат – Борджигин (так звучало полное название этого подразделения племени Кыйат), то есть личного племени Чингисхана и его предков, к «Монголам» вряд ли может быть поставлена под сомнение[1], у этой проблемы имеются трудные аспекты. Речь идет о том, что легендарные данные о предках Чингисхана могут привести к их связям с древними тюрками. Для древнейшего периода это проистекает из анализа имен первопредков рода Чингисхана-праотца Борте-Чино и праматери Гоа-Марала. У Борте-Чино вторая часть имени через его обозначение не только как волка (хотя и это важно), но и возможного родства с термином «Ашина» (а род Ашина также был связан с волчицей), выходит к древним тюркам. Имя же Гоа (Куа / Куја) – Марала в первой части может иметь отношение к такому гуннскому этнониму, как Куйан / Хуйан, который, в свою очередь, как уже говорилось, в корневой части близок к интересующему нас этнониму Кай / Кайи / Кайиг (Детальнее об этой проблеме см.: [История и культура татар Западной Сибири: 2015. С. 109]. Да и многие «монгольские» племена XII–XIII вв., как это очень хорошо показал Рашид ад-Дин, на самом деле являлись тюрками, в ряде случаев (но далеко не всегда) ассимилируемыми монголоязычными кланами. Одним словом, этот «народ» Чингисхана, особенно та его часть, которая оказалась у Джучи, была «Монголо-Татарами», в последнем случае – в Улусе Джучи – весьма быстро превратившись в «татар», в том числе, главным образом, за счет кыпчакских формирований, сыгравших решающую роль в складывании золотоордынских татар.

Теперь возможно сделать общее заключение относительно клана Кай / Кайи – личного племени Османов.

Имеются достаточно оснований для поддержки тех исследователей, которые утверждали, что предки Османа и их личный клан принадлежали к «беженцам, которых вытесняли на запад… монгольские орды» [Бальфур: 2019. С. 16]. Действительно, достаточно уверенно можно говорить об этом клане как части знатного восточного племени Кай (Уран), давшего начало также огузскому клану Кайи (Кайиг), занимавшему вы-

[1] Однако, не следует забывать, что монгольский этнос, маркируемый как китайцами, так и многими другими народами, в качестве «татар», в период правления Чингисхана ещё только начал складываться, поэтому тот конгломерат племен – а он состоял отнюдь не только из монгологоворящих групп – который мы имеем для конца XII–начала XIII в. виде этнической основы будущих (потенциальных) «монголов», надо рассматривать лишь как этнические компоненты «народа» Чингисхана (Более детально об этом см.: [Рыкин: 2002. С. 48–85; Исхаков: 2016-а; Крадин, Скрынникова: 2006.]).

сокое положение в объединение Огузов уже в X в. В дальнейшем однако вышедший из Центральной Азии в XI в. клан Кай оказался в составе восточных Кыпчаков (Кимаков прежде всего), затем переселившись в общем половецком (кыпчакском) потоке вплоть до восточноевропейских степей, заняв в основном степные ареалы к северу от государства хорезмшахов и войдя в состав элиты этого государства. Именно в ходе последовательного завоевания монгольскими войсками территории государства хорезмшахов и прилегающих ареалов Дешт-и Кыпчака и более западных государств (Волжская Булгария, русские княжества, западно-половецкие объединения) в 1220–1230-х гг. сородичи предков Османа и могли уйти вглубь сельджукских территорий, поступив в Конийский султанат на службу (ещё будучи язычниками) к сельджукскому султану Ала-ад-Дину (1220–1237), отправившему эту вновь прибывшую группу в качестве пограничных стражников, защищающих свои зоны влияния от византийских греков [Там же]. С точки зрения сельджукских тюрок клан Кайи, если учитывать его историю, конечно являлся «татарским» племенем. Тем более, что знатное племя Кыйат, из которого в свое время выделились и предки Чингисхана и в котором можно заподозрить родственный Каям клан, продолжало существовать в Золотой Орде как самостоятельное племенное образование (из него, напомним, был знаменитый темник Мамай, контролировавший Крымский тумен) [Исхаков: 2009. С. 39–41].

Учитывая исторические данные, приходится согласиться с мнением Эвлия Челеби относительно «татарского» происхождения династии Османов, в данном случае означающем её «татаро-монгольскую», точнее, восточно-кыпчакскую (с существенной татарской примесью) этническую аффиляцию. А это позволяет говорить о том, что Османское государство по династийному признаку может быть отнесено к одному из многочисленных средневековых татарских политий.

На самом деле «татарский» компонент, по нашему мнению, существовал в этом государстве более широко и был также представлен среди «народа» Турок-Османов в лице кыпчакских включений, но этот вопрос требует самостоятельного исследования.

Литература

1. Агаджанов С.Г. Очерк истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIV вв. Ашхабад: Ылым, 1963.
2. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989.

3. Бальфур Дж. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка. XIV–XX вв. Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2019.
4. Зуев Ю.А. Из древнетюркской этнонимии по китайским источникам (бомо, гуй, яньмо) // Вопросы истории Казахстана и восточного Туркестана. Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1962. С. 103–122.
5. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та́рих (Полный свод истории). Ташкент: Узбекистан, 2003.
6. История Казахстана в арабских источниках. Т.I. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извл. из араб. соч., собранные В.Г. Тизенгаузеном. Перераб. и доп. изд. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005.
7. История и культура татар Западной Сибири. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015.
8. Исхаков Д.М. «Дом Чингиз-хана» (Алтын Урук): клановая принадлежность и её атрибуты // Этнологические исследования в Татарстане. Материалы итоговой конференции Института истории АН РТ, посв.10-летию Института. Вып. 1. Казань: Ин-т истории АН РТ, 2007. С.18–27.
9. Исхаков Д.М. Исторические очерки. Казань: Изд-во «Фэн», 2009.
10. Исхаков Д.М. В поисках истоков и смысла изображения двуглавых птиц (орлов) на золотоордынских монетах // Нумизматика Золотой Орды. Golden Horde Numismatics. 2013. № 3. С. 120–127.
11. Исхаков Д.М. Термин «татаро-монголы» / монголо-татары»: понятие политическое или этническое? Опыт источникового и концептуального анализа // Золотоордынское обозрение. 2016-а. Т. 4. № 2. С. 420–442.
12. Исхаков Д.М. Труды по исторической этнологии татарского народа. Т. 1. Среднетюркская эпоха (X–начало XV вв.). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани, 2016-б.
13. Исхаков Д.М. История рода Яушевых в средневековый период и кимакская проблема. Воронеж: ООО «Фаворит», 2018.
14. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Введение в этногенез и этническую историю татарского народа. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007.
15. Ал-Кашгари Махмӯд. Дӣвāн Луг̣āт ат-Турк. Пер. к предисл. З.-А.М. Ауэзовой. Индексы Р. Эрмерса. Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
16. Кляшторный С.Г. Государство татар в Центральной Азии (дочингисова эпоха) // Mongolica. К 750-летию «Сокровенного сказания». М.: Наука, 1993. С. 137–147.

17. Кляшторный С.Г. Древние государства татар в Центральной Азии // Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review. 2013. № 1. С. 22–35.
18. Крадин И.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. М.: Изд. Фирма «Вост. лит-ра» РАН, 2006.
19. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1972.
20. Кумеков Б.Е. Этнокультурные контакты кыпчаков и татар (по арабо-персидским источникам // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности. Тез. докл. XXIX сессии PIAC, Ташкент, сентябрь 1986. Т. I. История, литература, искусство. М., 1986. С. 39–40.
21. Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII–XIV вв. Научно-аналитический обзор. Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1987.
22. Кызласов Л.Р. Ранние монголы (К проблеме истоков средневековой культуры) // Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века / История и культура Азии. Т. III. Новосибирск: Изд-во «Наука», Сибирское отделение, 1975. С. 170–177.
23. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. М.: Наука. Гл. ред. вост. лит-ры, 1989.
24. Парунин А.В. Клан баргут / буркут в политической истории чингизидских государств XIII–XIV вв. // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 4. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 131–143.
25. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. М.: НИЦ «Ладомир», 2002-а.
26. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2. М.: НИЦ «Ладомир», 2002-б.
27. Рыкин П.О. Создание монгольской идентичности: термин «монгол» в эпоху Чингис-хана // Вестник Евразии. М., 2002. № 1 (16). С. 48–85.
28. Сухэбатор Г. К вопросу в этнической связи между хунну и сяньби // Сибирь, Центральная и восточная Азия в Средние века / История и культура. Т. III. Новосибирск: Изд-во «Наука», Сибирское отд., 1970. С. 12–16.
29. Тимохин Д.М. Об употреблении термина «татары» в сочинении Джуджани «Табакат-и Насири» при описании домонгольского периода // Золотоордынское наследие. Материалы VI Международного Золотоордынского Форума «Pax Tatarica: генезис и наследие государственности Золотой Орды». Казань: 26–28 июня 2019 г. Вып. 3. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. С. 22–30.

30. Ходжаев А. Из истории древних тюрок (сведения древнекитайских источников). Отв. ред. д. ист. н. Д. Ю. Юсупова. Ташкент: «Tafakkur», 2010.
31. Храпачевский Р. Т. «Татары», «монголы» и «монголо-татары» IX–XII вв. по китайским источникам / Этногеномико-исторический проект «Суюн». Серия «Материалы и исследования» Кн. 3. «Исследования по истории восточноевропейских кочевников». Т. 9. М.: Изд-во «Перо», 2005.
32. Худуд ал-ʻАлам // Материалы по истории Киргизии. Вып. I. М.: Наука. Гл. ред. вост. лит-ры, 1979. С. 35–45.
33. Хэй да ши люэ (Краткие заметки о черных татарах). Источник по истории монголов XIII в. Отв. ред. А. Ш. Кадырбаев. М.: Наука – Вост. лит-ра, 2016.
34. Дәфәтре Чыңгыз намә // Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре / [транскр. эшләүче, хәзерге татар әд. телгә күчерүче, иск. һәм сүзл. төз., кереш мәкаләләр авт. С. Гыйләҗетдинов]. Казан: Татар.кит нәшр., 2011. Б. 38–94.
35. Ivanics M, Usmanov M. A. Das Buch der Dshinis-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmä). I./Studia uralo-altaica 44. Szeged, 2002.
36. Golden Peter B. The Polovci Dikii // Harvard Ukranian Studies. 1979–1980. Vol. III–IV. Part 1. PP. 296–309.
37. Golden P. B. Cumanica II. The Ölberli (Ölperli): the fortunes and mistofortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi. 1986. Vol. 66. PP. 5–30.
38. Golden P. B. Ethnicity and state formation in pre-Cinggisid Turkic Eurasia. Indiana university, 2001.
39. Golden P. B. Studies on Peoples and Cultures of the Eurasion Steppes. Ed. By Catalin Hriban. Bucureşiti–Braila, 2011.
40. Pritsak O. Polovcians and Rus // AEMA. 2. (1982). PP. 321–340.
41. [Jurzjani] Tabakat-I Nasiri: A general History of the muhammadian dynasties of Asia,including Hindustan from a.h. 194 (810 a.d.) to a.h. 658 (1260 a.d.) and Irruption the infidel Mugals into Islam by Maulana Minhaj-ad-din, Abu-Umar-I Usman [ibn Siragol-din al Jurzjani]. Transl. by Major H. G. Raverty. New Deli: Oriental Books Reprint Corparation, 1970. Vol. I.

Р.Ф. Гатауллин

ПРОБЛЕМЫ ЭТНОВОСПРОИЗВОДСТВА В РЕГИОНЕ

Под этноэкономикой мы понимаем совокупность экономических отношений по поводу воспроизводства этнической идентичности людей [Гатауллин, Гильмутдинов: 2014. С. 218–226]. При этом можно отметить несколько аспектов данных отношений, а именно по поводу:

- воспроизводства численности данного этноса;
- воспроизводства слоя интеллигенции нации;
- обеспечения материально-технической базы развития национального образования, культуры и искусства;
- сохранения традиционного хозяйственного уклада этнических групп.

Как известно, для создания собственной культуры на современном уровне каждой этнической группе необходима какая-то критическая масса. Эксперты при этом говорят о 600 тысячах представителей [Галлямов, Гарифуллин: 2014. №2. С. 38–42].

В условиях Республики Башкортостан данному критерию отвечают численность русских, башкир и татар. Именно эти народы на территории республики могут полноценно, самостоятельно развивать собственную культуру. Если по башкирам как титульной нации в республике существует ясность, их культура тут и должна развиваться, то по русским и татарам существуют различные мнения.

В Башкортостане проживает около 1,3% всех этнических русских, поэтому от их участия или неучастия в развитии национальной культуры русского народа мало что зависит в плане развития культуры русского народа в целом. Конечно, конституционные права граждан никто не отменял. Поэтому, мы считаем – для русских в республике в развитии их национальной культуры должны быть созданы условия, не хуже, чем в соседних «русских» областях.

Проблема особенно возникает по поводу национально-культурного развития татар. В Башкортостане очень часто слышатся мнения, что потребности в национально-культурном развитии татар должны решаться в Татарстане [www.bashforuv.net/index.php/topic/13163–13136/page-ST-SO; Габдрафиков: 1999]. Кроме того, часть башкирской интеллигенции выступает категорически против придания в Башкортостане татарскому языку государственного статуса [Ярмуллина: 2008].

В данном случае татары и татароязычные башкиры (а последних несколько сотен тысяч) выступают как реципиенты в части финансирова-

ния национально-культурного развития. Они вынуждены удовлетворять частично свои потребности в национально-культурном развитии за счет населения Республики Татарстан или за счет дополнительных затрат из своего кармана. В данном случае речь идет о книгоиздании, развитии национального телевидения, радио, печати и т.д.

1. **Национальная интеллигенция** является фактором воспроизводства духовной составляющей народа. А.Р. Бикбулатова отмечает: «Важным показателем, демонстрирующим уровень развития культуры и искусства того или иного народа, является наличие у народа национальной интеллигенции, выражающей его интересы и чаяния, выступающей авангардом в борьбе за достойную жизнь» [Бикбулатова: 2012. С. 22].

Национальная интеллигенция представляет собой носителя интеллектуального потенциала, она обеспечивает развитие национальной культуры и искусства. Если рассмотреть нацию как развивающуюся систему, уровень ее продвинутости следует оценивать исходя из критерия качества интеллигенции.

Сама по себе интеллигенция состоит из людей с различными способностями к творческому труду. Если при социализме наличие ученой степени являлось бесспорным показателем принадлежности к интеллигенции, сегодня это не совсем так. Докторскими степенями в стране вначале обзавелись такие думские деятели, как Жириновский или Зюганов, затем и многочисленная когорта чиновников различного уровня.

С другой стороны, творцами интеллектуального продукта являются широкие слои населения от квалифицированных рабочих и крестьян до пенсионеров. Об этом в свое время очень хорошо писал В. Шукшин. Поэтому оценка реальной численности интеллигенции весьма затруднительна.

На наш взгляд, в наиболее общем виде численность интеллигенции можно оценить по количеству лиц, имеющих высшее и средне-специальное образование. Другим важным показателем, характеризующим воспроизводство интеллигенции, является численность студентов.

В предреформенный 1989 г. среди башкир лица, занятые преимущественно физическим трудом, составили 72,2%, среди татар – 69,6%, русских – 65,8% [История башкирского народа: 2012. Т. 7. С. 211]. Среди занятых преимущественно умственным трудом научных работников, преподавателей и воспитателей в республике меньше всего была доля татар (5,5%), против 5,6% у русских и 6,8% у башкир. Хотя, конечно, показатели не слишком отличались. Среди татар, занятых преимущественно умственным трудом, превалировали работники планирования и учета (5,3%), таковых было 5,2% у русских и 4,1% у башкир. Среди

работников этой категории ИТР у татар было 7,2%, у башкир – 5,1%, у русских – 11,1%.

Среди лиц, имеющих высшее образование, в 1989 г. на 1000 чел. населения старше 15 лет превалировали русские (87 чел.), затем шли татары (72 чел.) и башкиры (69 чел.). Если брать людей, имеющих неполное высшее и среднее профессиональное образование, картина была та же. Таких людей среди русских было 306 чел. на 1000 чел. населения соответствующей национальности, среди татар – 180 чел., среди башкир – 157 чел.

В 2010 г. в расчете на 1000 чел. среди русских приходилось 191 чел. с высшим образованием, у татар – 188 чел., у башкир – 148 чел. По численности лиц, имеющих высшее и среднее профессиональное образование, по-прежнему на первом месте были русские – 392 чел., среди татар – 390 чел., среди башкир – 332 чел. [История башкирского народа: 2012. Т. 7. С. 213]. Обращает на себя внимание близость показателей русских и татар.

Мы считаем, в Республике Башкортостан отсутствуют существенные различия по уровню образования в разрезе народов. Несколько более высокий уровень образования среди русских и татар, проживающих в РБ, следует объяснять более высокой долей среди этих национальных групп, проживающих в городах, где преобладают рабочие места, требующие более высокого образования.

В настоящее время при реализации главной функции национальной интеллигенции – формулировки национальной идеи и ее претворения в жизнь, более важным является не количественная сторона или численность лиц с высшим и средне-специальным образованием, а качественная, в виде способности данной группы обеспечить названный процесс.

Рассматривая функциональное назначение национальной интеллигенции необходимо показать и противоречия в его проявлениях.

1. *Национальная идея и ее реализация* может быть результатом функционирования отдельных институтов: научно-исследовательских учреждений, деятельности учебных заведений (вузов), театров, телевидения, радио и печати. Возможен второй вариант, когда национальная идея формулируется и реализуется в результате свободной деятельности отдельных неформальных групп. На наш взгляд, в Башкортостане по первому пути пошла башкирская общественность, по второму – татарская. В настоящее время формированием башкирской идентичности занимаются научные учреждения Академии наук РБ, Башкирский государственный университет, республиканские телевидение, радио и газеты.

Аналогичные проблемы в Татарстане, кажется, пытаются решать Институт истории и другие учреждения Академии наук РТ, республикан-

ские телевидение, радио, газеты. О вкладе Казанского государственного федерального университета в решение данной проблемы мы не можем сказать что-то конкретное.

Что касается удовлетворения этнокультурных потребностей татарского населения в РБ, очень трудно говорить об участии какого-либо официального учреждения в решении данной проблемы. Поэтому татары в Башкортостане в большей степени выступают в качестве пассивных потребителей этнокультурных благ, произведенных в соседней республике. При этом, естественно, укрепляется влияние Татарстана на умы и настроения населения Башкортостана.

Следует отметить, что на формирование идеологии татарского населения в этих условиях, влияние таких институтов, как интернет и даже слухи, оказывается выше, что создает трудности для контролирования со стороны властей республики.

У башкир огосударствление идеологии также создает свои проблемы. Среди работников профильных учреждений, занимающихся решением данной проблемы, далеко не все являются этническими башкирами. Поэтому очень часто под видом достижений башкирской культуры башкирскому населению доводятся блага (спектакли, книги, передачи и т. д.), которые с большим трудом можно отнести в число соответствующих этнокультурных благ. В результате идет внутренняя ассимиляция башкир, которые постепенно теряют свою этничность, ибо она разжижается.

Как нам кажется, в настоящее время актуальным применительно к Башкортостану является не перетягивание одеяла на себя, а сотрудничество национальной интеллигенции различных народов. Нужно также соблюдать баланс интересов в учреждениях, нацеленных на удовлетворение этнокультурных интересов. Это не отрицает необходимости специализированных учреждений, нацеленных на удовлетворение потребностей представителей отдельных народов в виде театров, редакций в телевидении и радио, газет и журналов.

Что касается истории населения республики в последние столетия, ее нельзя рассматривать без изучения истории совместного проживания русских, башкир, татар и т. д. История Башкортостана должна изучаться многонациональным коллективом с включением в неё событий жизни всех населяющих республику народов.

2. *Противоречия в функционировании отдельных институтов*. Выше мы говорили о противоречиях в изучении истории развития республики. Такие же противоречия возникают и внутри коллективов телевидения, радио и т. д.

3. *Противоречивость в развитии культуры и искусства народа*. Культура любого народа не может развиваться обособленно. Она вбирает в себя лучшие достижения культуры и искусства других народов. В то же время, для того чтобы не терять собственное лицо, она должна сохранить основные духовные начала своего этноса. При этом возникает угроза того, что под видом сохранения собственной культуры можно замкнуться в фольклоре, который со временем способен снизить ценность этнокультуры до нуля.

4. В условиях ущемления демократических принципов функционирования государства возникает еще одна проблема – *обеспечение оптимальности в развитии материально-технической базы развития* национального образования, культуры и искусства. При демократии вопросы оптимального распределения бюджетных средств решаются методом голосования. Отсутствие возможности создания коалиций и искажение справедливого представления интересов реальных политических сил в выборных органах власти создают трудности в оптимальном распределении ресурсов, в том числе выделяемых на развитие этнокультурной сферы.

Относительно материально-технической базы развития разных этнических групп в сферах образования, культуры и искусства следует отметить большую разницу, если рассматривать их динамику в разрезе национальной принадлежности. В городах республики практически отсутствуют детские дошкольные учреждения, в которых воспитательный процесс велся бы на национальных языках. В Республике Башкортостан в 2013–2014 учебном году функционировали 1677 школ с русским языком обучения, 599 школ – с башкирским, 183 школ – с татарским, 38 школ – с марийским (луговой), 16 школ – с чувашским и 8 школ – с удмуртским языком.

В 2010–2014 гг. численность обучающихся сократилась с 428 тыс. до 419,3 тыс., в том числе:

– с русским языком обучения увеличилась с 366,4 тыс. до 372,5 тыс. чел.;
– с башкирским языком обучения сократилась с 47,8 до 39,1 тыс. чел.; с марийским языком обучения – с 2,5 тыс. до 1,7 тыс. чел.; с татарским языком обучения – с 9,8 до 5,4 тыс. чел.;

Сегодня удельный вес обучающихся на татарском языке составляет 1,3% тогда как доля населения с родным татарским языком в республике составляет 35–36%.

В РБ в настоящее время отсутствует возможность получить высшее и средне-специальное образование на родных (нерусских) языках. Попытка

решить данную проблему хотя бы в виде организации отдельных национальных групп в вузах не увенчалась успехом.

Расширению преподавания на родных языках в РБ, как думается, мешает излишняя политизированность данной проблемы, затрагивающая прежде всего татаро-башкирские отношения, во многом носящие искусственный характер.

Развитию татарской культуры в РБ в настоящее время мешает отсутствие республиканского телеканала, маломощность печатных изданий, фактическое отсутствие книгопечатания на татарском языке. С учетом того, что все это требует не так много средств, нерешенность данных проблем просто вызывает удивление у любого здравомыслящего человека.

В деле сохранения языков и культур национальных меньшинств *велика роль бытования традиционного ремесла и хозяйственного уклада*. Применительно к татарам и башкирам – это расселение в селах и сельское хозяйство. По результатам переписи 2002 г. выявилось, что в РБ в сельской местности всего живет 36,0% населения, среди русских сельчан – 17,3%, башкир – 57,6%, татар – 33%. В то же время по данным переписи 1989 г. в сельской местности жили 17,6% русских, 57,7% башкир и 42,2% татар (36,2% всего населения). Поэтому можно отметить, что в последние годы урбанизация населения в РБ происходит в основном за счет лиц татарской национальности. Это в значительной степени происходит из-за того, что сельские районы с преимущественно татарским населением расположены вблизи таких городов как Уфа, Нефтекамск, Октябрьский, Туймазы, Стерлитамак и т.д. С другой стороны, в 2000–2013 гг. численность работников, занятых на предприятиях сельского и лесного хозяйства, в республике сократилась с 71,4 тыс. до 20,4 тыс. чел. (в 3,5 раза). При этом оплата труда в данных видах экономической деятельности была в 2 раза меньше, чем в других.

Мы считаем сохранение традиционного расселения и хозяйственного уклада народов республики связано с принятием мер по оживлению сельского хозяйства, расширением видов экономической деятельности на селе. В этом плане особую перспективу имеет поднятие на новый уровень развития кооперации на селе [Институциональные основы модернизации: 2014].

Список литературы

1. Башкорт форумдары – www.bashforuv.net/index.php/topic/13163-13136/page-ST-SO; Габдрафиков И. Принят закон «О языках народов Республики Башкортостан» – Бюллетень сети экономического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов. 1999. № 23.

2. Бикбулатова А. Р. Национальная интеллигенция: возможность выбора // Материалы конференции «Роль регионов в условиях цивилизационного выбора России: исторический опыт, проблемы, перспективы. 2012. Уфа.
3. Галлямов Р. Р., Гарифуллин И. З. Этнокультурное развитие народов Башкортостана в позднесоветский и постсоветский период (на примере функционирования этнообщественных объединений и возрождение татарского национального театра «Нур» // Вестник ВЭГУ. 2014. № 2.
4. Гатауллин Р. Ф., Гильмутдинов Р. Р. Основные проблемы этноэкономики – человек и природа в Восточном Татарстане / Под ред. А. А. Бурханова. Казань: Отечество, 2014.
5. Институциональные основы модернизации агропромышленного комплекса региона (на примере Республики Башкортостан): Коллективная монография / Гатауллин Р. Ф., Нусратуллин В. К., Гизатуллин Х. Н., Аскаров А. А., Гарипов Ф. Н., Хужахметова Г. Н., Ярков Н. В. / под ред. д-ра экон. наук, проф. Д. А. Гайнанова. Уфа, ИСЭИ УНЦ РАН, 2014.
6. История башкирского народа в 7 томах. Т. 7. Уфа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, 2012.
7. История башкирского народа в 7 томах. Т. 7. Уфа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, 2012.
8. Ярмуллина А. З. «История развития государственного статуса башкирского языка». Уфа, 2008.

Амирханов Р.Х.

ПРИВЛЕЧЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ РЕВИЗСКОГО УЧЕТА НАСЕЛЕНИЯ И МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ ДЛЯ АНАЛИЗА СОЦИАЛЬНО-БЫТОВЫХ УСЛОВИЙ СЕЛЬСКИХ ТАТАР

(Окончание. Начало №1, 2, 2020)

Россия вымирает?

В РФ рождаемость упала с 16 до 8 человек на 1 тысячу, смертность выросла с 7 до 15 [inosmi.ru/russia/20101019/163697853.html].

По данным Росстата смертность в РФ снизилась с 12,9 умерших на 1 тыс. чел. населения до 12,4 в 2017 г. (в 2016 г. 12,9 умерших на 1 тыс. чел.). Естественная убыль населения составила в 2017 г. 134,4 тыс. после естественного прироста в 2016 г. на 5,4 тыс. человек. Сокращение объясняют последствиями низкой рождаемости в 1990-е гг., т.к. нынешнее поколение потенциальных родителей довольно малочисленно, к тому же экономический кризис серьезно усилил демографические потери. Считают, что пока в статистике страны нет тренда на восстановление: за полугодие рождений стало меньше на 11,6%, в т.ч. на 14,5% в июне. Закономерным результатом этой динамики является естественная убыль населения, например, за 6 месяцев – на 119 тыс. Снижение количества смертей (на 2,1% по итогам первого полугодия 2017 г.) не может компенсировать падения числа рождений.

В стране еще с начала 1990-х гг. заговорили о «русском кресте».

Что такое «Русский крест»?

«**Русский крест**» (другое название «косой» крест) – это демографическое явление одновременного роста смертности и падения рождаемости; графически – когда кривая рождаемости пересекается с кривой смертности, после чего линия жизни уходит вниз, а линия смерти – вверх [https://www.svoboda.org/a/260341.html; https://www.chita.ru/articles/102506].

«Русский крест» говорит о том, что в РФ ежегодно «исчезает» по миллиону человек [inosmi.ru/russia/20101019/163697853.html]. В наши дни Россия переживает самую большую демографическую катастрофу в

мире, о чем, возможно, мало говорится. При этом демографы используют понятие «Русский крест» [inosmi.ru/russia/20101019/163697853.html].

Графическое изображение «Русского креста» и сверхсмертность населения России после 1991 г. (млн чел.) [https://burckina-new.livejournal.com/1237745.html].

Вот некоторые сведения из различных источников.

««В 1991–92 гг. смертность сравнялась с рождаемостью, а вскоре и значительно превысила её», достигнув «аномального для развитых стран уровня 15,7 смертей на 1000 человек» [Там же]. Основная причина «сверхсмертности» – алкоголь, причём не всякий, а крепкий, плюс наркотики, опять же не всякие, а опиаты и наркотические стимуляторы – амфетамины. У алкоголизма и наркомании причины не биологические, а социальные. В стране нет гарантий, что нефтяные деньги, предназначенные для поощрения родителей к рождению и воспитанию нормальных детей, не будут потрачены на воспроизводство т.н. «семей» хронических алкоголиков и наркоманов».

Сложно себе представить Россию, в которой живут меньше 100 млн чел. А в недалеком будущем придется говорить о 90 млн или еще меньше [Там же]. Если население России представить в 100 млн чел. и сравнить с Китаем – 1,5 млрд, то на одного жителя РФ приходилось бы 15 китайцев. Естественное передвижение, миграция осложнит ситуацию.

Сибирь превратится в самую большую пустыню в мире (около 12 млн кв. км от Урала до Тихого океана) с богатым сырьем, но почти без жителей. Люди уедут оттуда в Москву, побегут на запад, оставляя пустующие территории. В недалеком прошлом экономика Сибири опиралась на систему лагерей ГУЛАГ и затем рухнула вся экономика Сибири. Так Сибирь станет лакомым куском для многолюдных соседей.

В 2018 г. трудоспособное население может уменьшится еще на 600 тыс. чел. за счет снижения рождаемости, ухода людей на пенсию и смертей [Там же]. При этом увеличение пенсионного возраста в России может стать как благо и экономически выгодным. Это с учетом демографической ситуации.

При всем этом в стране существует «недостаточное внимание» к здоровью и среде, в которой люди подходят к пенсионному возрасту.

Основными причинами роста смертей являются сердечно-сосудистые заболевания (55% смертности от всех причин, что примерно в 3–4 раза выше, чем в Европе), отравления, самоубийства, убийства, ДТП [Там же]. Добавим сюда и то, что в России 40% лиц трудоспособного возраста гибнут от пьянства, алкоголизма и их последствий.

Когда В.В. Путин, в начале своего президентства, сказал, что «с каждым годом нас все меньше и меньше», Солженицын ему ответил: «Нас не только все меньше и меньше, а нас этнических русских все меньше» [Там же].

В 2016 г. в России умерли 400 тыс. чел. трудоспособного возраста, 80% из которых – мужчины. Если это найдет свое продолжение, то в стране работать будет некому [www.rosbalt.ru/blogs/2018/03/03/1686323.html].

В стране в последние годы отмечается снижение безработицы. Однако положительного экономического эффекта это не оказывает, потому что страна «проедает резервы, увеличивает госдолг, сохраняет бюджет дефицитным» и … расходует бюджет на пенсионеров [inosmi.ru/russia/20101019/163697853.html].

Выступая 1 марта 2018 г. с посланием Федеральному Собранию В.В. Путин рассказал в частности, «о прорыве в области демографии». По его словам, «в предыдущие годы за счет активной поддержки семьи, материнства, детства мы смогли переломить негативные демографические тенденции: добились роста рождаемости и снижения смертности» [www.rosbalt.ru/blogs/2018/03/03/1686323.html]. При этом, как отмечает автор данной статьи, официальная российская статистика не первый год дает достаточно удручающую картину идущих в стране демографических процессов. После небольшого, на уровне статистической погрешности, естественного прироста населения в 2013, 2014, 2015 гг., в 2016 г. вновь возобновилась его убыль.

Рождаемость в России сокращается последние три года подряд. Если в 2015 г. рождаемость по сравнению с 2014 снизилась лишь на 3200 младенцев, то в 2016 г. произошел настоящий обвал – число родившихся детей уменьшилось более чем на 55 тыс. В 2017 г. по сравнению с 2016 г. количество появившихся на свет детей сократилось почти на 200 тыс., а общая убыль населения страны за год составила 134,4 тыс. чел.

В абсолютных цифрах (согласно данным Росстата) это выглядит следующим образом.

В 2014 г. в России родилось 1,947 млн детей (с этого года в РФ учитываются также демографические показатели Крыма), что было абсолютным рекордом с 1991 г., но меньше самых низких показателей последнего

советского десятилетия, во время которого рождаемость в РСФСР колебалась в среднем в районе 2–2,5 млн чел. Затем отмечен трехлетний незначительный прирост населения. Своего рода рекорд состоялся в 2014 г., когда число жителей страны увеличилось на 33,7 тыс. чел. Однако уже в 2015 г. возобновилась неблагоприятная тенденция – начало падение рождаемости, а дальше начался обвал в деторождении.

С 1992 г. и в течение последующих 20 лет естественная убыль населения страны в сумме составила более 13 млн чел. Эти потери частично компенсировались «интенсивным миграционным приростом», главным образом, из республик бывшего Советского Союза. В результате численность населения Российской Федерации в 2012 г. составляла 143 млн чел. вместо 148 млн, живших в РСФСР накануне распада СССР. Если бы не этот миграционный прирост, численность населения РФ составляла бы не нынешние 146 млн чел. (вместе с Крымом), а 133 млн или 130 млн, если считать без Крыма.

В последнее время практически весь обвал рождаемости в России приходится на село. На селе и в малых городах РФ зачастую вообще нет дошкольных детских учреждений. Российское село «проваливается в демографическую яму» и по бедности. Реальные доходы сельского населения не растут, поэтому примерно 66% бедных сосредоточены в сельской местности и населенных пунктах с численностью населения до 50 тыс. чел. [http://www.rosbalt.ru/blogs/2017/10/24/1655638.html].

«Естественная убыль» и «естественный прирост» включают в себя показатели не только рождаемости, но и смертности. Вот небольшая статистика смертности в России.

В 2015 г. в РФ умерло 1,911 млн чел., на 2,2 тыс. смертей меньше, чем в 2014 г. В 2016 г. количество умерших сократилось до 1,891 млн или меньше, чем в 2015 г. на 20,4 тыс., т.е. снизилось сразу на порядок. В 2017 г. «ушли в мир иной» 1,824 млн жителей РФ, что почти на 67 тыс. меньше, чем в предыдущем году [www.rosbalt.ru/blogs/2018/03/03/1686323.html*]*.

Если смертность в РФ будет сокращаться с такой скоростью, как отмечается в источнике, то скоро мы вообще «перестанем умирать», что противоречит природе. Естественный закон таков: смертность и рождаемость «идут рука об руку», зеркально отражают друг друга. А снижение темпов смертности дело реальное, достижимое: существенный и длительный рост уровня жизни и доходов населения, улучшение качества медицинской помощи, также сокращение потребления алкоголя и табака.

Но имеются ли сегодня в РФ достаточные базы для этих факторов?

Сегодня, к сожалению, с бедностью сталкиваются около 20 млн граждан. «Даже некоторые работающие люди живут очень скромно», – от-

метил Президент РФ. Это при официальном прожиточном минимуме в 9,5 тыс. руб. в месяц. Если взять уровень бедности в 20 тыс. руб. в месяц на человека, то в этом случае получается, что в России живущих «на черте» (и за чертой) бедности окажется около 43% населения, т.е. почти 63 млн чел.

Доступность медицинского обслуживания в РФ с каждым годом ухудшается. Число больниц, по данным Российского статистического ежегодника, с 2000 г. по 2016 г. сократилось по стране почти в два раза – с 10,7 тыс. до 5,4 тыс. На селе ликвидированы практически все фельдшерские пункты. В половине из примерно 10 тыс. малых городов России закрыты единственные районные больницы. О качестве государственной бесплатной медицинской помощи вообще нужно перестать говорить.

Потребление алкоголя и табака в России – одно из самых высоких в мире. Расходы на то и на другое в семьях россиян растут. Алкоголь и табак являются одними из основных причин возникновения инфарктов, инсультов и онкологических заболеваний, которые, в свою очередь, в совокупности дают около 60% всех причин смертности в РФ. Это все происходит при низком качестве в стране медицины. Так что никаких объективных причин сокращения смертности в России пока на сегодня нет.

По смертности мужчин работоспособного возраста Россия обогнала не только все европейские, северо- и южноамериканские страны, но обходит даже Сирию [http://www.rosbalt.ru/blogs/2017/07/20/1632318.html].

Следовательно, низкий уровень жизни является одним из основных факторов, который сдерживает рост численности населения в РФ. Мигранты вновь могут быть востребованы в России. Но, приедут ли?

При всем этом в России число пенсионеров составляет около 42 млн чел. Исходя из реалий, что продолжительность жизни одна из низких по сравнению с другими странами, в ближайшие годы смертность в РФ может увеличиться настолько значительно, что линия смерти на графике «Русского креста» может приблизиться к вертикали.

Повышение пенсионного возраста лишь отчасти может сгладить негативные тенденции. Так как на миграцию большие надежды не возлагаются, то все придется «добирать» повышением производительности труда [https://realnoevremya.ru/articles/127256-naselenie-rossii-sokratilos-vpervye-za-desyatiletie].

Пока еще центрами притяжения мигрантов являются Москва и Московская область, Санкт-Петербург и Ленинградская обл., а также Крас-

нодарский край. Татарстан не входит в число «самых привлекательных» для мигрантов регионов в масштабе страны. Но пока в Республике существует этнический фактор и «советская» привязанность: активно работают два национальных общества – таджиков и узбеков.

Что делать, дабы Россия не обезлюдела? Ответ простой – ничего нового придумать не нужно, надо придерживаться законов природы: рост трудовых ресурсов должно восполняться естественным воспроизводством населения.

Так что в сокращении численности населения виноваты не только «лихие 90-е». Миграционная политика должна являться лишь вспомогательным средством для решения демографических и связанных с ними экономических проблем [https://www.mk.ru/economics/2018/11/16/rossiya-vymiraet-vlasti-nazvali-neozhidannuyu-prichinu-demograficheskogo-krizisa.ht]. Главным же вопросом продолжает быть рост экономического благополучия населения страны.

Сокращение населения России не остановить. К таким выводам пришли исследователи Департамента по экономическим и социальным вопросам ООН. Они проанализировали демографические показатели стран по всему миру и дали прогноз до 2050 г. [live-mind.com›…rossiya-vymret-bystrymi-tempami…]. По данным ООН, сейчас в России проживает чуть более 143 млн чел. Но сокращение рождаемости сохранится. И при естественной убыли населения к середине века в стране останется всего 132 млн.

Может России помогут опыты Франции и Кубы?

Увеличение государственных расходов на ясли и, так называемых «сертифицированных нянь» (то есть на небольшие частные ясли на дому на несколько детей), привели во Франции к росту рождаемости. Система «сертифицированных нянь» позволяет работать родителям, создала дополнительно 300 тысяч рабочих мест, преимущественно для женщин, которые воспитывают почти миллион французских детей [http://www.rosbalt.ru/blogs/2017/07/20/1632318.html;http://www.rosbalt.ru/blogs/2017/10/24/1655638.html]. Если в 1994 г. в этой стране суммарный коэффициент рождаемости был 1,6 ребенка на женщину, а в 2007 г. он составил 2,07. Следовательно, на демографию может влиять не только государство, но и работодатели, соглашаясь, например, на более удобный график работы для сотрудников, имеющих детей.

Детский бюджет в России находится на уровне 0,5–0,6% ВВП, в то время как в европейских странах с хорошей демографической ситуацией тратится от 4% до 5% ВВП. Куба, которая будучи гораздо более бедной страной, не имеющей такого количества полезных ископаемых,

как Россия, тратит на свое здравоохранение свыше 10% ВВП и довела среднюю продолжительность жизни до 80 лет [http://www.rosbalt.ru/moscow/2017/03/21/1600643.html].

Литература

1. А. Железнин. Демография парадная и реальная // www.rosbalt.ru/blogs/2018/03/03/1686323.html
2. А. Железнин. Маткапитал – не пособие по бедности // http://www.rosbalt.ru/moscow/2017/03/21/1600643.html.
3. Л. Набиева. Естественная убыль населения России не компенсируется миграцией впервые за 10 лет // https://realnoevremya.ru/articles/127256-naselenie-rossii-sokratilos-vpervye-za-desyatiletie.
4. Народ мешает режиму // http:/www.rosbalt.ru/blogs/2017/10/24/1655638.html.
5. Россия вымирает: власти назвали неожиданную причину демографического кризиса // https://www.mk.ru/economics/2018/11/16/rossiya-vymiraet-vlasti-nazvali-neozhidannuyu-prichinu-demograficheskogo-krizisa.ht.
6. Россия вымрет быстрыми темпами // live-mind.com›. rossiya-vymret-bystrymi-tempami.
7. Русский крест: «Когда исчезнет Россия?» // inosmi.ru/russia/20101019/163697853.html.
8. Старикам и здесь не место // http: //www.rosbalt.ru/blogs/2017/07/20/1632318.html.
9. inosmi.ru/russia/20101019/163697853.html.
10. https://www.svoboda.org/a/260341.html.
11. https://www.chita.ru/articles/102506.

И. Е. Алексеев

«ЧУВАШИ … НАЗЫВАЮТ КАМЕННЫЕ ОРУДИЯ КАМНЯМИ БОГА ЮМЫ – «ЮМАН-КИ», ТАТАРЫ – «ЯШЕН-ТАШ» – ГРОМОВЫМИ КАМНЯМИ…» (археологические изыскания профессора Н. Ф. Высоцкого)

Аннотация: *В статье рассказывается об археологических исследованиях, проводившихся в 1870-х–1910-х гг. профессором Казанского университета Н. Ф. Высоцким на территории Казанской, а также Владимирской и Нижегородской губерний. На протяжении многих лет он изучал поселения каменного века и относящийся к разным эпохам археологический, антропологический и этнографический материал, изложив результаты своих изысканий в многочисленных работах. Н. Ф. Высоцкому принадлежит целый ряд уникальных находок и научных гипотез, относящихся, в том числе, к древней истории Казани и Волжской Булгарии.*

Ключевые слова: *профессор Н. Ф. Высоцкий, каменный век, археология, антропология, этнография, фигурное письмо, Казанская губерния, Казань, Булгар (Болгар), Свияжск, с. Карташиха, дд. Ново-Мордово и Табаево.*

Выдающийся учёный-медик и общественный деятель, профессор Императорского Казанского университета (ИКУ) Николай Фёдорович Высоцкий (1843–1922), помимо прочего, заслужил известность своими археологическими, историко-краеведческими и антрополого-этнографическими изысканиями, результаты которых были изложены в целом ряде работ. Однако, по настоящее время эта важная сторона научной деятельности Н.Ф. Высоцкого практически не исследована, хотя её результаты не утратили своей актуальности и по сей день.

«Общее медицинское и широкое естественно-историческое образование» давало ему, по словам профессора ИКУ А. И. Александрова (1861–1918), «возможность являться особо компетентным экспертом по вопросам доисторической археологии, антропологии и этнографии» [Александров: 1906. С. 6].

Н. Ф. Высоцкий неоднократно сам организовывал и осуществлял археологические раскопки, «разведки» и «экскурсии», а также принимал участие в исследованиях, проводившихся «Обществом Археологии, Истории и Этнографии» при Императорском Казанском Университете (ОАИЭ), членом (со 2 октября 1906 г. – почётным членом) которого он состоял [Протоколы общих собраний: 1907. С. 34].

Найденные Н. Ф. Высоцким артефакты пополняли частную коллекцию самого учёного, а также служили основой формировавшихся им коллекций для музеев и различных научных обществ. Данный аспект его деятельности был рассмотрен мной в 2014 г. в отдельной статье [Алексеев: 2014].

«Каменные орудия ускользали долгое время от внимания исследователей в Казанской губернии…»

Основанное в 1878 г. (как выразился профессор Н. Ф. Катанов, «по мысли бывшего в Казани в 1877 г., IV Археологического съезда») [Катанов: 1908. С. 238] ОАИЭ при ИКУ в скором времени стало широко известно своими трудами, постоянно пополняясь многими известными учёными и коллекционерами. Почётными членами общества в разное время избирались: краевед и библиограф Н. Я. Агафонов, профессора Д. Н. Анучин, О. Доннер, П. В. Знаменский, Д. А. Корсаков, Ю. А. Кулаковский, Л. Х. Штида, первый «государственный археолог» Финляндии И. Р. Аспелин, директор Императорского Российского Исторического музея имени Императора Александра III И. Е. Забелин, чиновник особых поручений при обер-прокуроре Святейшего Правительствующего Синода И. А. Износков, член Государственного Совета (а до этого – Казанский губернатор) П. А. Полторацкой (Полторацкий), сенатор Французской республики, ориенталист и этнолог Л. Рони, бывший директор Демидовского юридического лицея в Ярославле С. М. Шпилевский.

Пожизненными действительными членами ОАИЭ при ИКУ являлись: директор народных училищ Акмолинской и Семипалатинской областей А. Е. Алекторов, гофмейстер Двора Его Императорского Величества, предводитель дворянства Симбирской губернии В. Н. Поливанов, академик барон В. Р. Розен, директор народных училищ Эриванской губернии Ф. А. Смирнов, драгоман азиатского департамента Министерства иностранных дел Е. М. Тимаев и другие. Действительными членами общества состояли: купец С. М. Аитов, профессора А. И. Александров, Ф. В. Благовидов, Б. В. Варнеке, Э. Д. Гримм, Н. Ф. Катанов, П. И. Кротов, Е. А. Малов, М. А. Машанов, Д. И. Нагуевский, С. П. Шестаков, попечитель Оренбургского учебного округа Н. А. Бобровников, отставной гвардии полковник А. В. Молоствов, архиепископ Варшавский и Привисленский Никанор (Н. Т. Каменский), епископ Пермский и Соликамский Никанор (Н. А. Надеждин), казначей ИКУ А. Т. Соловьёв, князь П. Л. Ухтомский и другие [Протоколы общих собраний: 1907. С. 80–83].

По состоянию на 1 января 1907 г., в ОАИЭ при ИКУ было 129 членов, в том числе 14 – почётных (12 из России и 2 из-за границы) [Там же. С. 53]. Общество активно занималось издательской деятельностью, уде-

ляя особое внимание выпуску «Известий Общества Археологии, Истории и Этнографии» при Императорском Казанском университете (ИОАИЭ при ИКУ).

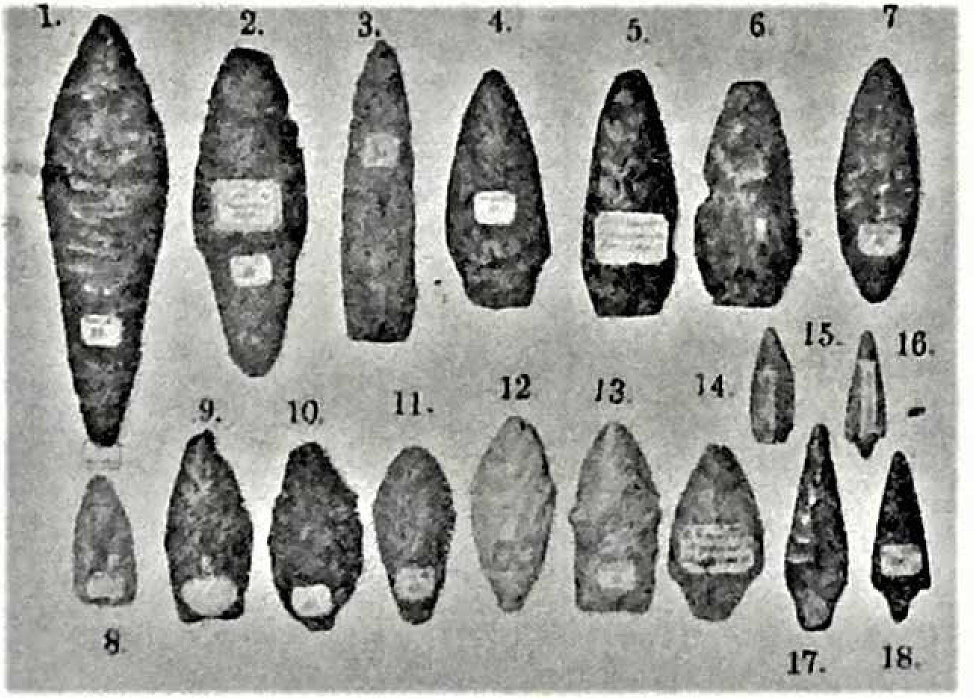

«Будучи с давних пор действительным членом нашего Общества Археологии, И[стории] и Этнографии, – отзывался о Н.Ф. Высоцком в 1906 г. товарищ (заместитель) председателя ОАИЭ при ИКУ профессор А.И. Александров, – Николай Фёдорович энергично участвовал своими делами во всех его заседаниях, принимая деятельное участие в разработке всех, возбуждавшихся в собраниях вопросов, а также и в его экскурсиях, устраивая их и самостоятельно, в виде целого ряда неустанно производимых им из года в год археологических разведок и обследований Казанской губернии, в её уездах: Казанском, Лаишевском, Спасском и Тетюшском. Разведки эти, приносящие обильные жатвы их энергичному устроителю, продолжаются им и до самого последнего времени» [Александров: 1906. С. 2].

При этом основной сферой научных интересов Н.Ф. Высоцкого, как археолога и коллекционера, являлось изучение каменного века. Не в последнюю очередь это объяснялось тем, что до 1870-х гг. о существовании поселений каменного века на территории Казанской губернии не было известно практически ничего определённого.

«Каменные орудия ускользали долгое время от внимания исследователей в Казанской губернии, – писал, в частности, в 1885 г. профессор ИКУ А. А. Штукенберг (1844–1905). – Насколько мне известно, профессор Н. А. Головкинский первый заявил в печати о нахождении остатков каменного века в пределах нашей губернии. Он заявил это на первом съезде русских естествоиспытателей в Петербурге, происходившем в 1868 г.» [Штукенберг: 1885. С. 5]. Подтверждения этому имелись и в коллекции А. Ф. Лихачёва, но ничего определённого об условиях нахождения поступивших к нему и Н. А. Головкинскому орудий каменного века тогда известно не было. Ситуация начала заметно меняться лишь после проведения в июле – августе 1877 г. в Казани IV Археологического съезда.

«Съезд этот, – отмечал в 1885 г. А. А. Штукенберг, – возбудил внимание в местном обществе к старине и памятникам прошлого. Явилась потребность собирать и сохранять эти памятники. К этому именно времени следует отнести основание в Казани нескольких коллекций каменных орудий. Более значительные коллекции этих предметов удалось собрать Обществу Археологии, Истории и Этнографии, В. И. Заусайлову и Н. Ф. Высоцкому. Значительная коллекция каменных орудий местного края находится также в геологическом кабинете Казанского Университета» [Там же. С. 6]. Коллекцию В. И. Заусайлова, которую тот собрал «преимущественно путём покупки у крестьян во многих сёлах и деревнях Казанской губернии», А. А. Штукенберг считал особенно интересной «по обилию экземпляров и разнообразию типов орудий» [Там же. С. 8].

Что же касается мнения А. А. Штукенберга о коллекции Н. Ф. Высоцкого (прежде всего, в части её археологической составляющей), то оно впоследствии также подтверждалось другими авторитетными учёными. Ставший известным уже в советское время археолог и историк М. Г. Худяков (1894–1936) писал в начале 1920-х гг., что: «Усиленный интерес к археологии, вспыхнувший в Казани в 1880[-х] годах, привёл к образованию в Казани нескольких частных коллекций, из которых наиболее значительными явились коллекции А. Ф. Лихачёва, В. И. Заусайлова и Н. Ф. Высоцкого» [Худяков: 1923. С. (72)–73].

Вообще, следует отметить, что, фактически по единодушному признанию историков, IV Археологический съезд оказал определяющее влияние на развитие здесь не только исследований в области изучения каменного века, но и всей археологии в целом. Тот же М. Г. Худяков писал, в частности, что «со времени первого открытия в области местного бронзового века (открытие Ананьинского могильника в 1856 г.) в течение 20 лет изучение этого единственного памятника сосредотачивалась в руках учёных, ничем не связанных с местным краем» (П. В. Алабина,

П.И. Лерха, К.И. Невоструева, Э.И. Эйхвальда и др.). А с проведением в Казани означенного съезда, который «имел своим последствием» основание в 1878 г. ОАИЭ при ИКУ, изучение археологии перешло «в руки местных учёных» [Там же. С. 76]. По словам А.А. Штукенберга, вопрос «об уяснении условий нахождения каменных орудий в Казанской губернии» начал решаться только с 1878 г., благодаря обнаружению «массы осколков кремня и обработанных орудий», о которых одновременно стало известно А.Ф. Лихачёву и Н.Ф. Высоцкому. По собственному признанию последнего, «изучение каменного века в Казанской губернии» он начал с лета 1878 г., когда впервые удалось обследовать маленькую стоянку вблизи Казани, на заливной волжской долине. Причём, произошло это по случайному стечению обстоятельств. Один «ружейный охотник» – А.И. Трофимов (родственник известного казанского исследователя и коллекционера А.Ф. Лихачёва), проходя в июне 1878 г. по берегу небольшого озерка, известного под названием «Вороний Куст», увидел на береговом песке большое количество кремниевых осколков. Собрав несколько, он принёс осколки брату Н.Ф. Высоцкого – А.Ф. Высоцкому, а тот показал их ему [Высоцкий: 1880-а. С. 43]. По воспоминаниям учёного, он «тотчас же убедился, что они представляют, несомненно, осколки, отбитые искусственно, человеческой рукой» [Высоцкий: 1908-а. С. 2]. После этого А.И. Трофимов, по словам Н.Ф. Высоцкого, предложил А.Ф. Высоцкому «отправиться вместе с ним к озеру для собирания кремней, с условием, что первый сбор будет в его пользу, а затем остатками может распоряжаться мой брат, по своему усмотрению». Собранный затем «большой кулёк кремней» был передан А.Ф. Лихачёву [Высоцкий: 1880-а. С. 43.], после чего данная местность была самым тщательным образом обследована Н.Ф. Высоцким совместно с профессорами П.И. Кротовым и А.А. Штукенбергом [Высоцкий: 1908-а. С. 2].

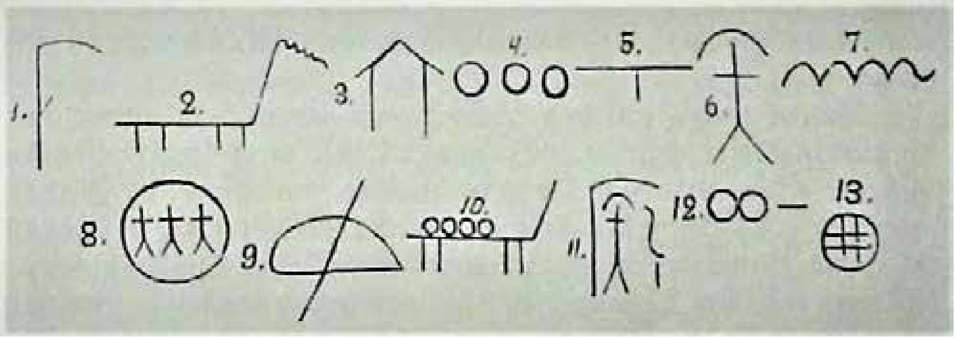

Археологические изыскания показали, что «по берегам озера «Вороний куст» жили некогда люди, изготовлявшие здесь каменные орудия

и грубую глиняную посуду». При этом Н.Ф. Высоцкий установил, что там была временная стоянка, а значит недалеко от неё должно было находиться «место постоянного жительства людей». Чтобы проверить последнее предположение, он тщательно обследовал берега многочисленных озёр и протоков на заливной волжской равнине и её окрестности. Исследования продолжались в течение семи лет – с 1878 по 1885 гг., за которые в ближайших окрестностях Казани было найдено «семь пунктов со скоплениями остатков каменного века», из которых шесть были временными стоянками, а седьмой служил местом постоянного жительства людей каменного века. При этом ранее Н.Ф. Высоцкий также заявлял об обнаружении не семи, а восьми поселений: «Тщательные исследования местности, в ближайших окрестностях г[орода] Казани, начатые мною с 1878 года, – писал он, – обнаружили ряд поселений каменного века, число которых, в настоящее время, доходит до восьми. Шесть из них расположены на средней террасе Волги и два – на её заливной долине» [Высоцкий: 1885-в. С. 43].

Большинство открытых поселений было расположено к югу от города, на средней волжской террасе, по дороге в д. Большие Отары. Первая стоянка была открыта в июне 1880 г. около слободы Дальняя Поповка, вторая – «приблизительно в полуверсте к юго-западу от этой стоянки», по дороге в д. Кокушкино (на бугре, называемом «Орёлки»). Весной 1881 г. «в дачах» д. Малые Отары были обнаружены постоянные жилища людей каменного века. С 1881 по 1885 гг. Н.Ф. Высоцкий произвёл раскопки на соседних «Малом Бугре» и «Большом Бугре», расположенных около Малых Отар, которые показали, что первый служил местом поселения, а второй являлся кладбищем людей каменного века [Высоцкий: 1908-а. С. 4].

Известно также, что в 1892 г. вблизи первой из вышеозначенных стоянок каменного века – «на бугре заливной долины Волги, где находятся развалины т[ак] наз[ываемого] «Стекольного завода», при рытье канав для спуска нечистот, было вскрыто несколько могил, содержавших, вместе с человеческими костями, значительное количество бронзовых вещей, глиняных и стеклянных бус, и иных артефактов [Высоцкий: 1923. С. 35]. Летом 1882 г. «в полверсте приблизительно к юго-западу» от «Большого Бугра» – «в пашне» д. Победилово – было найдено «новое скопление остатков каменного века» (по словам самого Н.Ф. Высоцкого, «довольно, впрочем, скудное») [Высоцкий: 1885-в. С. 55], а летом 1883 г. «в дачах» д. Большие Отары открыты ещё три поселения того же периода (на песчаном «Жареном Бугре» и «прилежащих к нему пашнях», в местности «Борок» близ д. Победилово и на «Балымском Бугре» – на возвышенной

площадке левого берега Соляной Волжанки). «Независимо от этого, – отмечал А. А. Штукенберг, – следы поселений каменного века были открыты в 1880 г. П. И. Кротовым также по р. Мёше, около с. Кулаева» [Штукенберг: 1885. С. 7]. При этом, в числе прочих, Н. Ф. Высоцким были сделаны весьма любопытные научные наблюдения, которые он снабдил пояснениями этнографического характера. «Места, избранные для своих поселений людьми каменного века, – писал, в частности, Н. Ф. Высоцкий, – оказались настолько удобными и выгодными во всех отношениях, что множество современных сёл и деревень расположено как раз на бывших стоянках и поселениях этого периода, или в ближайшем их соседстве. Этим обстоятельством объясняется то, что нашим крестьянам давно уже были известны каменные орудия, которые они выпахивали и выкапывали при обработке своих полей и огородов. Не умея объяснить себе их появление, деревенское население у нас, как и в других странах, приписывало этим предметам небесное происхождение и считало «громовыми стрелами», падающими с неба, во время гроз[1]» (ил. 1: наконечники копий и стрел, найденные в Казанской губернии) [Высоцкий: 1908-а. С. 5–6, табл. II].

«К остаткам человека этой эпохи можно отнести с большею вероятностию скелет, найденный около села Мордова…»

Помимо исследований казанских окрестностей, Н. Ф. Высоцкий принимал активное участие в археологических экспедициях в другие уезды и губернии (Владимирскую и Нижегородскую). В мае 1879 г. Н. Ф. Высоцкий и А. А. Штукенберг исследовали окрестности д. Ново-Мордово (Новое Мордово) Спасского уезда Казанской губернии, где ими были найдены следы «фабрики каменных орудий». Навели их на это открытие «осколки кремня», добытые, в числе прочих предметов, у тамошних крестьян ихтиологом и краеведом, впоследствии – хранителем Казанского городского музея Э. Д. Пельцамом (1837–1912), который занимался собиранием каменных орудий в Казанской губернии по поручению «Московского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии». «Предположение о том, что где-то вблизи дер[евни] Ново-Мордовой должна существовать фабрика каменных орудий, – вспоминал позже Н. Ф. Высоцкий, – было мне сообщено А. А. Штукенбергом, который слышал, что Ново-Мордовские мальчики собирают куски кремней целыми шапками. Отсутствие месторождений кремня, вблизи этой местности, навело его на мысль, что кремни должны быть приносными и представляют осколки от приготовления каменных орудий. Отправившись в Ново-Мордовую, я распросил крестьян

[1] Чуваши, в наших местностях, называют каменные орудия камнями бога Юмы – «Юман-ки», татары – «Яшен-Таш» – громовыми камнями)».

и узнал, что кремней у них находится действительно очень много, на пашнях, расположенных на берегу речки Кривенькой (Вихляниха тож), и что вместе с кремнями находятся «громовые стрелки» и «писаные галанцы» (черепки глиняной посуды с узорами). Взявши несколько крестьянских мальчиков, я отправился на эти пашни» [Высоцкий: 1885-б. С.66–67]. «Фабрика каменных орудий» была обнаружена примерно в полутора верстах от деревни: «к юго-востоку, почти на середине пути между дер[евней] Ново-Мордовой и Тенишевым». Поселение затем несколько раз было обследовано, сначала одним Н.Ф.Высоцким, а затем им совместно с А.А.Штукенбергом и П.И.Кротовым.

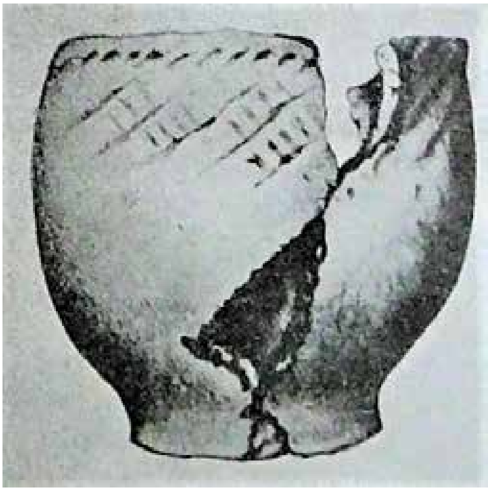

В том же 1879г. А.А.Штукенбергом были открыты следы поселений каменного века ещё в двух местах – около с.Карташиха и д.Табаево Лаишевского уезда Казанской губернии, на левом берегу Волги. При этом, как указывал в 1885г. сам учёный, «поездки в Мордово, Карташиху и Табаево предпринимались ещё несколько раз, как мною, так и Н.Ф.Высоцким». Это дало «возможность собрать там весьма обширную коллекцию каменных орудий», изображения наиболее «типических» из которых были помещены в «таблицах», приложенных к книге «Материалы для изучения каменного века в Казанской губернии» [Штукенберг: 1885. С.7]. «Вблизи этого села, – писал впоследствии про Карташиху Н.Ф.Высоцкий, – находились несколько поселений неолитического периода каменного века, которые были впервые исследованы мною и покойным профессором геологии нашего университета А.А.Штукенбергом, летом 1879 года» [Высоцкий. 1923. С.(32)].

В 1923г. – уже после смерти Н.Ф.Высоцкого – в юбилейном сборнике статей «Казанский Губернский Музей за 25 лет» был помещён подготов-

ленный им материал «Село Карташиха в археологическом отношении», в котором, в частности, указывалось об открытии непосредственно в указанном населённом пункте ещё и погребений с бронзовыми артефактами. «В том же селе Карташихе, – писал Н. Ф. Высоцкий, – при рытье канавы для строившейся там церкви, была открыта могила с человеческими костями и в ней *ряд вещей из бронзы*, которые были приобретены мною и уступлены [Казанскому] Городскому Музею» [Там же. С. 35]. А в 1880-х гг. тут, «кроме каменных и бронзовых вещей», был найден ещё и «клад серебряных копеек великого князя Ивана III» [Там же. С. 37].

В июле 1880 г. Н. Ф. Высоцким было открыто поселение каменного века в Свияжском уезде Казанской губернии – согласно его собственному определению, «верстах в 3 к юго-востоку от г[орода] Свияжска, по дороге из с[ела] Введенский-Посад[1] в дер[евню] Медведкову». Здесь же, летом 1882 г. им, совместно с А. А. Штукенбергом и П. И. Кротовым, «была произведена небольшая раскопка, при начале берегового обрыва» [Высоцкий: 1885. С. 58–59].

Весьма примечательным фактом является также то, что Н. Ф. Высоцкий первым обнаружил на территории Казанской губернии скелеты людей, предположительно проживавших здесь в каменном веке. А. А. Штукенберг с сожалением отмечал в 1885 г., что «достоверных остатков человека каменного века ещё не найдено в пределах Казанской губернии», однако «к остаткам человека этой эпохи можно отнести с большею вероятностию скелет, найденный около с. Мордова, на берегу озера, на склоне надлуговой террасы, с верхним щитом черепахи в правой руке». «Этот скелет, – уточнял он, – был открыт около Мордова Н. Ф. Высоцким. Этой же эпохе, вероятно, принадлежат могилы с остатками костяков человека около деревни Победиловой. Могилы эти находятся на надлуговой террасе, на глубине 1,5 аршин. Эти могилы открыты также Н.Ф. Высоцким» [Штукенберг: 1885. С. 14].

Помимо прочего, Н. Ф. Высоцкому удалось первому обнаружить на территории Казанской губернии три «более или менее цельных, глиняных сосуда», украсивших его коллекцию. Два из них были найдены «в могилах, на буграх» близ д. Малые Отары и представляли собой «могильные урны», а третий – в береговом песке, на стоянке около д. Большие Отары (ил. 2: одна из найденных Н. Ф. Высоцким урн) [Высоцкий: 1908. Табл. VIII.], в местности, называемой «Борок» [Высоцкий: 1885-а. С. 16].

Одной из наиболее «урожайных» оказалась экспедиция в окрестности Мурома летом 1880 г., где профессорами П. И. Кротовым и Н. Ф. Высоц-

[1] Слобода Введенская или Бусурмановская, по Списку насел[ённых] мест Казанской губ[ернии].

ким была собрана, по словам А.И. Александрова, «громадная и весьма ценная коллекция остатков каменного века из древнейших поселений по р[еке] Оке, около Мурома и ниже», переданная в музей ОАИЭ при ИКУ [Александров: 1906. С. 3]. Это нашло своё отражение в большой статье П.И. Кротова «К вопросу об относительной древности остатков каменного века на р[еке] Оке», помещённой во 2-м выпуске X тома за 1881 г. «Трудов Общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете». В ней отмечалось, что данная экспедиция была предпринята для проверки ранее возникших археологических предположений, а также для сравнения условий «залегания остатков каменного века на Оке с таковыми же условиями нахождения их на Волге». «Мы осматривали там места поселений человека каменного века, – отмечал П.И. Кротов, – производили раскопки на местах этих поселений, причём, собрали довольно значительную коллекцию остатков каменного века» [Кротов: 1881. С. 6]. Известно, в частности, что ими были обследованы так называемые «Волосовские бугры», «Мало-Акуловский бугор», окрестности знаменитого с. Карачарово (близ Мурома), и др. местности. Собранный там «антропологический материал» было доверено обработать Н.Ф. Высоцкому.

«Едва ли не единственный, известный у нас образец чисто фигурного письма…»

В 1879 г. Н.Ф. Высоцкий принял участие в Антропологической выставке в Москве, работавшей с 3 апреля по 31 августа в помещении Манежа на Моховой улице (под председательством А.П. Богданова) и состоявшей из семи отделов. При этом, согласно намерению, высказанному на заседании ОАИЭ, он занимался на выставке, главным образом, изучением материалов, «относящихся к доисторической культуре», и более подробно ознакомился с доисторическим отделом, а также, отчасти, с геолого-палеонтологическим, этнографическим и экспонентским отделами.

В написанных по результатам её посещения «Очерках Московской антропологической выставки», Н.Ф. Высоцкий остановился «на наиболее выдающихся предметах и коллекциях», преимущественно каменного века, «как наиболее научно разработанного периода доисторической культуры». Особое внимание он уделил предметам «из древних фабрик каменных орудий, открытых в последние годы, в различных местностях России», среди которых находились и экспонаты «с нескольких фабрик» Казанской губернии, выставленные Н.Ф. Высоцким и А.А. Штукенбергом [Высоцкий: 1880-а. С. 25]. Кроме того, один из экспонатов антропологической выставки – список с «фигурного» (пиктографического) письма, полученного солдатом Никитой Колесниковым (в настоящее

время высказывается предположение, что по национальности он был мордвин. – И. А.), в Санкт-Петербурге, от своих родных из Кузнецкого уезда Саратовской губернии, – возбудил у Н. Ф. Высоцкого интерес к вопросу о существовании пиктографической письменности у русского народа. Свои соображения на сей счёт он изложил в сообщении «Несколько слов о следах употребления у нас фигурного письма», сделанном на собрании ОАИЭ при ИКУ 14 ноября 1879 г. и опубликованном отдельной брошюрой в 1888 г. в Казани по определению Совета общества. По словам Н. Ф. Высоцкого, «смелость выступить пред уважаемым обществом с настоящим сообщением» придало ему «искреннее желание сохранить драгоценные остатки нашей первобытной письменности» [Высоцкий: 1888. С. 13]. Письмо это, по его мнению, представляло «глубокий интерес», так как, во-первых, являло собой «едва ли не единственный, известный у нас образец чисто фигурного письма, доказывающий употребление его и доселе», а, во-вторых, «отдельные фигуры письма» имели «поразительное сходство с первобытными письменами других народов» (ил. 3: отдельные фигуры (пиктограммы) из письма, полученного солдатом Никитой Колесниковым) [Высоцкий: 1888. С. 9]. «Было ли в употреблении фигурное письмо у древних славянских племён, входивших в состав Руси, мы не знаем положительно, – отмечал Н. Ф. Высоцкий. – Но, судя по некоторым отрывочным историческим указаниям и следам, оставшимся доселе, существование такого письма, по крайней мере, у некоторых племён, весьма вероятно» [Там же. С. 5]. В доказательство предположения «о существовании у нас некогда своего фигурного письма», он привёл ещё ряд свидетельств, в том числе, указал на «так называемые *бирки* (опубликовав рисунки «русских бирок» из Казанской и Курской губерний. – И. А.), с помощию которых сельские хозяева рассчитываются со своими рабочими и неграмотные сборщики податей с крестьянами-плательщиками». «Если это так, – указывал Н. Ф. Высоцкий, – то было бы весьма желательно собрать те следы его, которые остались в народе доселе. Распространяющаяся с каждым годом грамотность уничтожает их всё более и более, и, может быть, недалеко то время, когда они исчезнут совершенно» [Там же. С. 13].

Результаты своих изысканий Н. Ф. Высоцкий излагал в многочисленных выступлениях, сообщениях и статьях, публиковавшихся в казанских и столичных изданиях. Характерно при этом, что он не удовлетворялся «любительскими» археологическими изысканиями, а всегда старался быть в курсе самых последних научных открытий и теорий, делая собственные заключения по целому ряду важных проблем. Н. Ф. Высоцкий всегда демонстрировал прекрасное и глубокое знание научной литера-

туры, как отечественной, так и зарубежной. Большинство его исследований по археологии выполнены на высоком научно-профессиональном уровне.

«Долго недоумевали мы о том: для каких целей доисторический человек примешивал эти обломки к глине…»

Серьёзный аналитический подход Н.Ф. Высоцкого к результатам археологических исследований проявился уже в ранних его публикациях на тему изучения истории каменного века. Так, проанализировав в 1880 г. в небольшом исследовании «Современное состояние вопроса о существовании человека в третичную эпоху» происходившие на сей счёт в учёном мире с 1867 г. дискуссии, Н.Ф. Высоцкий сделал вывод, что «вопрос о том, существовал ли человек в третичную эпоху, представляется открытым, но, по имеющимся в настоящее время научным данным, на него, по-видимому, нужно отвечать скорее отрицательно, чем утвердительно» [Высоцкий: 1880-б. С. 14].

При этом, пожалуй, самой известной из работ Н.Ф. Высоцкого в области археологии, являются выпущенные им в 1885 г. совместно с профессором А.А. Штукенбергом «Материалы для изучения каменного века в Казанской губернии», на которые сам учёный неоднократно ссылался. В неё было включено восемь статей, три из которых написаны А.А. Штукенбергом («Следы каменного века в Казанской губернии», «Следы поселений каменного века около села Карташихи, Лаишевского уезда, Казанской губернии» и «Следы поселений каменного века около деревни Табаевой, на стрелке, при впадении Камы в Волгу») и пять – Н.Ф. Высоцким («Глиняные изделия», «Каменные изделия», «Следы поселений каменного века в окрестностях Казани», «Следы поселения каменного века близ Свияжска», «Поселение каменного века около деревни Ново-Мордовой») (он же был автором раздела «Объяснение таблиц»). В означенных статьях Н.Ф. Высоцкий не только обстоятельно изложил и проанализировал результаты своих исследований, но и выступил с критикой некоторых несостоятельных, с его точки зрения, научных гипотез. Одна из них касалась объяснения причин, по которым люди каменного века при изготовлении посуды примешивали к глине раковины, толчёный гранит и другие «ингридиенты». Согласно предположению профессора А.А. Иностранцева (1843–1919), автора известной книги «Доисторический человек каменного века побережья Ладожского озера», это делалось преднамеренно, с целью придать глиняной посуде большую огнеупорность. Оставив в стороне вопрос о толчёном граните, Н.Ф. Высоцкий привёл весомые аргументы в пользу того, что примеси носили случайный характер. «Черепки с обломками раковин в изобилии встречаются

среди поселений каменного века Казанской губернии и давно обратили на себя наше внимание,–писал он.–Долго недоумевали мы о том: для каких целей доисторический человек примешивал эти обломки к глине, пока счастливый случай не разрешил вполне наших недоумений. Во время одной из наших антропологических экскурсий, с ассистентом, при кафедре геологии здешнего университета, П.И.Кротовым, им были найдены близ с[ела] Рождествена (Укреч), Лаишевского уезда, черепки грубой, необожжёной, глиняной посуды, из сероватой, илистой глины, с большой примесью раковин. Черепки эти лежали в слое совершенно такой же глины, из которой они, очевидно, и были сделаны. *Эта глина содержала бесчисленное множество местных, пресноводных раковин и их обломков*. После этой находки нам стало ясно, что присутствие обломков раковин, в черепках глиняной посуды каменного века, объясняется очень просто тем, что эти обломки находились готовыми в той глине, которую брал человек для приготовления своей посуды» [Высоцкий: 1885-а. С.17–18]. Одновременно Н.Ф.Высоцкий указывал на то, что подобные случайные примеси могут быть весьма разнообразными, с известной долей сарказма отзываясь о тех, кто ищет в них некий глубокий смысл. «При посещении мною и П.И.Кротовым поселений каменного века во Владимирской губернии,–отмечал он,–нами найдены, в знаменитом Волосовском поселении, глиняные черепки, с отпечатками мельчайших *птичьих перьев* (пуха). Примесь эта была так значительна, что от некоторых черепков нельзя было отломать самого маленького кусочка, чтобы в разломе не обнаружилось отпечатка. При некоторой пылкости воображения легко можно было бы и здесь предположить, что человек волосовских поселений умышленно примешивал пух к глине, из которой выделывал свою посуду, для придания этой глине большей связности. Но исследование глинистых обрывов, размытых р[е]ч[кой] Велетьмой, под самым поселением, обнаружило, что в этой глине и теперь можно найти пух и перья, очевидно, принадлежавшие птицам, ютящимся по этим обрывам, в береговых, травяных зарослях» [Там же. С.18].

Профессор А.И.Александров отмечал, что в лице Н.Ф.Высоцкого «русская археология имеет дело не только с усердным и просвещённым коллекционером, но и с вполне опытным организатором и руководителем археологических изысканий», имеющим «полную возможность черпать материал для пополнения своих коллекций и научных выводов и исследований из первых рук, стоя вне всякой зависимости от посредства профессиональных антикваров» [Александров: 1906. С.3]. В этой связи необходимо также особо отметить значительную популяризаторскую составляющую научно-археологической деятельности Н.Ф.Высоцкого.

Практически до последних лет своей жизни он старался сделать знания о «доисторическом прошлом» доступными и понятными для самого широкого круга людей, самым непосредственным образом приобщить их к археологическим изысканиям, лично заинтересовать в научно-краеведческих исследованиях. Сохранились многочисленные свидетельства об организации Н.Ф. Высоцким экскурсий с научно-ознакомительными целями. Так, например, по сообщению А.И. Александрова, в июне 1906 г. им была произведена «археологическая разведка» в окрестностях Казани, носившая «чисто научно-демонстративный характер» [Там же. С. 2]. Известно также об организации и проведении Н.Ф. Высоцким экскурсий уже в «советское время» (в 1919 г.) для слушателей созданного в 1917 г. в Казани Северо-Восточного археологического и этнографического института (СВАЭИ), директором которого являлся известный учёный, профессор М.В. Бречкевич (1870–1963). Эти экскурсии являлись знаменательными во многих отношениях. Н.Ф. Высоцкий, которому тогда было уже семьдесят пять лет, сам сделал М.В. Бречкевичу предложение организовать их для осмотра стоянок и поселений каменного века, открытых им в окрестностях Казани («в дачах» д. Малые Отары), которое было «тотчас же, любезно, принято». Впрочем, Н.Ф. Высоцкий, по его собственному признанию, после этого «начал раскаиваться», что было вызвано «следующими запоздалыми соображениями»: «Я не видал этих местностей уже более 30 лет, – писал он, – за это время могли исчезнуть все следы бывших поселений» [Высоцкий: 1919. С. 1 (25)]. Однако его опасения оказались, по большей части, напрасными. 8 и 29 июня 1919 г., под научным руководством Н.Ф. Высоцкого, прошли две экскурсии. В первой из них приняли участие 18 человек из числа слушателей СВАЭИ во главе с его директором профессором М.В. Бречкевичем, а ко второй присоединились также преподаватели института – известные учёные С.П. Шестаков, К.В. Харлампович, С.Е. Малов и А.И. Емельянов. Первая экскурсия прошла по маршруту: «слобода Поповка, дд. Кокушкино и Малые Отары», «в дачах» которой и находилось древнее поселение людей каменного века, бывшее её главной целью. Маршрут второй был несколько расширен: экскурсанты вновь посетили «Бугры» близ д. Малые Отары, оттуда отправились на «Победиловские пашни», а затем – в д. Большие (или Дальние) Отары (для осмотра стоянок на так называемых «Балымском» и «Жареном» буграх) [Там же. С. 1 (25) – 2 (26), 8 (32) – 9 (33)]. Н.Ф. Высоцкий отмечал по поводу первой экскурсии, что, «посетив эти места вновь, через 34 года», он «нашёл в них значительные перемены», однако сами стоянки сохранились. 8 июня 1919 г., в течение трёх–четырёх часов, участники экскурсии собрали «около 20 фунтов различных остатков

быта древних обитателей «Бугров» – каменных пород, из которых они выделывали орудия и оружие, осколков, получавшихся при их выделке, вчерне или вполне изготовленных вещей, черепков глиняной посуды, и пр[очего]». Причём, эти находки экскурсанты постановили принести в дар своему институту, «как первые зачатки его будущего музея доисторической археологии». Довольно «урожайным» на артефакты оказалась и экскурсия 29 июня 1919 г.

Вскоре после этого – 25 июня и 8 августа 1919 г. – Н. Ф. Высоцкий написал и опубликовал, по итогам данных экскурсий, в «Известиях Северо-Восточного Археологического и Этнографического Института» (а также «отдельным оттиском») небольшие «Очерки по доисторической археологии и антропологии северо-восточной России» под названием «Следы каменного века в Казанской губернии».

В них, помимо рассказов об экскурсиях, он дал описание сделанных находок и разместил их изображения, обратив особое внимание на черепок, украшенный растительным узором «в виде ветки какого-то вьющегося растения с[о] стреловидными листьями». «Растительный узор на сосудах каменного века, – пояснял Н. Ф. Высоцкий, – наблюдается чрезвычайно редко, как в западной Европе, так и у нас. Среди многих тысяч черепков и сосудов каменного века из Швейцарских свайных поселений, найден, по-видимому, только один с изображением, напоминающим растение. У нас, в Казанской губ[ернии], сколько мне известно, найдено всего два таких черепка; первый – мною – в поселении каменного века близ дер[евни] «Ново-Мордово», в Спасском у[езде], и изображён при описании этого поселения» [Там же. С. 12 (36)].

Как заключал Н. Ф. Высоцкий, «в описанные две экскурсии, нами были осмотрены почти все, ближайшие к г[ороду] Казани, поселения каменного века и, видимо, возбудили в участниках живой интерес, выразившийся в их желании организовать новые экскурсии, для исследования других поселений нашей губернии». «Это даёт право надеяться, – указывал он, – что при их содействии удастся возобновить изучение доисторического прошлого восточного края России, заглохшее в последние десятилетия» [Там же. С. 12 (36)].

«Мы не знаем таких дикарей, у которых не было бы своей космологии, философии, религии»

Помимо прочего, нельзя не упомянуть и о том примечательном обстоятельстве, что занятия археологией и антропологией способствовали трудам Н. Ф. Высоцкого на научно-медицинской ниве. Во многих его речах и печатных работах можно встретить обширные «отсылки» к древней истории. Так, например, в своей речи «О причинах заразных болезней»

на «Втором съезде русских врачей в память Н. И. Пирогова», Н. Ф. Высоцкий отмечал: «Исследование причин различных явлений на земле вообще представляется наиболее трудною, но и наиболее привлекательною задачею знания.

Человек, даже и на первобытных ступенях развития, не довольствуется одним наблюдением совершающихся вокруг него и в нём самом явлений, но стремится уяснить себе – отчего они произошли, чем вызываются.

Мы не знаем таких дикарей, у которых не было бы своей космологии, философии, религии!

Истинные причины большинства явлений, конечно, оставались неведомы дикарям, но они поступали так же, как и мы в подобных случаях – создавали для объяснения их гипотезы» [Высоцкий: 1887. С. (3)–4]. С другой стороны, обширные познания в медицине позволяли Н. Ф. Высоцкому судить о причинах тех или иных «загадочных» явлений, оказавших заметное влияние на развитие исторических событий. В той же речи он упомянул, в частности, о вызываемых некоторыми видами микробов «пигментных брожениях», при которых образуются различные красящие вещества, обычно очень ярких цветов – красного, жёлтого, зелёного, синего, и т. д. «Появление этих окрасок, – отмечал он, – особенно кроваво-красного микрококка (m. prodigiosus), было издавна предметом ужаса для людей, не понимавших причин явления. В первый раз влажные, красные пятна, напоминавшие капли крови, были описаны, по словам Гезера, в конце VI стол[етия] по Рождестве Христове, перед появлением великой чумы Юстиниана. Они были замечены на камнях, платьях, кушаньях и суеверными людьми считались предвестниками какого-нибудь несчастия. Появление чумы как бы подтвердило эти ожидания. Но древние не пытались, как кажется, объяснять причин явления и назвали пятна просто «значками» (signacula). Монашеская премудрость средних веков пошла далее. Появление кровавых пятен на гостиях, в различных странах Западной Европы, католическим духовенством толковалось различно. Одни считали их за «чудотворную кровь», другие приписывали появление их христианской крови, которую будто бы примешивали евреи к облаткам, употреблявшимся для причащения. Следствием такого толкования было то, что тысячи, ни в чём не повинных людей погибли на кострах и в тюрьмах» [Там же. С. 18].

30 ноября и 20 декабря 1906 г. на общих собраниях ОАИЭ при ИКУ Н. Ф. Высоцкий прочёл доклад «Лихорадка по нашим народным воззрениям», по поводу которого в первый день «было сделано несколько дополнений и разъяснений Б. В. Варнеке и Н. Ф. Катановым», а на второй – те же учёные сообщили «о воззрениях на лихорадку др[угих] народов: пер-

вый – народов греко-римских, а второй – урало-алтайских» [Протоколы общих собраний…: 1907. С. 49, 51]. Затем исследование «Лихорадка, её происхождение, причины и способы лечения по народным воззрениям», было помещено в 4-м выпуске XXIII тома ИОАИЭ, а в 1907 г. опубликовано в Казани «отдельным оттиском». Отметив в нём, что «перемежающаяся лихорадка была известна уже в глубокой древности», Н. Ф. Высоцкий в научно-популярной форме изложил весьма ценные соображения, касающиеся путей и причин её распространения, в том числе – в Казани и Казанской губернии, где она представляла собой «самую частую болезнь, являясь то как самостоятельное страдание, то осложняя различные другие заболевания» [Высоцкий: 1907. С. 4].

Наиболее ярким доказательством того, насколько частыми являлись здесь в прошлых столетиях злокачественные лихорадки, могут служить обстоятельства возникновения в 1687–1691 гг. недалеко от Казани Кизического Свято-Введенского мужского монастыря (входящего ныне в городскую черту). Указывая на него в своём исследовании, Н.Ф. Высоцкий привёл несколько цитат из изданного в 1885 г. под редакцией профессора Н. П. Загоскина «Спутника по Казани», в котором, в частности, утверждалось: «Основание монастыря ставят в связь с неимоверным количеством лихорадочных заболеваний («трясовичной болезни»), которым было подвержено, во второй половине XVII века, население г[орода] Казани. Было известно, что сила пострадавших за Христа в г[ороде] Кизике девяти святых мучеников, являет верующим исцеление от лихорадок. Вследствие этого решено было воздвигнуть близ Казани храм во имя этих угодников. Заложенный здесь в 1687 г. деревянный храм был уже в 1688 г. освящён Казанским митрополитом Адрианом. По преданию, страдавшие лихорадками и приходившие сюда молиться получали исцеление, почему и было порешено основать на этом месте монастырь во имя тех же св[ятых] 9 мучеников Кизических» [Там же. С. 5].

Как известно, возбудителя «перемежающейся лихорадки» (малярии) – «лихорадочную плазмодию» («plasmodium malariae») – французский учёный Ш. Л. А. Лаверан (1845–1922) открыл только в 1880 г. До этого же времени, как отмечал Н. Ф. Высоцкий, её причина «даже и для врачей оставалась загадкой». «Поэтому вполне естественно, – писал он, – что простой народ, ничего не зная об истинной причине болезни и толкуя её по-своему, принял для объяснения происхождения лихорадки ту же теорию «вселения духов болезни в тело больного», которой он вполне удовлетворительно, для собственного понимания, объяснял многие другие болезни» [Там же. С. 6]. Н. Ф. Высоцкий приводил немало любопытных народных поверий о «лихорадках», издревле бытовавших,

в частности, у русских и вотяков (удмуртов). Так, например, он указывал, со ссылкой на исследование доктора медицины В.П. Неболюбова (1852–1936), что «русский народ считает лихорадки происходящими от нескольких сестёр, дочерей Иродовых, лихоманок, простоволосых дев, проклятых Богом за смерть Иоанна Крестителя» (причём, число их в различных местностях определялась по-разному: «то 3, то 7, 12, 77 и даже 99») [Там же].

Значительный интерес представляют также наблюдения и гипотезы Н.Ф. Высоцкого относительно характера изображений, помещавшихся на старинных оберегах и амулетах, которые он изложил, в частности, в статье «О некоторых новых типах русских оберегов и об одном татарском амулете» (ил. 4: «мусульманский амулет» (серьги) 1828 г., купленный Н.Ф. Высоцким в Казани у татарина-старьёвщика) [Высоцкий: 1909. Рис. 9].

«Наши сведения о так назыв[аемой] «болгарской культуре» тоже не отличаются желательной полнотой и точностью…»

Изучение поселений каменного века на территории Казанской губернии и общее увлечение археологией и коллекционированием древних артефактов породило у Н.Ф. Высоцкого также заметный интерес к истории Волжской Булгарии и, отчасти, Золотой Орды и Казанского ханства. Результатом этого, стали, в частности, его сообщения «Несколько слов о древностях Волжской Болгарии» и «Немецкая куртина» – древнеармянское кладбище в Казани», изданные «отдельными оттисками».

Об открытиях Н.Ф. Высоцкого в области армянского присутствия в Волжской Булгарии (Болгарии) и Казани сообщалось в ранее опубликованных мной статьях, в том числе, в статье «Армянский след» в битве за Казань (к вопросу о «предании», записанном Н.Ф. Высоцким)», которая была размещена в № 1 за 2018 г. журнала «Туган жир. Родной край») [Алексеев: 2018]. Менее известны в настоящее время научные гипотезы и соображения Н.Ф. Высоцкого по поводу раннего присутствия здесь булгар (болгар). Следует отметить при этом, что к началу XX в. вопрос о переселении булгар (болгар) в Поволжье не был ещё в достаточной мере проработан с научной точки зрения и о начальном периоде истории Волжской Булгарии исследователи судили, главным образом, по отрывочным и противоречивым письменным источникам. На это обратил внимание и Н.Ф. Высоцкий, продемонстрировавший членам ОАИЭ наиболее интересные предметы из своей «коллекции болгарских древностей». «Когда мы рассуждаем о древних обитателях нашего края – болгарах и их культуре, – отмечал он, – то оперируем с понятиями весьма мало определёнными. В самом деле: нам совершенно неизвестно, были ли

болгары исконными обитателями тех местностей, на которых застаёт их история, или пришельцами, к какому племени принадлежали, на каком языке говорили, наконец, – куда исчез этот народ, оставивший такую массу различных памятников. Наши сведения о так назыв[аемой] «болгарской культуре» тоже не отличаются желательной полнотой и точностью. Они основываются на летописных сказаниях, с одной стороны, и на изучении памятников быта – с другой. Но самые ранние сказания о болгарах, арабских писателей, не восходят далее X века по Рождестве Христове и застают болгар уже на весьма высокой степени культуры» [Высоцкий: 1908-б. С. (3)]. В связи с этим Н. Ф. Высоцкий предлагал уделить особое внимание изучению памятников материальной культуры «более древних, доисторических периодов болгарской культуры», указывая на кремневые нуклеусы из коллекции А.Ф. Лихачёва и на находки из открытого им самим в 1879 г. «обширного поселения каменного века» «на пашнях» д. Ново-Мордово (Новое Мордово) Спасского уезда Казанской губернии – «в расстоянии 5–6 вёрст от с. Болгар». Однако Н. Ф. Высоцкий ни в коей мере не утверждал, что эти артефакты имели «булгарское» происхождение. «Таким образом, становится вероятным, что каменные орудия изготовлялись на местах, в древнеболгарских поселениях, – указывал он. – Но приготовляли ли их болгары или какой-нибудь другой, предшествовавший им народ, сказать, конечно, невозможно. Точно так же не может быть решён вопрос – существовал ли у болгар так назыв[аемый] «бронзовый период», или они, как полагал А. Ф. Лихачёв, от каменного века перешли к железному, в виду полного отсутствия данных для его разрешения» [Там же. С. 8].

Однако, в данном случае наибольшее значение представляли не сами рассуждения Н. Ф. Высоцкого, а сделанный им из всего этого вывод, содержавший конкретную научную установку, проведённую в жизнь учёными-археологами, по большей части, уже в советское время. «В виду всего вышеизложенного, – указывал он, – по моему мнению, нашему Обществу следовало бы поставить в числе ближайших задач – научные, систематические раскопки бывших болгарских поселений. Только такие исследования могут дать нам антропологические и этнографические материалы, необходимые для серьёзного изучения как самого болгарского народа, так и древнейших периодов его культуры» [Там же]. «Конечно, – добавлял Н. Ф. Высоцкий, – для подобных исследований нужно выбирать такие местности, которые ещё не изуродованы хищными руками невежественных кладоискателей и различных любителей древностей» [Там же].

Впоследствии он неоднократно возвращался к этим вопросам. В частности, в статье «Село Карташиха в археологическом отношении»,

размышляя о находках на территории Казанской губернии артефактов бронзового века, Н.Ф.Высоцкий сделал любопытное предположение о сосуществовании здесь булгар (болгар) и менее развитых в культурно-хозяйственном отношении аборигенов. «Каким образом медные и бронзовые изделия появились в нашей местности, – отмечал он, – были ли они привозными или местными – неизвестно.

Мы знаем, однако, что в древних болгарских городах Булгаре и Биляре были найдены литейные формы и слитки меди, бронзы, серебра, что здесь даже чеканились монеты.

Возможно поэтому предположить, что болгарские мастера снабжали своими медными и бронзовыми изделиями менее культурное население. В пользу такого предположения, как будто, говорят и [...] находки медных вещей на Новомордовских полях, примыкающих непосредственно к Булгарскому городищу.

В утешение себя мы можем сказать, что и в Западной Европе вопрос о появлении бронзы остаётся тоже пока открытым» [Высоцкий: 1923. С.36].

В той же, опубликованной уже после смерти Н.Ф.Высоцкого, статье, вновь, с ещё большей настойчивостью, предлагалось поставить археологические исследования в Казанской губернии на систематическую научную основу, а также поторопиться с изучением здесь бронзового века. «Памятники древности, – писал Н.Ф.Высоцкий, – в особенности у нас, с каждым днём разрушаются и исчезают, не столько от времени, сколько от невежества и жажды наживы. Так, мы знаем, что из Болгар, Билярска и других болгарских поселений были вывезены скупщиками сотни пудов различных древних металлических вещей и монет для переливки, сотни возов костей были вывезены сборщиками их на различные заводы, или – самими крестьянами на поля, в качестве удобрения» [Там же]. Прежде всего, по мнению Н.Ф.Высоцкого, «следовало бы произвести систематические раскопки на тех местах, где уже были найдены медные и бронзовые вещи – в Карташихе, вблизи Стекольного завода, в Морквашах». «На необходимость исследования Новомордовских поселений, пограничных с Болгарским городищем, – добавлял он, – я не раз обращал внимание нашего Общества Археологии, Истории и Этнографии» [Там же. С.37].

К сожалению, необходимо констатировать, что даже по прошествии столетия о многом из этого остаётся только мечтать.

Литература

1. [Александров А.И.] Историко-археологический музей заслуженного ординарного профессора Императорского Казанского Университета Н.Ф.Высоцкого. I. О трудах и занятиях по археологии, истории и

этнографии Н.Ф. Высоцкого. Действ. члена Общ. Арх., Ист. и Этн. А.И. Александрова. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1906.

2. Алексеев И.Е. «Армянский след» в битве за Казань (к вопросу о «предании», записанном Н.Ф. Высоцким) // Туган жир. Родной край. Казань. 2018. № 1.
3. Алексеев И.Е. Из истории изучения в начале XX в. «историко-археологического музея» профессора Н.Ф. Высоцкого // Русская народная линия: сайт. URL: https:
4. ruskline.ru/analitika/2014/10/13/iz_istorii_izucheniya_v_nachale_xx_v_istorukoarheologicheskogo_muzeya_professora_nfvysochogo/ (дата обращения: 6.09.2018).
5. [Высоцкий Н.Ф.] Очерки Московской антропологической выставки. Н. Высоцкого // Труды Общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Т. IX. Вып. 1. Казань: Типография Императорского Университета, 1880-а.
6. [Высоцкий Н.Ф.] Современное состояние вопроса о существовании человека в третичную эпоху. Н. Высоцкого // Приложение к протоколу 129 заседания Общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Казань: Типография Императорского Казанского университета («В университетской типографии»), 1880-б.
7. Высоцкий Н.Ф. Глиняные изделия // [Штукенберг А.А., Высоцкий Н.Ф.] Материалы для изучения каменного века в Казанской губернии. А. Штукенберга и Н. Высоцкого. (С 3 листами карт и 16 таблицами). Materialien zur Kenntniss des Steinalters im Gouv. Kazan. A. Stoukenberg und N. Wissozky. (Mit 3 Karten und 16 Tafeln) / Труды Общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Т. XIV. Вып. 5. Казань: Типография Императорского Университета, 1885-а.
8. [Высоцкий Н.Ф]. Поселение каменного века около деревни Ново-Мордовой // [Штукенберг А.А., Высоцкий Н.Ф.] Материалы для изучения каменного века в Казанской губернии. А. Штукенберга и Н. Высоцкого. (С 3 листами карт и 16 таблицами). Materialien zur Kenntniss des Steinalters im Gouv. Kazan. A. Stoukenberg und N. Wissozky. (Mit 3 Karten und 16 Tafeln) / Труды Общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Т. XIV. Вып. 5. Казань: Типография Императорского Университета, 1885-б.
9. Высоцкий Н.Ф. Следы поселений каменного века близ Свияжска // [Штукенберг А.А., Высоцкий Н.Ф.] Материалы для изучения каменного века в Казанской губернии. А. Штукенберга и Н. Высоц-

кого. (С 3 листами карт и 16 таблицами). Materialien zur Kenntniss des Steinalters im Gouv. Kazan. A. Stoukenberg und N. Wissozky. (Mit 3 Karten und 16 Tafeln/ Труды общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Т. XIV. Вып. 5. Казань: Типография Императорского Университета, 1885-в.

10. Высоцкий Н. Ф. Следы поселений каменного века в окрестностях Казани // [Штукенберг А. А., Высоцкий Н. Ф.] Материалы для изучения каменного века в Казанской губернии. А. Штукенберга и Н. Высоцкого. (С 3 листами карт и 16 таблицами). Materialien zur Kenntniss des Steinalters im Gouv. Kazan. A. Stoukenberg und N. Wissozky. (Mit 3 Karten und 16 Tafeln) / Труды Общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Т. XIV. Вып. 5. Казань: Типография Императорского Университета, 1885-г.
11. [Высоцкий Н. Ф.] О причинах заразных болезней. Речь, произнесённая на втором съезде русских врачей в Москве ординар[ным] профессор[ом] Императорского Казанского Университета Н. Высоцким. Казань: Типография Императорского Университета, 1887. 31 с.
12. [Высоцкий Н. Ф.] Несколько слов о следах употребления у нас фигурного письма. Н. Высоцкого. Казань: Типография Императорского Университета, 1888.
13. [Высоцкий Н. Ф.] Лихорадка, её происхождение, причины и способы лечения, по народным воззрениям. Н. Высоцкого / Отдельный оттиск из 4-го выпуска XXIII тома ИОАИЭ при ИКУ. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1907.
14. [Высоцкий Н. Ф.] Историко-археологический музей заслуженного ординарного профессора Императорского Казанского Университета Н. Ф. Высоцкого. II. Каменный век в Казанской губернии (с 9 таблицами). Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1908-а.
15. [Высоцкий Н. Ф.] Несколько слов о древностях Волжской Болгарии. Н. Ф. Высоцкого / Отдельный оттиск из XXIV тома ИОАИЭ при ИКУ. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1908-б.
16. [Высоцкий Н. Ф.] О некоторых новых типах русских оберегов и об одном татарском амулете. (С 2 таблицами рисунков). Н. Ф. Высоцкого / Отдельный оттиск из XXIV тома ИОАИЭ при ИКУ за 1909 г. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1909. [Высоцкий Н. Ф.] Следы каменного века в Казанской губернии. Очерки по доисторической археологии и антропологии северо-восточной России // Отдельный оттиск из «Известий Северо-Восточного Археологического и Этнографического Института» (Т. I). Казань: Типо-литография Казанского университета, 1919.

17. Высоцкий Н. Ф. Село Карташиха в археологическом отношении // Казанский Губернский Музей за 25 лет. Юбилейный сборник статей. Казань: Типография Комбината Издательства и Печати «Восток», 1923.
18. Катанов Н. Ф. Общество археологии, истории и этнографии за тридцать лет (доклад председателя оного в Общем Собрании 18 марта 1908 г.) // ИОАИЭ при ИКУ. Т. XXIV. Вып. 3. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1908.
19. [Кротов П. И.] К вопросу об относительной древности каменного века на р. Оке. Петра Кротова // Труды Общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Т. Х. Вып. 2. Казань: Типография Императорского Университета, 1881.
20. Протоколы общих собраний Общества Археологии, Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1906 год. Отчёт Общества за 1906 год, составленный секретарём Общества К. В. Харламповичем и доложенный им Общему Собранию 18 марта 1906 г. Список изданий Общества, находящихся в его складе. Список членов Общества. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1907.
21. Худяков М. Ананьинская культура // Казанский Губернский Музей за 25 лет. Юбилейный сборник статей. Казань: Типография Комбината Издательства и Печати «Восток», 1923.
22. Штукенберг А. Следы каменного века в Казанской губернии // [Штукенберг А. А., Высоцкий Н. Ф.] Материалы для изучения каменного века в Казанской губернии. А. Штукенберга и Н. Высоцкого. (С 3 листами карт и 16 таблицами). – Materialien zur Kenntniss des Steinalters im Gouv. Kazan. A. Stoukenberg und N. Wissozky. (Mit 3 Karten und 16 Tafeln) / Труды Общества Естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Т. XIV. Вып. 5. Казань: Типография Императорского Университета, 1885.

А. И. Бугарчев, О. В. Степанов

ДВА КЛАДА БУЛГАРСКИХ МОНЕТ НАЧАЛА XV В. ИЗ АТНИНСКОГО РАЙОНА ТАТАРСТАНА

Аннотация. *В статье рассмотрены два клада джучидских монет конца XIV – начала XV в., найденные в Атнинском районе Татарстана. Первый состоял из 23 монет, второй – из 14 дирхамов. Приводится типологический и метрологический состав кладов. Делается вывод о определённом уровне торговой деятельности в регионе.*

Ключевые слова: *дирхам, монета, клад, Атнинский район, XV в.*

Публикации находок средневековых кладов и единичных монет являются необходимым условием для постоянного дополнения и уточнения археологической карты Среднего Поволжья. Авторы стараются отслеживать новую информацию о нумизматических находках, особенно в случаях, когда речь идёт об уточнении границ распространения денежного обращения в XIII–XV вв.

Одними из таких находок являются два клада джучидских монет начала XV в. из Атнинского административного района Татарстана.

1. Клад из с. Кошар был найден в 2012 г. Нам удалось собрать информацию по типологии и метрологии комплекса, который состоял из 23 серебряных монет.

Таблица

Состав клада из с. Кошар

№	Эмитент	Монетный двор	Время чеканки	Вес, г	Примечание
1	Шадибек	Булгар	(805–806)	0,73	[Рева, 25–26, 28]
2	Шадибек	[Булгар]	[805]	0,74	[Рева, 25–26]
3	Шадибек	Стёрто	(805–809)	0,71	
4	Шадибек?	Стёрто	(805–809)	0,65	
5	Пулад	Раджан	[810]	0,80	[Леб. 12–14]
6	Пулад	Булгар	810	0,70	[Леб. 7 М]
7	Пулад	Булгар	810	0,71	[Леб. М*]
8	Пулад	Булгар	812	0,74	Л.с. [Леб. 1], о.с. [Леб. Г]
9	Пулад	Булгар	812	0,69	

10	Пулад	Булгар ал-Джадида	(810–812)	0,72	[Леб. I–III]
11	Махмуд?	Стёрто	(812–813)	0,51	
12	Тимур	Булгар	(814)	0,69	
13	Тимур?	Стёрто	(814)	0,59	
14	Джалал ад-Дин	Булгар	814	0,69	
15	Джалал ад-Дин?	Стёрто	8	0,61	
16	Кибак	Булгар		0,63	
17–18	Чекре	Булгар		0,63; 0,64	2 экз.
19	Кадыр-Бирди	Стёрто	[822]	0,48	
20	Стёрто	Биналихан	(813–818)	0,69	
21	Стёрто	Булгар		0,59	
22	Стёрто	Стёрто		0,65	
23	Стёрто	Стёрто		0,85	Южный чекан?

**Легенда лицевой стороны не устанавливается. [Леб] – Лебедев, 2007.*

Старшая монета чеканена в 805/1402–1403 гг., младшая – в 822/1419–1420 гг. Так как в кладе отсутствуют монеты с именем Мухаммада, он был сокрыт, скорее всего, в 822/1419 гг. К этому же периоду в 18 лет, скорее всего, относятся монеты №№ 20–23. Рассмотрим метрологию кладовых дирхамов.

Рассмотрим весовые значения кладовых дирхамов.

Гистограмма

Зависимость количества монет Кошарского клада от значения их веса. Учтено 23 монеты.

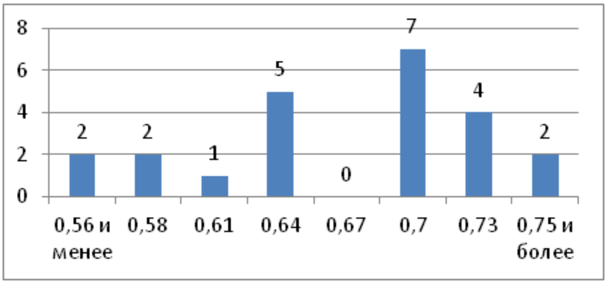

Мода 0,70±0,02 г – 7 экз. (30,4%). Средний вес (без учёта одного самого лёгкого и одного самого тяжёлого экземпляра) – 0,613 г.

На гистограмме чётко видно, что клад делится на две примерно равные части – дирхамы весом 0,48–0,65 г и дирхамы весом 0,69–0,85 г.

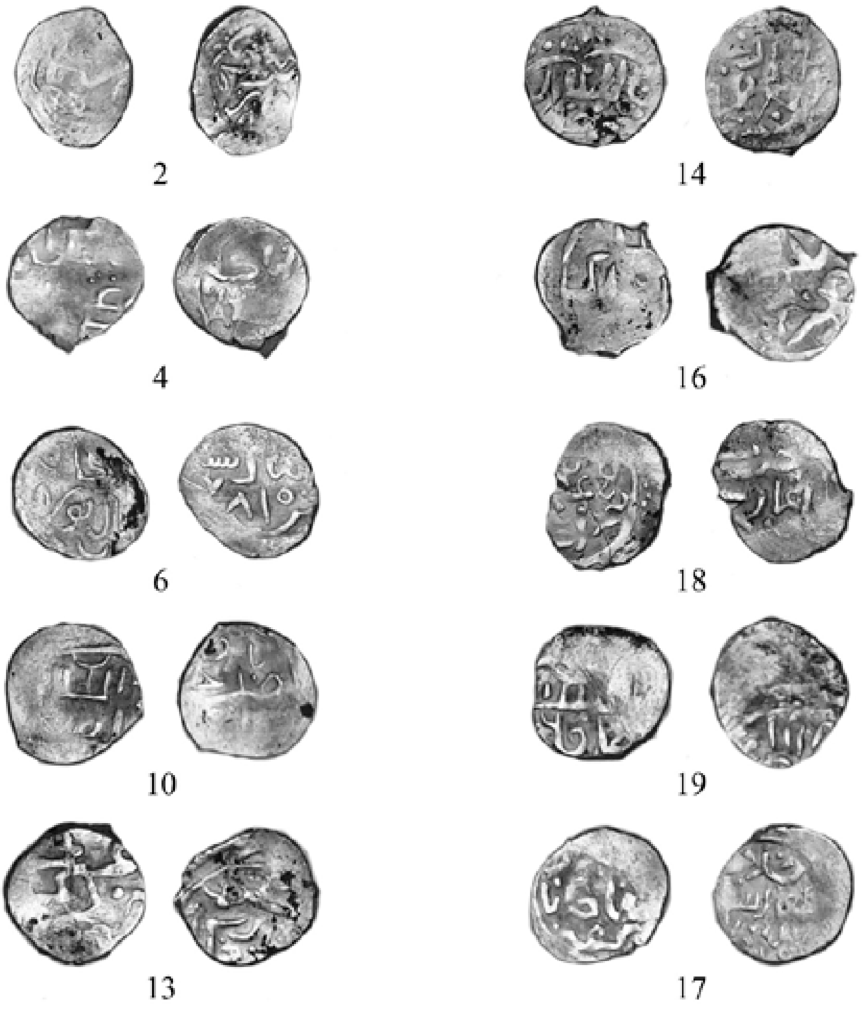

ФОТОТАБЛИЦА
Монеты Кошарского клада

В «Своде…» указано Кошарское местонахождение, отнесённое к эпохе неолита [Свод: 2007. № 1285]. Другой информации об археологических находках в данной местности у нас нет. Это свидетельствует об археологической неизученности данной территории.

2. Кроме описываемого комплекса, примерно в то же время был найден ещё один кладик. К сожалению, его не удалось сфотографировать и взвесить, была выполнена только атрибуция. Клад был обнаружен в окрестностях райцентра Большая Атня по реке Ашит и состоял из 14 монет. Приведём его состав.

1. Токтамыш, Орду Муазам.
2–7. Шадибек, Булгар.
8. Пулад, Булгар ал-Джадид.
9. Пулад, Булгар.
10–12. Тимур, Булгар.
13–14. Джалал ад-Дин, Булгар.

Из приведённого списка следует, что в кладике отложились дирхамы конца XIV – начала XV в. За исключением одного экземпляра с именем Токтамыша, все остальные монеты чеканились в промежутке 805–814 гг. х. (1402–1412 гг. н. э.).

В Атнинском районе, расположенном в северной части Татарстана, только в последнее время стали фиксироваться нумизматические находки. В 2018 г. была опубликована статья, посвящённая находке клада обрезанных дирхамов из деревни Уньба, в котором насчитывался 151 обрезанный дирхам [Бугарчев: 2018]. И вот ещё два комплекса. Данный факт свидетельствует о том, что в конце XIV – в начале XV в. в Атнинском районе осуществлялась торговая деятельность. Кроме этого, находки кладов маркируют северные границы распространения булгарских монет, чеканенных в начале XV в. В данном случае можно говорить о пограничном регионе Иски-Казанской провинции.

Литература

1. Бугарчев А. И. Клад джучидских монет конца XIV в. из Атнинского района РТ // Материалы конференции «Болгар: сохранение и изучение (к 80-летию Болгарской археологической экспедиции). Археология средневековых городских центров Евразии». Археология евразийских степей. № 5. Казань, 2018. С. 124–136.
2. Лебедев В. П. Поштемпельный анализ новобулгарского чекана ханов Шадибека и Пулада (1400–1411 гг.) // Нумизматика. № 14, июль 2007. С. 19–21.
3. Рева Р. Ю. Поштемпельный анализ булгарских монет Шадибека (новый взгляд) // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней). Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2016. С. 511–539.
4. Свод памятников археологии Республики Татарстан. Т. 3 / Отв. ред. А. Г. Ситдиков, Ф. Ш. Хузин. Казань, 2007. 528 с.

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Краеведение в научно-популярных публикациях

Рөстәм Мәһдиев

ТЫЕЛГАН КИТАП ЭЗЕННӘН

«Бармыни бездә, гомумән, чын кеше кадрен белү?»
Г. Тукай

XX йөз башы – Россия тарихында олы тетрәнүләр чоры. Патша армиясенең япон сугышында җиңелүе империянең көчсезлеген, властьның череп таркалуын, хөкүмәтнең булдыксызлыгын күрсәтте. Илдәге сәяси вә икътисади вазгыятьнең тагы да катлаулануында 1907-нче елгы коточкыч корылык та үзен бик нык сиздерә. Россиядә башланган ачлыктан халык кырыла. Бөек шагыйребез Габдулла Тукай да шул елларда: «Ач үлемнән куркусыннан ил җылый», – дип яза. Дүрт елдан янә бу афәт Россиянең 195 млн халкы гомер кичергән 20 губернасын чолгап алган. Төрле төбәкләрдә халык бунтлары, стихияле баш күтәрүләр, алпавыт утарларына һөҗүм итү, погромнар башлана. Алар полиция һәм жандармнар тарафыннан бастырыла. Ике ел элек дәүләт тәртипләрен камилләштерү турында игълан ителгән патша манифесты тиешле нәтиҗә бирми. Дәүләт Думалары һәм Беренчесе, һәм Икенчесе дә сабын куыгы сыман шартлый. «Сезгә коточкыч тетрәнүләр тансык, безгә исә бөек Россия кадерле», – дип Думада нотык ясаган хөкүмәт җитәкчесе Петр Столыпин анархист яһүд тарафыннан атып үтерелә. Илдә кара реакция чоры башлана. Патша «бүләк» иткән ирекләр юкка чыгарыла. Иҗтимагый тормыш тынып кала. Яңа гына тернәкләнеп китә башлаган татар матбугаты каты күзәтү астына алына, байтагы ябыла. Дарелфөнүн дәрәҗәсенә күтәрелгән уку йортлары тузгытыла. Иж-Буби мөгаллимнәре мәхкәмә каршына бастырылып, хөкем ителеп, төрмәгә ябыла. Милләтебезнең асыл затлары Галимҗан Баруди (1857–1921), Габдулла Апанаев (1862–1919), Габделхәмид Казаковлар (1877–1917) сөргенгә сөрелә. Йосыф Акчура (1876–1935), полиция эзәрлекләвеннән качып, Төркиягә китә. Габдерәшит Ибраһимов (1857–1944) «Өлфәт» ябылгач, чит илләргә сәяхәткә чыгып китә һәм 1909-нчы елдан Япониядә төпләнеп кала.

Әмма бер йотым сулыш алган татар зыялылары патша режимына, кысуларга каршы көрәш алып барудан баш тартмый, бәлки, каршылыкны отыры көчәйтә генә. Милләтебезнең иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни тормышы югарыда телгә алынган Г. Баруди, бертуган Бубилар, Й. Акчуралар белән генә чикләнми, алар башлаган эшне лаеклы дәвам итүчеләр Ризаэддин Фәхреддин (1859–1936), Муса Җарулла-Бигиев (1875–1949), Фатыйх Кәримиләр (1870–1937) булганнар. Хәер, бу исемлекне әле тагы да дәвам итәргә мөмкин. Милләтне агартуда, иҗтимагый фикерне үстерүдә үзләреннән лаеклы өлеш керткән шәхесләребез байтак һәм алар белән без ихластан горурланабыз. Әмма, әлегә кадәр онытылып, күләгәдәрәк калган шәхесләр дә бар. Шуларның берсе – Морад Рәмзи.

Кем соң ул? Татар файдасына нинди гамәлләр кылган? Тормыш юлын ничек үткән? Бакыйлыкка күченгәнче үзеннән соң инди эз калдырган? Шушы сорауларга күпмедер дәрәҗәдә ачыклык кертү исәбе белән эзләнүләргә тотындык. Тарих китапларында, төрле чыганакларда, вакытлы матбугат битләрендә аны «Мөхәммәдморад Рәмзи әл-Казани әл-Минзәләви», «Морад Мәкки», «Шәех Морад» дип атаганнар. Гамәлдәге белешмәлекләрдә, энциклопедик сүзлекләрдә, Википедияләрдә бу шәхес хакында мәгълүмат йә бөтенләй юк, йә җиде-сигез юлдан артмый. Шул бушлыкны беркадәр тутыру ният иде.

Иң элек кулыбызда булган материалларны күздән кичерергә булдык. Менә татар зыялыларына багышланган [Татарские интеллектуалы: 2005] китапта галимә Н. Гәрәева М. Рәмзи турында тәфсилле белешмә бирә.

М. Рәмзинең тәрҗемәи хәле

Морад Рәмзи 1855 елның 25 декабрендә (башка мәгълүматлар буенча 1854 елның 10 октябрендә), Өфе губернасы Минзәлә өязендәге Әлмәт авылында туган. Аның эти-әнисе кушкан чын исеме Мәрдәншаһ *(фарсыдан – «ир-егет, батыр»).*

Адлер ага Тимергалинның «Миллият сүзлеге»ндә Рәмзинең шәҗәрәсе Болгар дәүләтендә хаким булган Бикчура ханга нисбәтле, дигән фараз бар. Әтисе Батыршаһ, яшьли ятим калып, бик күп михнәтләр күреп үсә, шуңа да төпле гыйлем ала алмый. Әнисе исә, киресенчә, гыйлемле, укымышлы затлардан. Гадәт буенча, галимә хатын-кыз үз өендә башлангыч мәктәп оештырып, кыз балалар укыту белән шөгыльләнгән. Табигый, сабый чагыннан Мәрдәншаһ өлкәнрәк абый-апаларына ияреп, анасы хозурында авыл балаларына сабак биргәндә укый-язуга иҗтиһад иткән. Аның аң-гыйлемгә хирыслыгы шуннан килә. Сигез яше тулуга ул, җилкәсенә букча асып, туган авылы мәдрәсәсенә юл ала. Анда аны колач җәеп, Әлмәт авылы мәчете имамы булып хезмәт итүче анасы белән бертуган шәех Хәсәнетдин-мөдәррис каршы ала. Шунысын да искәртик, Хәсәнет-

дин хәзрәт атаклы дин әһеле һәм мәгърифәтче Исмәгыйль әл-Кышкарыйның яраткан шәкерте була. Энесенең фәннәргә сәләтен күреп, остаз аңа өстәмә рәвештә сабак бирә, нәтиҗәдә Мәрдәншаһ гарәп һәм фарсы телләрен үзләштерә, тугыз яше тулыр-тулмас гарәп теле сарыфын вә нәхүне *(морфология-синтаксис)* өйрәнә һәм каләмне *(җөмлә төзелеше)* укый башлый. Болардан тыш, әлбәттә, Коръән Шәриф буенча да сабак ала. Авыл мәдрәсәсендә башлангыч гыйлем алганнан соң, атасы, мөгаллим киңәше белән, 18 яшьлек егетне Казанга юллый. Аның кесәсендә Хәсәнетдин хәзрәтнең Ш. Мәрҗани исеменә юллаган хаты та була. Әмма ләкин егет биредә гыйлемгә сусавын баса алмыйча, канәгатьсезлек кичереп, Бохарага юнәлә. Троицк, Ташкент калаларындагы уку йортлары белән танышып, аларда гыйлем эстәгәннән соң, ул, ниһаять, 1876-нчы елда Бохарага барып җитә. Биредә ул әмирлектәге мәдрәсәләрдә тамыр җәйгән суфичылык тәгълиматы, аерым алганда, Нәкъшбәндийә тарикатенә иярә. Нәрсәсе белән кызыктырган соң егерме яшьлек татар шәкертен тәсаувыф? Әлбәттә, суфиларның төп максаты – рухи камиллеккә ирешү, дөньяви тормышның ыгы-зыгысыннан читләшү, дәрвишләрчә тереклек итү, үзенчәлекле дини мәрасимнәре вә йолаларын башкару һәм шулар ярдәмендә Аллаһ Тәгаләгә якынаю булган. Нәкъ менә шушы зур вә изге хыяллар җәлеп иткәндер дә аны.

Ике елдан соң М. Рәмзи, хаҗ кылучыларга ияреп, Согуд Гарәбстанына китеп бара. Хаждан соң андагы атаклы «Әмин-ага», «әш-Шифа», «әл-Мәхмүдийя» мәдрәсәләрендә гыйлем эсти. 25 яшендә Коръән-хафиз дәрәҗәсенә ирешә. Остазы нәкъшбәндийә шәехе Мөхәммәд Мәзһар була. Ул тәсаувыфтан сабаклар ала, аның чилләханәсендә дөньядан аерылып зикер белән мәшгуль булып, сынаулар үтә һәм кырык көн ураза тотып, тарикать, хәдис һәм Коръән Шәриф гыйлемнәрен башкаларга укытырга лаек икәнлегенә фатиха, ягъни, иҗаза ала.

Укуын Мәккәдә күренекле дин әһеле, галим Габделхәмид бин-Хәсән ад-Дагыстани хозурында дәвам итә. Ошбу шәехне замандашлары, «Төхфәтел-Минһаҗ» китабына иң гүзәл вә бай эчтәлекле берничә томнан гыйбарәт «Хашия» иҗат иткәне өчен сокланып һәм хөрмәт итеп телгә алганнар. Яраткан мөгаллиме һәм остазы 1883-нче елда вафат булгач, Морад-шәкерт хәтта мәрсия *(шигъри матәм, елау-сыктау, элегия)* иҗат итә.

Бу чорларда М. Рәмзи суфичылык турында фарсыча язылган китапларны гарәпчәгә тәрҗемә итү белән мәшгуль һәм шушы әсәрләр 1889–1890-нчы елларда Мәккәдә, шәех аз-Зававиның матди ярдәме белән, нәшер ителә.

Алар арасында Морад Рәмзине бөтен мөселман дөньясына таныткан һәм бүгенге көндә дә әһәмиятен җуймаган бер хезмәт бар. Бу китап – «Мө-

гарраб әл-Мактубат әш-Шәрифә әл-Мәүсүм би-д-дурар әл-Макнунат ан-нәфисә ли-л Имам ар-Раббани» (Имам Раббаниның изге хатлары). Аның авторы – Әхмәд Сирхинди-Раббани исеме белән Ислам тарихының алтын сәхифәләренә кергән зат. Фарсы телендә язылган «Мактубат» китабын (фәндә аны шул рәвешчә кыскартып «Хатлар» дип атау гадәткә кергән) М. Рәмзи гарәпчәгә тәрҗемә итә.

Биредә имам Раббаниның кем булуын ачыклап китү урынлы булыр. Морад хәзрәтне өч томлык фундаменталь хезмәтне тәрҗемә итүгә нәрсә этәргән? Барыннан да элек авторның Әхмәд әл-Фарук Сирхинди Раббаниның (1562–1624) – Һиндстанда яшәп иҗат иткән һәм Ислам динен шушы илдә дәүләт дине дәрәҗәсенә күтәрүгә ирешкән бөек галим, фәлсәфәче һәм мәгърифәтче булуы. Шуның өстенә ул Нәкышбәндийя тарикате шәехләренең «алтын силсиләсе»ндәге 25-нче буынындагы шәхес. Икенче хәлиф Гомәр ибн әл-Хаттаб нәселенә нисбәтле булуы өчен аны «Фарук» *(хакны нахактан аеручы)* дип йөрткәннәр. Аның тагы бер дәрәҗәле исеме – «мөҗәддид әл-фи сәни», ягъни, «икенче меңьеллыкның дин-Исламга яңа сулыш бирүче» һәм, ниһаять, аны «имам Раббани» – «Раббыбыз билгеләгән имам», дип тә атаганнар. Мәгънәдән аңлашыладыр ки, болар барысы да динебездә Әхмәд әл-Фарук Сирхиндинең ислам дөньясында үзенә күрә аерым урыны, искиткеч зур абруйлылыгы аңлашыла. Әлбәттә, Морад хәзрәтнең суфичылык белән кызыксынуы әлеге юнәлештә булуы, шушы нәкышбәндийя идеяләре белән чынлап торып шөгыльләнүе дә зур роль уйнаган.

Әхмәд Фарук Сирхиндинең иң олы хезмәте Һиндстанда дин-Исламны саклап калу, таратуга бәйле. Аның олы казанышы – Бөек магуллар нәселеннән өченче падишаһ булган Акбарның Шәригать кануннарын тупас бозуына каршы торып, хакыйкатьне кайтаруга ирешүе. Падишаһ хакимлек иткән дәвердә төрле диннәрне берләштерү сәясәте, заманча әйткәндә, «толерантлык» шул дәрәҗәгә җиткән ки, мөселманнарга Шәригать кушканча тормыш алып бару, хәтта корбан чалу, сыер ите ашау да тыелган була. «Бөек мөҗтәһид» *(Исламият буенча мөстәкыйль фикер йөртергә, дин китаплары буенча нәтиҗә ясап фәтва бирергә лаеклы абруйлы галим)* исемен йөрткән Акбар, һиндлылар каршында яхшы атлы булып, аларның потларына табынган, утка һәм кояшка гыйбадәт кылучы зороастризм тарафдарларын да чит-ят итмәгән, бер үк вакытта насара, яһүди, шигый, католицизм тәгълиматлары белән якынаюдан тәм тапкан. Шулай итеп, ялагай вәзирләре, «зирәк фәйләсүфләре» булышлыгы белән, падишаһ өр яңа «дин-и-илаһи» иҗат итә. Моңа каршы чыгарга, хакыйкый Исламны кайтаручы булырга фәкать бердәнбер шәхес – имам Раббани гына батырчылык итә.

Бу ахмак вә кансыз патша ил белән ярты гасыр дәвамында – 1556–1605-нче елларда идарә иткән. Раббани аны үткен каләме, зирәк акылы, олы гыйлеме белән үзенә буйсындыра алган. Исламда булса да Акбар үз фәрманы белән хәтта чучка итен ашауны, хәмер чөмерүне дә рөхсәт иткән. Шундый ук бер указ буенча Һиндстандагы бөтен диннәр дә бергә кушылып, укмашып бетә язган. Әлеге вәсвәсә бары тик имам Раббани тырышлыгы белән туктатыла һәм илдә Ислам тантана итә.

Төпле фикерләре, сүзе, каләме белән ул адашканнарны туры юлга кайтара. Моның өчен аңа зинданнар, эзәрлекләүләр аша да үтәргә туры килә. Имамның күп санлы шәкертләре, мөритләре барлыкка килә һәм алар, илнең төрле почмакларына сибелеп, Шәригать кануннарын тарата, халыкны Исламга өнди, дәгъват кылып вәгазьли. Алар еш кына остазларына хат-мәктүп юллап, төрле сораулар яудыралар. Остаз үзенә бирелгән ошбу сорауларга тәфсилле җаваплар биргән, Шәригать хөкемнәрен аңлаткан, Коръән Шәрифтә очраган сүзләрне, аерым гыйбарәләрне тәфсир кылган, көндәлек тормышта булган вакыйгаларга бәя биргән, төш юраган һ. б. Әйтергә кирәк, гарәп галимнәре һәм дин әһелләре әлеге фундаменталь хезмәтне тәрҗемә итеп бастырып чыгарган өчен, М. Рәмзине хөрмәт белән әле дә искә ала. Бүгенге көндә дә китап әһәмиятен югалтмаган, аны югары уку йортларында өйрәнәләр вә гыйбрәт алалар.

1895-нче елда 40 яшьлек Морад хәзрәт үзенең якын дусты, сәүдәгәр Габдрахман Җәдиднең сеңлесе – Тәтеш өязе Шәпбаш авылы кызы – Әсма Шаһмөхәммәд белән никахлаша. Бу никахтан тугыз бала туа, әмма ләкин шуларның дүртесе генә исән кала. Әлбәттә, чит-ят җирләрдә гыйлем иясенә тормышны алып бару җиңел булмый. Морад Рәмзигә ишле гаиләсен матди яктан тәэмин итүгә өстәмә чыганаклар эзләргә туры килә һәм ул байлар файдасына бәдәл хаҗлары кылырга мәҗбүр була. Ошбу кәсеп турында хәбәрләр Казанга да килеп ирешә дин әһелләренә, берьяклы тискәре караштa торучылар әлеге хәлне көлкеле, кызыклы «тема» дип тапканнардыр, мөгаен. Бу шаукымга Морад хәзрәтнең шәхси тормышыннан хәбәрдар булмаган һәм мәсьәләгә берьяклы караштa торган Габдулла Тукай да кушылган. «Авыл җырлары» дигән шәлкемдә аның Морад Рәмзигә карата чәнечкеле шигъри юллары очрый. «Ялт-йолт» мәҗәлләсенең 25-нче санында мондый ике юллыклар да пәйда була:

«Ике туры ат җиктердем, берсен сыңар тәртәгә,
Баш хәерче Мoратлары чыкмый ята Мәккәдә».

«Хәтфә калфак – киштәдә, эшләнүе бистәдә;
Морат кебек теләнчене күралмассың төштә дә».

Морад хәзрәтнең ни дәрәҗәдә авыр шартларда яшәвен күргәч, хаҗга килгән сәүдәгәр Йосыф бай Дибирдиев исә аңа Мәккәдә йорт сатып алып бүләк итә.

Морад хәзрәт Рәмзи туган иле белән араларны өзми, хаҗга килгән ватандашлары белән аралаша, ялгызы да, гаиләсе белән дә Русиягә кайтып-китеп йөри. Мәсәлән, ул 1896, 1902, 1904, 1907, 1909, 1914-нче елларда туган якларына кайтып, байтак вакытлар торып китә. Ошбу сәяхәтләре вакытында ул Русия, Төркестан буйлап сәфәр кыла.

1914-нче елның язында Морад хәзрәт гаиләсе белән соңгы тапкыр туган иленә кайта. Беренче империалистик сугыш башлануы аркасында алар кышны монда уздырырга мәҗбүр була. Хәзрәт, олы улын ияртеп, Төркестан якларын урап кайта. Русиянең Төркия белән араларында дипломатик мөнәсәбәтләр катлаулана төшүгә–ә Морад Рәмзи төрек ватандашы булуы сәбәпле–ялган паспорт белән йөрергә мәҗбүр була. Янә бер елдан ул улы Фәһми белән Иран аша Төркиягә качып чыгарга ниятли, әмма жандармнар кулына эләгә. Өч ай дәвамында Дүрткүл шәһәре төрмәсендә утырганнан соң, аны Себергә каторгага җибәрергә торган җиреннән якын дуслары, күренекле затлар (шул җөмләдән Муса Бигиев) кайгыртуы һәм булышлыгы белән азат итәләр һәм Оренбург губернасына гаиләсе янына полиция күзәтүенә җибәрәләр.

1908–1915-нче елларда Сарытау мәхкәмә пулатының карары белән, Морад Рәмзи өстендәге бөтен гаепләүләр юкка чыгарыла һәм галим Романовлар нәселенең олуг юбилее–300 еллыгы уңаеннан, амнистиягә эләгә. Февраль революциясенән соң Морад хәзрәт, Оренбург мөселман өммәте делегаты буларак, Казанда 1917-нче елның июлендә Бөтенрусия мөселман дин әһелләре съездында катнаша, шушы дәрәҗәле җыенның президиумына сайлана, ялкынланып, дулкынланып чыгышлар ясый.

Әмма Русиядәге вазгыять торган саен катлаулана бара, ватандашлар сугышы өермәсе гавамны чорнап ала һәм гыйфрит кеби бер гөнаһсыз корбаннар даулый. Морад бәй балаларын һәм гаиләсен саклап калу ниятеннән, вакыйгаларның кая таба барганын сизеп, гаиләсе белән янә Гарәбстанга китәргә карар кыла. Әмма бу вакытта Казанга фетнә күтәргән чех гаскәре бәреп керә. Хәзрәт Мәскәүдә төрек консулында паспортына визасын озайту турында билге салырга өлгерми кала. Авылдан-авылга күчә-күчә, урау юллар белән ул янә Оренбург ягындагы бер авылга кайтып, ике-өч ел мәдрәсәдә укытып йөрергә мәҗбүр була. 1919-нчы елның язында галим Уфага юнәлә, аннан Кызыл Яр *(Петропавловск),* Сими *(Җидепулат)* калалары аша Шәрык Төркестанындагы Чүгүчәк каласына килеп төшә. Биредәге татарлар, мөселман өммәте аны, имам һәм мөдәррис вазифаларын башкарырга үтенеп, төпләнеп

калырга өнди. Хәзрәт озаклап кыстатып тормастан, гаиләсе белән биредә тамыр җибәрергә карар кыла. Аңа яшәү өчен шартлар да тудырыла, иганәчеләр ярдәме белән яхшы гына йорт сатып алына. М. Рәмзи каланың Базар мәчете каршысында мәдрәсә оештырып, сабак бирә башлый. Мәдрәсә тиз арада халык арасында танылып китә. Дәресләргә мәхәллә халкыннан тыш каладагы байтак имамнар да килеп белем эсти. Морад хәзрәтнең Чүгүчәктәге беренче хөтбәсе дә саф татарча, җирле төрки халыкларга аңлаешлы итеп укыла. Имам биредәге төрки халыклардан казакъ, кыргыз, уйгырлардан кала, дин-Исламны тотучы кытай кавеме – дүнгәннәр арасында да зур абруй казана. Аңа кадәр ярым буш торган Базар мәчете гөрләтеп эшли башлый, җомга намазларында Аллаһ йорты гына түгел, хәтта аның ихатасы, тирә-юне мөселманнар белән тулы була. Шуңа да бөтен кеше имамның вәгазен ишетсен өчен, кышкы салкыннарда да мәчетнең ишеге ачык була. Халык арасында Морад Рәмзинең дәрәҗәсе торган саен үсә бара. Әлбәттә, җирле хакимият моңа битараф кала алмый һәм Чүгүчәк, Шәркый Төркестан идарәчеләре дә бу хәлләргә чик куярга карар кыла. Шәһәр башлыгы хәзрәткә төрек ватандашларына Кытайда яшәү хокукы булмавы турында хәбәр итә һәм тиз арада биредән китәргә тәкъдим ясый. Моны белеп алганнан соң, Чүгүчәк, Гөлҗа, Өремче һәм Мәгътабарани калалары халкы Морад хәзрәтне Кытайда калдыруны үтенеп мөрәҗәгать белән чыга. Кала хакимияте, хәзрәтнең документларын кайтарып бирүне кирәк санамастан, аңа Кытай ватандашлыгын кабул итү тәкъдимен җиткерә, әмма бер үк вакытта аңа илнең башка өлкәләренә чыгып, сәяхәт итүне тыя. Бу хәлләргә Морад Рәмзи Мәскәүдәге төрек илчелеге аша Әнкарага протест хаты юллый. Әмма Әнкарадан Нанкинга җибәрелгән җавапның нәтиҗәсе көтелгәннең нәкъ киресен бирә. Бу хатның эчтәлеге турында белеп алган җирле идарә галимгә карата каныгуны отыры көчәйтә. Хәзрәт теләр-теләмәс кенә Кытай ватандашлыгын алырга мәҗбүр була, шуннан соң аңа басым күпмедер дәрәҗәдә кими төшә.

Хәзрәтнең Төркестанда яшәгән чорындагы фәнни-иҗади эшчәнлеге турында мәгълүматлар күп түгел. Шулай да М. Рәмзинең җирле идарә тәкъдиме белән Коръән Шәрифне төркигә тәфсир кылуы билгеле. Ул үзе дә бу эшне хуп күреп, бөтен гыйлемен туплап башкарып чыга. Моннан тыш аның нәкъ менә Чүгүчәктә ике томлы «Талфик әл-әхбәр вә талких әл-әсәр фи вакаи Казан вә Болгар вә мүлүк ат-татар» хезмәтен төркигә тәрҗемә итүе фараз кылына. Кайбер галимнәр шушы әсәрнең татар теленә күчерелүен дә әйтәләр[1].

[1] Кызганыч, Коръән тәфсире дә, ике томлык хезмәтенең төрки телдәге версиясе дә әлегә табылмады (Ред.).

Шәркый Төркестанда милли-азатлык көрәше көчәйгән елларда Морад хәзрәт җирле төрки халыкларны һәм дүнгәннәрне бердәм көч булып тупланып көрәшергә, җирле администрация вәкилләре каршына уртак таләпләр куярга чакыра. 1933-нче елның октябрендә, Чүгүчәккә дүнгәннәр гаскәре һөҗүм иткән куркыныч мизгелләрдә, ул дин-кардәшләрен гыйсьянчылар белән бердәм булырга, аларга теләктәшлек кылырга өндәп чыгыш ясый һәм бу эштә максатына ирешә – мөселманнар дүнгәннәргә каршылык күрсәтми һәм, нәтиҗәдә, кан коелмый. Җирле татар байлары химаясе белән баш күтәрүчеләр тиешле матди ярдәм ала, ләкин берничә көннән Шенҗаң җирле мохтарият үзәге булган Өремче каласыннан кытайларга хезмәт итүче акгвардиячеләр гаскәре Чүгүчәкне басып ала һәм фетнәне күп кенә корбаннар бәрабәренә бастыра. Дүнгәннәрнең һәм мөселманнарның азатлык хәрәкәтенә чик куела. Җәмигъ мәчетенең ахуны Хәсән хәзрәт, татар байлары һәм аларның гаилә әгъзалары җәзалап үтерелә, аларның хосусый милке талана. Чүгүчәкнең дүрт мохтары *(сайлап куелган вәкиле),* татар мәхәлләләре имамнарыннан Хафиз Гәрәй, Морад Рәмзи һәм аның кодасы кулга алынып, үлемгә хөкем ителәләр. Әлеге карар игълан ителүгә, җирле халык дәррәү күтәрелеп протест белдерә, җәзалау гаскәре өркеп калып, тоткыннарны азат итәргә мәҗбүр була. Шушы вакыйгалардан соң Морад хәзрәт инде озак яшәми – вафат була.

М. Рәмзи һәм Шиһабетдин хәзрәт

Галим-энциклопедист, мәгърифәтче, җәмәгать һәм дин эшлеклесе Шиһабетдин хәзрәт Мәрҗанинең (1818–1889) йөзьеллык юбилее алдыннан 1915-нче елда Казанда «Мәгариф» матбагасында нәшер ителгән 640 битле китап бар. Ошбу мәҗмугада галимнең тормыш юлы җентекләп тасвирланган, аның гыйльми хезмәтләре урын алган һәм Ш. Мәрҗани хакында мәкалә-хатирәләр бирелә. Аларның авторлары арасында Г. Баруди, Р. Фәхреддин, Й. Акчура, Ә. Максуди, Һ. Атласи, Ә. Вәлиди, Х. Габәшиләр белән беррәттән Морад Рәмзи мәкаләсе дә бар. Мәкаләнең күләме нибары ике бит ярым. Бу язмада Морад хәзрәт милләтебез хакына иҗтиһад кылган затларны хөрмәт белән яд итү турында искәртә. Бу кешеләрне милли горурлыгыбыз, дип атый. Әлегә кадәр мондый чараларның җитмәвенә, аларга багышлап хәйрия оешмалары төзелмәвенә, хезмәтләрен олылауга, нәшер итүгә әһәмият бирмәүгә игътибар итә. Боларның сәбәпләрен дә ача – «милли горурлыгыбыз кулыбыздан читләр кулына күчүенә» ризасызлык белдерә. Автор болай ди: «Һич булмаса мондый атаклы кешеләрнең тәрҗемәи хәлләрен язып, гомерләре буе кылган бу кадәр фидакярлекләре түгел, башка әхвәлләре, бәлки, үзләре юл туфрагына күмелеп, гофран булуларында исемнәре белән, үзләре белән бәрабәр туфракка күмелеп, онытылып киткән исемнәре белән безгә мә-

гълүм түгелдер. Бу исә никадәр рәхмәтсезлек вә вәгъдәсезлек, вә намуссызлык». Әлеге сүзләрдә Морад хәзрәт әүлиядай үзенә карата да нәкъ шундый ук мөнәсәбәт булуын алдан күргән, диярсең.

Бөек галимнең күпкырлы эшчәнлеген бәяләп, Морад Рәмзи болай ди: «Заманның олы галиме вә тарихның сирәк шәхесе, әйберләрнең асылын үзгәрешсез, замана вакыйгаларын ничек ирешкән, шулай сөйләүче, һәрнәрсәгә хакыйкать белән караучы вә һәрнәрсәне дөрес үлчәү белән үлчәүче, милләтне сөюче вә аларның тәрәккыятен теләүче, аларда булган тарлыкларны бетерүче вә, элек яшәгән галимнәрнең әсәрләрен мәйданга чыгарып, аны тергезү вә милләтебезне аларның яхшы мәсләкләреннән барырга кызыктыру вә өндәү бабында чиксез гайрәт күрсәтүче, бу бабта төрле фидакярлек күрсәтүче, кыенлыкларны чишү, вә гыйльми мәгълүматларны тикшерү бабында йәкәнә-и заман вә игътикад мәсьәләләрендә төпченү вә фикһ ысуллары турында бөтен заманнарда да бердәнбер булган вә һәр заманнарда да кабатланмас шәхес, олы галим тикшеренүче, вә төпченеп өйрәнүче галим булган зат, фазыйләтле зат иде». Нинди сокланулы вә искиткеч зур хөрмәт, югары бәя!

Шиһаб хәзрәт, – дип дәвам итә мәкалә авторы, – гаять күп әһәмиятле вә бәһаләп бетергесез әсәрләр калдырды һәм шуңа да «икенче мәгънәви тормыш белән» гел безнең арабызда, бертигез яшидер сыман». Үзенең язмасын Морад хәзрәт гарәп мәкале белән тәмамлый: *«Иннә әсәранә тәдүллү галәйнә Фәнзуру бәгъдәнә иләл-әсәр»*. Ягъни, «Хакыйкатьтә, әсәрләребез безнең турыда сөйли. Шулай булгач, бездән соң әсәрләребезгә карагыз». Бу сүзләрдә дә ниндидер хикмәт, тирән мәгънә яшеренгән кебек...

Әйе, Шиһаб хәзрәт аның өчен бөек галим, олуг шәхес вә хөрмәт иясе булуында шик юк! Чөнки, иң әүвәл, үсмерне 1873-нче елның язында туган авылыннан нәкъ менә «Мәрҗания» мәдрәсәсенә укырга җибәрәләр. Шиһабетдин-остазның үзенә хат белән мөрәҗәгать итүче дә, аның элеккеге шәкерте Хәсәнетдин – үсмернең анасы ягыннан абыйсы була, дидек. Әлбәттә инде, яшь шәкерт галимнең сабакларын йотлыгып тыңлаган, аның белән аралашмый калмаган. Икенчедән, аны мәшһүр тарихчылар рәтенә куйган ике томлы әсәре – «Талфик әл-әхбәр вә талких әл-әсәр фи вакаигъ Казан вә Болгар вә мүлүк ат-татар» *(Казанда, Болгарда булган вакыйгаларга һәм татар патшаларына бәйле хәбәрләр вә әсәрләр җыелмасы)*, Ш. Мәрҗанинең «Мөстафадел әхбары » белән аваздаш, аңа ияреп, аны тулыландырып торучы, тарих фәнен, бигрәк тә милләтебезгә баглы сәхифәләрне җанландыручы хезмәт. Шуны да онытмаска кирәк, ул – татар халкының тарихын яктыртучы, халкыбызны гарәп дөньясында танытучы мөкәммәл гарәп телендә язылып нәшер ителгән бердәнбер китап.

һәм, ниһаять, алдарак телгә алынган Мәрҗанинең йөзьеллыгына багышланган мәҗмугадагы кыска гына мәкалә әлеге тыгыз бергәлекне дәлилли бугай. Ләкин биредә күпмедер гыйльми карашлардагы төрлелек, үзара бәхәсле, четерекле урыннар турында да искәртеп, ачыклап китү урынлы булыр, дип саныйбыз.

Билгеле булганча, Морад Рәмзи иҗат иткән һәм 1908-нче елда, күренекле дин әһеле, атаклы Зәйнулла ишан Рәсүлинең матди ярдәме белән басылган китап, патша цензурасы тарафыннан тыела һәм конфискацияләнә. Әсәрнең күпмедер өлешен качырып саклап калуда да Зәйнулла ишанның өлеше бар. Автор исә чит илгә чыгып, кулга алынудан котыла. Галимне Русия тарихын бозып күрсәтүдә гаеплиләр. Баш цензор Казан император университетының төрек-татар телләре кафедрасы экстраординар профессоры, милләте буенча хакас (паспортында – «татар» дип күрсәтелгән була) Николай Федорович Катанов (1862–1922) тарихчыны тенденциозлыкта гаепли. Китапны укып чыккач ул: «Пристрастные и лживые суждения Рамзия», «книга крайне тенденциозная и лишена научного значения», дигән резолюция сала. Хәтта алдынгы карашлы татар галиме Газиз Гобәйдуллин да М. Рәмзине системасызлыкта, фанатизмда гаепләп чыга. Хезмәтнең компилятив характерда *(ягъни чыганакка әһәмият бирмәстән, башкаларның эзләнүләрен файдалану)* язылганлыгын, шул уңайдан Ш. Мәрҗанине кабатлавын ассызыклап күрсәтәләр тәнкыйтьчеләр.

Язучы һәм галим Адлер Тимергалинның «Миллият энциклопедиясе»ндә, Морад Рәмзи Мәрҗанигә тискәре караштa булган, дигән фикер дә чагылып китә [Тимергалин: 2016. Т. 2. ББ. 430–431]. Әлбәттә, югарыда тарихчы тарафыннан язылганнарны укыганнан соң, бу фикер белән килешүе кыен. Шиһабетдин хәзрәт беренче булып Казан мөселманнары – татарларның этрафлы, логик яктан мәгънәле, дәлилләргә таянып язылган тарихын иҗат иткән булса, Морад әфәнде нәкъ шул ук теманы төрки кавемнәр яссылыгына күтәрә, төрки дөньясының тарихын иҗат итә. Һәм иң мөһиме, ул Мәрҗанигә билгеле булмаган борынгы гарәп, фарсы, төрки, шул исәптән госманлы чыганакларын вә кулъязмаларга нигезләнеп, бер үк вакытта Европа һәм рус тарихчыларының хезмәтләрен дә файдалана.

Галим үзенең кабатланмас хезмәтендә көнбатышның яшәү рәвешен, анда хөкем сөргән яңа мөнәсәбәтләрне фаш итә. Әйтергә кирәк, заманында әлеге «яңа шаукым» ислам дөньясының байтак алдынгы фикер ияләренең йөрәкләрен җилкендерә, әсир итә. Тарихчы әлеге әсирлекнең асылын ачып сала. Хәер, Морад бәйнең бу фикерләре бүгенге көндә дә әһәмиятен югалтмаган. Ул кискен рәвештә көнбатыш кыйммәтләрен тәнкыйть

итеп чыга. Капиталистик җәмгыятьтәге әхлакый нормаларның түбән булуын, ерткычлыкны, рухи төшенкелекне, кешеләрнең берөзлексез узыша-узыша табыш артыннан кууын калку итеп күрсәтә. Аның фикеренчә, Европа мәдәнияте казанышлары Ислам мәдәниятенә нигезләнеп, шуңа таянып күтәрелеп киткән. Аның фикеренчә, европалылар цивилизация нигезләрен мөселман җәмгыятеннән отып, үзләренә күчереп алганнар, үсеш, алгарыш юлларын да алар мөселман-төрки кавемнәрдән үзләштергәннәр. Галим чиксез иркен сахраларда, күчмән тормыш белән яшәүче төрки кавемнәре Париж, Лондон яки Берлинда мәгыйшәт итүчеләрдән бер дә ким түгел, хәтта әхлаки, рухи яктан, сәламәтлек ягыннан күпкә өстен булуын исбатлый.

Габдерәшит Ибраһимов М. Рәмзи турында

Ошбу урында күренекле җәмәгать эшлеклесе, язучы һәм сәяхәтче Габдерәшит Ибраһимовның (1857–1944) Морад хәзрәт турында язганнары белән танышып китү урынлы булыр. 1879–1884-нче елларда хаҗ сәфәре вакытында Рәшит хәзрәт Мәдинә-и-Мөнәвәрәдә Морад Рәмзи белән очраша, аның өендә була, тормыш-көнкүреше белән кызыксына. Боларны барысын да ул бәйнә-бәйнә сәяхәтнамәсенең бер бүлегендә тасвирлый. Мөхәммәдморад әфәндене «хәзерге дәвернең иң күренекле галимнәреннән берсе», дип атый. Аның иң тирән эчтәлекле һәм иң олы хезмәтләре арасыннан «Талфик әл-Әхбар...»ны «иң мәшһүр, тиңе булмаган бөек әсәр», дип бәяли. Морад хәзрәтнең ярты гасырга якын вакыт Мәккә-и-Мөкәррәмәдә яшәп, Исламны өйрәнү вә тарату юнәлешендә армый-талмый эшләвен, байтак фәнни хезмәтләр язуын, фарсы, гарәп, төрек телләрен мөкәммәл рәвештә белүен искәртә. Аның ысул вә фөруг фәннәре әһеле, тәфсир вә хәдис фәннәре буенча олы белгеч булуын билгеләп, Шуның өстенә, Нәкышбәндийә тарикатенең олуг шәехе булуын да искәртә. «Әмма, шушы гыйлем иясенең, – дип яза Р. Ибраһимов, – кадере юк, аны тиешенчә бәяләү җитми һәм ул мохтаҗлыкта яшәргә мәҗбүр». Ул Мәккәдә татар хаҗилары тукталып яши торган мосафирханәдә бәүваб, ягъни хезмәткәр, ишек сакчысы, швейцар вазифасында хезмәт итеп гаиләсен, туганнарын тәэмин итәргә мәҗбүр. Рәшит Ибраһим фикеренчә, бу хәл – голямабыз, җәмәгатьчелек өчен хурлыклы гамәл. Дин галимен, күренекле шәхесне шундый кимсетүгә, түбәнчелеккә төшерү белән һич кенә килешеп булмый, ди ул [Ибраһим: 2011. ББ. 156–157].

Тарихи хезмәт

М. Рәмзи ватанына кайткан чакта китапханәләрдә, архивларда, шул исәптән Петербургтагы баш архивта да эшли. Әлбәттә, бу эзләнүләрнең максаты олуг галим Шиһабетдин хәзрәт Мәрҗанинең мәшһүр «Мөста-

фадел-әхбары» үрнәгендә татарның борынгы чорлардан алып үткәнен тасвирлау була. Морад Рәмзи, тарихи чыганаклардан тупланган мәгълүматларны, әйтелгәнчә, ике томга җыеп, «Тәлфик әл-Әхбәр вә талких әл-Әсар фи вакаигъ Казан вә Болгар вә мөлек ат-Татар» исемле әсәр яза. Унбиш ел дәвамында иҗат ителгән әлеге хезмәт авторга тарихчы-галим, киң карашлы гыйлем иясе данын китерә. Әмма ләкин китап 1908-нче елда Оренбургта дөнья күрү белән, коточкыч шау-шу куба. Әлеге хезмәттә патша цензурасы, югарыда күрсәтелгәнчә, крамола таба. Чынлыкта, автор озак еллар дәвамында рәсми хакимият тарафыннан мөселманнарга карата астыртын рәвештә алып барылган корткычлыкны фаш итә. Аны христиан диненә һәм, гомумән, рус хөкүмәте, Ислам дине әһелләренә карата нәфрәтле карашларны куертуын гаеп итеп, китапны конфискацияләп юк итергә карар чыгарыла. Нәтиҗәдә 3 мең тираж белән басылган китапның нибары 200 данәсе генә таралып өлгерә. Галимгә карата җинаять эше кузгатыла, әмма властьлар аны кулга алырга өлгермиләр, чөнки М. Рәмзи Русиядән качып китә. Бу хакта 1911-нче елның 18 мартында жандарм идарәсенә юлланган донесениедә әйтелә.

Безнең замандашыбыз, филология фәннәре докторы, тарихчы Марсель Әхмәтҗанов галимнең ошбу хезмәтен бәяләп, болай ди: «М. Рәмзи-Мәкки татар халкының тарихын яктыртуда батыр йөрәкле галим-тарихчы булуын, милли тарихыбыздагы «ак тапларны» ачыклауда кыю, ихластан хакыйкатькә омтылучан көрәшче, чын татар зыялысы, милләт күзлегеннән вә аның мәнфәгатьләреннән чыгып фикер йөртүче тарихчы, эзләнүче булуын күрсәтте».

Татар тарихындагы кыерсыту, җәберләүләр белән бәйле караңгы чорларга зур игътибар бирә галим. Мәсәлән, ул татарны хуҗасы таяк белән суктырылган эт белән чагыштыра. Хуҗасы никадәр каты итеп кыйнаса да, бичара маэмай, чарасызлыктан, барыбер аның каршына койрыгын болгап барырга мәҗбүр, чөнки башка җирдә сыенып һәм ризыкланыр урыны юк. Билгеле, татар үзенә карата мондый мөнәсәбәт белән бер дә разый түгел. Ул нәфрәтләнә, каршы чыга. Татар өчен хәтта «урыс» дигән сүз дә каты каргыш, әшәке сүз булып санала, ди. Кардәшләре берәрсен «урыс» дип үчекләсә, ул канга батып сугышачак, «эт» яки «дуңгыз» дип үртәсәләр дә моның кадәр нәфрәтләнмәс иде, дип искәртә тарихчы.

Икенче бер җирдә, Морад хәзрәт, татарга карата басым, кыерсытулар Аллаһ Тәгалә тарафыннан мәрхәмәт, әҗер-савап ул, шуңа да әлеге золымны Аллаһ Тәгаләгә рәхмәт укып кабул итәргә генә кала. Ни өчен? Чөнки шушы золым, дошманлык нәтиҗәсендә халкыбызда туган нәфрәтләнү «бөек милләтнең» әхлагына да, яшәү рәвешенә дә, гореф-гадәтенә дә тискәре мөнәсәбәт тудырып, алардан читләшүгә сәбәп иде, ди. Һәм,

киресенчә, моның урынына йомшаклык вә дустанә мөнәсәбәт булган тәкъдирдә, халкыбыз әллә кайчан урыслашып, чит кавем арасында эреп юкка чыгып беткән булыр иде, дип тә яза галим. «Димәк, Кодрәт Иясе, шулай теләгән!» – дигән нәтиҗәгә килә ул. Патша хөкүмәтенең милләтләргә карата алып барган мәкерле вә рәхимсез сәясәте башка диндәге халыкларга, милли азчылыкларга кагыла, алар барысы да нык цензура басымын тоеп гомер кичерә. Галим фикеренчә, бу халыкларның белем алу, мәгърифәткә, мәдәнияткә тартылулары да миссионерлар тарафыннан аяк астына салып таптала. Әлеге милли азчылыклар мәгариф өлкәсендә дә, китаплар, дәреслекләр белән тәэмин ителештә дә чикләүләргә дучар ителгән. Алар Европадан китап та кайтара алмый... [Шунда ук. Б. 359].

«Талфик»ның беренче томы Идел буе Болгар тарихына багышлана.

«Татарлар-сөнниләр, – дип яза галим, – гакыйдадә Матуриди мәзһабен тоталар, эш-гамәлләре әбү-Хәнифә мәзһабе буенча. Алар арасында бидгатьчеләр юк, гамәлләрне Аллаһны күргән кебек, Аллаһ каршында башкаргандай кылалар».

Болгар бабаларыбызның чыгышы турында М. Рәмзи: «Болгар халкы төрки кавемнәр, чуваш, чирмеш һәм арлар катнашмасыннан гыйбарәт иде һәм Мәрҗани ушбу нәтиҗәне чыгарырга батырчылык итмәгән», – дигән фикер әйтә. Дөрестән дә, Шиһаб хәзрәт бу мәсьәләгә төгәл җавап бирүдән читләшә. Гәрчә аның кулында булган мәгълүматларда казан татарларының этногенезына чуваш компоненты[1*] катнашуы турында хәбәр булса да.

Башка бер урында Рәмзи болай яза: «Мәрҗани хәзрәтләре максатына (милли тарихыбызны тасвирлауда) ирешә алмавын аңладым. Байтак урыннар төшеп калган. Бу халык турында билгелесе уннан бер өлеше дә сөйләнмәгән. Ә китерелгәннәренең байтагы чынбарлыкка туры килми. Әмма Мәрҗанинең хезмәте танылуга, рәхмәткә лаек. Чөнки ул башлап юл ярган, туган халкының муенына кодрәт һәм куәт муенсасы элгән, аның дәрәҗәсен тагы да күтәргән. Аллаһ аңа миһербанлы булсын, ул тасвирлап өлгерми калган әйберләрне кичерсен, чөнки әлеге халыкның тарихын ныклап өйрәнүдә бигрәк ул илләрдә (Русиядә) зур киртәләр, кыенлыклар бар».

М. Рәмзигә карата Зәки Вәлиди фикерләре

Безнең тарафтан айлар буе алып барылган эзләнүләр бушка булмаган икән, ниһаять, 2018-нче елның 1 мартында университетның сирәк китаплар һәм кульязмалар бүлегендә Хаҗитарханда нәшер ителгән «Идел»

1 Чынлыкта, чувашлар үзләре бер өлешләре белән болгардан булганнар, шуңа да моны аңлаган Ш. Мәрҗани мәсьәләне куертмаган (Ред.).

гәзитенең тупланмасының 124-нче һәм 125-нче саннарында [Идел: 1909-а. 30 гыйнвар; Идел: 1909-б, 3 февраль] Әхмәд Зәки Вәлидинең «Морад әфәнде тарихы вә голәмаи Мәрҗани» дигән мәкаләсенә тап булдык. Бүгенге укучыга кыен аңлашыла торган гарәп-төрки шивәсендә язылган ушбу мәкалә галим һәм тарихчы Морад Рәмзинең «Талфик әл-Әхбәр» дигән ике томлы хезмәтенә карата рецензия буларак язылган. Автор беренче җөмләдән ук китапка һәм аны язган М. Рәмзигә карата кискен тәнкыйть уты ача. Ул Рәмзине хәтта «исламият һәм инсаният каршында гаять бөек гаепледер, гаепле генә түгел гөнаһлыдыр һәм дә гафу улынмаслык бөек гөнаһлыдыр», дип белдерә. Вәлиди фикеренчә, «Морад әфәнде иштә бу кадәр сүзләр, бу кадәр эшләр илә гаять бөек әдәпсезлекләр кылыр һәлә бөтен әһел тәсаувыф вә бәдәлгә тәгънәсилә Морад әфәнде кеби догаглара бөек җинаять идәр, имеш. Иштә никадәр бөек гаепләр! Тарих сәхифәләрендә куе кара илә язылачак бөек гөнаһлар. Никадәр бөек эшләр гаҗәп!» – дип кат-кат тәкрарлый. Гаепләүнең асылы бәдәлгә, олуг дин галимнәренә тиешле дәрәҗәдә хөрмәт күрсәтмәү, аларны олыламау, тарихчының тәкәбберлеген фаш итүгә кайтып кала. Мәкалә авторы галимне суфичылык тарафдары – зандик *(дәһри)* дип белдерә. Һәм иң зур гаеп – олуг галим Мәрҗанинең әсәрләренә тәнкыйть күзлегеннән карау. «Бу бөек милләтнең дүрт хөдүдендә иң бөек хезмәтләр күрсәткән, вөҗүде йөзләренчә түгел, мең сәнәләр эчендә фитратендә *(үткән вакытта)* ярым вәхшилектә яшәп килгән русия мөселманнарының иң бөек мөфхире *(горурлыгы)* булган бер фазыл галимнең йөзенә кара итеп ягарга тырышу. Аңа дуслык күрсәткән кеби итеп тырнак астындагы керләрен йөзенә сөртү – бөек гөнаһтыр, никадәр бөек җәримәдер *(җинаять)*». Рәмзи «үзенең язган тарихында Мәрҗани әсәрләреннән доһа *(акыллы)* күп әхаз *(алган)* хәлдә бу кадәр сүзләр сөйләү – һич гафу улынмаслык гөнаһтыр».

Буш гаепләүләр, буш мәкалә бүгенге тел белән әйткәндә «заказ» буенча язылган ахрысы. Шунысын да искәртеп үтик, ни гаҗәп, газета идарәсе дә аның мөхәррире, алдынгы карашлы галим, педагог дин һәм җәмәгать эшлеклесе Габдрахман Гомәри (1867–1933) моңа теләктәшлек белдерә. Вәлидинең язмасыннан соң, менә нинди анонс бирә: «Мөхтәрәм Вәлиди әфәндегә тәшәккүрмез бәгдендә бәдәлче Морад яки хаҗ сөмсәре *(арадашчы)* Мәрдәншаһ агайның кем идекене заман яхшы күрсәтте. Галимҗан *(Баруди)* хәзрәтнең тәлинкә вә сөякне ялаган вакытта аның мәдрәсәсен күккә очырган иде, соңра Галимҗан хәзрәтне сөер итмәгәч, аны вә мәдрәсәне сүгеп кем идекене галәмгә изһар *(белдерде)* итте вә моның тәфсилене *(җентекләп)* вакыт илә язармыз», – дип белдерә «Идел» гәзите идарәсе.

Хакыйкатьтә әлеге теманың дәвамы булганмы-юкмы? Янә бер сорау, ни сәбәпле Зәки Вәлиди язмасын Казанда, Өфедә яки Оренбурда бастыр-

мыйча, читтә, Хаҗитарханда игълан иткән? Әлбәттә, бу хакта эзләнүләр алып бару кирәк. «Шура», «Вакыт», «Йолдыз»да, гомумән, ул чордагы татар матбугатында, бу язмага мөнәсәбәт белдерү булганмы? Ә иң мөһиме – Морад хәзрәт үзе бу гаепләүләргә ни дип җавап бирде микән? Әлеге мәсьәләләргә алга таба ачыклык кертү сорала.

Ике арадагы каршылыклар турында Вәлиди үзенең «Хатирәләр»ендә дә искәртеп үтә. Авырып ятканда ул М. Рәмзинең ике томлык тарихи әсәре белән танышкан икән. «Русиянең исламга каршы рәнҗүле гамәлләре хакында кискен сүзләр белән ачынып язылганына күрә, – дип искәртә Вәлиди, – рус хөкүмәте ул китапны сатудан алган. Троицкиның Зәйнулла ишан китапны тентүдән яшереп калган нөсхәләренең бер өлешен безгә вә агама күндерде. Бу китапны тарату эше белән атам шөгыльләнде. Мин килешмәгән кайбер урыннары булса да, мине төрк кауменең тарихы белән тирән кызыксынуы илә мәшгуль булырга мәҗбүр иткән бу әсәрнең байтак урыннарына, патша хөкүмәтенең ачуын чыгарганга, мин кат-кат укыдым. Хаста килеш китап укып ятакта ятканымда, күзләрем бозылды».

Зәки үзенең Хаҗитарханга сәяхәте турында да язып китә. Сәфәргә дигән акчаны атасының ике атын сатуын, анасы да күпмедер мая бирүе хакында бәян итә. «Бу җәһәттән сәяхәт әйбәт булды», – ди Зәки. «Идел» гәзитенә мәкаләләр яздым», – дип дәвам итә Вәлиди, – болар, гәзит мәкаләсе булулары белән бергә, минем беренче фәнни хезмәтләрем иде. Иң башта мин Морад Рәмзинең әсәрен җентекләп өйрәнеп, тәнкыйть итеп, бер мәкалә бастырдым. Бу язучы Мәрҗанигә хаксыз ябырылган иде. Мин Мәрҗанине – алдынгы фикерле дин галиме, Морадны исә бер кадимче санаганыма күрә, Мәрҗанине бик каты якладым. Бу язмамны Мәрҗанинең шәкертләре вә дуслары бик яхшы каршылады». Истәлекләрдә шәһәр зыялыларының егетебезне әйбәтләп каршы алулары, кунактан-кунакка йөртүләре турында, мул табынлы мәҗлесләр оештырылуы турында да хәбәр ителә. Вәлиди яшь, чибәр егет, аны яңа гына оешкан «Мәгариф» журналына эшкә димлиләр. Ул гына түгел, бер бай нугай хаҗиенең өендә «мөкәммәл нугай милли ашлары» әзерләнә. Хуҗаның бик гүзәл бер кызы бар икән, кунак егетенә аңа да «игътибар» итәргә тәкъдим ясала. Кунак утырган өйнең ачык тәрәзәсе каршыннан ике тәгәрмәчле, өсте каплаулы «көймә» дип аталган, матур итеп бизәлгән арбадан милли нугай киемнәренә төренгән гаять чибәр бер кыз килеп чыккан. «Җанымны тартучы гүзәл бер кыз иде бу», – дип искәртә Вәлиди. Әмма, нindидер сәбәпләр аркасында, егет белән кыз кавышмый кала. Әстерханда төпләнеп калуны, яңа басманы җитәкләүне, гаилә коруны Вәлиди хуҗаларның боерыгы, фәрманы дип аңлый. Ахырдан әлеге тәкъдимнәрдән баш тарта һәм ике арада салкынлык урнаша. Нәтиҗәдә Зәки, Габдрахман хәзрәт

Гомәри өеннән китеп, кунакханәгә күченә. Хәзрәт хәтта кунакны пароходка билет алыштырырга да, озатып җибәрүгә дә катышмый. «Идел»дә чыккан мәкаләләре өчен дә бер тиен акча, «каләм суы» түләми.

Шунысы да бар: Вәлиди үзенең «Төрки татар тарихы»н китап итеп 1917-нче елда гына бастыра. Әлбәттә, аның ягыннан күпмедер дәрәҗәдә Морад Рәмзидән көнләшү, аны җәмәгатьчелек каршында начар итеп күрсәтү, хакимият алдында җаһилләнү дә булуы мөмкин.

(Дәвамы бар)

Әдәбият

1. «Идел» газетасы. Хаҗитархан, 1909-а. №124. 30 гыйнвар.
2. «Идел» газетасы. Хаҗитархан, 1909-б. №125. 3 февраль.
3. Габдерәшит Ибраһим. Казан: «Җыен», 2011.
4. Татарские интеллектуалы. Казан: «Мәгариф», 2005.
5. А. Тимергалин. Миллият сүзлеге. Т. 2. Казан: Тат. кит.нәшр., 2016.

Д. Н. Таҗи

КАРМЫШ АВЫЛЫ МИСАЛЫНДА МӨСЕЛМАН МӘХӘЛЛӘЛӘРЕ ЯЗМЫШЫ

КАРМЫШ МӘЧЕТЕ

Кармыш авылы (Чирмешән районы) Әлмәт районы чигендә урнашкан. Монда Болгар дәүләте чорында ук кешеләр яшәгәнлеге, болгарларның дошманнан саклану корылмалары, урлары (вал) булуы мәгълүм. XVIII гасырда Чирмешән районындагы авылларның, таш кирмәннәрнең төзелүе «Кама аръягын угры кешеләрдән, башкорт һәм калмыклардан саклау өчен» 1652 елларда Кама аръягы сызыгын булдыруга бәйле. Монда сүз Россиянең ныгытылган чик сызыгы турында бара. 1731–1736 елларда яңа чик сызыгын төзүдә патша бөтен булган мөмкинлекләрне файдалана. Нәкъ шул болгар урлары нигезеннән файдаланып, урыслар чик корылмаларын күтәргән, дигән фикер яшәп килә. Авылга XVIII гасыр башларында нигез салынган, дип китапларда язылса да, аның исеме Казан ханлыгы чорында ук яхшы билгеле булган. 1551-нче елда урыс хакимияте Касыйм ханлыгыннан Казан тәхетенә хыянәтче Шаһ-Галине хан итеп билгели. Ул ханлыкның бәйсезлеген яклаган 71 күренекле кешеләрне үтерттерә. Шулар арасында бик күп бай җирләрнең хуҗасы булган Карамыш оглан да һәлак ителә. Ул әсирлеккә төшкән, дип тә языла. Карамыш оглан атлы гаскәр башлыгы да булган, дигән хәбәрләр очрый. Хәзерге Кармыш авылы Карамыш огланның Кама арты биләмәләре, дип фараз кылына. Гамир Гарифуллин да үзенең мәкаләсендә [Ватаным Татарстан: 2010] бу авыл турында бик кызыклы мәгълүматлар китергән: «Яшь патша Иван IV Казанны алу өчен җиденче походка әзерләнә. Илбасарлар Казанны алырга ярдәм итәргә тиешле форпост төзү өчен урын эзли башлыйлар һәм Зөя елгасы тамагында бер биеклекне күреп алалар. Якынрак килсәләр, бер торак пунктка тап булалар. Бу Казан ханлыгының Олы Әмир дигән авылы була. Табигый ки, хәрби бәрелеш башлана. Нәтиҗәдә, күп санлы дошман басымы астында җирле халык туган җирен ташлап китәргә мәҗбүр була (хәзерге вакытта аларның нәселләре Чирмешән районының Кармыш авылында көн күрә). Олы Әмир авылы зираты әле дә билгеле». Районда Әмир дигән авыл да бар әле, анысын да онытырга ярамый. Икенчеләре, авылны Казан губернасы Чабаксар өязендәге Кармыш-Янгильдино авылыннан күчеп китүчеләр нигезләгән, дип яза. Иң кызыгы тагын шунда: татар дөньясының илаһи бер заты Ризаэддин Фәхреддиннең борынгы бабасы Кармыш әл-Болгари бине Тансар булган. Кармыш

авылы (Чебоксар өязендәгесе) турындагы риваятьтә дә [Татар халык риваятьләре һәм легендалары: 2000. Б. 161] Кармыш баба искә алынган. Мөфти Ризаэддиннең туган авылы Кичүчатка һәм без телгә алган Кармышка бер чордарак чуваш ягы тарафыннан килеп урнашканнар. Ризаэддин хәзрәтнең борынгы бабалары хәзерге Яшел Үзән районындагы Шырдан авылында яшәгән булсалар, Чирмешән районындагы Кармышка килүчеләрнең күбесе шуннан ерак булмаган Кармыш-Янгильдинода яшәгән. Әлбәттә, мондый фаразлар һәм исемнәрнең уртаклыгы тарихчы галимнәребезнең тикшеренүләре белән ныгытылса, югалган тарихыбызның тагын бер бите ачылыр иде. Кызганыч ки, без Мәскәү архивларына сорау җибәрсәк тә, җавап килмәде. Авылыбызның тарих сандыгын кайдан табарга соң, дигән уй гел күңелдә йөрде.

Тарихчы Рәфыйк Насыйров янына киңәш сорап бардым. Рәфыйк хәзрәт Аксубай районы Түбән Майна авылында имам, мәктәп директоры, төбәгебез тарихын өйрәнә. Ул Мәскәү архивларында эшләп бик күп тарихи язулар җыеп кайтты. Безнең үтенеч белән «Кармышның башлангыч чоры» исемле мәкалә язды. Шул исем астындагы тарихи сәхифәне укысагыз, тарих киштәләрендә гасырлар буе яткан серләрнең шаһиты булырсыз, тарихыбызның никадәрле катлаулы, сикәлтәле һәм аянычлы булуына төшенерсез. Һәм иң аянычлысы: безнең төбәктә, ягъни Чистай өязендә, иң күп чукындырылган халык кармышлылар булганы ачыкланды. Мәшһүр Гаяз Исхакыйның үлемсез «Зөләйха» әсәре безнең авылдагы фаҗигале вакыйгалардан чыгып язылмадымы икән, дип, ирексездән уйлап куясың. Гаязетдин «әзи» үзе дә Чистай өязеннән, ата-бабасы Кармыштан ерак булмаган Лашман һәм Елховой авылларында имамлык кылып яшәгәннәр.

Үзебезнең язманы дәвам итәбез. Әлбәттә, бу эштә таба алган архив материалларына таянабыз.

Казан губернасы Чистай өязенә караган Кармыш авылы халкы бервакытта да рәхәт тормышта яшәмәгән. Элек тә һәм хәзер дә, үз-үзеңә генә ышанып яшәүне өстен күрә. Хакимиятнең берсе дә аңа мәрхәмәт күрсәтмәгән. Бу татар-мишәр авылы да патша салымнары, совет тәртибе белән изелгән, озак еллар чукындырулардан җәберләнгән, гел куркытылып торган, үзе иген үстерсә дә ипигә туена алмаган. Кармыш авылы татарлары дәүләт крәстиәннәре булып исәпләнгәннәр һәм урыс крәстиәннәре кебек үк үзләренә йөкләтелгән бөтен дәүләт салымнарын түләгәннәр («платящие оброчную подать»).

1780-нче елда Кармышта 39 мөселман татарлар белән 10 җан яңа керәшеннәр булган. Шуннан ерак түгел, Түбән Кармыш дигәнендә 25 йомышлы татар яшәгән [Корсаков: 1908. Т. 2]. 1795-нче елда теркәлгән ре-

визия язуы буенча Түбән Кармышта чукынган ясаклы – 13 йорт (60 кеше), чукындырылмаган ясаклы – 17 йорт (141 кеше), лашман йөкләмәсен башкаручы татарлар 30 йорт (98 кеше) яшәгән. Лашманчылар Казандагы Адмиралтействога кораблар төзү өчен урман кисеп ташыганнар. Ә хатын-кызлары кырда да һәм өйдә эшләгәннәр. Хәзерге Чирмешән районы авылларында алар һәр авылда диярлек булган. Лашман дигән авыл да шул урман кисүчеләргә бәйле. «Лашманс» немец теленнән урман кисүче дигәнне аңлата. Кайсы җирләрдәге урманнар киселде икән? 1812-нче елгы Ватан сугышына да шул гади кешеләрнең балаларын Наполеонга каршы җыеп киткәннәр. Ул гына да түгел әле, Россиянең көн саен диярлек алып барган империя сугышларында Кармыш яугирләре гел катнашып торган. 1816-нчы елда уздырылган ревизия язмаларында авылда 32 ясаклы татар һәм 18 керәшен гаиләсе яшәгән, диелә [НА РТ. Ф. 324. Оп. 740. Д. 348; Ф. 3. Оп. 2. Д. 600]. 1858 елда татарлар – 61 гаилә, керәшеннәр 21 гаилә исәпкә алынган [НА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 397]. Аларны чын керәшеннәр белән бутамаска кирәк. Бу керәшеннәр христианлыкны күңел белән кабул итә алмаганнар, чиркәү дә төзелмәгән. Шуның өчен дә эзәрлекләнгәннәр, мөселманлыктагы кардәшләре белән дә каршылыклар килеп чыккан. Керәшеннәрне мөселман зиратына күмдермәгәннәр, аларның аерым зиратлары булган, аларны тоту закон тарафыннан мәҗбүр ителгән. Әле узган гасыр уртасында керәшен зиратында сакланган буралы, чардуганлы каберлекләрдә Гыймран бабай Салаватов, Аллаһы Тәгалә ризалыгына ирешү өчен, әрвахлар рухына дога кылып йөргән. Кармышның 1854-нче елгы план-картасында мөселман һәм христиан зиратлары аермачык күрсәтелгән. Монда җирләнүчеләр үзләрен мөселманча күмүләрен ялварып сораганнар. 1858-нче елдан соң Кармыш керәшеннәрен «отпавшие в ислам» дип санасалар да, христиан миссионерлары һәм чиновниклар аларга 1905-нче елга кадәр тынгылык бирмәгәннәр. 1905-нче елда беренче урыс инкыйлабы шаукымы астында патша Николай II дин ирегe турында указ чыгара. Ә аннан соң, ягъни 1917-нче елдан башлап, яңа совет хөкүмәте ислам һәм христиан диннәрен бетереп, юкка чыгара.

Башкалабыздагы Милли архивта Казан губернасының губерна идарәсендәге «Мөхәммәдия» мәхәлләләре исемлегендә (1876–1897-нче еллар) Кармышта беренче мәхәлләнең кайсы елда оешуы һәм кайчан беренче җәмигъ мәчет салынуы билгесез, диелгән. Аксакаллар әйтүенчә, авылда 1760–1770-нче елда ук гади бер мәчет булган. Бишенче ревизия буенча, Түбән Кармыш дигәнендә 1795-нче елда агач мәчет эшләве билгеле [НА РТ. Ф. 324. Оп. 740. Д. 348]. Ул биш вакыт намаз уку өчен бер йорт булгандыр, мөгаен. Аның манарасы булу-булмавын да әйтә алмыйбыз. Кем белә, бәлки анда җомга намазлары гына укылгандыр. 1846-нчы елгы

бер документта мәчет «пятивременный», ә 1872-нче елда «соборная» дип язылган, бу елда авылда 362 ир-ат, 368 хатын-кыз яшәгән. Авылда яшәгән керәшеннәр аркасында рәсми мәчет төзү катгый тыелганын да беләсездер, безнекеләр, ничектер, үз мәчетләрен булдырганнар. Димәк, Кармыш әле 1870-нче елдан соң гына җәмигъ мәчетле булган. Татар авылларында һәр дүртпочмаклы йорт мәчет вазифасын башкара алган. «Әллә кайсы аның мәчет, белә алмыйбыз»,–дип тәре походы вәкилләре патша кәнсәләренә һәрдаим үзләренең елак шикаятьләрен язып торганнар. Кармышта бабаларыбыз 1870-нче елда тузып беткән мәчетне сүтеп, яңасын төзеп куялар. Моңа Казан губерна идарәсенең рөхсәт итү документы да юк. Ул елларда татарга рөхсәтсез бернәрсә дә эшләргә ярамаганын барыбыз да яхшы беләбез. Бу гамәл–тәвәккәллекнең бер мисалыдыр, мөгаен. Шул ук архив фондында губернаның төзү бүлегендә дә (1868–1870) Кармыш мәчетенең проект-рәсеме юк. Уфадагы тарих архивында Чистай өязенең метрикалары буенча, монда Мостафа улы Шаһиәхмәт 1829-нчы елда имам, Бурангол улы Нигъмәтулла (1799–1860) 1836-нчы елда имам, хатыны Мәхмүбә абыстай. 1858-нче елгы ревизия язуы буенча, 7 баласы булган, Шәрәфетдин исемлесен 1855-нче елда 12 елга патша хезмәтенә алып киткәннәр. Бурангол бабай якынча 1752–1811-нче елларда яшәгән. Габделҗәлил улы Габит 1846-нчы елдан имам [ЦИА РБ. Ф. И-295. Оп. 9. Д. 229, Д. 231, Д. 238]. Нигъмәтулла мулланың абыйсы Сәлимҗәгъфәр Буранголов улы Идиятулла (Һидаятулла) Сәлимов (1815 елгы) 1837-нче елдан азанчы һәм мәдрәсәдә укытучы, мәзинлеген 1890-нчы елга кадәр башкара. Без шуңа таянып, инде ул елларда ук авылда мәдрәсә эшләгән, дип әйтә алабыз. 1851–1874-нче елда мулла мөгаллим Фәтхулла Төхфәтуллин 70ләп ир бала укыткан, хатыны Фатыйма абыстай. Мөхәммәтсадыйк Бикмөхәммәтов мөгаллим һәм сабиан 1867-нче елда указ алган. Җәмигъ мәчеттә 1876–1899-нчы елларда Габид хәзрәт Хәмитов (метрикада Хәлилов дип тә языла, 1799–1899) имам-хатыйп һәм мөдәррис, 1841-нче елда указ алган. Биредә Фәтхулла хәзрәт вафатыннан соң, Спасс өязе Түбән Әлки волосте Иске Тяжбирде (Ташбилге) авылыныкы Мөхәммәтхафиз хәзрәт Мифтахетдинов (1847) имам җәмигъ, хатыйп һәм муллагалим булган. Дини эшчәнлеген 1875-нче елдан башлаган. Хафиз хәзрәт Чистай өязендәге Түбән Майна авылына күчеп киткәч, 1882–1912-нче елларда Габдрахман хәзрәт Әхмәтҗанов (1856 елгы) имам җәмигъ, хатыйп һәм муллагалимлек иткән. Ул Яңа Кади авылыныкы. Башта Уфа губернасы Бәләбәй өязе Иске Дөмәйле авылында Мөхәммәтсадыйк Габделхәлим хәзрәттә сабак алып, Казанда Апанай мәдрәсәсендә укыган, хәрби хезмәттә дә булган. 1912-нче елда мәрхүм, авыл зиратында кабер ташы яхшы сакланган. Ул Кармышка килгәндә Габид хәзрәтнең

күрү сәләтен югалтканлыгы, үзенә генә дини вазийфаларны башкаруы авыр булуын да язып куйганнар [НА РТ. Ф. 2 Оп. 2. Д. 894. ЛЛ. 61 об.–62; Д. 509. ЛЛ. 4–9; Д. 273. ЛЛ. 226–227; Д. 1076. ЛЛ. 112 об.–113; Д. 2598. ЛЛ. 104 об.–105; Д. 5568. ЛЛ. 309 об. 310; Д. 2258. ЛЛ. 6–9; Ф 204. Оп. 177. Д. 760. Л. 70 об.]. Казан губернасының мәчетләр саны һәм дин әһелләре исемнәре күрсәтелгән ведомостьларда авыл мәктәп-мәдрәсәсендә 1875-нче елда – 15 малай; 1895-нче елда – 90 малай, 42 кыз; 1906-нчы елда – 60 малай, 30 кыз; 1909-нчы елда 80 малай, 43 кыз укыган. 1880-нче елдан соң Кармышта зурайтылган мәдрәсә эшләгән, атасыз-анасыз калган яшь сабыйларны тәрбияләү өчен ятимнәр йорты ачыла (дом малолетних сирот, йорт саны 17, авылдагы йорт хуҗаларын күрсәткән 1886-нчы елгы исемлек [НА РТ. Ф. 81. Оп. 2. Д. 1094]).

Мәчет казнасына кергән сәдакаларның зур өлеше ятимнәрне карауга китә. Кызганычка каршы, без Казандагы милли архивтан Казан губернасында 1843–1913-нче еллардагы балалар приютлары һәм ятимнәрне асрау йортлары турындагы фондта Кармыштагы ятимнәр йорты хакында мәгълүмат таба алмадык. Авылның беренче мулласы халык хәтеренә Җәгъфәр Мөхәммәтшәриф улы исеме белән кереп калган. Аның Гобәйдулла (1785 елгы), Хәйбулла (1789 елгы), Хәмидулла (1791 елгы), Ибатулла (1799 елгы) исемле уллары Кармышта үз гаиләләре белән яшәгәнлекләре 1858-нче елгы ревизия язмалары белән раслана. Әшәлче поселогы имамы Нурулла хәзрәт әйтүенчә, шул нәселдән булса кирәк, әтисенең бабасы Хәмидне туганы, бәлки, улы Габид хәзрәт икән. Аның өстәрәк телгә алынган Габид Хәмитов икәнлегенә бернинди шик тә калмый. Бу исем Р. Фәхреддиннең “Асар” әсәренең икенче томында телгә алынган. Габид бине Габделҗәлил әл-Кармышый Чистай өязе Яңа Әлмәт авылы (хәзер Нурлат районы) имамы Нигъмәтулла (1771–1853) бине Гобәйдулла бине Җәгъфәр шәкерте булган. Аңарда кыйраәт һәм тарикать гыйлемен алган. Авылда болай дип сөйлиләр: «Имештер, Габид хәзрәт кыйраәт иясе икән, Кармышның Әшәлче болынына төшеп үсемлекләр, шомырт чәчәкләре, кошлар белән сөйләшкән. «Кизләү» мәдрәсәсендә укыган һәм укыткан». Укытучысы Нигъмәтулланың әтисе мәшһүр шәех Гобәйдулла (1751–1823) бине Җәгъфәр бине Ибраһим Нурлат ягындагы атаклы «Кизләү» мәдрәсәсен җитәкләгән, шул авылның имамы. Бу нәселдән бик күп күренекле муллалар, каллиграф Лотфулла Әлмәти (балалары булмаган), язучы Абдулла Алиш (1908–1944), тарихчы галим Сәлам Алишев (1929) чыккан. Әлеге нәселне Кармышның беренче имамы Җәгъфәр Мөхәммәдшәриф улы белән бутамаска кирәк һәм бу гаиләдән дә бик күп дин әһелләре туган. Авылда табылган кайбер истәлекләрдә, документлар белән расланмаса да, Җәгъфәр хәзрәтнең алты улы бар, диелә. Бер улы,

бәлки, оныгы Лотфулла хәзрәт, Чистай өязендә танылган укымышлы дин белгече, авыл мулласы, гарәпчә-татарча нәфис язучы, күңелләрне дәвалау дәрәҗәсендә телгә оста кеше булган. Хәтта Мисырда укыган, дигән хәбәрләр бар. Җәмәгате Чистай сәүдәгәре Мияссәр кызы да (исемен белә алмадык) – дини гыйлемле абыстай. Имештер, Казан нәшриятларында дини китапларны басмага әзерләгәндә кулъязмалардагы кимчелекләрне дөресләргә Лотфулла хәзрәтне гел дәшеп торганнар. Ике улы Мөхәммәтгали белән Габдрахман, күршедәге Бәркәтә авылында «Әхмәдия» мәдрәсәсендә укыганнар. Мәдрәсәнең җитәкчесе, үз заманының галиме, имам Әхмәтвәли бине Мөхәммәт Рахим әл-Бәркәтәи (1862) Казан вә Петербург шәһәрләрендә мөселман җәмәгатьчелеге белән аралашып торган, шуннан китаплар алып кайтып, төрле авылларга тараткан. Патша Николай турындагы имеш-мимешләрне беренче аңардан ишетеп белгәннәр. Әхмәтвәли хәзрәт (1861) 1893-нче елда Бәркәтә авылындагы өченче мәчеткә икенче имам булып килгән. Яңа Чишмә районы Чиртуш авылында туган. Соңыннан ахун дәрәҗәсе алуга ирешкән. Кулъязма китаплар язу белән дә шөгыльләнгән, гарәп, фарсы телләрен яхшы белгән, алты тапкыр хаҗга барган. 1903–1904-нче елларда Бәркәтәдә Равил бай ярдәме белән җәмигъ мәчет төзетә, мәдрәсәсендә төрле авыллардан килгән шәкертләрне укыта. Аның мәдрәсәсендә уку зур дәрәҗә саналган. Совет репрессиясе елларында – 1928-нче елда кулга алынып, 3 елга сөргенгә җибәрелгән. Соңгы көннәренә кадәр имам булып, 1953-нче елда авыл зиратына җирләнгән. Кабер ташы яхшы сакланган. 1912–1913-нче уку елында Кармыш егетләре Габделхәй Фәзулов, Мөхәммәтсафа Җиһаншин, Фатыйх Кәшәфетдинов, Хәбибулла Шәрәфетдиновлар аңарда укыган. Әхмәтвәли мәдрәсәсе шәкерте Мөхәммәтгали Мөхәммәтҗанов Киекле (Нурлат районы, Бурмәт авылы) авылына муллалыкка чакырсалар да, дәрәҗәгә кызыгып, Кармыштан аерыласы килмәгән. Муллалыкка указы булмаган изге җан Мөхәммәтгали хәзрәт Чистай жандармнарыннан керәшеннәрне исламга кайтарганы өчен «предупреждение» алса да, Ислам диненең кодрәтен арттырып, тәречеләр хәрәкәтеннән рухи зыян күреп рәнҗетелгән авылдашларын яклый, бергә җыеп җәмәгать, җомга, гает намазларын укыта, мәрхүмнәрне аерым зиратка мөселманча җирләп соңгы юлга озата. Мөселманлыкта калган кардәшләребезнең манарасыз гына гыйбадәт кылу йортлары булган. Ул йорт рәсми хөкүмәт чиновникларыннан сер итеп сакланган, дип тә сөйлиләр аксакаллар. Шул караңгы заманнарның истәлеге булган керәшен зираты әле дә бар. Аның тирәсенә чыршылар утыртып, тапталып кадерсезләнмәсен, дип, Ибненәгыйм бабай Миңнегулов (1912–1988) тимерчыбыклы кыршаулар куйдырып калдырган. Мөхәммәтгали озак яшәми, үзе, җәмәгате, кызы Җәлия 1908-нче

елда ваба зәхмәтеннән үлә. Җәлиянең ятим кызы Гарәфияне (1894–1975, Кармыш авылының Әшәлче поселогы имамы Нурулла хәзрәт әнисе), улы Әбелхарисне (1897–1941), этиләренең ир туганы Габдрахман һәм абыйлары Әхмәткәрим тәрбиягә ала. Әхмәткәрим бабай, Әбелхарисның сәләтле бала икәнен күреп, аны Әлмәт ягында Габдрахман әл-Тайсугани нигезләгән мәшһүр Тайсуган мәдрәсәсенә укырга алып бара, үзе дә шунда укый. Идел буе халыкларының, бигрәк тә татарларның милли баш күтәрүләреннән шүрләп, большевиклар махсус оештырган, дип фаразланган 1921 елгы ачлыкта һәм табигать алып килгән корылыкта Әбелхарис Себердәге Тубыл төбәге Алга (Уба) авылына барып урнаша. Чынлыкта Мәскәү кушуы буенча татар хөкүмәте башлыгы С.Сәетгалиев, халыктан разверстка ясап, бөтен булган тереклек итү продутларын талап алып, Мәскәүне ашатырга җибәрә. Әбелхарис Ватан сугышына киткәнче Убада яши. Нәселе, балалары анда. Алга авылы хәзер дә бар, ул–таралып, үлеп баручы татар авылларының берсе. Заманында бу авылны Чирмешән районыннан күчеп киткән мишәрләр нигезләгән, дип сөйлиләр.

Кармышта 1908-нче елда 1543 кеше яшәгән, 5 кибет, бөртек тарттыру тегермәне, мәктәп, 1200 дисәтинә чәчүлек җирләре, Сөлчә инеше һ.б. булган.

Җәгъфәр мулланы янә телгә алсак, аның оныклары күбесе мәдрәсәләрдә укыган булса да, дәһриләр төзегән Совет империясе аларның дини юлын кискән, шул рәвешле татарның милли яшәешен Иблис юлына, явызлык хакимлегенә кертеп җибәргән. Җәгъфәр мулла оныклары Бәдретдин Фәттәхетдинов, Әхмәткәрим (1891–1976) белән Әбелвафа (1895–1987) Вәлиевләр Тайсуган мәдрәсәсендә (хәзерге Әлмәт районы) Мостафа Габделганиев, Мөхәмммәттаһир Байтукалов хәзрәтләрдә, Вәгыйзь, Мәхмүт, Әхмәтгата Минаҗетдиновлар күрше Бәркәтәдәге “Әхмәдия” мәдрәсәсендә укыганнар. Шулай ук Талибетдин бине (1869–1921) Хәйретдин бине Фәхретдин бине Гобәйдулла Җәгъфәр Тайсуган мәдрәсәсендә казыйлык һәм хәлфәлек итә. 1895-нче елдан имам-хатыйп [Уфадагы тарих архивы. Ф.И-295. Оп.2. Д.5]. Кушаматы «Мишәр мулла». Соңыннан Сарман районы Рангазар авылында икенче мәхәлләдә имам, 40лап бала да укыткан, яңа мәдрәсә һәм яңа мәчет бинасы ачуны оештырган. Ул 1892-нче елда Кармыш авылында мәэзин дә булып торган. Әлбәттә, туган тиешле энеләрен Тайсуган мәдрәсәсенә урнаштырырга ярдәм итми калмагандыр. Талибетдин мулла балалары да совет тарафыннан җәберләнә, алар Кыям, Локман, Мәрьям, Хәсән, Хөршидә, төрле сәбәпләр белән, Ташкент якларына Маргеланга күчеп китәләр. Хөршидәнең кызы Гәүһәр Ниязовна Билалетдинова Советлар Союзы чорында Мәскәүдә «Женщина» журналында эшләгән. Кыям Җәгъфәров (1900–1967) Үз-

бәкстанда, Фирганә өлкәсе Маргелан авылында яшәгән. Дүрт баласы булган, элекеге кызылармияче, 263-нче укчы полкта хезмәт иткән. 1947-нче елда – ефәк комбинатында склад мөдире, шул елда кулга алынып, Казанга «черек күл» зинданына җибәрәләр. 1948-нче елда суд булып, 58-нче маддә белән 25 елга ирегеннән мәхрүм ителгән (24656 санлы җинаять эше). Атып үтерелүдән котылган кешеләрне әнә шулай озак елга төрмәгә утыртканнар. Ул сугыш вакытында әсирлектә немецлар ягында оештырылган «Идел-Татар» («Идел-Урал») легионында хезмәт иткән, легионерларга лекцияләр укыган. Шагыйрь Муса Җәлил белән аралашкан. «Туран кызы» дигән поэма авторы. Әсирлектә дә, туган иленә кайткач та бик күп җәфалар чиккән. Репрессия янамасын өчен хатыны һәм балалары, хәтта туганнары үзеннән ваз кичәргә мәҗбүр була. Шулай итмәсәләр, тормышларында югары дәрәҗәләргә ирешә алмаслар иде. 1956-нчы елга кадәр Караганда янындагы Карабаш лагеренда шахтада эшләп, бик каты авырып, амнистиягә эләккән. Бик соң гына, 2002-нче елда акланган. Кыямның оныгы Үзбәкстаннан Илдар Милушев бабасының нәселләре турында язылган көндәлекләре белән танышу өчен аларны миңа бирде. Кыям Җәгафәров көндәлекләрендә безнең тарихыбыз өчен кызыклы мондый юллар бар: «Ерак бабаларым Фәхретдин картның атасы Гобәйдулла, аның атасы Җәгъфәр исемле булып, шул ук Кармыш авылында дини җитәкче – мулла булып хезмәт итә. Бу елларда мөселманнарның Диния нәзарәте юк. Киресенчә, татарларны Ислам диненнән биздерү, аларны христиан диненә күчерү, чукындыру сәясәте алып барыла. Татар авылларына гаскәрләр белән поплар килеп, корал көче белән куркытып, көчләп халыкны чукындыралар. Кармыш авылы да шунда. Кармышның бер тәбәк халкы куркыту, җәзалау нәтиҗәсендә формально чукынган булалар. Кайберләре, урманнарга качып, Ислам динендә калалар. Бу озак елларга сузылган, урыс булмаган халыкларны изү, кимсетү, аларның мөстәкыйль кешелек тойгылырын богаулау өчен шундый кабахәт сәясәтне үткәзәләр. Шактый еллар узып, 1767-нче елда Казанга әби патша Екатерина килә. Әби патшаның Казанга килүен ишеткән һәм белгән халык, бигрәк тә чукындырылганнар, үзләренең моң-зарларын патшага җиткезергә һәм «гафу» сорарга баралар. Кармыш халкы да патша исеменә түбәнчелек белән гариза язып, Казанга кеше җибәрәләр. Алар үзләренә ата-баба динендә калырга рөхсәт сорыйлар. Шул вакытлардан алып Кармыш татарлары тагын мөселман булып китәләр. Җәгъфәр хәзрәт исә милли һәм дини иҗтимагый көрәшләрдә катнашып, милләт мәнфәгатьләрен кайгырта. Аерым агентларның доносы белән рус хөкүмәте кулга ала һәм ул шул китүеннән хәбәрсез югала». Кыямның энесе Хәсән 1990-нчы елда Кармышка җибәргән хатында: «Без, балалар, әтиебезнең туган авылы

Кармышны, аның туганнарын бик нык ярата идек. Борһан, Бәдретдин, Нуретдин, Фәттах абзыйлар Рангазарга кунакка еш киләләр иде», – ди. Җәгъфәр мулла нәселеннән 1895-нче елда Кыяметдин (1847) Җәләлетдинов, уллары Хөснелгата белән Әхмәдгатаны алып, бәхет эзләп Төркиягә китеп бара. Ике улы Кинҗәл белән Сөнгать Чистайда яшәп кала. Шактый җәфа чигеп, ике еллап барган ул солтан иленә. Барып төпләнгәч, барча туганнарын үз янына чакыру булган нияте. Туганнарын да китертә алмаган, бик тырышса да, үзе дә кайта алмаган. Безнең чорда улы Әхмәдгата (1885–1946) балалары һәм оныклары Кармышта яңа мәчет салырга матди ярдәм күрсәтте. Әхмәдгата Кыяметдиннең оныгы Бәһзәт Акташ Төркиядә, Искешәһәр янындагы Госмания исемле татар авылында туган. Улы Әмре Акташ (зәркәнче-сәнгать белгече), 2006-нчы елда Казан кызы Сәрия Нигъмәтуллина белән Кол Шәриф мәчетендә никахланып, бабаларының Ватанында төпләнеп калды. Кыяметдиннең энесе Әгъзаметдин хаҗи (1857) – Чирмешән районы Түбән Кәминкә авылы имамы. Ул дини гыйлемле, мөнәҗәтләр башкарырга оста кызы Җәүһәрияне (Җувәйрә, 1890–1982) Иске Кади авылы имамы Сәрвәретдин хаҗи Хәйретдиновка (1871) никахка бирә. Бу ике мулла – репрессия корбаннары. Гасыр башында Түбән Кәминкәдә өч мәчет, өч мәхәллә эшләп торган. Әгъзаметдин хаҗи беренче каты – таштан, икенче каты агач бурадан күтәрелгән йортта яшәгән. Беренче катында чүпрәк-чапрак белән сәүдә итеп, мануфактура тоткан. 1930-нчы елда мал-мөлкәтләрен колхозга тартып алып Әгъзаметдинне, җәмәгате Фатыйма абыстайны (1878), уллары Камилне (1912–1964) Магнитогорскига сөрәләр. Мулла бабай белән абыстайны чүплекләрдән әрчелгән бәрәңге кабыклары җыеп йөргәннәрен күргәннәр. Алар шунда, бер телем икмәккә тилмереп, урамда өшеп, ачлыктан үләләр. Уллары Камил авылдашлары ярдәме белән авылга әйләнеп кайта. Курск дугасында барган канлы сугышларда командирын коткарып, ике күзе дә сукырая. Гаилә 1992-нче елда акланган. Сәрвәр хәзрәткә килгәндә, ул – Бәркәтә авылы кешесе, өч мәчетле Иске Кади авылына имам итеп җибәрелгән, 1931-нче елда кулга алынып, ун елга хөкем ителгән, гаиләсе сөрелгән. Бәркәтәдә бай тормышта яшәгән дүрт балалы (абыйсы, дип уйлыйбыз) Кәшаф Хәйретдинов та (1869) 1930-нчы елда ун елга концлагерьга элэгә. Соңыннан икесе дә атылган, дигән хәбәрләр дә бар.

Кармышта туган тагын бер абруйлы имам – Мотыйгулла хәзрәт Төхфәтулла улы Мансуровны Чистай муллалары хөрмәт иткән. Ул 1863 елдан Бигәш авылында беренче җәмигъ мәчеттә имам. Аның турында Сарманда яшәүче тарихчы Дамир Гарифуллин «Герәнтау итәгендә» (2007) китабында кызыклы мәгълүматлар китерә. Ул аны Чистай өязе Карамалы авылында 1830-нчы елда туган, дип яза. Безнең эзләнүләр бу-

енча, Мотыйгулла хәзрәт Кармыш авылында туган. Аның 1858-нче елгы ревизия язмалары буенча, Чистай өязендәге Кармышта абыйсы мулла Фәтхулла Төхфәтуллин гаиләсендә яшәгәнлеген белдек. Бу вакытта аңа 27 яшь булган. Аксакалларның бу кеше безнең авылдан чыккан, дип әйтүе дә очраклы сүз түгелдер, мөгаен. «Западные башкиры» китабында да (Уфа. «Хан» нәшр., 2010) ул Кармыш авылыныкы итеп бирелә. Мотыйгулла хәзрәт уллары Әбелкасыйм белән Мәүләви-Шәриф Чистай шәһәрендә Закир хәзрәт Ваһһапов мәдрәсәсендә, Казанда Габдулла Апанаев мәдрәсәсендә укыганнар. Әтиләре һәм ике улы Бигәш авылында мулла булып торганнр. Бигәш 1960-нчы елларда Әлмәт шәһәре биләмәсе эчендә калды. Әбелкасыйм 1905-нче елдан ахун дәрәҗәсен алуга ирешкән. Ике хатын белән яши. Икенчесе, мөфти Ризаэддин Фәхреддин (1859–1936) сеңелесе Маһирә (1878–1915). Балалары совет властеннан кимсетелеп яши. Энесе Мәүләви-Шәриф хатыны Галимә абыстай вакытсыз дөнья куйгач, үзеннән 26 яшькә яшьрәк, Мөхәммәтҗан бай кызы Өммегөлсемгә (1904) өйләнә. Алты кыз балалары туа. 1930-нчы елда Мәүләвине совет хакимияте авылдан сөрә. Йортлары талап алына.

Егерменче гасыр башында Кармыш авылында ике указлы мулла Ярулла Гатауллин (1871) һәм Габдрахман Бикколов (1885) дини мәгърифәтчелек кылган. Ярулла хәзрәт Уфа губернасы Минзәлә өязе Ерсубай волосте Туймәт авылыннан. 1899-нчы елда Тәтеш өязе училищесында урыс теленнән имтихан тапшырган. Чөнки 1887-нче елдан хөкүмәт: «Барлык муллалар урыс теле буенча имтихан бирергә тиешләр», – дигән указ чыгара. Халыкның бу указга каршы чыгып тавыш күтәрүе дә тарихта билгеле. Ярулла шул ук 1899-нчы елда мөселманнарның Уфадагы Диния нәзарәтеннән имам-хатыйп һәм мөгаллимлеккә шаһәдәтнамә ала [НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6065. Л. 3–22]. Ярулла Норлат янындагы Кизләү мәдрәсәсендә атаклы шәех Гобәйдулланың оныгы Әхмәт хәзрәт Мөхәммәт улында, Казанда Апанай мәдрәсәсендә укыган, армиядә патшага хезмәт итәргә дә өлгергән. Инде тәмам чиккә җитеп картайган вә сукырайган Габит хәзрәт үзенең урынына беренче имам вазифасына Ярулланы куюны сораган, авыл җыены (сельский сход) аның фикерен хуплап, тавыш бирә. Сукыр мулла белән эшләве Габдрахман хәзрәт Әхмәтҗановка җиңел булмаган, күп мәшәкатьләрне үз җилкәсендә тарткан. Габит хәзрәтнең әле 1882-нче елда ук сукыр булуын әйткән идек. Бу кеше тумыштан ук сукыр булмадымы икән дигән уебыз да бар. Ул авыл халкы асрамасында яшәгән булса кирәк. 101-нче яшендә вафат булган. Мулланың кошлар, шомырт чәчкәләре белән сөйләшә алган, дип сөйләүләре дә сукырларга хас нәрсә кебек. Сукыр икенче төрле, күңел күзе белән күрә, диләр түгелме? Сукыр булуына карамастан, указлы мулла булып

озак еллар халыкка хезмәт иткән, изгеләр рәтенә кергән һәм вакытлар узу белән исеме шулай да онытылган. Адашы Габдрахман вафатыннан соң яңа килгән икенче Габдрахман исә Ерсубай волостена кергән Бәркәтә авылыныкы, Мөхәммәди мулла улы. Башлангыч дини гыйлемне әтисеннән һәм үз авылында «Әхмәдия» мәдрәсәсендә алган. 1910-нчы елда Минзәләдә дүрт сыйныфлы училищеда урыс теле буенча сынау уза, 1912-нче елда Уфада имам-хатыйп, мөдәррислеккә шаһадәтнамә алып, шәкертләрне җәдитчә укыта [НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 8980. Л. 6–19]. Тәртип бозучы шәкертләрен мәдрәсә буйлап нәзек чыбык тотып куып йөргүен бабайлар мәзәк итеп сөйләгәннәр. Совет чорында Ярулла һәм Габдрахман муллалар гаиләләре белән авылдан сөрелгәннәр. Казанда чыккан «Крәстиән гәзите»ндә [1929 ел, 23 август саны] Габдрахман Биккулов муллалыгын ташлавын белдерә. Элек дин әһелләрен мәчетләргә сайлап кую авыл җыеннарында хәл ителгән, приговор дигән документ тутырылып, шунда ук сайлаучыларның исемнәрен теркәп куйганнар. 1890-нчы елда азанчы Һидаятулла Сәлимҗәгъфәр улы вафатыннан соң, авылда 10 еллап рәсми билгеләнгән азанчы булмаган. 1900-нчы елда халык җыенында аның улы Мостафа, әгәр ризалык бирсәләр әтисе урнына килергә, Уфага барып мәзинлеккә имтихан тапшырырга әзер булуын әйтә. 124 кеше яклап тавыш бирә. Приговорга авыл старостасы Госман Миңнегулов, Күтәмә волость старшинасы Барабашкин мөһер сукканнар, хәтта күрше Әккәрәйдән пүнәтәйләр (понятые) чакыртып, документның юридик көчен арттырганнар. Мостафа, Уфага барып, шаһәдәтнамә алып кайта. Документка мөфти Мөхәммәдьяр Солтанов, казый Риза Фәхреддин кул куйганнар. Шулай итеп, 1901-нче елдан мәзинлек Мостафа хәзрәткә күчә [НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6430. Л. 2–10]. Бурадан күтәрелгән бердәнбер мәчеттә чиратлашып намаз укыталар, дин эшләрен бергә башкаралар. Мәчетне, Чистай сәүдәгәрләре Егор һәм Никита Чукашевлардан агач сатып алып, бөтен мәхәллә белән төзекләндергәннәр. Хөрмәтле авылдашыбыз Нариман ага Кәримов үзенең «Кармышым» исемле китабында [Казан, РИО ГБУ «РЦМКО», 2012] без белмәгән һәм әле архивта да табылмаган хәбәрләр җиткерә. Ул бик кызыклы, аннан өзек китерәбез: «Авылның зур мәчетен төзүдә күп матди өлеш кертүче һәм төзелешне оештыручы минем бабам Әхмәткәрим Миңлегали улы исәпләнә. Ул заманында патша армиясендә зур дәрәҗәдәге офицерның кучеры булып хезмәт иткән һәм аннан күп акча алып кайткан, ди. Шул акчага үзенә алтыпочмаклы өй салдырган, таш кибет төзеткән. Калган акчасын халыктан җыйган акчага кушып, яңа зур мәчетне төзиләр. Әхмәткәрим бабай үз акчасына мәчет идәннәренә яхшы сыйфатлы келәмнәр җәйдергән, мәчетне җылытырга утын, яктыртырга керосин белән тәэмин итеп торган».

Кармыш мәчетенең манарасын 1931-нче елда төнлә кисеп төшереп, совет клубы ачалар. Соңыннан авылның денсез коммунистлары, «бер ашар өчен чиркәү башына менәргә әзер» торган кайбер бәндәләр, алданган халык мәчетнең нигез ташына кадәр сүтеп, урлап бетерәләр. Элекеге мәчет хәзерге Мәдәният йорты нигезендә торган. Мостафа мәэзин улы Харрас Һидаятуллин (1891–1978) авылның беренче совет укытучысы булса да, башка иптәшләреннән аермалы буларак, дингә пычрак атып, ата-баба әманәтенә хыянәт итми, иманлы, зыялы кеше булып кала. 1948-нче елда Кармыш җидееллык мәктәбен оештыра. Районда 1950-нче елда Ленин ордены белән бүләкләнүчеләрнең беренчесе. Әтисе Мостафа бабай урынына бераз мәэзин булып та тора, мәдрәсәдә дә укыган. Совет укытучысына мәэзин булырга ярамый бит, бу вазифасын калдырырга мәҗбүр була. Шулай да, Тайсуганда бергә укыган дуслары Әхмәткәрим белән Әбелвафа Вәлиевләрдә бергә җыелып яшерен генә Коръән уку мәҗлесләре, Корбан гаете бәйрәмнәрен оештырып, дөнья хәлләре турында фикер алышканнар. Харрас абый 1920-нче елда Аксубай районы Иске Ибрай авылында укытканда Кармышка ялга кайткач, февраль аенда, хәзерге Әлмәт районы Дальняя Ивановка һәм Яңа Елань авылыннан (сәнәкчеләр штабы) килгән фетнәче сәнәкчеләргә эләгә. Совет укытучысын, кул-аякларын бәйләп, инештәге бәкегә батырмакчылар, йә бастырып атмакчы булалар. Аны һәм совет хезмәткәрләрен элек кайчандыр авыл старостасы булган Госман Миңнегулов (1872), үз өстенә зур җаваплылык алып, үлемнән коткара, мәктәп тә яндырылмый. Укытучы Харрасның әтисе Мостафа мәэзин белән Госман бабабыз троюродный братлар икән бит (1858 елгы ревизия язуларын кара). Сәнәкчеләрнең күбесе аны электән үк күреп белгән, хөрмәт иткән. Авылда кан түгелмәүдә, кармышлыларның фетнәчеләргә теләктәшлек күрсәтеп сугышка кушылмауларында, фетнә бастырылгач авылдан беркемнең дә җәзага тартылмавында аның роле зур. «Сәнәкчеләр Кармышка кермәгән», – дип яза «Кармышым» китабында Н. Кәримов. Моның белән килешәсе килми. Чөнки милли архивта сакланган «Беренче май» райисполкомы, Чистай кантисполкомы документлары буенча, Татарстаннан 1930-нчы елда сөрелергә тиешле гаиләләр исемлегендә, кулакларның 1930-нчы елгы шәхси карточкаларында, шулай ук 1932-нче елда сайлау хокукыннан мәхрүм ителүчеләр исемлегендә дә Миңнегулов бу фетнәдә актив катнашкан, авылда оештыручы һәм комендант булган, дип язылган [НА РТ. Ф.Р-2757. Оп. 3. Д. 46. Л. 16 об.; Оп. 5. Д. 8. ЛЛ. 16–18; Ф. Р-2027. Оп. 16. Д. 5. ЛЛ. 20, 98–102]. Халык хәтерендә сакланып килгәнне сызып ташлау – Н. Кәримовның хәленнән килә торган эш түгел. Авылда фетнәнең тыныч узып китүе аркасында гына ул документларга теркәлмичә калгандыр. Ул вакытта,

авыллар буйлап чапкан совет җәза отрядларына «бездә дә сәнәкчеләр бар», дип әйтергә беркемнең дә башына тай типмәгән. Харрас бабай да үзен коткаручыларны сатмаган, теләсә нәрсә сөйләнеп тә йөрмәгән. Җәза отрядлары фетнәчеләрне яклаучы авылларда гаеплеләрне дә, гаепсезләрне дә, хәтта өендә өстәл каршында ашап утырган бер гөнаһсыз кешеләрне атып үтергәннәр. Бары тик соңыннан гына, авыл куштаннары бу хәлләрне совет түрәләренә әләкләгәннәр. Сугыш ветераны Мохиббулла Касыймуллин (1923–2012) сөйләгәннәрдән: «Әтиебез Касыймулланың йорты совет правлениесе булып торган. Монда Госман бабай сәнәкчеләр белән җитди сөйләшүләр алып барган, дип сөйләгәннәрен яхшы хәтерлим. Бу йортта сәнәкчеләр кайдандыр атка бәйләп алып килгән хөкүмәт яклы кешене ябып тотканнар. Аны коткару мөмкинлеге булмагач, һич югында, советчыны авылда үтермәгез, дип сораганнар. Соңыннан бу бичараны Кармыш белән Әккәрәй авыллары арасында җәзалап үтергәннәр». Бу вакытта авылга терәлеп торган чуваш Әккәрәй авылында 12 кешенең үтерелүен, ахырдан сәнәкчеләрнең үзләрен дә судсыз-нисез юк итүләрен искә төшерсәң, Миңнегуловның зирәклегенә, каһарманлыгына тагын бер кат инанасың. Госман бабай Кармышта җире аз хуҗалыкларга Күтәмә урысларыннан җир алып бирүдә, юридик мәсьәләләрдә бик булышкан. Мондый кешене совет органнары вәкилләре дә бик тиз күреп, үзләренең кара эшләрендә файдаланмакчы булалар. Чистай совет милициясеннән җитәкче урын тәкъдим итсәләр дә кызыкмаган, «динемнән язып, халыктан каргыш алып Коръән таптап йөрисем килми, мин бит мөселман», дип, җавап бирә. 1921-нче елгы ачлыкта күрше Әккәрәйдә кешеләр бер-берсен суеп ашаганнар, дип сөйлиләр. Ачлыктан үлгән 889 кешенең итле урыннары кисеп алынуы тикшерү протоколына теркәлгән. Шундый хәлләрне Кармышта да булдырмас өчен Госман бабай халыкны сабырлыкка өндәп йөргән, күзәтү, кизү оештырган, ачлыктан котылу чараларын бергәләшеп эзләргә чакырган, диләр. Шулай да Кармышта кеше ашауның бер очрагы билгеле. Ике айлык баланы ашаганнар. Аның авыл мулласы Ярулла хәзрәт белән мөнәсәбәте бер дә мактанырлык булмаганлыгы да билгеле. Госман бабайның 1905-нче елда мулла өстеннән мөфтияткә язган шикаяте Уфадагы Үзәк дәүләт тарих архивында әле бүген дә саклана [ЦИА РБ. И-295, Оп.6. Д.855. Л.10–10 об]. Мәхәллә имамы Ярулла хәзрәт, дин эшләреннән читләшеп, төрле сәүдә эшләре белән шөгыльләнә икән. Сәүдә итү документларын хатыны Мәгъсүмә Габитова (беренче хатыны) исеме аша йөртә, үз вазифасын калдырып еш кына Чистайга, йә Казанга бара. Ярулла хәзрәт үзенең аңлатмасында сәүдәчелек белән шөгыльләнмәвен, хатынының гына сату итүе, мәхәлләне калдырып, теләсә кая китмәве, үзен җәмәгатьчелекнең хөрмәт итүе, 70 кыз бала һәм 80 ир

бала укытуы турында акланып яза. Мөфтият әлеге шикаятьне нигезсез гаепләү, дип таба. Анда тагын ике кармышлының Ярулла турында шикаяте бар.

1930-нчы елларда авылдан 7 хуҗалык сөргенгә куылган, тагын 15 хуҗалык кулаклар исемлегенә кертелә, дигән исемлек Татарстан милли архивында бар. Авылда 1928–1930-нчы елда оешкан беренче башкарма комитеты рәисе Миржаҗан Хәйдәров (1892–1982) совет власте, партия кушкан бөтен явыз таләпләрне бер карусыз чын күңелдән башкара. Авылдашларын йортларыннан кудырып, бар мөлкәтләрен колхозга дип талап ала, гаиләләрне Себергә озата, кайберләрен төрмәләрдә черетә. Яңа колхозлар оештырабыз, дигән сылтау белән авылның ярты халкын каторгага җибәрү белән куркытып, Саклык һәм Әшәлче поселокларына нигез салдырып, шунда мәҗбүри күчерттерә. Миржаҗан компроматлар, шикаятьләр язуы һәм буш сүзне дә күпертә алуы, мәчетне яптыруы белән яманаты чыккан, дип сөйлиләр. Мактаулы хезмәте өчен «КПСС сафларында 50 ел» дигән абруйлы билгегә лаек булган. Ул Ватан сугышы ахырына кадәр авылда совет хакимлеге өчен тырышып эшләгән. Сәркатибе Гыйльфан Маннанов та аннан калышмаган. Авылдашлары сәүдәгәр Гайса Гыйбадуллин, Габдрахман хәзрәт Бикколов, Ярулла хәзрәт Гатауллин, Сибгат Гыйззәтуллин, Кәшәф Җәләев, Фатыйх Кашаповлар, йортларыннан куылып, сөргендә җан газабы кичерә. Сәнәкчеләр фетнәсендә катнашкан Исмәгыйль Ибраһимов 1932-нче елда дәүләткә ашлык тапшырмаган өчен 5 елга хөкем ителгән, Госман Миңнегуловның Рәбига исемле кызы белән яшәгән. Госман бабайны беренче мәртәбә кулга алырга килгәч, халык бирми. Авылда яңа власть өчен иң куркыныч кеше ул булган. Чөнки халыкның күпчелеге нәрсәдер өмет итеп, аның янына тупланган, киңәш сораган, аңа авыл башлыгы итеп караган. Берникадәр вакыттан соң, караңгы төннәрнең берсендә, коралланган бер дистә кызылармиячеләр, Кармышка килеп, аның үзен, хатыны Хәнифә (1880), улы Салих (1907), килене Минсорур (1910), кызы Фәһимә (1912), уллары Хәмит (1918) белән Мосавирны (1919) бергә алып, Красноярск краендагы Удерейский районы Мотыгино авылына сөрәләр [НА РТ. ФР-2027. Оп. 16. Д. 5. ЛЛ. 20, 98–102]. Госман бабайның хатыны 3–4 булып, нәселе бик күп таралган. Документларда татар исемнәрен гел бозып, белер-белмәс язганнар. Бу мәкаләдә исемнәр дөресләп язылды. Гаилә 1998-нче елда гына акланган. Алар сөргендә урман кисү, шахтада күмер чабу кебек иң авыр хезмәткә йөргәнннәр. Гаилә башлыгын зобанилар монда да иркенләп яшәтмиләр, шымчылар һәр адымын күзәтеп, сөйләгәннәрен әләкләп торалар. Красноярск шәһәренең Федераль Дәүләт Куркынычсызлыгы идарәсенә хат юллап, эзсез югалган авылдашыбызның язмышын ачы-

клый алдык. Мондагы архивта аның һәм башкаларның П-7925 номерлы җинаять эше [Архив УФСБ России по Красноярскому краю. Ф.7, Т.2. Л.Д.121–126, 142, 178, 179; Т.3. Л.Д.357, 372, 380, 381, 387, 389] саклана. Госман бабайны, алтмыш алты яшьлек «аз грамоталы» картны советка каршы баш күтәрүчеләрнең контрреволюцион оешмасында катнашкан, сәнәкчеләр фетнәсендә командир булган, хөкүмәткә каршы агитация алып барган, дигән яла ягып, 1938-нче елның 13 маенда эштән кайтып ашап утырганда кулга алалар. Өендә тентү ясап, татар телендәге бер китап белән бер хатны да үзләре белән алып китәләр. Коточкыч җәзалап, булмаган гаебен таныырга мәҗбүр итәләр. Җавап алу протоколыннан күренгәнчә, аңа: «Сез сәнәкчеләр фетнәсендә рота командиры булгансыз», – диләр. Ул: «Мин бу фетнәдә катнаштым, анда командир булып йөрмәдем», – дип җавап бирә. Аның ничек итеп фетнәчеләрдән совет укытучысын үлемнән йолып калуы да протоколга махсус кертелми. Коммунист авылдашлары да бу батырлыкны күрмәмешкә салышкан. НКВД җанкисәренең мондый сорау бирүе дә урынсыз булмагандыр, мөгаен. Чөнки 1920-нче елда коммунистларның азык-төлек талавына каршы баш күтәрүчеләр һәр авылда үзләренең «бишлекләр»ен, «өчлекләр»ен оештырганнар, ягъни болар авылның биш-алты кешелек яңа җитәкчеләре, булачак рота һәм взвод командирлары. Сәнәкчеләр нәкъ менә шундый бер вазифаны Госман бабайга йөкләгәннәрдер һәм ул авылны афәттән саклап калу өчен ирексездән моңа риза булгандыр. Фетнәчеләр сөңгеләр, сәнәкләр һәм сирәк кенә винтовкалар белән коралланып, авылдан-авылга йөреп, халык җыеннары уздырып, беркатлылык белән: «Яшәсен совет власте, бетсен коммунистлар!», – дип кычкырып йөргәннәр. Аның белән бер үк вакытта кулга алынган якташы Уткин Евдоким Ефимовичны да сәнәкчеләр фетнәсендә катнашканын исенә төшерәләр. Ул Госман Миңнегуловны Себердәге милли баш күтәрүчеләр төркеменә алдым, дип җавап бирергә мәҗбүр була, ягъни алдан язып куелган ялганга кул куя. Ә Госман бабайдан исә мине төркемгә Уткин кушылырга чакырды, татарлар арасында советка каршы эш алып барырга кушты, дип әйттерәләр. Уткин (1872) Аксубай районы Иске Илтерәк авылыннан гаиләсе белән 1930-нчы елларда сөрелгән. Протоколда Шаһиев Әхмәтвәли (1878), Идрисов Сәетгәрәй (1886), Калтанов Әхләф (?), Батыршин Закир (1880, 1872. П-7924 җинаять эше) кебек татар исемнәре дә очрый. Соңгысы «Хәтер Китабы» (19-нчы том) буенча Аксубай районы Иске Кыязлы авылы кешесе булырга тиеш. Ат караучы Закир бу төркемнән ниндидер могҗиза белән гаепләүдән котылган. Мәкаләдә телгә алынган контр оешма эше буенча 62 кеше кулга алынган. Шуларның 53се – Татарстаннан сөрелгән кулаклар. Калганнары – төрле республикалардан куып китерелгән милләттәшләребез. Шу-

нысы кызганыч, аларның кабаттан репрессияләнүе, зинданда атылуы турында, нишләптер, «Хәтер Китап»ларында да хәбәрләр очрамады. Бу кешеләр кемнәр, кайсы авыллардан булдылар икән? «Хәтер Китабы» редакциясе, безнең үтенеч белән, Красноярскига сорау җибәрде. Китапның мөхәррире урынбасары Н. Габдрахманова безгә түбәндәге җавапны юллады: «Красноярск краеннан П-7924 һәм П-7925 эшләре буенча кулга алынган 53 якташыбыз турында мәгълүмат җибәрделәр. 53 кешенең 34е турында бездә бөтенләй мәгълүмат булмаган, тагын 5 кешенең сөргенгә җибәрелгәннән соңгы язмышлары билгесез иде. Бу 39 кеше исеме «Хәтер Китабы»ның өстәмә томына кертеләчәк. Сезгә моның өчен аерата рәхмәт җиткерәсе килә. 53 кешенең 50се атып үтерелгән, берсе буенча эш туктатылган, 2 кеше 10 елга лагерьларга озатылган». Әлеге оешмага карата чыгарылган гаепләү нәтиҗәсе (15473-нче тикшерү эше) укучыга да кызыклы булыр, дип, аны тәрҗемә итмичә генә урысча бирәбез: *«В 3-й отдел УНКВД по КК поступили сведения о том, что кулацкая ссылка, состоящая в своем большинстве из татар, высланных из Татреспублики, среди населения Удерейского района проводит контрреволюционную агитацию, направленную против Соввласти и проводимых ею мероприятий, распространяет разного рода провокационные вымыслы и клевету на политику ВКП(б). Произведенным по данному делу расследованием установлено, что в Удерейском районе существовала контрреволюционная националистическо-повстанческая организация, в состав который входили кулаки-спецпереселенцы татары и частью русские, высланные из ТАССР. Указанная выше контрреволюционная националистическая повстанческая организация, созданная по заданию Турецкой разведки – спецпереселенцем муллой... Халилом, широко развернула среди кулацкой ссылки из татар к-р работу: вела антисоветскую агитацию против проводимых мероприятий партии и правительства, против политики ВКП(б) и Соввласти, распространяла контрреволюционную клевету и разного рода антисоветские вымыслы на руководителей партии Советского государства, озлобляла население против коммунистов, призывал к террору над коммунистами и вооруженному восстанию в военное время, с целью свержения Соввласти».*

Красноярск крае УНКВД өчлеге Госман бабайны атарга хөкем итә. Бу вәхши карар 1938-нче елның 8-нче сентябрендә Енисейск шәһәрендә җиренә җиткерелә. Татарстаннан сөрелеп Мотыгино бистәсендә яшәгән якташлары – Е. Уткин, Ә. Шаһиев, С. Идрисовлар да (П-7925 җинаять эше) шул көндә атып үтерелгән. Шунда ук Удерейск районының башка бистәләреннән кулга алынган Шиһап Хәсәншин (1878, Чирмешән районы Урманасты Үтәмеш авылы), Михаил Пильщиков (1903, Әлмәт районы

Яңа Никольск авылы), Гаҗи Нәгыймов (1883, Азнакай районы Тымытык авылы), Бәдретдин Садретдинов (1884, Сарман районы Кәүҗияк авылы) һәм башкаларның җанын ерткычларча кыялар. «Башлыклары» укымышлы имам Хәлил Солтанбәковны (1879, Зәй районы Бигеш авылы) 1938-нче елның 22 ноябрендә Красноярск шәһәрендә атып үтерәләр. «Асар» китабының икенче томы буенча, әтисе ахун Солтанбәк бине Сагындык – Бигеш авылы имам мөхтәсибе. Хәлил хәзрәт Кукмара районы Ядегәр авылында яшәгән, 8 баласы булган, мулла һәм мөхтәсиб. 1929-нчы елда кулга алынып, 3 елга Балахна лагерена җибәрелгән. Тарихчы Булат Солтанбәков – шул нәселдән, дип ишеткәнебез бар. Атылганнар арасында чуваш, удмурт милләт халыклары дә бар. Барысы да 1956-нчы елда реабилитацияләнгән. Госманның улы Салих 1943-нчы елда сугышта хәбәрсез югала. Аның хатыны Минсорур апа, 1946-нчы елда, ике баласы Солтан белән Зөләйханы алып, Кармышка кайта. Солтан (1940-нчы елгы) Әшәлче поселогында яши. Хезмәт Кызыл Байрагы ордены белән бүләкләнгән хезмәт ветераны.

Кармышның иң дәрәҗәле кешеләрен, советка каршы баручылар, дип, мәгълүм 58-нче маддә нигезендә иген игүче Нурулла Әбделхәеровны (1874) 1937-нче елда кулга алып – 5 елга, Госман Миннегуловның улы, район хәзерләүләр комитеты вәкиле Исрафил Усмановны (1908) 1941-нче елда кулга алып, мөлкәтен конфискацияләп (баштан үлем җәзасы каралган була) – 8 елга, сугыш ветераны тракторчы Кәрам Исмәгыйлевне (1924) 1950-нче елда кулга алып 8 елга лагерьга җибәрелергә хөкем ителгәннәр. Соңыннан барысы да аклана. Әле сугыштан соң да, Кармыштан МТСка мәҗбүри барудан качкан яшьләрне өч-дүрт айга төрмәләргә утыртканнар. Мәсәлән, шундыйларның берсе – Габдулла Таҗиев.

Авылда кырчылык бригадиры булып эшләгән өч балалы Гөлем Нуретдиновның (1901-нче елгы) язмышы да фаҗигале. Ул да – Җәгъфәр нәселеннән. Талибетдин мулла, әтисенең бертуганы. Гөлем абзыйны 1941-нче елның апрелендә (республика ФСБ архивындагы тикшерү эше 2–16846) кулга алалар. Дин әһелләренә теләктәшлек күрсәткән, Себердә җәфа чигүче мулла гаиләләренә сохари, чабаталар тутырып посылкалар җибәргән, мулла малаен кунакка чакырган, мәчетне төзекләндерергә акча җыярга кирәк, халыкның икмәген талыйлар, ачлык була, дип хәбәрләр тараткан. Хәтта мәчет китапханәсен, метрикә дәфтәрләрен, төрле тарихи документларны үзендә яшереп саклаган икән. Имештер, ул болай дигән: «Кызыл гаскәриләр шәрә килеш кайталар, чөнки армиядә үк бөтен кием-салымнарын салдырып алып калалар. Күрәмсең, Финляндия белән сугышканда бөтен запаслары да беткән. Финляндия җиңсә дә, безгә барыбер. Совет власте тел белән генә сөйли, чынлыкта – бернәрсәсе дә юк.

Колхозчының бөтен икмәген тартып алалар». Колхоз җитәкчеләре җиде авылдаштан чеп-чи ялган кәгазь яздырып, беркемгә дә зыян салмаган кыр эшләре бригадирын төрмәгә утырта. Һәр авылдашның бер ялганы, аның бер ел гомерен кискән, җиде авылдаш әлеге – җиде ел гомердән мәхрүм иткән. Бу кешеләр соңыннан булса да вөҗдан газабы кичерделәрме, зинданда, һавасыз пычрак бүлмәдә ачлыктан, үпкәсе шешенүдән, авылдашларына рәнҗеп үлгән Гөлем абзый рухына дога кылып, Аллаһыдан гафу сорарга өлгерделәр микән? Ул кыйналуларга да карамастан түзгән, үзенә тагылган ялганны танымаган. Ватан сугышының икенче көнендә, 23 июньдә суд булып, аны бер гаепсезгә 7 елга хөкем итәләр. 1943-нче елда ТАССРда, 9-нчы колониядә вафат. 1989-нчы елда акланган. Оныгы Наил Гөлемов сөйләгәннәрдән: «Әле бүген дә олы кешеләр әйтә, элек резина алу өчен күксагыз чәчә торган булганнар. Бабам әйтә торган булган: «Берзаман резина белән дөнья тулыр, барыбыз да резина галошлар киярбез», – диеп. Әйе, ул заманда резина галошлар хыялда гына булган, ләкин киләчәкне күз алдына китерүче кешеләр халыкны рухландырып эшләтә белгәннәр. Бабайның җәмәгате Мингаян (1909) Мингалим кызы өч баланы берүзе тәрбияли».

Совет чорында дин эшләрен Җәгъфәр мулла нәселеннән төрле мәдрәсәләрдә укыган Мәсгуть Сәләхов (1883–1973) башкарды. Тәравих, гает, җомга намазларын аның өендә укыдылар. Ул зират тирәсен карап, төзекләндереп торды. Бу эштә Шәриза Сәлманов, Әгъзәметдин Ногмановлар бик күп булышалар иде. Мәсгуть бабайның этисе Сәләхетдин (1856) Җәләлетдинов. Җәләлетдиннең (1833) этисе Хәмидулла (1791) бине Җәгъфәр. Авылда Фәссахетдин Җәләев, Харрас Һидаятуллин, Кираметдин Нуретдинов, Ләбип Сәхапов, Шәйхелислам Габдрахманов, Әхмәтгата Минһаҗев, Минталип Шаһиев, Габдрәшит Габбасовлар һ.б. динне алып барды.

Бүген Кармыш мәчете Чирмешән районында иң биек манаралы, иң мәгърур мәчет. Урыны да бик отышлы, ул нәкъ авыл уртасында, биеклектә тора. 1993-нче елда нигезе салына. Иң күп ярдәм авыл халкыннан җыела. Ташкентта яшәгән Мәсгуть Җиһаншин, Төркиядә яшәүче авылдашы Әхмәд Кыяметдин балалары белән сөйләшеп, кардәшләренә ярдәмгә килә. Ата-анасы 1930-нчы елларда авылдан күчеп китәргә мәҗбүр булган. Әтисе – Түбән Кәминкә авылыннан Мәгъсүм Шәйхелислам улы, әнисе Мөзәянә – Кармышныкы, авылдан сөрелгән Кәшәфетдин Җәләев кызы. Мәчет төзелешенә иске акча белән 45 миллион сум бирә. 1997-нче елда ачылган бу мәчеткә әнисе Кәшәфетдин кызы Мөзәянә (1907–1946) исеме бирелде. Мәчеткә авылның мәгълүм беренче мулласы Җәгъфәр хәзрәт исеме бирелсә дә, бик дөрес булыр иде. Авылның бер урамына

аның исемен бирүне җыенда күтәреп чыгу да мөмкин эш. Гыйбадәтханәне төзүдә «Бугульмаремстрой» директоры Җәгъфәр мулла оныгы Әбелвафа улы Локман Вәлиев, Түбән Камадан Исмәгыйль Хафизов, Кармыштан Шәүкәт Гатин, Наил Гөлемов, Төркиядән Әхмәдгата Кыяметдин балалары (20 миллион) һ.б. үзләреннән зур өлеш кертләннәр. Хәзерге имамнары – Габдрәшит хәзрәт Габбасов.

Кармыш авылыннан Миңнегалим хаҗи Мәгъсүмов (1934–2013) Әлмәттәге «Аксу» мәчете мәэзине иде. Кәшиф Гатин, Әлмәттәге Урсала бистәсе мөселманнары мәхәлләсен оештырып, Урсала мәчетенә нигез салдырды. Кармыш авылының Саклык поселогыннан сугыш ветераны Газимҗан Шәрәпов (1921–2011) Урсалыда үз йортында ун елдан артык җомга намазлары укытты. Совет чорында оешкан Саклык (1928) авылында (ул инде таралып бетте) дин эшләрен Ситдыйк бабай Гыйниятуллин (1879–1966), Фәйруша Шәрәпов (1891–1960), Габдулла Галәүтдинов (Лотфуллин) (1909–1965) башкарды. Шул ук Саклыктан Камил Галәүтдинов – Әлмәттәге Тихоновка бистәсендә дини дәгъватчы. Илнар Малик улы Шәмгунов, Р.Фәхреддин исемендәге Әлмәт Ислам дине мәдрәсәсен уңышлы тәмамлап, Мисырда Әл-Әзһәр Ислам университетында укый.

Әдәбият

1. «Ватаным Татарстан» газетасы. 2 апрель, 2010 ел.
2. Корсаков Д.А. Сборник материалов по истории Казанского края в XVIII веке. Т. 2. Казань, 1908.
3. Татар халык риваятьләре һәм легендалары. Казан: «Раннур» нәшрияты, 2000.
4. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 273.
5. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 509.
6. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 894.
7. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 1076.
8. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 2258.
9. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 2598.
10. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 5568.
11. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6065.
12. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6430.
13. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 8980.
14. НА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 397.
15. НА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 600.
16. НА РТ. Ф. 81. Оп. 2. Д. 1094.
17. НА РТ. Ф. 204. Оп. 177. Д. 760.
18. НА РТ. Ф. 324. Оп. 740. Д. 348.

19. НА Ф. Р-2757. Оп. 3. Д. 46.
20. НА Ф.Р-2757. Оп. 5. Д. 8.
21. НА Ф.Р-2027. Оп. 16. Д. 5.
22. НА Ф.Р-2027. Оп. 16. Д. 5.
23. Башкортостан Республикасы архивы. Ф.И-295. Оп. 9. Д. 229.
24. Башкортостан Республикасы архивы. Ф.И-295. Оп. 9. Д. 231.
25. Башкортостан Республикасы архивы. Ф.И-295. Оп. 9. Д. 238.
26. ЦИА РБ. Ф.И-295. Оп. 2. Д. 5
27. ЦИА РБ. Ф.И-295, Оп. 6. Д. 855.
28. Архив УФСБ России по Красноярскому краю. Ф. 7. Т. 2. Л.Д. 121–126, 142, 178, 179.
29. Архив УФСБ России по Красноярскому краю. Ф. 7. Т. 3. Л.Д. 357, 372, 380, 381, 387, 389.

(Дәвамы бар)

Ркаил Зәйдулла

САХА УЧАГЫНЫҢ ҖЫЛЫСЫ

Балачактан ук миңа саха-якут иле әллә кайда җир читендә булып тоела иде. Исең китәр, Рәсәй, дошманнан саклана-саклана, шунда кадәр барып җиткән бит! Төрки дөньядан еракта үз асылын фидакярләрчә саклый белгән саха кардәшләр дә миңа әкияттәге серле халык сыман күз алдына килә иде. Гаҗәеп мавыктыргыч, фәлсәфи эчтәлекле, ерак бабаларының искиткеч батырлыгына дан җырлаган олонһолар (дастаннар) иҗат иткән, ят дингә мәҗбүри күчеп тә үз йолаларын, яшәү рәвешен күз карасыдай саклаган кавемгә ничек сокланмыйсың?!

1990 елның көзендә СССРның төрки халыкларыннан берәр шагыйрьне Ташкентка чакырдылар. Киләсе елга Алишир Нәваинең тууына 550 ел тулачак, шул бәйрәмгә багышлап, аның ун газәлен һәркем үз теленә тәрҗемә итәргә тиеш иде. Үзбәк язучыларының иҗат йорты Ташкент читендәге Дүрмән бистәсендә, без дә шунда килеп урнаштык. Төркиләрдән башка, әлбәттә, ул заман таләпләренә хас булганча, урыс, украин, белорус шагыйрьләре дә килгән иде. Нәваи бөек төрк шагыйре, шул заманда чагатай дип аталган телдә иҗат иткән. Хәзерге татар әдәби теленә шул иске чагатай теленең йогынтысы әле дә сакланганга, миңа аны үз телебезгә аудару әллә ни кыен булмады. Әмма якут шагыйре Семен Руфовка шактый интегергә туры килде. Чөнки саха теле гомум төрки телдән шактый ерак, аннары аларда безнең шигъриятне борын-борыннан тукландырып, тәэсир итеп торган Ислам диненең йогынтысы бөтенләй юк. Ә Семен агай, татар әйтмешли, «бет тунаган» кеше булып чыкты: газәлләрнең бөтен мәгънә төсмерләрен аңлап, шул борынгы заманның сулышын саха телендә укучысына китереп җиткермәкче. Нишләптер, шул максатына ирешер өчен мине сайлады. Шулчакта без аның белән бик якынаеп киттек – ул сорау бирә, мин җавап табарга тырышам. Үзем дә аңлап бетермәгәнне үзбәкнең чал шагыйрьләреннән ачыклыйм. Аларның татарга мөнәсәбәте аерым, алар мине бөек мәдәниятнең бер вәкиле итеп кабул итә; дәрәҗә үземә лаек түгел, хәтта үзбәкнең олы түрәләре җыелган зур мәҗлесләрдә иң беренчеләрдән булып миңа сүз бирәләр. Бәлки мин шунда халкымның әле кайчан гына нинди югарылыкта булганын беренче мәртәбә аңлаганмындыр. Үзбәк әкәләрнең кайсылары Тукайны сәгатьләр буе яттан сөйли ала иде.

Семен Руфов аркасында мин шул вакыттан ук саха халкының тарихы, әдәбияты белән кызыксына башладым. Ул мине күренекле археолог һәм этнограф А. Окладниковның борынгы якут тарихына багышланган хезмәтләре белән таныштырды. Аның бер китабы С. Руфов култамгасы

белән әле дә миндә саклана. Ексөкүләх (А. Кулаковский) һәм П. Ойунский иҗатлары белән дә мин шул вакытта кызыксына башладым.

Без мәктәптә укыганда кайсыдыр сыйныфның урыс әдәбияты дәреслегендә Россия Федерациясендә яшәгән гайре урыс халыклары әдәбиятыннан да кайбер үрнәкләр бар иде. Кайсын Кулиев, Рәсүл Гамзатов, Мостай Кәрим шигырьләре белән бергә анда күренекле якут шагыйре Семен Даниловның да бер-ике шигыре урнаштырылган. Берсе «Русский язык» дип атала иде бугай. Соң инде... Күп еллар үтәр дә, Даниловның туган авылында булырмын, андагы яңа Мәдәният йортында шагыйрьнең «Кар» дигән шигырен татар теленә үз тәрҗемәмдә укырмын, дип кем уйлаган?! Белмим, совет чорында саха язучылары белән элемтә булдымы икән, туксанынчы елларда булган бәйләнешләр дә шартлап өзелде, без кардәш халыкларның да хәл-әхвәленнән хәбәребез юк иде. Сахаларга килгәндә исә, алар белән араны соңгы елларда безнең яшьрәк буын язучыларыбыз җайлады. Бу табигый да – алар тизрәк кузгала, җиңел аралаша. Өстәвенә, Саха язучылар берлегендә рәис урынбасары булып аларның буындашы, булдыклы җитәкче, әйбәт шагыйрь Гаврил Андросов эшли икән. Ул, берлек рәисе Наталья Харлампиева кебек үк, саха әдәбиятын дөньяга таныту өчен тырыша, башка әдәбият вәкилләре белән хезмәттәшлек урнаштыруда да аның өлеше зур. Һәм менә Ленар Шәех, Рифат Сәлах, Рөстәм Галиуллин кебек шагыйрь-язучыларыбыз бер-бер артлы Саха республикасында булып кайтты. Чит җирләр күрү, төрле җирләрдән җыелган каләмдәшләр белән аралашу иҗат кешесенә бик зарур. Тәэсирләре шагыйрьләрнең шигырьләрендә чагылды, Рөстәм исә якутлар арасында яшәп, анда азатлык өчен көрәшкән баһадир, сахаларның милли каһарманы буларак тарихка кереп калган татар кешесе Гыйззәтулла Рәхмәтуллин турында «Боссообко» дигән бәян дә язды. Аны якутлар «Большойка» мәгънәсендә шулай атаганнар икән. Сахалар тиз арада аны үз телләренә тәрҗемә итеп, әдәби журналларында бастырып та чыгардылар.

Чыңгыз хан заманы, һуннар тормышы турында романнар авторы Н. Лугинов, Саха республикасының халык шагыйре, Саха Язучылар берлеге рәисе Н. Харлампиева кебек күренекле әдипләр дә соңгы елларда безнең әдәби бәйрәмнәрдә катнашты.

Шушы аралашуның нәтиҗәсе буларак, саха кардәшләребез бераздан үз телләрендә хәзерге татар шагыйрьләренең шигырьләреннән тупланган җыентык нәшер итте. Аны нәни генә антология дип тә атарлык. Шигырьләрне тәрҗемә итәргә өлкән буыннан алып яшьләргә кадәр танылган шагыйрьләр җәлеп ителгән.

Газинур Морат белән икебез саха кардәшләр тарафыннан «Олы кар бәрәкәте» («Благодать большого снега») дигән шигърият фестиваленә

чакырылгач, без, әлбәттә, анда булып кайткан яшьләрнең безгә юллама бирүен аңладык. Рәхмәт аларга да, хуҗаларга да! Яшьләр салган сукмактан да атлавы рәхәт. Саха кебек олы кар дөньясында сукмакларның әһәмияте исә тагын да зур.

Безне иң беренче нәүбәттә Саха республикасы җитәкчеләренең үз әдәбиятларына яхшы мөнәсәбәте, кайгыртучанлыгы сокландырды. Төрле яклардан килгән шагыйрьләрне беренче көнне үк республика башлыгы үзе кабул итте. Мәдәният министры әлеге очрашуларда бездән аерылмады. Төрле очрашуларда аның очкынланып китеп саха телендә яттан шигырьләр укуын ничек онытасың?! Без шаккаттык, тик саха язучыларына бу хәл гадәти иде, ахрысы. Түрәләргә мөкиббән китү юк монда. «Элеккесе әйбәтрәк иде», – дип кайсыдыр сукранып та алды.

Мәктәпләргә таралдык. Милли телләргә каршы һөҗүмнең кыравы аларга да тигән, билгеле. Әмма Казан белән чагыштырганда кечкенә генә Якутскида бишме-алтымы милли гимназия эшли, барлык фәннәрне дә сахача укыйлар. Мин барган гимназиянең уку-укыту эшләре мөдире булып, республикада танылган шагыйрь Рөстәм Канженкин эшли иде. Яше утыздан әле генә ашкан, көче ташып тора. Укучыларның бер-бер артлы чыгып үз шигырьләрен укуында Рөстәмнең (сахалар да бу исемне кушалар икән!) өлеше, һичшиксез, зур.

Мәктәптәге бер зал нәкъ якутларның элеккеге тирмәсен хәтерләтә, анда этнографик әсбаплар; гөмбәзе каядыр өскә, җиде кат күккә ашкына, керүгә үк Саха иленең тарихи һавасы сине урап ала. Сахалар үзләренең тарихларына шулкадәр игътибарлы, мөкиббән, сакчыл; алар өчен ул үткәннәр генә түгел, бүгенге чынбарлык та. Менә кинәт дөмбәренә сугып озын чәчле кам безне алышка чакырыр сыман. Шигъри алышка инде, әлбәттә! Бераздан без аның камлавын ишеттек тә. Тамак төбе белән җырлауны да тыңладык. Саха шигъриятен чын-чынлап тәмен тойыйм, дисәң, сахаларның ватанын – кар дөньясын, кодрәтле Лена елгасын, иксез-чиксез тундраны, боланнар көтүен, төньяк котыпны күрергә кирәк. Шулчагында гына әлеге шигъриятнең якалары чишүле иркенлеген, кар сагышын, ярларны тутырып аккан гайрәтен аңлап буладыр.

Саха шигърияте самими, ихлас, монда артык бизәкләү, купшылык юк. Төньяк табигатенең кырыслыгы да хас аңа. Лирика эпик вакыйгалар белән үрелеп бара. Болар барысы да халык авыз иҗатыннан, үлемсез олонһолардан килә. Әлбәттә, саха шагыйрьләре дөнья әдәбиятының казанышларын да яратып куллана, ләкин ул казанышлар, сурәтләү чаралары, эверелеш кичереп, карларга төренеп, нәкъ сахача яңгырый башлый.

Тамырлар нык. Кырыс җирдә үскән каен монда артык зифа булмаска да мөмкин, ләкин тамырының һәр тармагы газиз туфрагына шундый

береккән, суырып кара! Билгә каганнар, Күлтәгиннәр, Чыңгызлар, бүгенге саха яшәешенең тәңреләре булып, янәшәдә яши, тормышның һәр өлкәсенә тәэсир итә. Алар ничек шигырьгә күчми калсын? Бигрәк тә яңа буынның иҗатында алар өскә чыга – милли горурлыкны тарихи мифларсыз уятып булмый, күрәсең.

Әлбәттә, саха да шәһәр тормышына күчкәч, берничә буыннан соң үзгәрә, күбесе башка мәдәният ятьмәсенә эләгә. Ничә гасырлар дәвамында аларны балык белән туендырган ятьмә түгел бу. Анда күңелне алдый торган башка ризыклар. Тозаклар да гомер-гомергә урман җәнлекләренә куелган капкын-фәлән түгел, бөтенләй башка тозак. Ләкин табигать үз баласының асылын саклап калырга теләп тартыша, карыша...

Басым зур, глобаль дөнья капшавычлары монда да корбан кармалый. «Без һәрвакыт сезгә карыйбыз, – диде түрәләрнең берсе, – татарлар югары мөнбәрдән үз сүзен әйтсә, без сезне сүз белән дә, эш белән дә һәрвакыт хупларга әзер. Аркадаш халыклар без!»[1] Әйе, сахада аркага пычак кадау гадәте юк. Тыл өчен борчылмаска була. Түрәнең сүзе хак: милли мәгарифне, милли мәдәниятне кысуга каршы Татарстан үз сүзен әйткәндә, безнең күрше тугандаш халыклар авыз йомып торганда, саха-якутлар һәрвакыт безнең белән бер сүздә булды.

Семен Даниловның туган авылыннан кузгалганда, караңгы төшкән иде инде. Чибәр саха кызлары милли киемнәрдә безне озатып калды. Кул болгыйлар, җырлыйлар. Үзәкләрне өзәрлек моң, безнең төрки күңелне назлый торган сүз агышы. Әйтелеше үзгә, әмма якын ул, яхшылап колак салсаң, аңлашыла да сыман. Хәер, аны аңлар өчен төрки телләрнең чагыштырма грамматикасын белү кирәк түгел, болай да аңлашыла – туганлык турында бу җыр, кардәшлек турында...

Еракта каралып урман күренде дә акрын гына офыкка кереп югалды. Ботакларына чүпрәк тасмалар бәйләнгән ялгыз агач, изгелеген сакларга теләпме, әллә аерылу сагышыннанмы, юл читендә моңсуланып йөзен каплады. Кичке караңгыда да аклыгын җуймаган кырда бер учак кабынды. Нәни генә учак югыйсә, ә үзе шушы караңгыда җир белән күкне тоташтырып тора.

Өмет бар әле, утыбыз сүнмәгән...

Автобуста сахача шигырьләр яңгырый. Без аларны күңелебезгә салып, Казанга алып кайтачакбыз. Саха учагының җылысы, ылыс исе, төньяк елгасының сулышы аларда.

[1] Кайбер галимнәрнең фаразлаулары буенча, борынгы саха-якутларның бабалары татарлар белән туган булганнар (Редакция искәрмәсе).

И.Г. Закирова

ӘСТЕРХАН КӨНДӘЛЕГЕ

Әстерханда минем булганын юк иде. Шулай да мин бу шәһәр турында үземне белә башлаганнан бирле ишетеп үстем. Дәү әтинең атасы Закир бабай Идел буенча Әстерханга товар–Кама Тамагының алма бакчаларында, үз бакчаларында үскән алма китергән. Икенчесе, дәү әниемнең атасы Гыйлметдин бабай, үзенең кибетләренә биредән кипкән балык, прессланган йөзем кебек товар алып кайткан. Димәк, Әстерхан белән аралар, ерак булуга карамастан, якын булган.

Бала чакта дәү әнием белән дәү әтием сөйләгән Әстерхан, аны бездә «Әчтерхан» диләр, миңа бөтен җирендә әчтерхан чикләвеге үсә торган урын булып тоела иде. Бөтен җирендә булмаса да, үсә икән биредә әчтерхан чикләвеге. Иң затлы бәйрәм ризыгы–пәхләвә да шул чикләвекне мул итеп салып әзерләнә.

Әстерхан белән бәйле икенче балачак хатирәсе–ул җәй көне Әчтерханнан кунаклар кайту. Алар кемгә генә кайтсалар да, бөтен авылның кунакларына әйләнәләр, өйдән өйгә чәйгә алыналар. Кич утырып Әстерхандагы тормышны, андагы бакчаларны сөйлиләр. Бер ел эчендә булган яңалыкларны барлыйлар. Кем килгән, кем киткәнне барлаудан башлана ул кич утырулар. Аннан сүз яңа өйләнешүчеләргә күчәләр. Кем йорт салган, кем башка чыккан? Аннан ничә бәти туганына, көтү чиратының бәясенә вакыт җитә. Шулай итеп, берьеллык Әстерхан тормышына да, авыл тормышына да күзәтү ясала. Берәр ай кунак булган Әстерхан кунаклары бер ел буе хат язышып, җәйгә кадәр көннәрне санап, сагынып яшәр өчен китеп бара.

Татар халкының бер үзенчәлеге бар. Ул кайда гына яшәсә дә, тупланып, фәндә кабул ителгәнчә әйтсәк, компактлы булып яши. Әстерхан өлкәсендә дә татарлар компактлы булып, Приволжск һәм Нариманов районнарында урнашкан авылларда яшиләр. Октябрь революциясенә кадәр татарлар Әстерхан шәһәренең Тияк дигән урынында көн күргән. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының чираттагы экспедициясе, биредә яшәүче милләттәшләребезнең милли-мәдәни мирасын барлау һәм өйрәнү максаты белән, Әстерханга юл тотты.

«Әстерхан татарларының мәдәниятен үстерү һәм саклау ассоциациясе» җитәкчесе Ильмира Үтәлиева ярдәме белән алдан ук маршрут билгеләнгән иде. Ул халыкның йола иҗатын, фольклорын яхшы белгән, һәрьяктан мәгълүматлы информантларны безнең белән очрашуга барлап куйган.

Әстерханны, бу шәһәрдәге тарихи урыннарны яхшы белгән Наилә ханым Патеева күрсәтте. Лаеклы ялга чыкканчы нейрохирург булып эшләгән Наилә ханым Әстерхан татарларының тарихын өйрәнә, рухи мәдәниятен барлый, атаклы шәхесләр, тарихи урыннар турында мәгълүмат туплый. Наилә ханым Әстерхан шәһәренең татар халкы белән бәйле тарихи биналарын, татарлар яшәгән Тиякне, шәһәрнең күп санлы мәчетләрен күрсәтте, аларның һәрберсе белән бәйле тарихларны бәян итте.

Әстерханда татар халкының мәшһүр шәхесләре белән бәйле биналар да шактый икән. Мәсәлән, Сәгыйть Рәмиев чакыруы буенча 1911 елның язында Әстерханга Габдулла Тукай килә. Шагыйрьнең төп максаты үпкәләрен дәвалау булса да, ул Әстерхан татарларының рухи дөньясыннан читтә кала алмый. Тукай әдипләр һәм журналистлар, үзенең иҗатын, татар шигъриятен сөючеләр белән аралаша. Мәсәлән, Тияк бистәсендә Габдулла Тукай иҗатына багышланган кичә оештырыла. Шул чорның танылган табибы һәм җәмәгать эшлеклесе Нариман Нариманов белән очраша, табиб бөек шагыйрьгә кымыз белән дәваланырга киңәш бирә.

Информантлар сөйләве буенча, Г. Тукай шушы йортта тукталган булган

Әстерханда Г. Тукай башта «Люкс» кунакханәсендә туктала, соңрак үзенең дусты Сәгыйть Рәмиевтә кунак була, биредә чакта кымыз эчеп дәвалану өчен Калмык базары дигән авылда яши. Габдулла Тукай Әстерханда 29 апрельдән 6 июньгә кадәр була. Әстерхандагы дуслары аңа

кымызның файдасы булуын, шагыйрьнең яхшы якка үзгәрүен, тазарып китүен әйтәләр.

Сәгыйть Рәмиев Әстерханга 1910 елда килә, ул биредә «Идел» дигән газета редакциясенә эшкә чакырыла, соңрак башка нәшриятка күчә.

Наилә ханым әйтүенчә, Габдулла Тукай яшәгән йорт Татар-базардан ерак түгел урнашкан. Ике катлы кечкенә генә бу йорт хәзерге вакытта ярым җимерек хәлдә, шулай да анда берничә гаилә яши. Әлбәттә, бу хәлендә булган бинага «монда Г.Тукай тукталган» дигән язу элү мөмкин түгел.

Әстерханда татар халкының атаклы шагыйре Һади Такташ да булган. Тияк бистәсе халкы шунда урнашкан Шәрык клубында Һади Такташны сәхнәдән төшермичә шигырь тыңлаган, Такташ төн буе шигырь укыган.

Шушы кешеләрнең эзен саклаган, төннәр буе шигырь тыңлаган халык яшәгән Тияк бистәсе хәзерге вакытта татар бистәсе булудан туктаган, ул ярым җимерек, ярым ташландык хәлдә. Кайчандыр аның Әстерханның кайнап торган татар мәдәнияте үзәге булганлыгына ышануы да кыен. Ара-тирә очраган матур, төзек йортлар гына, биредә әле дә татар гаиләләре яшәвен искәртеп тора.

Тиякнең атаклы Яшел мәчете дә хәрабәләр хәлендә. Аның нинди булганын диварына эленгән рәсем генә искәртә.

Татар халкы кайда гына яшәвенә карамастан, матур, мул тормышта яшәргә омтыла. Әстерхан өлкәсендә дә татар авылларында халык бай һәм матур яши. Әлбәттә, бу – хезмәт сөю, зур тырышлык нәтиҗәсе. Йорт яны бакчасында помидор, тәмләткеч үләннәр үстерәләр. Помидорны рассадаларга чәчү көздән үк башлана. Аларны теплицаларга күчерәләр. Икенче өлешен соңрак чәчеп, ул үсентеләрне ачык җиргә утырталар. Һәр көн сугару, чүп утау, бутау – помидор өлгереп базарга чыкканчы күп хезмәт сорый. Помидорны биредә «мадур» диләр. Помидор үстерүнең девизы да бар – «Акша-бакша, товар-базар», диләр авыр хезмәтнең нәтиҗәсе турында. Ягъни, акча-бакча. «Ч» авазы күп сүзләрдә «ш» авазы белән алыштырыла.

Татар халкының хезмәт сөючәнлеге, тырышлыгы нәтиҗәсе буларак, Совет дәверендә күп кенә татарлар яшәгән колхозлар «миллионер колхоз» булган. Аларның шаулап торган чагы хәзер саргайган фоторәсемнәрдә генә сакланган.

Йорт яны бакчаларында шәфталу, өрек, әстерхан чикләвеге агачлары үсә. Аларны үстерү шактый хезмәт сорый. Салкынга түзмиләр, шуңа күрә һәр агачны кышка киендереп, камыш белән төреп бәйләп калдыралар икән. Иң әрсез агачлар – тут агачлары. Алар бөтен җирдә үсә. Сары яки кара төстәге җимешләре коелып утыра. Ишегалларында тут агачы

күләгәсенә сәкеләр куеп, ял итү урыннары булдырылган. Виноград та бөтен кешенең бакчасында үстерелә.

Авылларда йортлар зур, төрле төсләргә буялган, йорт кыйгачларына пар карлыгач бизәкләр төшерелгән. Ике катлы йортлар да еш очрый. Беренче каты җиргә иңдереп салынган. Бу эссе җәйләрдә эсседән котылу өчен шулай эшләнә икән. Ара-тирә камыштан үреп, өстән балчык белән сылап ясалган өйләр – мазанкалар да сакланган. Тормыш авыр чакта шул рәвешле йорт салырга ирешү күпләргә үз почмагын булдыру мөмкинлеге биргән. Аларны хәзер дә, җәйге өй буларак ясыйлар икән. Яшәешнең бу күренеше дә – камыштан өй-мазанкалар салу җырларда чагылган:

«Өйләр салдым камыштан,
Башым салдым сагыштан.
Моңлы туган, дип белмәгез,
Моңлы булдым язмыштан».

Камыш бөтен җирдә үсә. Кеше белән камыш арасында өзлексез көрәш бара. Бераз гына каралмый торса, бакчаларны камыш басып ала. Бер үсә башласа, аннан котылу җиңел түгел.

Халык кунакчыл, юмарт, ачык йөзле. Әстерхан татарларының кунакчыллыгы һәм алар әзерләгән ашлар турында аерым китап язарга мөмкиндер. Милли кухня камыр ризыкларына бай. Нугай бәлеш, пәхләвә, бадәмгөл, шикәргөл, катланчык, катланчык пәрәмәч, күз бүрәк, лаксалба, бавырсак һәрбер бәйрәм өстәленә куела. Һәрбер бәйрәмгә пылау әзерләнә. Пылау пешергәндә казан төбенә башта кабак тезәләр. Бу ризык шуның белән, без белгән пылаудан аерыла.

Экспедиция вакытында Әстерхан татарларының фольклорына караган бай материал тупланды. Шунысы күзгә ташлана: татар халкы кайда гына яшәсә дә, бер үк җырларны җырлый, сөйләмен бер үк мәкаль-әйтемнәр белән бизи, бер үк бәйрәмнәрдә күңел ача.

Кыска җырлар турында аерып әйтмичә булмый. Экспедиция вакытында 500гә якын кыска җыр тексты язып алынды. Дүрт юлдан торган һәм иң кечкенә күләмле жанрларга кертелә торган бу әсәрләрнең гаять зур миссиясе бар. Алар безнең кайда яшәвебезгә карамастан, бер халык булуыбызны исбатлап торалар. Бу кадерле мирас әби-бабайдан, ата-анадан балага күчә бара. Халык, тормышының иң әһәмиятле борылышларында, бәйрәмнәрендә туган телендә җырлый. Шул рәвешле үзенең тамырлары белән, туганнары белән бәйләнешне ныгыта. Шушы җырлар аша халык киләчәгенең бәхетле булуына тәэсир итәргә омтыла. Әби-бабалар җырлаган җырларны җырлау кешегә буыннар бәйләнешен тоярга да ярдәм итә. Алар аша еракта калган әби-бабаларыбызның

рухын тоябыз. Кеше телдән әйтеп бирә алмаган хисләрен җыр белән белдерә. Әстерхан өлкәсендә үткән экспедиция вакытында хат җырлары һәм истәлек дәфтәрләре җырлары да язып алынды. Җырларның кайберләрен «минем әниемнең җыры», «минем әбием шушы җырны гел җырлый иде», дип җырлап күрсәттеләр. Бу текстлар Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фольклор фондында саклана. «Сак-Сок» бәетенең вариантларын, халыкка яхшы таныш мөнәҗәтләрне, башка бәетләрне дә бу мәкаләгә кертмичә, Әстерханда яшәүче татарларның тарихи риваятьләренә, легендаларга, үзенчәлекле фольклорына, йолаларына тукталып, сезне алар белән таныштырып китәргә телибез.

Идел Буе (Приволжский) районы 12.06.2013

Киләче авылы

Экспедиция эшчәнлеген Идел буе (Приволжский) районында урнашкан Киләче авылында башлады. Киләче авылында 900 хуҗалык, 16 милләткә караган 4000гә якын кеше яши. Авыл тарихы Екатерина II заманында башлана. Халык телендә сакланган истәлекләр буенча, авылга нигез салучылар Казачий бугор ягындагы Мошаик авылыннан күчеп килгән. Риваятьләр авылга нигез салынуны түбәндәгечә бәян итәләр: Әстерхан морзасы Абыз-морза Ямгурчеев Екатерина II, ягъни әби патша вакытында Бөтенроссия дворяннары утырышына делегат итеп җибәрелә. Кире Мошаикка кайткач, крестьяннар нәрсә алып кайтуын сорыйлар. Ирекме яки коллыкмы? Абыз-Морза: «Императрица Екатерина II сезнең барыгызны да миңа крепостнойлар итеп бирде»,–ди. Бу сүзләрне ишеткән крестьяннар Абыз-Морзаны тотып алып Байган ильмененә батыралар. Шуннан соң җәзадан куркып күчеп китәләр һәм хәзерге Киләче авылына килеп нигез салалар.

Киләче авылында беренче информантыбыз ***Ядгирова Римма Хәмит кызы*** (1939 елгы), хәзерге вакытта лаеклы ялда. Римма апа җырларга ярата. Элек авылда «Яшьлек» дигән халык ансамбле булган. Ул шушы ансамбльдә җырлаган. Татар халык җырларын да, татар композиторларының популяр җырларын да яратып башкара. Римма апа безгә дә «Үтте дә китте яшьлегем», «Олы юлның тузаны» һәм башка җырларны башкарды. Римма ападан шактый гына риваятьләр, сөйләкләр, мифологик затлар турында хикәятләр, йолалар турында материал, кыска җырлар язып алдык.

Киләче авылы. *Баллы буена бер кеше килеп урнашкан да, халыкны «Киләче, киләче», дип, ягъни «килегез әле», дип Баллы буена чакырган. Шуннан авылны Киләче дип атаганннар.*

***Баллы елгасына** мал төягән баржалар күп килгән. Бер бал төяп килгән баржа крушениегә эләгеп, бал суга тарала. Шуннан бу елга суы баллы булып, елганы да Баллы дип атый башлыйлар. Баллыны ахырда Балду, аннары Балды дип атый башлыйлар.*

Элек авылга Баллы елгасы буйлап иртә-кич пароход килә иде, автобус урынына. Элек күпер юк иде.

***Су анасы** су килгән, су кайткан вакытта күренә. Төнлә чәчен озын итеп чыгарып, чәчен тарарга утыра. Балаларга: «Барма, Су анасы алыр», – диләр. Су анасы өйлә вакытында, акшам вакытында чәчен тарый, диләр.*

*Яңа өй салып күченгәндә үзең белән **өй иясен** дә чакырырга кирәк. «Әйдә-әйдә безнең белән бергә бар», – диләр, өй иясенә яңа өйгә күченгән вакытта. Төп йорттан башка чыкканда өй иясенең баласын чакырасы.*

***Әүлиялар** күп. Алар – Аллаһның әмере белән килгән кешеләр. Алар күзгә күренми торган кешеләр.*

*Совет заманында **бәйрәмнәр** бик күңелле уза иде. Машиналарга төялеп йөри идек. Иң зур бәйрәмнәр 9 май – Җиңү бәйрәме һәм 7 ноябрь – Октябрь бәйрәме. Октябрь бәйрәмендә халык мәйданга чыга, төрле уеннар уйный, ярышларда катнаша. Бу бәйрәмне мәйдан дип атыйлар.*

***Кайтым** булган әниләрнең яшь вакытында. Әниләр-каенаналар далага чыкканнар. Мал суеп, су-елга буенда бөек казаннарда пешергәннәр. Бөтен кешене сыйлаганнар. Ул – яңгыр булмаса, корт басса, сәдака бирү, кешеләрне, ятимнәрне сөендерү, илдән дога алу йоласы. Ул бәйрәмнәрне **Кайтым** дип әйтәләр. Ураза беткәч тә, корбаннан соң да уздырыла. Чәчү беткәннән соң да, «кайтым итик, сәдака бирик», дип сөйләшәләр.*

*Элекке аулак өйләрне безнең заманда **вечер** дип атыйлар иде. Егетләр армиягә киткәндә, авылга берәр кунак кыз яки егет килсә, вечер уйный идек.*

Кайвакыт авыл халкы, берәр сүзгә оста, мәгълүматлы әби яки бабайның күптән түгел генә вафат булуын искә төшереп: «менә ул исән булса!», – дип уфтанып куя. Киләче авылында шундый Зөлхәбирә әби булган, ул гомере буе халык иҗатына битараф булмаган, кешедән ишеткән һәм үзе башкарган җырларны, бәет-мөнәҗәтләрне дәфтәренә теркәп барган. Зөлхәбирә әби үзе дә бәетләр, шигырьләр иҗат иткән. Зөлхәбирә әбинең дәфтәрендә «Сак-Сок» бәетенең бер варианты да теркәлгән. «Сак-Сок» бәете – татар халкының иң мәгълүм бәете, халык, кайда гына яшәсә дә, аны яхшы белә. Ул безнең яшәү урыны кайда гына булуга карамастан, бер халык булуыбызны исбатлап тора. Икенче яктан, әлеге бәет татар халкы өчен символик мәгънәгә дә ия. Эш эзләп, чукындырылудан качып,

ачлыктан качып туган җирләрен калдырып дөнья буйлап таралган халык озак еллар туган җирен, туганнарын сагынып яшәгән. Бу сагыну буыннан-буынга күчеп, татарда аны аңлаткан сүз дә туган, «җирсү», диләр аны. Сак-Сок кебек язмыш тарафыннан аерылган, бүлгәләнгән, әмма бер булуын онытмаган, җанында җирсүен йөрткән халыкның бәете, аның рухи халәтенә аваздаш бәет ул «Сак-Сок».

Без ***Абдуллаева Зөлхәбирә Әүбәкер кызының*** (1929–2012) дәфтәреннән шактый гына материаллар күчереп алдык.

Фәрештәләр турында. *Җәбраил – Алламның әмер вә тыюларын пәйгамбәрләргә китерә торган фәрештә. Аллаһ белән пәйгамбәр арасындагы илче. Микаил – табигать эшләре белән җитәкчелек итә итә торган фәрештә. Яңгыр, җил, һәм табигатьтәге ризык эшләре белән җитәкчелек итә торган вазифалы фәрештә.*

Зөлхәбирә әбинең дәфтәрендә күп кенә мөнәҗәтләр, бәетләр теркәлгән. Бу дәфтәрдә «Егет бәете» дигән текст та бар. Без аны экспедиция вакытында тагын берничә тапкыр «Гомәр бәете» исеме белән язып алдык.

Киләче авылында урнашкан рус совет шагыйре Михаил Кузьмич Луконин музее белән (1948 елгы, «Яшьлек» ансамбле баянчысы) таныштык. Киләче авылына шагыйрь Муса Җәлилнең килүе турындагы истәлекләр искә төшерелде.

Муса Җәлил турында. *1933 елда Киләче авылына «Ялкын» журналы редакторы Шакир Мөслимович Фәтхуллин белән атаклы шагыйрь Муса Җәлил килә. Ул вакытта колхоз рәисе Ибраһим Мәхмүдов була. Мәхмүдовлар өендә шагыйрь йоклаган кровать озак еллар шул урында тора. Хуҗалар анда бер кешене дә утыртмый.*

Муса Җәлил авылда 11 көн яши, Киләче халкына уңыш җыярга булыша. Шагыйрь «Җиһан» поэмасын Киләче авылында булганнан соң яза. Поэмада Киләче авылының уңыш җыйган вакыты тасвирлана.

Муса Җәлил Киләчедә булып киткәннән соң, авылда алган тәэсирләр «Күк юрга», «Колхозчы кыз», «Балыкчы кыз җыры» һәм башка әсәрләрендә чагылыш таба.

Алтын кабак. *Көзен Октябрь бәйрәмендә мәйданда төрле уеннар оештырыла иде. Ирләр «Алтын кабак» атышалар. Баганага ат кылына тәңкә асыла. Шул тәңкәгә аталар. Элек ул алтын тәңкә булган. Мин ул бәйрәмнең баштагы исеме «Алтынга бак» булырга тиеш, дип уйлыйм.*

Әхмәтова Люция Әбдрәшит кызы *(1960 елгы), җирле үзидарә башлыгы, авыл тарихына һәм фольклорга караган кызыклы материаллар белән уртаклашты:*

Киләче авылы Баллы, яки Болды суы *буенда урнашкан. Киләче авылы янында Каспий диңгезенә бара торган бал тутырган мичкәләр төягән*

баржа баткан. Авылда күчмәләр яшәгән. Узган ел авылга 225 ел булды (2012дә). Бирегә беренче күчеп килүчеләр Казачий Бугор авылыннан була.

Бал түягән мичкәләр батканны күрүчеләр, башкаларны «монда килегез, килегез», «киләче», дип чакырганнар.

Киләче авылы өч авылдан торган – Аргы, Бирге, Бөгәҗел, ягъни Урта авыл. Авылда 3 мәчет була.

***Әүлиялар**. Безнең Бабай түбә дигән җиребез бар. Авыл түбәсендә дүрт әүлия җирләнгән – Нургали ата, Гайшә хан, Фатима әүлия. Берсенең исемен белмим. Алар өстендә өй кебек эшләнгән. Өстенә унбер ак байрак куелган. Ул зиратның уртасында урнашкан. Аларны Нәсимә апа ел саен яңартып тора. Гайшә хан, Фатима әүлия – караучы яки дәвалаучы әүлиялар булган.*

***Су анасы**. Су килгәндә һәм су киткәндә су анасы кеше ала. Су туктаганда гына су керегә ярый.*

10 августтан соң су коеныргa ярамый. Илья суга сиеп китә. Су гөлләнә. Бака юрган ябына. 10 августтан соң судан төрле чирләр ияртергә мөмкин.

Җәмәл авылында 600 тирәсе хуҗалык бар. Авыл исеменең килеп чыгуын гарәп теленнән кергән, авыл халкы дөя дигән сүздән дип тә, гүзәл, матур дигән сүздән дип тә аңлата. Авыл халкының сөйләме әдәби телгә якын. Урта диалект үзенчәлекләре сизелә. Күпчелек халкы 1920-нче елгы ачлыктан качып, Казан ягыннан күчеп килгәннәрдән. Халык сөйләгән истәлекләргә караганда, авылга Кавказ якларыннан да, монгол халыклары да күчеп килгән. Төрле халыклар кушылган. Җирле үзидарә башлыгы Рамазан Мөхәрәмов – милли рухлы кеше, ул авылда гына түгел, район, өлкә масштабында үткәрелгән милли чараларда да башлап йөрүчеләрнең берсе.

Җырчы ***Идиятуллина Румия Усман кызы*** да Җәмәл авылында яши, аның концертлары еш була. Ул халык җырларын башкара, әнисеннән өйрәнгән бәет-мөнәҗәтләрне әйбәт белә. Әтисенең әкиятләр күп белүен, балаларга әкиятләр сөйләвен әйтте. Румия Усман кызы кыска җырлар да, сюжетлы җырлар да, бәетләр дә яздырды. «Картка бирелгән кыз бәете» – татар халкында шактый мәгълүм бәетләр рәтеннән.

Картка бирелгән кыз бәете

Татар аулында урам гизгәндә
Очырадым татар туена.
Туй туйлаганда,кыз елаганда
Утырдым да калдым бер уйга.
Ишек ачылды, халык тын калды.
Никахка муллалар керделәр.

Аңладым шунда кызның елавын–
Бичараны картка бирәләр.
Әнкәсенә әйтә шушы кыз бала:
«Нигә мине картка бирәсез?
Мин–бичараны, яшь кыз баланы
Карт бабайга әрәм итәсез».
«Шуңа бирәмен, кыз балакаем,
Акчасы күп ул карт бабайның.
Акчасын санап, сакалын тарап,
Бабай белән гомер итәрсең.
Яхшы атларда, ефәк фаэтонда
Бабай белән кодрып йөрерсең».
«Бармыйм, әнкәем, бармыйм, бәгырем,
Барасым килмидер бабайга.
Әйдә, бир мине, газиз әнкәем,
Теләнеп йөрегән малайга».
Кызның янына җиңгәсе керә:
«Тукта бер сүз әйтәем.
Син–бичараны, яшь кыз баланы
Сөйгәненә алып китәем.
Тиз-тиз киенеп, тизрәк җыенып,
Әйберләрен төенгә бәйләп,
Эзләмә юкка, калсын карт бабай,
Шул аңарга минем бүләгем».
Кызны алырга карт бабай килә,
Кыз урынында, эзләмә юкка.
«Ах, сез аларны, качып киткәннәр.
Акча бирүем чыкты юкка.
Алтын шикелле малларымны мин
Барысын да сатып бетердем.
Көмеш шикелле сакалымны мин
Барысын да йолкып бетердем».

Гомәрова Мәйсәрә Хәким кызының (1936 елгы) җиде буыны да шушы авылдан. Ул үзе–күп талантларга ия кеше. Шигырьләр дә яза, ата-бабалардан калган мәдәни һәм рухи мирасны барлап, өендә этнография музее булдырган. Мәйсәрә апа үзенең йорт-музее белән таныштырган арада фольклор буенча да шактый гына материал яздырып өлгерде.

Җыен агасы. *Туй булсынмы, аулак өйдәме, алып баручы була, тамада кебек, тамаданы башкача да әйтәләр иде. «Җыен агасы», диләр. Күңел ачканда «Җыен агасына дүрт кыз», дип әйтәләр. Җыен агасы чыгып*

уртага баса. Ул яулыклар әзерләп килә. Дүрт кызга икешәр яулык бирә. Дүрт кыз чыгып уртага дүрт яктан баса. Җыен агасы бии. Аның бии торган үзенең көе була. Бөтен кеше бер көйгә биеми. Уйнаучы белә кемнең нинди көйгә биегәнен. Ул шул көйне уйный. Дүрт кыз шул көйгә такмак әйтәләр. Такмак әйтеп, чәпәнәй кагып торалар. Кул чабуны бездә «чәпәнәй кагу», диләр.

«Ике кул яулыгыңа,
Башыңның саулыгына», – дип берсе әйтә.
Икенчесе әйтә:
«Бас идәннең уртасына,
Дошманнан куркасыңмы?»

Шулай җыен агасына көч бирәләр. Ул аның саен дәртләнеп бии. Менә шундый такмаклар да бар:

«Әйлән, түгәрәк,
Син булырсың күбәләк.
Кульяулыгың читенә,
Гөлләр үссен битенә».

Туйда һәр кешенең якын кешесе була. Шул җыен агасы була инде. Дүрт кыз җыен агасы белән уртада бии. Аннары ул кызлар кулларындагы яулыкларны биреп башкаларны уртага чакыралар. Биергә чакырганнан соң, ике яулык бирәләр. Чакырылмаган кеше үзлегеннән чыгып биеми. Уртада һәрвакыт биш кеше була.

Колакау авылында информантларыбыз ***Шамгунова Ажмангул Садыйк кызы*** (1930 елгы), ***Гобәйдуллина Гөлсинә Гаяз кызы*** (1954 елгы) һәм ***Шабанова Гөлмира Әдһәм кызы*** (1968 елгы) йола фольклоры, туй йолалары турында мәгълүмат бирде.

Кызны ярәшәләр. *Киләләр яучылар. Мәсәлән, әнисе, ике сестрасы. Китерәләр бүләк: конфет, шоколад бер подноста. Материаллар – әнисенә, әтисенә – күлмәк, кызга – алтын йөзек. Шуннан ярәшәләр, бу ярәшү була.*

Әбиләр туе. *Бу туйга хатын-кызлар гына килә. Кызга киемнәр китерәләр. Бу «Тугыз» була. «Тугыз» китерәләр бүләккә. Алтын, киемнәр китерәләр, зур поднос татлылар белән: шоколад, конфет һ.б. Зур бантик бәйлиләр подносны җыеп бәйләп.*

Сөт хакы. *Сөт хакы – бер куй, 16 килограмм дөге. 5–10 мең акча. Егетнең туганнары кызның ата-анасына бирәләр.*

Әбиләр туена пылау пешерәләр. Аракысыз уза. Пәхләвә белән чәй эчәләр.

Саз уйныйлар (гармун), кавал сугалар (бубен сугалар). Сазчылар, кавалчылар килә. Уйныйлар, бииләр.

Туйга килгән һәр кешегә бүләк бирәләр. Материал, тастымал, сөлге бирәләр.

Кодагыйлар килә. Егет яктан, кыз биткә бүләкләр китерә. Кыз бит тә бүләк бирә.

Бер мамай (муллабикә) дога укый. Аннары теләк телиләр. Бәхетле булсын, каенана-каенатасының сүзен тыңласын, диләр.

Кияү сый–яшьләрнең кичке туе

Кияү сыйда мәҗлесне кызның әти-әнисе башлап җибәрә. Кичен кияү сый мәҗлесе уза. Кияүнең туганнары, дуслары, егетләр авыл читендә машиналардан төшеп, җәяү киләләр. Алар кавыллар кагып, саз уйнап, җырлап-биеп киләләр. Кияү туй шатерына кермәскә тырыша, киреләнә, ялындыра. Аны күтәреп алып керәләр.

***Кияү-аракы**. Туй уртасында «кияү-аракы» алалар. Ул аракыны башта өстәл астына яшерәләр. Кыз бит сорый. Кыз ягы җырлый-бии, аларга җырлаган-биегән өчен аракы бүләк итәләр. 12 бутылка. Аннары ул 12 шешәне өстәлгә куялар. Алар кызыл бантиклар белән бизәлгән. Бу аракыны эчеп бетерәләр. Ул ленталарны һәркем алырга тырыша. Үз балаларына да шундый туй насыйп булсын, дип, һәркем тизрәк чишеп алырга тырыша.*

Аннары бер атнадан кызга придан бирелә, йорт җиһазлары–диван, башкалар.

Регистрациядән соң шатерда егет ягында туй була. Башта «Бит күрен». Кыз шатерда, әбиләр туенда һәр мамайның кулын алып чыга. Килен, алдында егетнең җиңгәсе, артында кызның җиңгәсе. Мамайлар: «Хәерле булсын!»–диләр. Шунда акча чәчәләр. Өстәлдә тугызны күрсәтәләр. Җыелган халык акчаны җыя. Йөргән балалар җыя.

Исеме хушавазларга кергән **Ярлы Түбә** авылында 980 хуҗалык, 3500дән артык кеше яши. Төп халкы–татарлар. Руслар, казакълар, нугайлар да яши.

Авыл халкының төп шөгыле–яшелчәчелек. Авыл исемен Яр Түбә дигән сүздән дип аңлаттылар. Яр өстендә, тау өстендә утырган авыл булганга шулай аталган. Авыл янында Царев елгасы ага. Моннан Петр I су буйлап Каспийга үткән. Царев елгасын татарча Ярлы Түбә ягасы дип атаганнар. Ярлы Түбә авылы апалары, бергә җыелып килеп, китапханәдә сөйләшеп утырдык. Җырлап-биеп күрсәттеләр, төрле ышанулар, ырымнар белән дә таныштык.

***Ышанулар**. Аяк тырнагы белән кул тырнагын бер көндә алу ярамый. Яхшылык белән яманлык бергә килә, диләр иде.*

Вторник көнне кер юарга, су түгәргә ярамый. Кабереңә су коярлар, теге дөньяда.

Җомга көн кер юарга ярамый. Әгәр бай булып, байлыгыңны кая куяргa белмәсәң, кульяулыгыңны булса да ю, диләр.

Вторник көнне су коярга, кер юарга ярамый. Ул көнне аккан су, кан булып агар, ди. Ул пәйгамбәрнең туган көне икән.

Тырнакны җомга көн төштән соң кисәргә ярый. Ял көннәре ярамый.

***Бала янына** Коръән, кайчы, пычак саласың, җен-пәри килмәсен, дип.*

***Өй иясе**. Яңа йорт салгач, яңа өйгә өй иясен дә күчерәләр. «Мин китәм яңа йортка, әйдә бергә киттек!»–дип, күсәнкәгә утыртып алып китәләр.*

***Шайтан**. Бар ул. Ул–кызың, улың булып кычкыра, әгәр чыксаң, алыштыра икән. Тыңлап торырга, икенче, өченче тапкыр кычкырганын көтәргә.*

***Туй йолалары**. Бездә туйлар берничә этаптан тора. «Кияү сый»–кыз ягында, «Тугыз туй» егет ягында уза. «Бит күрен» дә кыз күрешә.*

Никахта кыз аерым утыра. Аның чәчен тарыйлар. Егет никахка яулык, тарак, пыяла (көзге) китерә. Чәчен дуслары тарый.

Егет кызга тугыз бирә.

Чатырда бер очыннан икенчесенә җеп эләләр. Анда бүләкләр эленә. Егет 16 кило дөге, бер куй, конфет һәм башка бүләкләр, кызның әти-әнисенә бүләк бирә. 12 шешә «Кияү аракысы» китерәләр.

Кияү чатырга керми, аяк терәп каршы тора. Аны күтәреп кертәләр.

Кияүгә туйда «кием» бүләк бирелә.

Кияүне ашаткач-сыйлагач, инде безнең сый бетте, хәзер кияү сыен күрик, диләр. Кияү ягы кыз ягына җәза бирә–җырларга-биергә куша. Шуннан аракы бирәләр.

Туй өчен алдан ук балкуас куялар.

Кызан авылы беренче тапкыр тарихи документларда 1614 елда искә алына. Элек авылда дүрт мәхәллә булган. Хәзерге вакытта 2500 тирәсе халык яши. Авыл тирәсендә археологик һәйкәлләр шактый. Мансур ата һәм Куганны әүлиялар күмелгән урыннар халык тарафыннан олылана.

Исхакова Баузия Нәҗметдин кызы (1928 елгы), бик күп җырлар белә, җырларны кая барса, кайда ишетсә, шунда отып ала, өйрәнә. Казаннан килгән пластинкалардан да бик күп җырлар өйрәнгән. Шушы авылның җырларын да, нугай халык җырларын да башкара. Гомер буе сәхнәдән дә җырлаган, җыр конкурсларында катнашкан. «Сакмар буе», «Урман кызы» һәм башка җырларны яратып җырлый. Бәетләр-мөнәҗәтләр дә белә. Буш вакытында чигү чигә.

Календарь йолалардан бу якта иң популяр бәйрәм төрки һәм фарсы халыкларының Яңа елны каршы алу йоласы–Нәүрүз. Ул язгы көн белән төн тигезләшкән көнне 21 мартта бәйрәм ителә. Бу көннән Яңа ел

башлана. Татар халкында Нәүрүз бәйрәмен уздыру XX йөз башларына кадәр дәвам итә. Бу көнне яшьләр, шәкертләр, авыл буенча һәр өйгә кереп, «Нәүрүз әйтеп» йөргәннәр. Нәүрүз такмакларында өй хуҗаларына яхшы теләкләр, бәхет-шатлык, уңышлар теләгәннәр, шуның өчен хуҗалар нәүрүзчеләргә бүләк биргән. Нәүрүзнең татар халкында икенче исеме Әмәл яки Амил.

Амил бәйрәме. *Һәрбер авылда да амил булган. Чит авыллардан арбага утырып, тамакларын төяп килә торган булганнар. Кунакларга кабак бүрәк, куз бүрәк пешергәннәр. Үзләре дә пешереп алып килгәннәр.*

Нәүрүз яки Амил бәйрәме котлаулары

1. Яз килде яппан,
Тегелде кара чапан.
Инде килде яз заман.
Шабдин-шабдин,
Азан-азан,
Инде килде Мүбәрәк.
2. Кара тавык какылдап,
Патлык теләп торады.
Яшь чәүкәләр шакылдап,
Яулык сорап торады.
Шабдин-шабдин,
Азан-азан,
Инде килде Мүбәрәк.
3. Тор-тор, анай, тор, анай,
Төлке туның ки, анай.
Безгә яулык бир, анай,
Шабдин-шабдин,
Азан-азан,
Инде килде Мүбәрәк.

Элек ***Кызан авыл*** *дүрт өлештән торган. Дүрт мәхәллә. Һәрберсенең исеме булган. Дүрт мәчет булган. Мин өчесен хәтерлим әле. Һәрбер мәхәлләнең байлары үзләре салдырган мәчетне. Курнап, Базар авыл мәчете, Кинәгәч мәчете. Хуҗа авыл мәчетен хәтерләмим. Ураза вакытында балалар мәчеттән «Авыз ачылды», дип йөгереп өйләренә кайтып әйтәләр иде.*

Нугай тарихчысы ***Джуманов Равил Үтәмөхәммәд улы*** (1937 елгы), халык тарихын яхшы белә, халык иҗаты белән кызыксына. Үзе дә кешеләрдән фольклор әсәрләре җыйган. Равил абый ике хушаваз тексты, легенда-риваятьләр яздырды.

Сөннәт туй

Әй, әссаламәгаләйкүм, аманмысыз, муллатай,
Өндәү чакырып туй итепсез атраптан калдырмай.
Ай, күп халык килеп те, атраптан калдырмай.
Җигеп килгән арбасын әүләгә сыйдыралмай.
Уртада бер зат тора, елтыраган алтындай.
Аны барып карасам, ул да икән бажаклай.
Капкадан чыгып китте, тратайка тырылдай.
Астында тимер күчәр, таз тимердәй зыңгырдай.
Ай да хөрмәт итепсез, рәхмәт яусын, муллатай.
Ай да хөрмәт итепсез, рәхмәт яусын, муллатай!

* * *

Айтип-айтип юралар, куймыйсыз мине кыстай.
Мин түгелмен Фәхретдин, янәшәдә Сыдык бай.
Әмма дуслар хакы өчен, кыйммәтен җиргә куймай.
Бер-ике авыз әйтәем, шул булып утыр тыннай,
Бер-ике авыз әйтәем, шул булып утыр тыннай.
Ярты Түбә, Җәмиле җайлы икән кыдырмага,
Ярты Түбә, Җәмиле җайлы икән кыдырмага.
Кызан, Каргалык, Майлы Күл җыелып килер Кыра Калага.
Сәмигъ авыл, Колакау мисле утырган батага,
Киләчеләр кире халык керешмәсен арага.
Каңга дигән каңгыз калк, кыңгырып китсен далага.
Айрин әйт тә, берин әйт, аспалы күпер, агым су
Җан-Тияктән сәдака.

Бу хушавазда ыру-кабилә, авыллар арасындагы туганлык мөнәсәбәтләре сизелә. Ярты Түбә, Җәмәле кунакка йөрешү, күңел ачу өчен яхшы, Кызан, Каргалык, Майлы Күл бергә җыелып калага килә, алар Татар-базарга товар китерә. Сәмигъ авыл Колакау ватагага (балык тота торган судно) утырган кебек. Киләчеләр кире халык – нигәдер, аларны өнәп бетермиләр. Анда бик күп милләт яши. Канга күчмәчелекне озак саклаган. Тияк – Царев, Әстерхан шәһәрендә татарлар яшәгән җир. Соңгы татар ханнары шунда яши.

Кызана (легенда)

Шушы җирдә күчеп йөргән татарлардамы, нугайлардамы бер кыз булган. Үзе ыспае булган. Шул кызны егете алдаган. Ул йөкле булган. Ул вакытта шәригать буенча, халык гадәте буенча андый хатын-кызларны куалар ырудан. Шул мескен, баласын табып, түбәгә килгән. Шунда

землянка казып, шунда яшәгән. Шунда күчеп йөрергә маллары булмаган ярлы халык килеп урнашкан. Алар кызны кыз ана дип атаганнар. Шушы халыктан авыл башланып киткән.

Кызан мәктәбенең тарих укытучысы ***Мусаев Әмир Дамир улы*** (1971 елгы), иң яшь информантларыбызның берсе. Ул Кызан авылы турында тарихи мәгълүматлар һәм риваять, легендалар белән таныштырды..

Кызан авыл

Авылның исеме – Кызан авыл. Документлар буенча, авылның исеме бу авылга нигез салган сугышчы Йыла Кизан исеменнән килеп чыккан, дип санала. Кизан ыру-кабилә атамасы булырга мөмкин. Мангышлакта да Кизан атамасы торак пунктка бирелүе мәгълүм. Төркмәннәрдә Гизан атамасы бар.

Йорт татарларында торак җирләрне нигез салучыларның исеме белән бәйләү еш очрый. Сәмигъ авылга нигезне баһадир Сәмигъ Арслан сала. Күрше Яксатово авылына Яксат исемле кеше нигез сала. Җәмәле авылының килеп чыгуы Җума яки Җуман исеме белән бәйле. Җума яки Җуман табунный голова була. Киләнчи авылына нигез салучы да – Киләш исемле табунный голова. Шәһәр янында Мышаек бар, аны татарча Каза-выл, диләр. Аның исеме Казыйдан – мөселман башлыгыннан килеп чыккан.

Авыл тарихы белән бәйле легенда бар. Хәзер инде мәрхүм булган Бикмөхәммәт Исаев исемле кеше миңа ул легенданы сөйләгән иде.

Кызана (легенда). *Кызана – кыз ана, кияүгә чыкмый бала тапкан кыз.*

Урта хәлле генә бер гаиләдә бик чибәр кыз үскән. Исеме Өммегөлсем була. Өммегөлсемнең яратып йөргән егете дә була. Кызга бер бай малае да күз төшереп йөри. Кызның ата-анасы бай җибәргән яучыларга кыз-ларын бирергә ризалык бирә. Әмма кыз бу язмыш белән килешергә теләми. Ул бу җаны теләмәгән никахтан ничек котылып буласын озак уйлый. Аннары үзе турында, имеш, авырлы икән, дигән сүз тарата. Бай кода-лар, бу сүз килеп ирешүгә, кыздан баш тарталар. Кемгә авырлы кәләш кирәк булсын.

Ул заманда, кануннар буенча, никахсыз балага узган кызларга кара-та ике төрле чара кулланырга мөмкин булган. Беренчесе – ташлар белән бәреп үтерү, икенчесе – илдән-ырудан куу. Бу очракта икенче юлны сай-лыйлар.

Аны шәһәрдән куалар. Ул килеп шушы җирләрдә урнаша. Ашан тау түбәгә, авылга беренче нигез салынган җиргә килеп урнаша. Бу урынны Кызана дип атый башлыйлар. Күпмедер вакыттан бу сүз кыскарып Кы-зан булып китә.

Майлы Күл авылының исеме җиренең майлы кебек әйбәт булуыннан килеп чыккан, дип аңлаттылар информантларыбыз. Җирләребез майлы

кебек әйбәт, кара туфрак. Русча исеме «Яхшы авыл» дигән сүздән, яхшы авыл дигәннәр, шуннан Яксатово килеп чыккан. Биредә соңгы 5–6 елда яңа бәйрәм – Авыл бәйрәме уздырыла башлаган. Ул уңыш җыеп алынгач, октябрь башларында, айның беренче атнасында уздырыла. Бәйрәмгә бөтен авыл халкы җыела, кунаклар кайта, концертлар килә, төрле ярышлар уздырыла. «Алтын кабак», ат чабышы, йомырка кабып йөгерү кебек ярышлар бәйрәмнең бизәгенә әйләнгән. Көрәштә җиңүчегә куй бирәләр.

Майлы Күл авылындагы информантларыбыз ***Айбәкерова Халидә Касим кызы*** (1941 елгы), ***Абдулгазизова Фәридә Абдулгалим кызы*** (1941 елгы) һәм ***Мохтарова Фәридә Ибраһим кызы*** (1948 елгы) яшь вакытларында өчесе дә үз авылларының җыр ансамблендә җырлаган. Конкурсларда катнашканнар.

Ураза гаете, Корбан гаете. *Ирләр гаеткә мәчеткә баралар. Алар мәчеттән туры зиратка бара. Анда дога укып кайталар. Алар кайткач, бәйрәм башлана. Аннары туганнарга, күршеләргә кыдырып йөриләр. «Кул алырга» керәләр, «кул алып чыгалар». Олы кешеләрнең кулын алып чыгалар, өлкәннәр белән күрешәләр. Күчтәнәчләр алып керәләр. Гадәттә, өйдән пешкән әйберләр алып керәләр.*

Авыл балалары берәм-берәм, икәү-өчәү дә өйдән-өйгә кереп: «Бәйрәм хәерле булсын!» – дип гает белән котлыйлар. «Кул алалар». Чәй эчерәбез аларга. Аларга күчтәнәчләр әзерләп куябыз, сәдака бирәбез.

Корбан гаетендә гаеттән соң зиратка баралар ирләр. Кайткач, куй суялар. Сыер булса, биш яки җиде кеше пайга керәләр. Аннары җиде өйгә тараталар. Ярлыракларга, ир баласы булмаганнарга, ялгызларга тараталар.

Кадер кичәсендә мәчеткә баралар.

Әүлия түбәсе. *Икенче төрле «Кыдыр бабай түбәсе» дип тә әйтәләр. Анда Кыдыр бабайның кабере бар. Ул үләчәктә арбага утырган да күрше авылларга чыгып киткән. Бу түбәдә үлгән.*

Хәзерге вакытта ул түбәдә өй салдылар. Анда илтеп сәдакалар салалар. Бездә сәдака суялар. Халык акча җыеп, мәчет әүләсында яки Кыдыр бабай әүләсына мал алалар. Сыер яки куйларны суеп, җиде казан асып, аш-шурпа пешерәләр. Килмәгәннәргә дә өлеш җибәрәләр. Коръән укыйлар. Сәдака салалар.

Ул түбәдә ак байраклар куелган. Ак яулыклар бәйлиләр. Без юлга чыкканда анда барабыз – юлга чыкканда, ният салып китәләр. Кабер түгәрәгендә җиде тапкыр әйләнеп чыгабыз, теләк теләү бу.

Кыдыру, кыдырып китү – сәяхәт, кунакка бару, ялга китү, имин йөреп кайту, кунакка барганда, ерак юлга чыкканда теләк теләү.

Кыдыр бабай догалары авылны бәла-казалардан саклый. Әстерханда әүлиялар күп, алар бу җирне саклыйлар. Олы бәла-казалар булмый бездә.

Максудова Нурия Гәрәй кызы (1947 елгы) лаеклы ялга чыкканчы укытучы булып эшләгән. Нурия апа халык тарихы белән кызыксына. Үзләренең ыру тарихын да каенанасыннан, туганнарыннан сорашып өйрәнгән.

Хуҗалар ыруы. *Безнең ыруыбыз–хуҗалар ыруы. Бервакыт ак тәтәм миңа әйтә: «Без торганбыз хуҗалар әүләсында. Әтиемнең әүләсы. Каргалыктан булган әтием тумышы белән. Менә безнең карт бабабыз булган, ди. Ул күптән-күптән килгән. Аны беренче булып күмгәннәр, ди зиратка. Ул зират хәзер кала эчендә калды. Шуның исеменнән безнең ыруыбыз да, әүләбыз дә «хуҗалар әүләсы» булып киткән»,–ди.*

Торганнар болар Кирит дигән җирдә. Авыл ике өлештән тора. Бер кисәге–Кирит, бер кисәге–Кымшак. Кымшак–ул половцы. Кирит-ләр–кири дигән төрки кабилә булган, дүртенче гасырлардан. Калабиткә якынрак ягы–Кирит ягы. Икенче ягы–Кымшак ягы. Ике якның да үзенең мәчете булган. Әүлиясы–Сарыхуҗа әүлия. Икенче төрле–Фаяз әүлия, дип тә әйтәләр.

Без–татарлар. Алтын Урданың уртасында утырып, без татар булмасак, кем татар ул вакыт!

Амил. *Амил беренче марттан башлана. Ул элек Тияктә башланган. Тияк–төбәк сүзеннән. Анда ат ярышлары, көрәш, «алтын кабак» уеннары оештырылган.*

Бездә иң популяр уен да–«Алтын кабак». Төз атуга корылган.

«Алтын кабак» ярышында баганага алтын балдак яки көмеш тәңкә элгәннәр. Аны атып төшергәннәр. Бу төз ату ярышы. «Алтын кабак» ярышында җиңүчегә иң зур приз бирелә.

Көрәшкә куй бирелгән. Халык бәйрәмгә бүләкләрне алдан җыйган. Пылау пешерергә ярма, дөге дә җыйганнар. Хәзер бу бәйрәм уеннары, ярышлары көзге авыл бәйрәмендә оештырыла.

Беренче март–Тияктә.

Икенче көн–2 (15) март Амил бәйрәме Казавылга, безнеңчә Казый авылына күчә (Казачий берег). Хәзер ул кала эчендә калды.

Өченче көн тагын берәр авыл.

10–11 мартта–Кызан, Каргалык, Майлы Күлдә. Кышлар салкын булган. Бозлар ышанычлы булса, боз аша берсе икенчесенә чыгып, ике яки өч авыл кушылып уздырган. Егетләр-кызлар танышалар. Ата-аналар туганнарының хәлен беләләр. Туйлар көне билгеләнә. Олы туганнар кул алыша, күрешә.

Хатын-кызлар амилгә архалык кигәннәр. Ул–билендә бер генә төймәле кием. Күлмәк өстеннән кигәннәр. Тәңкәләр тегелә алдына, изүенә. Тәңкәләрнең исемнәре–тугызлык (бер тәңкә), егерме бишлек булган.

Амилдә хушавазлар әйтелә торган булган. Сәдага, дип әйтелә. Сәдака түгел.

Амил дини бәйрәм түгел. Шулай да муллалар шәкертләргә Ша'диван әйттергәннәр. Алдан ук өйрәткәннәр. Алар җыелып йөриләр икән. Иң матур тавышлы шәкерт тарафыннан көйләп башкарылган. Аннары хор белән ша'диван дигәннәр. Бу такмакларны ша'диван дип атыйлар. Ша'диван язылган кәгазьләр булган. Агачларга беркетелгән бөтерелгән кәгазьләр.

Кыш китте,
Яз килде.
Үрдәк белән каз килде.
Корткалар да язылды.
Ша'диван!
Тор-тор, бикәм,
Тор, бикәм!
Төлке туның сал, бикәм!
Безгә акча бир, бикәм.
Ша'диван!

Амилгә кабак ашау тиеш булган. Һәр өстәлдә кабак ризыклары булган.

Бәрәңге кергәнче кабак төп ризык булган.

Бездә иң таралган ризык–пылау, пылау белән кабак. Амилдә көн буе өстәлдә ризык җыелмый. Кабак бүрәген тезеп сала, шикәргөлме, бадәмгөлме, барысын да. «Кул алырга» кергән кешеләрне чәй эчерәбез. Амилгә кабак бүрәген чүпрәсез камыр белән пешерәбез. Камырын нечкә генә җәеп, күп итеп кабак салып пешерәбез.

Амилдән соң кабак ашаган кешенең колагы саңгырау була. Марттан соң эчендә орлык ата. Аның файдасы калмый. Колак югары кан басымыннан саңгырау була. Кабак давлениене тигезләп бара, төшереп бара. Шифа юлы инде ул.

***Әүлиялар каберләре**. Әстерханны кырык әүлия саклый. Әстерханга сугыш җитмәде, шул әүлиялар саклады, дип әйтәләр. Һәрбер авылның үз әүлиясы бар. Әстерханда да әүлиялар бар.*

Совет районында Әстерханның Баку урамы бар. Анда Владимирский собор урнашкан. Бу урыннар элек «Кала тияге» дип аталган. Элек анда татарлар яшәгән. Владимирский соборны салганда мөселманнар да бик күп акча биргән. Анда–Газиз әүлия.

Каенанам дога кылганда: «Крепость астында яткан әүлияларның да рухы шат булсын»,–дип дога кыла иде. Әстерхан крепостеның астында–әүлиялар. Ул бит Хаҗи-Тархан урыны.

Татар-базар янындагы чиркәү эчендә дә әүлияларның кабере бар. Златоуст чиркәве әүлияларның кабере өстенә салынган. Әүлиялары: Фатыйма һәм Унбер Әхмәт әүлиялар. Чиркәүгә кергәч, күрсәтәләр ул җирне: «Здесь находится могила вашего святого», – дип. Анда сандык кебек җир. Шул җирне күрсәтәләр. Хөрмәт белән карыйлар.

Каргалыда – Сары Хуҗа әүлия.

Майлы Күлдә – Ак Барак әүлия. Ул изге кеше Сүләнкәдә (Солянка) торган. «Мин үлгәч, юып ат-арбага салыгыз, – ди. – Ат кайда туктый, шунда җирләгез», – ди. Аның кабере өстендә һәрвакыт ак байраклар тора.

Кызанбиктә Хан Түбә дигән җир, анда да әүлия, диләр.

Экспедиция вакытында Әстерхан татарларының фольклорына, тел үзенчәлекләренә, традицион мәдәниятенә караган бай материал тупладык, кунакчыл милләттәшләребез белән аралашып, табигатенә сокланып, яңадан күрешү-очрашуларга өметләнеп кайттык. Кайда гына яшәсә дә, татар халкының тормышы һәрьяклап соклануга лаек. Тырыш, булдыклы халык яши биредә дә.

Р. Р. Аскаров

КИГИНСКИЕ ТЕРЕГУЛОВЫ

(Окончание. Начало в № 4, 2019)

Ценный вклад в башкирскую филологию

Рауза Низаметдиновна Терегулова (1910–1994) – старшая дочь четы Терегуловых. В 1932 г. окончила литературный факультет Башкирского государственного педагогического института. В течение пяти лет она преподавала русский язык и литературу в Уфимском педагогическом рабфаке, а затем ее назначили заведующей отделом Уфимского горкома комсомола.

В 1936 г. Наркомат просвещения БАССР направил молодого специалиста в аспирантуру Московского научно-исследовательского института национальностей. В связи с реорганизацией этого института, Наркомат просвещения РСФСР перевел ее в аспирантуру Московского государственного педагогического института им. В. И. Ленина.

Трудовая биография Раузы Низаметдиновны в высшей школе начинается в качестве исполняющей обязанности доцента Ивановского государственного педагогического института. В 1939 г. по семейным обстоятельствам (муж в то время работал в Тамбове) она перевелась на педагогическую работу в Тамбовский государственный педагогический институт, где читала курсы лекций на литературном факультете и на факультете иностранных языков по дисциплинам «Введение в языкознание» и «Современный русский язык».

В военном 1942 г. Рауза Терегулова возвратилась в Уфу. Она работала в Совнаркоме БАССР консультантом по культуре, позже заведующей сектором культуры Совета Народных Комиссаров. 6 июня 1945 г. ее наградили медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.».

Рауза Низаметдиновна хотя и работала на партийно-советских должностях, но душа ее все время тяготела к педагогике. В 1944 г. она перевелась старшим научным сотрудником в Башкирский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы имени М. Гафури. В 1946 г. Р. Н. Терегулова защитила кандидатскую диссертацию на тему «Словарный состав «Хождения Афанасия Никитина»» в Казанском государственном университете имени В. И. Ульянова-Ленина.

За время работы в системе Башкирского филиала АН СССР Терегулова показала себя как способный научный работник. В ее характеристике

отмечается, что все работы Терегуловой имеют научную и практическую ценность.

Особенно большое значение имеет её книга «Сравнительная грамматика русского и башкирского языков» как первое учебное пособие такого рода для педагогических институтов Республики, после введения в них курса сравнительной грамматики русского и башкирского языков. Она вела исследования по одному из актуальных вопросов советского языкознания о влиянии русского языка на развитие башкирского.

Научная деятельность Р.Н. Терегуловой определяется своеобразной направленностью, характеризующейся исследованиями взаимовлияния, сравнения и сопоставления грамматических систем, русского, башкирского и тюркских языков, что является особенно важным в национальных республиках, в которых кадры специалистов, имеющих двойную квалификацию (в области русской и восточной филологии) еще совершенно недостаточно.

Р.Н. Терегулова являлась автором многочисленных научных трудов. Совместно с профессором Николаем Дмитриевым были подготовлены башкирско-русский и русско-башкирский словари.

Она умело сочетала научную работу с общественной деятельностью. Была пропагандистом, избиралась в комсомольские и партийные руководящие органы, была депутатом Уфимского горсовета. Ее трудовая деятельность была оценена медалью «За трудовую доблесть» и многочисленными почетными грамотами. В начале 1960-х гг. она тяжело заболела и была признана инвалидом II группы. В декабре 1965 г. Р.Н. Терегулова ушла на заслуженный отдых.

По стопам своей матери пошла ее дочь Римма Амировна. Ее отцом был известный башкирский писатель Амир Чаныш. Сын Раузы Низаметдиновны – Рустэм Нурович Чураев – крупный ученый генетик, доктор биологических наук. Р.Н. Чураев родился в 1947 г. в Казани. С детства увлекался биологией. Сохранилось письмо из города Новосибирска от 3 декабря 1962 г., написанное Созоненко по поручению профессора А.А. Ляпунова следующего содержания: *«Профессор А.А. Ляпунов познакомился с Вашей рукописью, которая произвела на него хорошее впечатление. Правда, то, о чем Вы пишите, в основном, уже известно, но мысли дельные и ценные. Если бы Вы смогли приехать сюда в какие-нибудь каникулы или после окончания учебного года, то Алексей Андреевич охотно бы с Вами встретился».*

В 1970 г. он окончил Новосибирский государственный университет по специальности «Генетика, математическая биология». В 1976 г. защитил кандидатскую диссертацию, в 1988 г. – докторскую. С 1970 до 1983 гг. ра-

ботал в Институте цитологии и генетики Сибирского отделения АН СССР. В 1983–1986 гг. заведовал лабораторией в отделе биохимии и цитохимии Башкирского филиала АН СССР. С 1986 г. по настоящее время является директором Института биологии УНЦ РАН. В 2000 г. группа ученых Института биологии Уфимского научного центра Российской академии наук сделала сенсационное научное открытие. «Отец» данного открытия Рустэм Нурович Чураев в одном из интервью дал такое разъяснение: «В этом году было много шума по поводу «расшифровки» генома человека. Но это не совсем так, точнее, не так вовсе. Сегодня можно говорить лишь об одном из этапов работы, когда выписана первичная последовательность ДНК. Ген – это часть ДНК, отвечающая за синтез определенного белка. Существует два способа хранения любой информации: структурный (например, буквами) и динамический. Так, в русском языке 33 буквы, а в ДНК «четыре»: аденин, тимин, гуанин, цитозин – они чередуются и кодируют структуру белков. Динамический способ хранения информации – это когда в некой циклической системе информация просто циркулирует. Что такое эпиген? Идея его родилась в Институте цитологии и генетики Сибирского отделения АН СССР более четверти века назад. В 1978 г. вышла англоязычная работа, а тремя годами раньше увидела свет работа на русском языке «Гипотеза об эпигене». Эпигеном тогда была названа циклическая система генов, которая имеет не менее двух режимов функционирования, причем каждый из них может наследоваться в ряде последовательных генераций. Ген может быть включен или выключен. Если мы, предположим, включили (выключили) ген, входящий в эту систему, а потом убрали включивший (выключивший) его сигнал, и если при этом состояние гена будет передаваться – это и будет эпиген.

Допустим, взято два гена: один – от вируса, другой – от бактерии. Белок, вырабатываемый одним геном, подавляет активность другого гена. Эпигенная система, состоящая из генов, получает дополнительные свойства: часть наследуемой информации может передаваться потомству. Мы получили управляемую наследственную единицу более высокого ранга, чем ген, как бы надген. Это искусственная генная сеть с наперед заданными наследуемыми свойствами.

В чем же прикладное значение открытия? Существует генная инженерия, теперь можно говорить и об эпигенной инженерии, когда возможно создание управляемых эпигенов с заданными свойствами. Работая с объектами в нанометровом диапазоне, ученые подбираются к ДНК – нанотехнологиям».

Некоторые ученики Р. Н. Чураева трудятся в США. Молодежь активно идет в науку. Только в 2000 г. были защищены 13 кандидатских и одна

докторская диссертации. Словом, ученые Башкортостана остаются востребованными.

Таков он, Рустэм Нурович Чураев, человек-ученый – сын Раузы Низаметдиновны Терегуловой и почетного гражданина Уфы Нура Сахаутдиновича Чураева.

Делать жизнь с кого...

Райля Низаметдиновна Терегулова (Ибрагимова) (1912–1998).

До 12 лет жила в родном Еланлы, где окончила начальную школу. Затем продолжила учебу в семилетней школе Сатки Уральской обл. (ныне Челябинская обл.). В 1927–1930 гг. училась в Башкирском Областном педагогическом техникуме Уфы, по окончании которого была направлена в Хайбуллинский район БАССР в качестве дошкольного работника. Семнадцатилетней учительницей сельской школы начала свою работу Райля Низаметдиновна Терегулова. Дочь учителя, она тоже посвятила себя педагогике.

В 1932 г. ее перевели в Уфу, в научно-исследовательский институт педагогики. Одновременно преподавала в дошкольном педтехникуме. Затем она училась на педагогическом факультете Московского государственного педагогического института имени В. И. Ленина. Получив высшее образование, Райля Терегулова работала в различных учреждениях системы министерства просвещения БАССР: инспектором дошкольного отдела Министерства, методистом и заведующей областным дошкольным методкабинетом, заведующей дошкольным отделением министерства, завучем педагогического училища, а также преподавателем дошкольной педагогики и детской психологии.

В октябре 1940 г. Райля Терегулова поступила в аспирантуру Московского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. Однако война прервала ее учебу, и она вернулась в Уфу. Два года работала директором Башкирского дошкольного педагогического училища.

В июле 1943 г. Райля Низаметдиновна Терегулова по семейным обстоятельствам переехала в Казань. Здесь она четыре года работала в аппарате Совета Министров Татарской АССР в должности помощника заместителя председателя Совмина по вопросам просвещения и культуры. Начиная с 1947 г. более 20 лет вела преподавательскую деятельность в Казанском государственном педагогическом институте, прервав ее на три года, так как ее пригласили заведовать отделом школ и наук в обком КПСС Татарской АССР.

В Москве Райля Терегулова-Ибрагимова успешно защитила кандидатскую диссертацию, опубликовала свои первые научные труды, руководила группой по проблемам нравственного воспитания. С первых дней

в институте она зарекомендовала себя как знающий, тонкий педагог-мастер. Высокая идейная целеустремленность, научная глубина, педагогическая направленность, яркость изложения отличали ее лекции.

Воспитанники Райли Низаметдиновны успешно трудятся на ниве народного просвещения в разных уголках нашей страны. Многие из них продолжают подготовку будущих учителей в стенах родного института.

Богат и разнообразен вклад Р.Н. Терегуловой-Ибрагимовой в психолого-педагогическую науку. Начав с проблем формирования чувства долга и ответственности у детей, она постепенно перешла к изучению проблем нравственного воспитания школьников. Под ее научной редакцией были выпущены сборники «Вопросы нравственного воспитания», «Вопросы патриотического воспитания» и др. Исследования Р.Н. Терегуловой-Ибрагимовой получили высокую оценку в печати и приобрели широкую известность. Ее исследования всегда были созвучны времени, актуальны и до сих пор не утратили своего научного значения.

Всю жизнь Райля Низаметдиновна находилась в центре общественных дел: секретарь комитета ВЛКСМ, член партбюро, секретарь парторганизации педагогического факультета и факультета физвоспитания и спорта, член совета ветеранов. Сочетание высокой принципиальности, требовательности к себе и людям с чуткостью, внимательностью и культурой общения характеризовало Райлю Низаметдиновну как человека, преподавателя. Нельзя без волнений читать воспоминания ее дочери Райсы Махмудовны о маме: «Она увлекала студентов и преподавателей проблемами нравственного воспитания, вела большую экспериментально-опытную работу в школах города и Республики. Ее яркие, содержательные лекции по психологии, практические занятия до сих пор помнят ее бывшие ученики, а в настоящее время профессора, деканы и заведующие кафедрами педагогического университета Казани.

Уже после ее смерти, перебирая папки с лекциями, я поражалась той ответственности, с которой моя мама относилась к работе. На полях ее рукописных и отпечатанных лекций множество пометок следующего содержания: «В этом месте слушали не очень внимательно, пересмотреть изложение материала», или «здесь усилить такой-то момент» и т.д. И это – на всех текстах лекций! Вот такой внимательной, вдумчивой и требовательной к себе она была. И такой осталась навсегда. Вот почему ее помнят и восхищаются ею!».

У Райли и Махмуда Ибрагимовых родились и выросли две дочери. Старшая дочь – Райса Махмудовна окончила в 1967 г. историко-филологический факультет Казанского государственного университета. С 1967 по 1976 гг. она работала в ветеринарном институте, заведовала лаборато-

рией программного обучения и преподавала студентам нерусской национальности русский язык.

Более двадцати пяти лет она работает в Казанском государственном педагогическом университете старшим преподавателем кафедры психологии. Ее сын – Олег Евгеньевич окончил Казанский авиационный институт. В настоящее время руководит фирмой.

Младшая – Наиля Махмудовна после окончания средней школы поступила учиться в Ленинградскую академию художеств по специальности – искусствовед. В настоящее время преподает в инженерно-строительном институте историю искусств. До этого она много лет руководила детской художественной школой, работала в Совете Министров Татарской АССР и в художественном училище. У нее два сына: Ноэль живет в Иерусалиме, преподает в университете, он – физик-теоретик, а Орест – кандидат медицинских наук, руководит региональным медицинским центром, ведет научно-преподавательскую работу в государственной академии усовершенствования врачей Республики Татарстан.

Они защищали Родину

Четверо Терегуловых стали участниками Великой Отечественной войны.

Фарид Низаметдинович Терегулов (1915–1977). Окончив Еланлинскую начальную школу, Фарид продолжил учебу в Кигинской, а затем в Айлинской школах крестьянской молодежи (ШКМ). В 1928 г. поступил в Месягутовский татаро-башкирский педагогический техникум. После смерти Низаметдина Фасхетдиновича семья переехала в Уфу. Тяжелое материальное положение, создавшееся после смерти отца, временно оторвало Фарида от учебы.

В начале 1930-х гг. были организованы кружки по изучению башкирского языка в госучреждениях. В то время Ф. Терегулов преподавал сначала в научно-исследовательском институте реконструкции сельского хозяйства, потом в Башконторах «Сельхозснабжение» и «Сельхозснабремонт». Только в 1934 г. осуществилась его мечта – он стал студентом факультета русского языка и литературы Башкирского государственного педагогического института.

После успешного завершения вуза Фарид Низаметдинович работал преподавателем в Темясовском и Уфимском дошкольном педагогическом училищах.

Когда грянула Великая Отечественная война Фарид Терегулов с первых ее дней встал в ряды защитников родной страны от немецко-фашистских захватчиков. Рядовой Терегулов воевал в составе 1200 стрелкового полка 361 стрелковой дивизии, участвовал в боях на подступах к Ржеву. В феврале 1942 г. был тяжело ранен, лечился в Осташковском и Фрунзен-

ском военных госпиталях. В августе 1942 г. после вторичного ранения и выздоровления, он был направлен на хозяйственную службу в полевой подвижный хирургический госпиталь, где находился до конца ноября 1945 г. В составе 43-й армии I Прибалтийского фронта прошел через Восточную Пруссию и Польшу, дошел до Берлина. Его грудь украсили медали «За боевые заслуги», «За взятие Кенигсберга», «За победу над Германией» и др.

Вернувшись в Уфу, Фарид Низаметдинович восстановился на преподавательской работе в педучилище. Имея большой жизненный и педагогический опыт, он решил поступить в аспирантуру. В 1947–1951 гг. учится в аспирантуре научно-исследовательского института методов обучения Академии педагогических наук РСФСР, затем в институте национальных школ Академии педагогических наук РСФСР.

Начиная с 1952 г. до последних дней своей жизни Фарид Низаметдинович Терегулов преподавал русский язык в Башкирском педагогическом институте, преобразованном в 1957 г. в Башкирский государственный университет.

Его учителями были известные ученые-профессора Н. Дмитриев, Ф. Советкин, В. Чистяков. Фарид Терегулов стал крупным специалистом по методике преподавания русского языка в национальной школе. Он подготовил и опубликовал десятки научных статей, участвовал в повышении квалификации учителей, выезжал и читал лекции учителям-языковедам в города и районы Республики. Свою преподавательскую и научную деятельность он умело сочетал с общественной работой.

Ф. Н. Терегулов работал над кандидатской диссертацией по теме «Изучение грамматических категорий рода русского языка в башкирской школе», но работа затянулась на долгие годы. Тема диссертации была актуальной как в теоретическом, так и в практическом плане. Ее сложность потребовала кропотливой работы. Дело в том, что по данному вопросу существовало очень много противоречивых положений, относящихся к самым разнообразным философским, лингвистическим и методическим направлениям. Так, например, предположения о том, что базой для образования категорий рода послужили будто бы «идея пола» (Г. Пауль, В. Богородицкий), «признак ценностей» (В. Вунд), «противопоставление одушевленного и неодушевленного» (А. Мейе), «переосмысление живого и неживого» (А. Чикобава), «общественная жизнь» (Н. Марр), «социальная активность и пассивность» (И. Мещанинов), «класс предметов активного и пассивного значения» (В. Трофимов) и многие другие – все это представляло собой ту невероятную путаницу, которая явилась результатом смешения грамматической категории рода с разнообразнейшими неграм-

матическими явлениями. Эти «установки», приведшие в конечном счете к терминологической неупорядоченности и в сущности игнорирующие роль категории рода, как и всех других грамматических категорий, в определении грамматического строя языка, не могли, конечно, не отразиться отрицательно на весь процесс обучения русскому языку в национальной школе. Правильное, принципиальное разрешение вопроса об изучении грамматических категорий русского языка в национальной школе открыло бы широкие возможности для совершенно новой организации педагогического процесса, для применения наиболее активных приемов обучения русскому языку в школах Республики.

К большому сожалению, у Фарида Низаметдиновича были и недруги. Из года в год в его производственной характеристике появлялись утверждения, что в кандидатской диссертации недостает научности. Они, будто клеймо, преследовали и давили талантливого педагога-языковеда. Не обошлось без клеветы и попыток опорочить его. Был такой случай, когда необоснованно в присутствии большой аудитории Фарида Низаметдиновича унизил и оскорбил бывший выпускник Башгосуниверситета. Кстати, тот «герой» ныне является известным поэтом, писателем, публицистом, но в человеческом отношении остался довольно непорядочным карьеристом-националистом.

Чувство несостоявшейся личности, присутствие барьера в коллективе, неудачи в семье – вот составляющие трагедии, финал которой наступил после ухода из университета по собственному желанию. Его смерть в 1977 г. была ускорена всеми этими событиями.

Его дочь Диляра Фаридовна Терегулова-Тимербулатова закончила факультет иностранных языков Башкирского государственного университета. Она работает учительницей английского языка в одной из уфимских школ. Ее уникальный авторский проект обучения иностранному языку делает «обучаемыми» каждого, кто хочет знать язык. Внуки Фарида Низаметдиновича – Ильгиз успешно закончил Башкирский государственный медицинский университет с красным дипломом, а Руслан еще учится в школе.

Сания Низаметдиновна Терегулова (1917 г.р.). Ей было 14 лет, когда семья переехала из д. Еланлы в Уфу. После окончания в 1936 г. медицинского техникума она два года проработала медсестрой в больнице системы НКВД. В 1938 г. поступила в Башкирский медицинский институт. Но началась Великая Отечественная война и уже в первые дни войны она была мобилизована на фронт, служила в авиачасти в качестве военного фельдшера. Демобилизовалась в октябре 1945 г. В 1952 г. закончила Казанский государственный медицинский институт. До ухода на заслуженный отдых работала врачом-терапевтом. Этого скромного, тру-

долюбивого и отзывчивого врача хорошо знают в Казани. Она награждена медалями «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «Ветеран труда», значком «Отличник здравоохранения».

Рагиб Низаметдинович Терегулов (1919–1941). После окончания средней школы он учился в сельхозтехникуме. Учился на «отлично», обладал большими способностями к учебе. Оттуда Рагиб был призван на военную службу.

Первые удары фашистской армии приняли на себя славные пограничники и войска прикрытия государственной границы.

Рагиб Терегулов, будучи пограничником, проходил службу в Каменец-Подольске (Хмельницкая область, Украина). С началом войны на подступах к Каменец-Подольску развернулись ожесточенные бои, в связи с угрозой окружения войска Юго-Западного фронта 9 июля 1941 г. оставили город. Воин-пограничник Рагиб Терегулов погиб, видимо, в первые дни войны. На запрос Махфузы Шамсутдиновны Главное управление пограничных войск НКВД СССР сообщило следующее: «На Ваше письмо с запросом о сыне Терегулове Рагибе Низаметдиновиче сообщаем, что местонахождение его в настоящее время пока неизвестно. В имеющихся списках безвозвратных потерь пограничных войск НКВД (убитых, умерших от ран и пропавших без вести) тов. Р.Н. Терегулов не значится. 27 апреля 1942 г.». В дальнейшем на запросы его матери ответа о судьбе сына не последовало.

Камиль Низаметдинович Терегулов (1921–1945). С детства интересовался авиацией и его манила профессия летчика. Действительно, Камиль стал им. Во время Великой Отечественной войны К.Н. Терегулов часто приезжал в Казань за боевыми самолетами. Он всегда останавливался в квартире своей старшей сестры Райли. В последний раз он приехал в 1944 г. Затем была весть о нем: *«Ваш сын летчик гвардии лейтенант Терегулов Камиль Низаметдинович уроженец Башкирской АССР, Кигинского района, деревни Еланлино, находясь на фронте, пропал без вести 19 апреля 1945 года».* Камиль Терегулов несколько дней не дожил до долгожданной Победы. Вылетел с особым заданием в США и оттуда не вернулся. Прислали только его личные вещи и матери его была назначена пенсия за погибшего сына.

Так горе не обошло семью Терегуловых, как и миллионы других семей советской страны в той страшной войне с фашизмом.

Младшие Терегуловы

В начале июля 2001 г. мне представилась возможность совершить второй раз поездку в Казань в течение одного года. Несколько дней общался с дочерьми и другими потомками Низаметдина и Махфузы Терегуловых. С Райсой Махмудовной побывали в мусульманском кладбище, где поко-

ятся ее бабушка Махфуза и родители – Райля Низаметдиновна и Махмуд Кашапович. Кстати, могилы супруг Ибрагимовых находятся недалеко от последнего пристанища великого татарского поэта Габдуллы Тукая. Сания Низаметдиновна собрала на чай своих близких людей – сестер и племянниц. А какую аппетитную губадию с румяненькой корочкой по-мастерски она приготовила! За столом в непринужденной обстановке велась оживленная беседа. Признаюсь, мне было очень приятно присутствовать среди потомков знаменитых Терегуловых. В то же время нас объединяло нечто более важное – наша малая родина, кигинская земля. Райса Махмудовна отметила, что в последнее время между Терегуловыми сложились налицо реальные и ценные отношения, возникшие благодаря моей активности. Мне же было интересно слышать из их уст всё о славных предках – жизни и деятельности Терегуловых и Еникеевых, а также представителей сегодняшнего поколения. Тогда мне посчастливилось лично познакомиться с Рахилей Низаметдиновной Терегуловой. Именно в ней, по-моему, присутствуют дворянские черты, какие мы знаем по книгам и фильмам. Это – манера общения, речь, умение по-особому держаться при людях. Словом, аристократичность. В этом нет ничего удивительного. Ведь предки Терегуловых принадлежат к знатному роду татарских мурз.

Рахиля Низаметдиновна Терегулова-Кузнецова (1927 г.р.) родилась в селе Еланлино Кигинского района БАССР.

После смерти отца в 1931 г. переехала со всей семьей в Уфу, где прошли ее детские и юношеские годы.

После окончания средней школы Рахиля Терегулова поступила в Башкирский государственный педагогический институт. Но по ряду причин перевелась в Казанский государственный педагогический институт, который успешно закончила в 1955 г. и получила диплом преподавателя русского языка и литературы.

Р.Н. Терегулова работала в разных системах: в педагогическом училище г. Тетюши ТАССР, в профессионально-техническом образовании и народного образования. Она вела предметы: русский язык и литература, выразительное чтение, методику преподавания русского языка и литературы. В те годы, когда в Советском Союзе вышло постановление об обязательном среднем образовании всего населения и в связи с этим начали открываться вечерние и заочные средние школы, Рахиля Низаметдиновна стала работать завучем на заочном отделении при меховом комбинате. Сотни рабочих без отрыва от производства обучались у нее русскому языку и литературе. В 1970-х гг. в Казанском химико-технологическом институте обучалась группа студентов из Вьетнама. Русский язык преподавала им Рахиля Терегулова-Кузнецова.

Муж Рахили Низаметдиновны – Валерий Александрович Кузнецов был очень ярким и разносторонним человеком. В последние годы жизни ему открылись религиозные истины и как особо почитаемого его похоронили в одном из монастырских дворов в городе Ярославль, где он родился.

У Р.Н. Терегуловой-Кузнецовой есть дочь, два внука, правнук. Дочь – Любовь Валерьевна Рассадина – педагог, преподаватель химии и биологии, психолог. Внучка – Катерина Станиславовна Мельникова – студентка-заочница, успешно работает с трудными подростками. Она методист-организатор в Доме творчества молодежи. Внук – Роман – студент педагогического университета Казани.

С 1982 г. Рахиля Низаметдиновна Терегулова-Кузнецова на заслуженном отдыхе.

Самые младшие дети Махфузы и Низаметдина Терегуловых – Лира и Нафис умерли в маленьком возрасте.

Лира Терегулова (1930–1938), по воспоминаниям Сании и Рахили Терегуловых, была живой и самостоятельной девочкой. Ребенку исполнился годик, когда семья переехала в Уфу. Они поселились в элитном доме в центре города по улице Карла Маркса. Здесь Лирочка и росла. Она любила подвижные игры и бегать по длинному коридору. «До сих пор в ушах ее звонкий веселый смех, – говорит Сания Низаметдиновна. – Также любила ходить в магазин за хлебом». По словам Адибы Нигаматовны Хакимовой, хорошо знающей эту семью, до сих пор поддерживающая связь с ними, Лира была голубоглазой и очень красивой девочкой. Но судьба отвела ей только восемь лет земной жизни. Маленькому Нафису и того меньше.

Через годы, через расстояния...

Возникший интерес к роду кигинских Терегуловых позволил мне встретиться с некоторыми из их представителей. В Москве в Доме журналистов встречался с Риммой Амировной Чанышевой-Терегуловой, в Уфе – с Дилярой Фаридовной Терегуловой-Тимербулатовой, Светланой Рустэмовной Чураевой-Бекасовой. Кстати, Светлана перевела с башкирского языка на русский две повести Амира Чаныша. Ее произведения печатаются в «Бельских просторах». Последняя ее работа – роман «Если бы судьбой была я...».

Не перестаю удивляться терпению Диляры Фаридовны. Несмотря на тяжело больную маму, она согласилась принять меня. Стараясь не перебивать своими вопросами, я с душевным трепетом слушал ее воспоминания об отце – Фариде Низаметдиновиче. С какой теплотой она говорила о Человеке и Талантливом Педагоге! «Папа часто водил меня в

университет, поэтому после окончания школы я твердо знала куда буду поступать учиться, – говорит Диляра Фаридовна. – Он больше любил филологию, чем литературу. В старших классах помогала отцу проверять сочинения студентов. Запомнилась его методика работы над сочинением: I этап. Брать чистый лист бумаги и писать все, что приходит в голову по теме, оставив поля и промежутки между строчками. II этап. Добавить в промежутки цитаты, отрывки из стихотворений, новые интересные мысли. III этап. Критически перечитать и сократить, что не нужно. IV этап. Исправить ошибки и переписать. Отец очень любил музыку, играл на мандолине, а еще любил рисовать...».

Установил контакт с Райсой Махмудовной Ибрагимовой, проживающей в Казани. Началась переписка. В одном из своих писем она написала: «...вглядываясь в то далекое прошлое, когда мой дед Низаметдин и моя бабушка Махфуза стали мужем и женой и положили начало удивительным людям рода Терегуловых, когда в неизвестном мне с. Еланлы, но в то же время таком близком и родном, в котором была определена и моя судьба, я с особым трепетом поклоняюсь этой удивительной и благодатной земле; школе, в которой учительствовали мои бабушка и дедушка. Моя мама с большой теплотой и любовью рассказывала мне о детских годах в Еланлах и мечтала съездить туда вместе со мной. Не получилось, не успели... Теперь этого хочу я. Своими глазами увидеть и школу, и, может быть, дом, где родились и выросли мои родственники, жили мои дедушка и бабушка».

Да, вечный зов родного края, родной земли всегда сопровождает человека. Он тянет любого к себе.

На основании распоряжения главы администрации района З.Н. Абдуллина, в конце апреля 2001 г. в нашем Кигинском районе прошли дни Габдуллы Тукая, посвященные 115-летию великого татарского поэта. В школах, сельских и районных библиотеках были организованы выставки книг, иллюстрации юных художников к произведениям поэта, Тукаевские чтения, открытые уроки, конкурсы чтецов, театрализованные представления по сказкам Г. Тукая. 4 мая в РДК состоялось заключительное мероприятие – литературно-музыкальный вечер «Тукай и современность», в подготовку и проведение которого много сил и энергии вложила учительница Верхнекигинской средней школы № 1 Джамиля Хурматуллина.

В рамках мероприятий к юбилею Габдуллы Тукая, в Кигинском районе побывали гости из Казани – ветеран войны и труда Сания Низаметдиновна Терегулова и преподаватель Казанского государственного педагогического университета Райса Махмудовна Ибрагимова. К их приезду

о знаменитой династии Терегуловых на странице районной газеты была опубликована моя статья «Кигинские Терегуловы». Сании Низаметдиновне было 14 лет, когда их семья переехала в Уфу. И вот через 70 лет она посетила свою малую родину. А внучка Низаметдина и Махфузы Терегуловых – Райса Махмудовна побывала на родине предков в первый раз.

Пребывание гостей на кигинской земле было использовано с максимальной пользой для педагогов и учащихся.

Р.М. Ибрагимова, являясь специалистом-психологом, провела спец-семинар для учителей школ района по теме «Психология общения взрослых и детей». Надолго запомнится выпускникам средней школы № 1 встреча с этими удивительными людьми – гостями из Казани. «В музыкальной гостиной» – так назвали вечер-встречу, организованную работниками центральной районной библиотеки с участием местных самодеятельных артистов и поэтов. Стихи, песни, сообщения о знаменитых кигинцах, живущих и работающих в братском Татарстане – все это оставило у гостей самое хорошее впечатление. «Сколько талантов, сколько доброты!», – сказала Райса Махмудовна.

Особая теплая атмосфера чувствовалась в селе Еланлы. Гостей встретили хлебом и солью. Они познакомились с экспонатами школьного исторического музея. Затем состоялась встреча с учащимися, учителями и жителями села.

Перед самым отъездом выяснилось, что сохранился дом Терегуловых. Воспоминания, воспоминания, воспоминания... Пусть эта поездка не будет последней. Кигинцы будут рады познакомиться и с другими потомками педагогов-просветителей Низаметдина и Махфузы Терегуловых.

Через некоторое время получил письмо от Райсы Махмудовны Ибрагимовой, содержание которого приведу полностью и без изменений.

«Рамиль, день добрый!

Не смогла отправить письмо раньше, хотя мысленно каждый день возвращалась в Ваши прекрасные места. Видимо, ответ должен был созреть. Извините, если Ваши ожидания затянулись... Да, сегодня 23 мая, почти месяц пролетел...

Доехали мы очень хорошо. Ваш друг Индус Мухаметов провел с нами последние минуты до отправления поезда. Ехали вдвоем в купе до Казани. Сания Низаметдиновна чувствовала себя помолодевшей и легко перенесла дорогу. И теперь наше прекрасное путешествие продолжает жить в воспоминаниях, в этих драгоценных кладовых человеческой памяти. Вы – у меня перед глазами: жизнерадостный, открытый, честный, преданный, трудолюбивый и очень теплый человек! Ваша улыбка, Ваше участие настолько естественны и человечны, что Дух захватыва-

ет от того, что есть такие люди на Земле. Спасибо Вам за всё, что Вы сделали для нас, за теплоту и гостеприимство. Спасибо Вашей маме за доброту и приветливость, за ее участие в Вашей нелегкой жизни. Желаю ей здоровья, больше радостей от детей, внуков...

Несколько слов о нашем пребывании в Уфе. Утро у Адибы-апа прошло очень радостно: она показала нам рукодельные изделия, читали ее стихи, некоторые я переписала. Она удивительно нежный, трепетный и в то же время очень реалистический человек! Я рада, что почувствовала ее духовно-душевные вибрации, которые и делают ее уникальной и совсем не похожей на старушку прекрасной женщиной. Как она красива! Вам спасибо, что Вы свели меня с ней.

Днем «познакомилась» поближе со своей сестрой Дилярой и ее семьей. Она – прекрасный педагог английского языка, очень творческий с нестандартным подходом к преподаванию. Ее тяга к языку не ограничилась только английским, она освоила даже японский (что-то от Низаметдина с его тягой к учению я уловила в ней).

Вечером пошли к Чураевым. Кроме меня и Сании Низаметдиновны были Диляра, Фарид (ее муж) и старший сын Ильгиз. Рустем принял нас очень тепло и радушно. Пришла красавица Светлана с тремя детьми. Позже впервые увидели Ксению – пятнадцатилетнюю дочь Рустэма. Я прочитала им статью в газете, отксерокопировали днем и по одному экземпляру она уже есть у Диляры и Рустэма. Он пообещал установить мемориальную доску, посвященную своим дедушке и бабушке в селе Еланлы, как мы и хотели. Но сначала он хочет привести в порядок могилы родителей, заказал памятники. Как приятно было сидеть всем Терегуловым за одним столом. И это тоже «заслуга» нашего проявленного желания увидеть и Землю, и родственников...

И вот пролетел месяц, а теплота людей, которые нас так хорошо принимали до сих пор реальна и ощутима. Зульфия Ахметовна Ямалетдинова (директор Еланлинской средней школы) организовала такой праздник, что тетя Соня уже в поезде мне сказала: «Ты знаешь, когда танцевали башкирский танец, я еле усидела на месте, так хотелось пуститься в пляс. Ведь я же танцевала этот танец в школе!». А девочка, которая пела «Сандугач» с белыми бантами – какая трогательная и чистая!

Прогулка по селу... Нашли место дома, даже сам дом... Я отнесла землю на могилы моей мамы и бабушки Махфузы. Пусть живая ниточка зеленой травы родной земли даст им покой и тихую радость. Как здорово, что мы, живые можем перемещаться по земле и позволять себе такие путешествия, не забывая при этом благородную цель – соединять живое с живым, протягивать мосты через Вечность.

Рамиль, мне будет интересно узнать про Ваши дела, про Джамилю Шавагатовну – еще один замечательный самородок Кигинского района. Ей огромный привет и спасибо за счастье общения с нею и за все, что она сделала для нас. Привет Райфе Бариевне и Галие Галиевне и огромное спасибо за их мудрость, за музей, за дружелюбие! Огромный привет от Сании Низаметдиновны, Наили, моей сестры, моего мужа Альберта Викторовича, Олега и Ореста... До свидания.

Райса Махмудовна. 23 мая 2001 г.»

Сегодняшним и будущим поколениям

У тюркских народов, в частности татар и башкир, издревле существовал обычай писать историю своего рода. Она и называлась родословной («шежере»). В родословной указывались все члены рода по мужской линии, то есть, точно и полностью обозначалась родственная связь поколений одного рода. По родословной записи можно было узнать о предках (прадедах, дедах, отце) и потомках (детях, внуках, правнуках) любого человека из данного рода. И по сей день у татар и башкир бытует мнение, что каждый обязан непременно знать историю своего народа, помнить имена своих предков до семи поколений.

Родословные писались в нескольких формах. В некоторых из них цепь и ветвь поколений давались в виде таблицы. В других – такая таблица дополнялась некоторыми сведениями о каком-либо человеке или событии. Третья группа родословной состояла из подробного описания истории каждого поколения.

Кигинская ветвь Терегуловых имеет свою родословную во всех трех формах. Род Шамсетдина Еникеева был составлен Сулейманом Гиниятулловичем Еникеевым и Райлей Низаметдиновной Терегуловой-Ибрагимовой и показан в виде родословной таблицы. Ею было написано также краткое сведение о роде Шамсетдина Еникеева. Данная книга представляет собой подробное описание истории каждого поколения кигинской ветви Терегуловых.

Пусть моя скромная работа не станет окончательной точкой в истории потомков знаменитых педагогов-просветителей Низаметдина и Махфузы Терегуловых. Желаю Ибрагимовым, Чураевым, Бекасовым, Аксельрод, Рассадиным, Тимербулатовым и их потомкам продолжить красивую и богатую историю рода кигинских Терегуловых. Пусть пышным и вечно зеленым будет их древо жизни, а корни оно имеет крепкие. Самое главное – где бы ни были, кем бы ни стали, чтобы помнили свои истоки, корни и неразрывными нитями были бы связаны с родной землей.

Фаниль Мусин

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ МАРИ СТАЛО ТАТАРСКОЙ ДЕРЕВНЕЙ

Татарская деревня Куянково Алашайского сельского поселения Параньгинского района Республики Марий Эл расположена в 7,5 км на северо-восток от районного центра поселка Параньга, недалеко от устья реки Ляж при ее впадении в Нолю.

В конце XVIII – начале XIX в. она входила в состав Параньгинской, затем Турекской волостей Уржумского уезда Вятской губ. В 1920 г. вошла в состав Марийской Автономной Области и относилась к Сернурскому, Мари-Турекскому кантонам. С апреля 1931 г. деревня находится в ведении Параньгинского района.

Исторически д. Илеть-Кукмор (прежнее название Куянково) являлась центром одноименной волости Алатской дороги (даруги) со времен Казанского ханства. Можно утверждать, что деревня основана около 500 лет назад. Название Куянково появилось чуть позднее, к 1795 г. В данных Ревизской сказки этого периода населенный пункт указан как «Илеть-Кукмор Коянково тож».

На данный момент историю деревни можно проследить по архивным документам начиная с 1699 г. По «Доимочной книге ясачных селений Алатской дороги Казанского уезда» за тот год отмечено, что в волости Илеть-Кукмор проживало 17 марийских семей. Действительно, в архивных документах показано, что до 1725 г. деревня Илеть-Кукмор была марийской. Согласно фактам, зафиксированным в период между I и II ревизиями (1719–1745 гг.) ясачных черемис в д. Илеть-Кукмор Алатской дороги Казанского уезда убыло 85 ревизских душ (мужского пола, включая мальчиков всех возрастов), из них померло – 36, отданы в рекруты – 9, перешли той же Ильчебаевой сотни Апачева в разные места жительства – 35 душ, в том числе в новопоселенную деревню Уланур (Олоры) – 25 ревизских душ, в новопоселенную деревню Усю Сала (Усола) – 9 ревизских душ, в новопоселенный починок Чекманур – 1 человек.

По ним же можно понять, что Усола основана в 1724 г., а Олоры в 1725 г. (сейчас обе деревни в составе Параньгинского района Республики Марий Эл). Также надо отметить, что в 1737 г. мариец Яшмурза Ишполдин был отправлен в крепость Азов.

Именно в этот период начинается массовое переселение татар в Куянково из соседней д. Кукмор (ныне д. Тоштоял Параньгинского района). Первыми перешли семьи Кадырмамета Альмаметева (1684 г.р.) Айбулата

Байкина (1679 г.р.), Маметея Альмаметева (1695 г.р.) и Бектейки Байкина (1665 г.р.). А всего за период с 1725 по 1745 г. перешли 24 души муж. пола. Надо отметить, что хотя д. Кукмор обозначалась как татарская, там проживали и марийцы. Всего в этот период данный населенный пункт покинуло 50 ревизских душ. Из анализа этих архивных материалов понятно, что после таких больших переселений среди татар и мари д. Кукмор, место прежнего проживания, начали называть Иске авыл, Тоштоял (Старая деревня).

По легендам, д. Куянково была основана переселенцами из д. Хасаншаех нынешнего Арского района Республики Татарстан. Эти сведения из народной памяти, видимо, относятся к д. Кукмор (Тоштоял).

11 сентября 1740 г. императрица Анна Иоанновна подписала именной указ о массовой христианизации иноверческих народов России. В архивном документе отмечено, что в д. Илеть-Кукморе Алчибаевой сотни Апачева к этому времени была одна мечеть при пятнадцати дворах. В тот год она была разрушена. Здесь же записано, что новокрещенных во оной деревне не имеется, а по рассказам жителей показано, что мечеть была построена в 1734 г.

По данным III ревизии 1762 г. в Илеть-Кукморе (Куянково) проживало 70 жителей. Среди них отмечен и Курмаш Курманаев (1712 г.р.), родоначальник Курмашевых. Как указано в архивном документе, он являлся старостой в деревне. Его отец, Курманай Кильмаметев (1694–1755), как и остальные татары, переехал в Куянково из Тоштояла. В 1795 г. в деревне проживало 190 человек. Начиная с этого периода рядом с Куянково упоминается татарский починок Ляжмучаш, который, возможно, располагался в районе нынешней западной части деревни. По архивным материалам становится ясно, что он был основан в 1807 г. молодыми людьми, переселившимися из Куянково.

По плану Генерального межевания Уржумского уезда, составленному в начале XIX в., деревня начиналась в районе современной мечети, тянулась до пруда, который сейчас разделяет деревню на две части. В 1811 г. там отмечено 41 домовладение и 113 человек мужского пола, среди них два брата Курмашевых – Бикчантай и Мурас. Род Курмашевых, проживавших в деревне, со временем стал богатым. Забегая вперед, скажем, что в середине XIX в. в их владении оказалась бумажная фабрика и мельница промышленников Маматовых во вновь поселенном починке Юшто-Памаш (Студеный ключ) Параньгинской волости (ныне место, где находился починок, расположено на территории Мари-Турекского района, на границе с Параньгинским районом, недалеко от Олор). К тому же им досталось более 21 десятины земли по р. Илеть, где были сооружения китнинской и елкинской мельниц.

На левом берегу р. Ляж располагался татарско-марийский починок Кошпаев (позднее – Татарский Кошпай, ныне ул. Животноводов д. Куянково). На самом берегу р. Ноля при впадении в нее р. Ляж отмечен поч. Кумачной фабрики Маматовых (позднее Прикум-Фабрика, сейчас ул. Зеленая д. Куянково). Известно, что кумачной фабрикой, располагавшейся здесь, в 1816 г. управлял Мухаметдамин Манасыпов-Маматов.

По VII ревизии 1816 г. в Куянково насчитывался 41 двор, мужского пола 111 человек, а женского – 126. По данным за 1834 год в деревне проживало 351 человек, количество дворов с 1816 г. осталось прежним. Жизнь в деревне регулировалась устоявшимися традициями, контролируемыми местным мусульманским духовенством. Новая деревянная мечеть была построена в 1825 г., через 85 лет после сноса первой мечети. При ней работала частная начальная школа, в которой 10 мальчиков и 15 девочек обучались арабской азбуке, письменности и Корану.

В 1850 г. в Куянково проживало 526 человек в 56 дворах. Это отмечено в данных IX ревизии. В документе, подтверждающем эти данные, стоит подпись сельского старшины Рахматуллы Бикбова. Здесь же показано, что четыре семьи из 18 человек, переехали в Куянково из поч. Юшто-Памаш. А именно, семьи Мухаметрахима Мурасова, Мухаметгалея Ягудина, Хамита Каримова и Рахимкула Рафикова. Куянковцы были государственными крестьянами и исправно поставляли рекрутов для военной службы в царской армии. Так, за период с 1834 по 1850 гг., на 25-летний срок службы было призвано 11 молодых ребят. Показан здесь и Указной мулла, в те годы им был Фатхулла Бикчантаев (1820 г. р.).

По данным X ревизии, проведенной в 1858 г., в деревне проживало 633 человека, а количество дворов стало 63. Через 10 лет количество дворов выросло почти в два раза, а вот количество жителей сократилось на 32 человека. Крестьяне занимались сельским хозяйством, животноводством. Содержали 220 лошадей, 340 голов крупного рогатого скота, 395 овец, 46 коз, 15 ульев пчел. Местные пчеловоды за год собирали 3 пуда 30 фунтов меда. Деревня имела две водяные мукомольные мельницы.

К 1884 г. Куянково уже большая деревня, состоящая из 181 дворов, 312 ревизских душ, с населением численностью 1011 человек. Община владела 2069 десятинами земли. Крестьяне держали 180 лошадей, 166 дойных коров и других домашних животных. Одна из куянковских мельниц принадлежала Тухватулле Сайфутдинову, имеющему 16 десятин земли, на которой в свое время действовала фабрика по производству кумача Маматовых.

К началу XX в. д. Куянково становится крупным селением. В 1905 г. в 253 дворах проживало 1413 человек (703 – м. п. и 710 – ж. п.). Функци-

онировали две мечети: Верхняя (была перестроена заново в 1906 г.) и Нижняя (построена в 1913 г.). Каждая мечеть имела медресе. В Верхней мечети муллой служил Ахмед Курмашев, а затем – его сын Газиз.

В Уральском торгово-промышленном адрес-календаре за 1909–1915 гг. указано, что в Куянково работало несколько магазинов, а именно, мануфактурный, бакалейный и колониальных товаров. Все они принадлежали братьям Табековым (в некоторых документах они указываются Тубековыми). Достоверно можно утверждать, что сохранившиеся в центре деревни кирпичные здания (магазин и склад) принадлежали им. Гайса, Сафа и Хабибрахман Табековы также владели мануфактурным магазином в Параньге и мукомольной мельницей близ д. Алашайка.

Уржумское земство, понимая важность распространения среди татар светского образования, в 1914 г. открывает в деревне одноклассное земское училище. Однако крестьяне не хотели отдавать своих детей туда. В 1916 г. здесь учились только 15 мальчиков при двух учителях.

В первые годы Советской власти жители деревни показали себя активными сторонниками революционных перемен. В годы Гражданской войны в деревне была создана первая комсомольская ячейка, которую возглавил Сафук Салихзянов, впоследствии ставший первым секретарем Параньгинского райкома партии. Здесь родилась и выросла в бедняцкой семье первая комсомолка района Нафиса Юсупова.

В 1918 г. выпускница Казанской гимназии Хасана Курмашева открыла в деревне школу для девочек. До этого они учились в доме муллы. В 1922 г. была открыта школа I ступени, где обучалось около 40 учащихся. Через четыре года в ней насчитывалось уже 134 ученика, в т. ч. 43 девочки.

В 1923 г. в деревне, состоявшей из 285 дворов, проживало 1592 жителя. Они по-прежнему занимались сельским хозяйством. Часть крестьян в апреле 1925 г. объединилась в потребительское общество, которое вело заготовительную и торговую деятельность.

Основная же часть сельчан из-за малоземелья испытывала большие трудности. С установлением Советской власти широко стал обсуждаться вопрос о переделе земли по числу наличных душ, т. е. по едокам. Однако добиться равномерного перераспределения земель было трудно: существовали близкие и дальние к деревне поля. Самым дальним полем было Купаевское (Порт-Маматовское) на расстоянии 7–8 км от деревни. Имущественное положение крестьян также сильно отличалось. В деревне выделялись бедняки (66,2%), середняки составляли 30,3%, богатые – 2,6% и батраки – 0,9%. Если у вышеупомянутых деревенских богачей Табековых было более 10 лошадей, у Сагутдина Шамсутдинова – 8, то у многих

не было ни одной. Таким приходилось ходить на дальние поля каждый день пешком или жить там в шалашах. В 1928–1929 гг. на Купаевское (Порт-Маматовское) поле с разрешения властей переехало 94 семьи, создав там д. Игенчеляр (еще одно название Никкилдем). Около 30 семей бедняков в 1928 г. организовали комитет общественной взаимопомощи (КОВ), а Мари-Турекское кредитное общество помогло им приобрести ручную молотилку и веялку.

Куянковский сельский Совет был образован в 1929 г. Тогда в его состав входили дд. Куянково, Тат-Кошпай, Игенчеляр. В 1930 г. жители Куянково объединились в колхоз «Кызыл сабан». Его ядро составили члены местной партийной ячейки Вали Хакимов, Сафук Салихзянов, Рауф Садыков, Нафиса Юсупова, Халик Галимов и др. В 1930 г. из наличных 234 крестьянских дворов (1117 чел.) в колхоз вошли 50 семей (406 чел.). Более 20 хозяйств деревни, отнесенные к кулачеству, подверглись репрессиям. Их имущество, земля, скот были переданы колхозу. После этого и зажиточные середняки добровольно пошли в колхоз. К весне 1931 г. в него вступило уже 160 дворов. Колхоз начинал свою деятельность, имея в наличии 9 лошадей, 30 овец, 12 конных телег. В 1934 г. в деревню пригнали первый трактор. Колхозники усердно работали, добивались неплохих результатов. В 1936 г. за колхозом было закреплено 1218 га земли. К 1941 г. в колхозе числилось 178 дворов, 727 человек.

Налаживалась культурная жизнь. В 1930 г. на базе начальной школы во вновь построенном деревянном здании открылась семилетняя школа. В 1933 г. состоялся первый выпуск. В школе в то время обучались около 200 учащихся.

В 1927 г. открылась изба-читальня. Заведовала там Нафиса Юсупова. В 1936 г. в здании Верхней мечети молодежь организовала клуб со зрительным залом на 100 мест. В здании Нижней мечети, закрытом в 1938 г., стал работать фельдшерско-акушерский пункт, преобразованный в 1940 г. во врачебную амбулаторию. С 1940 г. в д. Куянково действовал ветеринарный участок.

В годы Великой Отечественной войны 257 человек были мобилизованы на фронт, 116 из них не вернулись. В память о них в 1973 г. был воздвигнут памятник. Немало подвигов совершено куянковцами на фронтах и в тылу. Особое место среди них занимает Гайнан Курмашев, боровшийся с фашистами в плену рядом с героем-поэтом Мусой Джалилем. Г. Курмашев героически погиб, возглавляя антифашистскую подпольную группу в концлагере.

Героизм проявляли и в тылу. Особенно трудно было в 1943 г. Из 640 оставшихся в деревне людей, мужского пола от 16 лет и старше было

только 36, а работоспособных женщин – 127. В 4-х бригадах колхоза работали 242 человека. Имея 21 рабочую лошадь, им пришлось обработать и засеять зерновые и бобовые на площади 697,7 га (более 57% всей земельной площади колхоза). Собрали же в этом году только 1711,9 центнеров зерна. Средняя урожайность составила 2,45 центнера с гектара. Коров в хозяйстве осталось 16, КРС – 68 голов. Работая по существу впроголодь, люди не теряли мужества и самообладания, помогали фронту, верили и надеялись в победу.

Нелегко было поднимать разрушенное за годы войны хозяйство. Колхоз «Кызыл сабан» неоднократно подвергался преобразованиям: в начале 1950-х гг. к нему присоединили колхозы починков Тат-Кошпай, Малая Олма, Прикум-Фабрика, Хабибуллино, объединили затем с колхозом «Танк» (Алашайка). В 1963 г. на базе колхозов дд. Куянково, Тоштоял, починков Малая Олма, Тат-Кошпай, Хабибуллино, был образован колхоз им. Калинина.

Улица Зеленая, бывший починок Прикум-Фабрика

Наибольшее развитие сельхозпредприятие получило после 1965 года. Были построены новые животноводческие помещения, свиноводческий комплекс, укрепилась материально-техническая база. За свой самоотверженный труд 13 жителей деревни были награждены орденами и медалями Советского Союза.

Успешное развитие колхоза способствовало укреплению материально-технической базы социальных учреждений деревни. В 1959 г. насе-

ленный пункт был радиофицирован, в середине 1960-х гг. – электрифицирован. В 1968 г. в доме одного из жителей появился телевизор. Первый кирпичный дом был построен в 1972 г. В 1963 г. открывается Куянковская участковая больница. В 1973 г. построено и сдано в эксплуатацию новое типовое здание средней (с 1965 г.) школы на 600 мест.

В 1982 г. в деревне было 164 домохозяйства, 673 жителей. В личном пользовании сельчане имели 10 велосипедов, 17 мотоциклов, мотороллер, 11 автомашин. Работали фельдшерско-акушерский пункт, детский сад на 15 мест, Дом культуры на 150 мест, библиотека, два сельмага, хлебопекарня.

В 1995 г. верующие куянковцы получили возможность молиться во вновь построенной большой мечети. До этого они исполняли религиозные обряды, читали молитвы на территории верхнего кладбища.

За последние годы изменился внешний облик деревни. 22 ноября 2002 г. первые два дома на улице Комсомольской были подключены к природному газу. Сейчас населенный пункт газифицирован полностью. На сегодняшний день в Куянково в 155 домовладениях проживает 530 человек.

Искренне благодарю за сотрудничество и предоставление необходимых архивных материалов наших земляков-краеведов Рафаиза Нурмухаметовича Гайнанова и Наиля Габдулхаковича Бариева.

Источники

1. РГАДА. Ф. 141. Кн. 592.
2. РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Д. 1151.
3. РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Д. 1157.
4. Государственный архив Кировской области. Ф. 176. Оп. 2. Д. 183.
5. Государственный архив Кировской области. Ф. 176. Оп. 2. Д. 612.
6. Государственный архив Кировской области. Ф. 176. Оп. 2. Д. 908.
7. Государственный архив Кировской области. Ф. 176. Оп. 2. Д. 1362.
8. Государственный архив Кировской области. Ф. 176. Оп. 12. Д. 1865.
9. Государственный архив Кировской области. Ф. 176. Оп. 18. Д. 1526.
10. Сборник очерков «История сел и деревень Параньгинского района Республики Марий Эл». Коллектив авторов. Йошкар-Ола, 2004.

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ИСЕМЕ ҮК ҖЫРЛАП ТОРГАН АЗНАКАЙ УЛ!

Ыкның сул як кушылдыгы Стәрле елгасы буендагы, исеменең яңгырашы ук җырга кушып җырларлык бу шәһәргә 1762 елда нигез салынган дип исәпләнелә. Бүгенге көндә Азнакай – Татарстанның зур күпчелеге – 90,5%ы татар милләтеннән булган кешеләр яши торган муниципаль район үзәге. Азнакай районы – икътисади үсеш ягыннан да, мәгариф һәм мәдәният өлкәсендә дә республикабызның алдынгы төбәкләреннән берсе. Халкыбызның гореф-гадәтләрен, традицияләрен саклап, милләтебез генофондын тулыландырып яши торган татар районы буларак кыйммәтле бу як авыллары. Татарларда гасырлардан гасырларга тапшырыла килә торган булдыру рухы, җаваплылык һәм максатчанлык, тәртип һәм чисталык ярату, хезмәт сөючәнлек, хуҗалыкчанлык, киләчәк буын өчен дип эшли алу сыйфаты Азнакай төбәге татарларына үтә дә хас. Татар нинди булса, азнакайлылар – шундый. Чын миллилек өстенлек алган бу районга барып, андагы халык белән танышуым, алар белән әңгәмә корып аралашуым – әнә шундый ачыш, дип әйтерлек нәтиҗәләр ясарга мөмкинлек тудырды.

Биредә авыллар тарихы, шәхесләрне барлау эше белән күптәннән шөгыльләнүче аерым кешеләр элек-электән булган, шөкер, алар әле дә бар. Рухи хәзинәләргә бай Азнакай районының Ык елгасы буе авылларына узган гасырның 1940-нчы – 1950-нче, 1960-нчы елларында фольклор экспедицияләре дә уздырылган, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшләгән Халидә Гатина, Марсель Әхмәтҗанов, Флера Баязитова, Эдуард Касыймов, Ленар Җамалетдинов кебек фольклорчы галимнәр тарафыннан тарихка кереп калган үрнәкләр – лирик һәм уен-бию җырлары, такмаклар, тылсымлы әкиятләр, сөйләм үрнәкләре, риваятьләр язып алынган биредә яшәүче халык вәкилләреннән.

Шушы төбәктә туып-үсеп, татар фольклор фәне өчен хәзинә булырлык авыз иҗаты үрнәкләре калдырган кешеләре белән данлыклы як бу. Әйтик, Азнакайда гомер иткән Заһри Мөхәммәтҗанов (1919–1999) исемле шәхес атаклы әкиятче булган. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре аннан җитмешләп татар әкияте язып алганнар, ул сөйләгән егермеләп әкият академик «Татар халык иҗаты»ның «Әкиятләр» (1–3 китап, 1977–1981) томнарында урын алган. Сөйләгән әкиятләрен кәгазьгә төшереп, 1961 елда бу әкиятче үзендә булган күп кенә әкият мирасын институт мирасханәсенә язма рәвештә дә тапшырган. З. Мөхәммәтҗанов әкиятләре бүгенге көндә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать

институты Язма һәм музыкаль мирас үзәгенең фольклор фондында яхшы хәлдә саклана. «Тутый кош», «Йөз куйга сатып алынган төш», «Балыкчы улы Катып», «Алтын алмалар», «Сер тотмас», «Кызыл әтәч» – болар Азнакай әкиятчесе З. Мөхәммәтҗанов сөйләгән татар әкиятләренең кайберләре генә. Фольклорчы галимнәр Ленар Җамалетдинов, Халидә Гатина, Эдуард Касыймовлар бу кеше белән шәхсән таныш булып, аның авызыннан халыкның бүгенге көндә бик сирәк очрый торган җәүһәрләрен ишетеп, теркәп куюлары белән бәхетле. Азнакайның атаклы әкиятчесе З. Мөхәммәтҗановның исемен, башкарган эшләрен якташлары да, фольклор галимнәре дә һәм, гомумән, татар халкы, һичшиксез, белергә тиеш.

Әмма Казан галимнәренең республиканың көньяк-көнчыгышындагы әлеге төбәккә, андагы күренекле шәхесләргә, милли-мәдәни үзенчәлекләргә махсус багышланган фәнни эзләнү-тикшеренү эшләре бик күренми. Моның сәбәпләре бу тирәләр хакындагы тарихи чыганакларның, документларның әллә ни сакланмаган (яисә табылмаган) булуына бәйледер бәлки. Казанның тарихчы галимнәре үз язмаларында күбрәк элеккеге Казан губернасы тарихына гына кагылалар, фәнни хезмәтләрдә Азнакай турында мәгълүматлар бик аз. Фольклор, тел-диалектология, сәнгать белгечлеге һ.б. юнәлешләрдә дә Азнакай районын махсус булмаган диярлек.

Татар халык иҗатына багышланган академик томнарга керерлек матур үрнәкләрне күпләп бирә алган Азнакайның саф татар авыллары фольклор белгечләрендә генә түгел, археографларда да, телче-диалектологларда да, тасвирый сәнгать һәм халык музыкасын өйрәнүче галимнәрдә дә XXI гасырда кабат зур кызыксыну уяту гаҗәп түгел. Шушы кызыксыну һәм районның милли-мәдәни мирасын чын-чынлап барлау-өйрәнү теләге Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтыннан бер төркем галимне 2019 елның җәендә бирегә китерде. Комплекслы экспедиция Азнакай районының Башкортостан белән чиктәш көнчыгыш районнарын колачлады. Казан галимнәре ике атна дәвамында ике дистәдән артык авылда булып, һәр авылда информантлар белән очраштылар, халык белән җанлы әңгәмәләр корып, авыл саен төрле юнәлештә бик тыгыз эш алып бардылар.

Азнакай төбәген тарихи, милли-мәдәни җәһәттән «ачу»да, районның үткәне белән кызыксыну, хәзергесен күрсәтү, киләчәген кайгыртуда Казан галимнәре тарафыннан гына түгел, район дәрәҗәсендә дә кыю адымнар ясала. Шунысы яхшы: бу эш Азнакай муниципаль районы башлыгы тарафыннан да хуплана, азнакайлыларга хас милли-мәдәни мирасны туплап өйрәнү эшенә җирле галимнәр, тарихчылар, укытучылар, мәдәният хезмәткәрләре җәлеп ителә. Районда бу юнәлештә алып барыла торган

эшләр–югалган авылларны, анда яшәгән кешеләрне эзләп табу, элек авыл булган урыннарга элмә такталар, стеллалар кую, зиратларны яңарту, Азнакай кешеләренең үзләренең кызыклы фактлар җыеп, авыл тарихларын язып, басмалар чыгаруы кебек гамәлләр шул хакта сөйли. Район җитәкчеләренең, Азнакай авылларында гомер итүче халыкның, төбәкне һәм биредәге авылларда яшәүче милләттәшләребезне өйрәнү максаты белән, Казаннан килгән галимнәргә җитди теләктәшлек белдерүләре, хәерхаһлы мөнәсәбәтләре, кунакчыллыгы да биредәге татарларыбызның үз тарихына битараф булмаулары һәм уртак максат–милләтебез кичерә килгән кайгыртуга керткән зур өлешләре буларак кабул ителә.

Азнакай районының Башкортостан белән чиктәш авылларында уздырылган комплекслы фәнни экспедиция милли традицияләребезне фән дәрәҗәсендә күзаллаучы талантлы композитор, этномузыколог, институтның театр һәм музыка бүлеге җитәкчесе Эльмира Галимова җитәкчелегендә узды. Экспедициянең уңышы эшнең оештырылу дәрәҗәсенә бик нык бәйле, җитәкченең эшкә зур әзерлек белән тотынуы һәм аны башыннан ахырынача җиренә җиткереп башкару осталыгы Азнакай районына уздырылган экспедициядә уңай нәтиҗәләр бирде. Егерме дүрт авылны халык музыкасы, фольклоры, иске кулъязмалары, сәнгате, тел үзенчәлекләре, ташъязмалары һ.б.ш. җәһәттән барлап чыгу белән берррәттән авыл саен җыелган халык белән әңгәмә кору, Азнакайның туган якны өйрәнү музеенда һәм районның Үзәк китапханәсендә Азнакайның культура хезмәткәрләре, җирле телевидение һәм газета журналистлары белән очрашулар, һичшиксез, ике як өчен дә гаять файдалы һәм отышлы чаралар булды.

Экспедициядә төбәкнең тел үзенчәлекләрен институтның лексикология һәм диалектология бүлеге фәнни хезмәткәрләре–филология фәннәре кандидаты Әлфия Булатова һәм Алсу Бәдретдинова–яңа фәнни методларга таянып алып бардылар; гарәп кулъязмаларын һәм борынгы китапларны барлау-туплауны институтның Язма һәм музыкаль мирас үзәге галимәсе, филология фәннәре кандидаты Алсу Хасавнех башкарды; институтның тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге фәнни хезмәткәре Алсу Борһанова халык сәнгате белән кызыксынды; ә Язма һәм музыкаль мирас үзәге фәнни хезмәткәре Венер Усманов исә кабер ташъязмаларын тикшерү белән мәшгуль булды.

Халыкның тел-авыз иҗатын җыю–комплекслы экспедициянең янә дә мөһим өлешләреннән иң зурысы. Халык авыз иҗатының иксез-чиксез хәзинәсен танып белми торып, шушы халыкны беләм, дип санау мөмкин түгелдер. Кешелек элек-электән өлкәннәрнең акыллы сүзләрен, төпле фикерләрен истә тотып яшәгән. Әүвәлгеләрнең тормыш тәҗрибәсе ке-

шеләргә яшәү дәверендә төрле кыен юллардан чыга белү юлын күрсәткән. Буыннан-буынга күчеп килгән әлеге кыйммәтләр бүгенге көндә дә зур әһәмияткә ия.

Экспедиция вакытында татар фольклор фондын баетырлык материаллар шактый табылды. Жанрлар ягыннан карасак, халыкта әле халык җырларының үзенчәлекле вариантлары, дини эчтәлектәге хушавазлар, бәет, мөнәҗәтләр, тарихи һәм топонимик, шулай ук мифик риваятьләр, сөйләкләр, мәзәкләр, милли уеннар, ышану, миф, им-том үрнәкләре, тыюлар, юраулар, йола бәйрәмнәре, никах һәм туй мәҗлесен үткәрү, шулай ук мәет җирләү тәртибе, кыйсса фабулалары, хәтта татар әкиятләрендә бик сирәк очрый торган әкият башында сөйләнә торган мавыктыргыч текстка ия кыска әкиятләр кебек бүгенге заманда чын рухи җәүһәрләр дип бәяләнә торган милли-мәдәни хәзинәләр бихисап. Шунысы әһәмиятле: боларның күбесе – бүгенге көндә дә телдә актив яши торган үрнәкләр, алар халкыбызның яшәеш картинасын күзаллауда билгеле бер роль башкаралар. Азнакай кешеләре авызыннан язып алынган һәрбер фольклор үрнәге – туган телгә куркыныч янаган бүгенге четерекле чорда милли-мәдәни үзбилгеләнүебез җәһәтеннән бик кыйммәтле материал. Әлеге фольклор үрнәкләре теле, фикерләү юнәлеше, борынгылык элементларын чагылдырулары белән миллилекне саклыйлар, ерак һәм якын тарихны торгызалар, шул ук вакытта халкыбызның бүгенге сулышы да чагыла аларда. Бу фольклор материалларының һәркайсы «кем мин, татар булмагач, әлбәттә татар мин, тамырларым да – татар!» – дип кычкырып торалар һәм милли йөзебезне кайтару юнәлешендә эш башларлык нигез ролен үтиләр.

Азнакай районы татар авылларында үзебез тарафыннан язып алынган фольклор үрнәкләренең кайберләрен игътибарыгызга тәкъдим итәбез.

ЧАЛПЫ АВЫЛЫ

«Батыр комсомол» уены

Яшьләр тезелешеп басалар бер рәткә. Берәү – алып баручы. Команда бирелә. Болар команда буенча эшләргә тиеш була.

– Батыр комсомол!

Бу командага кулын күтәрсәләр, дөрес эшләгән булалар, алары бер адым алга күчә.

– Бакыр комсомол!

Бу командага кул күтәрүчегә җәза бирелә.

– Комсомол!

Болай дигәнгә кулын күтәреп куйган кеше – алга күчми, урынында кала.

Камалеева Лилия Ягъфәр кызыннан, 1959 елгы, тумышы белән Яр Чаллыдан.

Никах туе, кайтарма аш (йола, гореф-гадәт)

Никах кыз ягында укыла. Беренче барып кызны аклашасың (сорарга барасың. – Л.М.). Ризалык билгесе итеп сөлге биреп җибәрә кыз ягы. Тегеләр тәм-том күтәреп килә. Кыз аклашкач, никах, туй турында килешәләр, бүләкләр әйтешәләр. Никахны кыз ягы үткәрә. Мулла чакыралар, туган-тумача җыела. Ике чәкчәк я бер олыны бизәп, ике каз, ике түгәрәк ипи алып килә кияү ягы. Киленгә мәхәргә бүләк тә алып киләләр. Никах ашында чәкчәк котлау йоласы бар тагын. Бүләккә кем нәрсә бирәчәген әйтешәләр.

Шуннан хәзер килен төшерү.

– Төкле аягың белән! Авызыңа бал да май! – дип каршы алалар киленне. Яулык алмашы була шушында. Бианайга – килен, киленгә бианай бөркәндерә яулыкны. Сандыгын ачып, бүләкләрен бирә килен.

Кайтарма аш. Анысы туйдан соң. Кыз ягын Коръән ашына җыю була кайтарма аш. Туйның өченче көнендә уза.

Гафарова Розалина Әхмәдулла кызыннан, 1948 елгы, Олы Әтнәдән тумышы белән.

ИРЕКЛЕ АВЫЛЫ

«Йосыф» кыйссасы һәм Кәримәтти

Кәримәтти «Йосыф» кыйссасын сөйли торган иде. Бәйрәмбай абзыйның анасы. Китаптан укый торган иде ул аны көй белән. Элек кич белән җыелышып утыру була торган иде бит. Шул утыру вакытында сөйли иде инде. Йосыфны коега салганнар, дип. Туганнары җыелышып. Йосыфны сәүдә белән еракка баручылар чыгарган аннары. Апкиткәннәр. Йосыф – пәйгамбәр бит ул. Аның атасы да пәйгамбәр булган. Пәйгамбәрләр китабында да бар бит ул. Кәримәтти сөйли торган иде. Көе белән сөйли торган иде ул. Йосыф аннары төшләр юраган бит, патша булган. Туганнарына ярдәме тигән. Йосыф кая китте, дип кайгырган булган атасы, күзләре сукырайган. Кәримәтти озын итеп сөйли иде. Йосыф биреп җибәргән күлмәкне тотуга күзләре ачылган, аннары аталарын да Йосыф янына апбарганнар, дип. Шигырен әйтә алмыйм. Кәримәтти белә иде менә.

«Таһир белән Зөһерәне суга агызганнар сандык ясап тактадан,
Исән булсак, бер кавышырбыз әле, без суларга акмаган».

Әхмәтшина Сәвилә Юныс кызыннан, 1937 елгы.

Әкият башы

Әкият сөйлим, тыңлагыз, булган эш, дип уйлагыз. Шулай дип башлап китәләр иде. Песнәк – дисәтник, карга – үрәтник, саескан – сотник, бака – плотник, үрдәк – үрәтник заманнарда, дип. Тыңлап утырасың авыз

ачып. Хәзер онытыла. Бәләкәй вакытта сөйлиләр иде. Я син сөйлә, я мин сөйлим, дип сөйләп кителә иде. Хәзер сөйләнми менә. Искә төшәмени ул.

Әхмәтшина Сәвилә Юныс кызыннан, 1937 елгы.

Көтүче Нурмый (әкият)

Әкият сөйләштерә торганнарые. Көтүче Нурмый турында. Бу инде элек заманнарда, саескан – сотник, үрдәк – үрәтник, дип. Булган бер Нурмый исемле кеше. Көтү көткән. Бервакыт шулай көтүен туплаган да үзе йокларга яткан бу. Хуҗалык маллары булган. Йокысыннан төш күреп уянып китсә, маллары юк, ди. Эзләре дә күренми икән. Юк булган маллары. Бик кайгырган. Нишләргә белмәгән. Шуннан йоклаганда күргән төше исенә төшкән моның. Төшендә ап-ак сакаллы бер карт моңа әйтә икән: «Нурмый, бар кайт өеңә, көтүең кайтыр, кайгырма», – ди икән. Шул төшен уйлаган да бу, өенә кайткан да киткән. Маллары икенче көнне кичкә әйләнеп кайтканнар. Карамасаң, мал югала инде, бәхетенә ярый моның төшенә Хозыр Ильяс кергән. Әкият булганга.

Сабитов Наил Сәгыйть улыннан, 1933 елгы, Каенлы Күлдән тумышы белән.

КАМЫШЛЫ АВЫЛЫ

Чалпыдан бүлеп чыгарылган Камышлы һәм Җылак Гали (истәлек-риваять)

Чалпыда Җылак Гали кушаматлы кеше бар ые. Җылау тавышы чыгарып кәмитләнә торганые. Җор телле ие. Шул болай дип җырлый торган ые:

Аркылы авыл сызасын (сыза – уйсу, сулы җир. – Л. М.)
Авыл итеп алдык без,
Җыен җәтим җыелып,
Тәганәгә калдык без.

Юкка чыктык, беттек, диюе инде. Җиңел булмаган бит инде яңа җирдә тормыш башлау. Чалпыдан яшьрәкләрне монда күчергәннәр.

Үпкәләмим Миннәхмәткә,
Үпкәлим мин Әхмәткә, – дигәне дә бар ые әле ул җырның, менә онытылган. Әхмәт – Камышлыга күчерүне оештырган кеше. Камышлыга күчкәндә нужа күргәннәр, күчкәч, нужа күргәннәр. Шуңа җыр чыгарган булганнар инде. Чалпыдан бүленеп чыккач та монда авырлык белән яшәгәннәр.

Алмагачның ботагының тишегенең эчендә,
Газиз бала аталары аерым гомер кичерә.

Димөхәмәтова Галия Фәрхетдин кызыннан, 1936-нчы елгы.

Китап ачучылар, таш атучылар (юраулар)

Чалпыда Садрый карчык китап ача дырые. Сәрхиямал исемлесе таш атып юрады гел. Камилә карчык та таш ата иде. Менә туры килә бит шулар әйткән, дөрескә чыга шул.

Таш атучысы биш чуерташ ата да, ташка карап, аннары күзеңә карап, туп-туры әйтә. Таш атучы Чалпы карчыклары – Камилә, Сәрхиямал.

«Йосыф» китабын Фатимәттәй ача торганые. Бәй, коеда чагы туры килсә ачканда, начар була, коедан чыккан чагына туры килсә, әйбәт инде. Шулай юрый торган ые. Гали хатыны Галия апа да ача иде китапны. Бармак калынлыгы китап ые. Садрый карчыгы да китап ача дырые. Аптыраганнан киләсең бит инде ачтырырга.

Якупова Бәдәр апа бар ые тагын. Тайган урыннарны утырта, бүсере чыккан булса, аны кертә. Белеп эшлиләр ие инде.

Вафина Флера Гариф кызыннан, 1942 елгы.

Эч бору, умаен утырту (йола фольклоры, им-том)

Баласы төшкән хатын кабат балага узмый торса я хатын баланы авыр таба торган булса, эчен бордыралар. Бала тапсын, дип. Мунчада себерке сабы белән бора Мәһлүфә әби. Чабындыра да, шул ук себеркенең сабын кендек турына батырып, бора да. Өшкерә. Укый. Әлһәм, КулһуАллаһ – шуларныдыр инде, гел быдыр-быдыр укына торган ые.

– Умае уңга килсен, эче утырып, бала тапсын! – ди. (Сүзнең ни турында барганын ишетеп алган икенче бер апа информантка кисәтү ясады: «Сөйләмә! Сөйләргә ярамый бит!», – тыймакчы булды. – Л. М.). Ярар, сөйлим инде. Бәбәйләгәч, тагы шул мунчага алып барып: «Умаең утырсын!» – дип эч утырталар ые.

Мортазина Гөлүсә Гаяз кызыннан, 1938 елгы, тумышы белән Күктәкәдән.

БАЛАНЛЫ БҮЛӘК АВЫЛЫ

Иман төбең нинди? (гореф-гадәт һәм ислам)

Ике караш яшәп килә иман мәсьәләсендә. Гореф-гадәт, йолаларны саклау кирәк, диючеләр бар. Шәригать күзлегеннән караганда, гореф-гадәт ул – шәригатьнең дошманы.

Ят та тор, ят та тор, иман төбе тап-такыр, дигән кебек инде. Иманны кайгырту мөһим. Монда чакыралар ашка. Чакырсыннар, уздырсыннар аш, җыелып Коръән укуны тыю ярамый. Ниятеңә карап бит ул, Аллаһ ризалыгы өчен, дип эшләү дөрес булыр. Кеше ашны Аллаһ ризалыгы өчен, дип җыя икән, нияте исламнан алып чыгып китми икән, бу – түзәрлек. Шунда исламны аңлату кирәк. Халыкның күзен ачу кирәк. Пәйгамбәребез с.г.в. әйткән: «Кешеләр белән сөйләшегез аларның аңнары дәрәҗәсендә», – дигән.

Гореф-гадәтне яхшылык белән җиңү кирәк. Ә ислам ул – бары яхшылык. Менә бу тирә авылларда үлгән кеше астына он куялар. Аннан шул онны алып берәрсенә бирәләр, өчесенә, җидесенә аш җыеп, шуны пешерәләр. Моның тамыры Ибраһим галәйһиссәләм вакытыннан ук килә. Потларга он «ашатканнар» ул заманда. Аларның ризыгы, дип. Мәет астына он кую – әнә шул чорлардан ук килә торган гореф-гадәт. Мондый гореф-гадәт кемгә кирәк?

Наданлыкны бетерү тиеш. Наданлык белән көрәшми булмый. Ашта тоз кабу. Бу да гореф-гадәт, диләр. Бу ник кирәк? Төпле генә беркем белми, әйтеп бирә алмый, әмма кабалар тозны. Тоз җиде чирдән дәва, дип ышанудан калган булса кирәк. Әмма мондый ихтыяҗ юк бит! Белмәүдән килә күп кенә наданлык, фикерләмәүдән килә. Белем булмаудан фетнә чыга күп вакыт. Фикһа үзгәрә алмый. Фикһа буенча эш итү өчен уку кирәк. Өйрәтүчеләр кирәк, өйрәнүчеләр дә кирәк. Аллаһ кушканча эшләү кирәк. Хатын-кыз яулыгын салды – бу Аллаһ кушканча түгел. Коръәндә ап-ачык язылган бу хакта. Гореф-гадәт, дип калфак кию – бу инде Аллаһ боерыгын үтәмәү. Аллаһ юлыннан читкә тайпылу дөрес була алмый хак диннең ни икәнен аңлаган кешегә. Аңламаганга аңлату эшләре алып бару дөрес. Хак юл ул төрле-төрле була алмый, ул бер – Аллаһ кушканны үтәү, тыйганыннан тыелу. ИншАллаһ киләчәге бар Казанның, Татарстанның.

Муллин Илназ Гайсә улы, 1977 елгы, Камышлыда имам.

УРСАЙ АВЫЛЫ

Урсай (тарихи риваять)

Бу авыл бик борынгыдан килә. Иң беренче Урсай бабай килеп утырган. Аның улы Хәсән, Хәсән улы Нугайбәк (басудан табылган дигән мәгънәдә), Шәмсетдин, Дәүләтша, Сәгъди. Сәгъди улы Мөхәммәтшәриф, аның улы Мөхәммәтфатих, Мөхәммәтфатих улыннан безнең буыннар китә өч туган. Чукындыру вакытында барлыкка килгән Урсай. Сулар, урманнар монда. Урсай сүзе «үре сай», дигәннән дип аңлаталар. Урсай – зур авыл. Биш мәчете булган, биш мәхәлләле авыл. Хәзер мәчет берәү генә. Халык гомер-гомергә терлекчелек, хайванчылык, бәрәңге игү белән шөгыльләнә монда. Байлар, ярлылар, байларга хезмәт итүчеләр булган колхозлашуга кадәр.

Зарифуллина Назирә Фатих кызыннан, 1941 елгы.

Урсай сулары сай булса... (топонимик риваятьләр)

Тау буе чишмәсе. Урманга менгәндә бөтен кеше шуннан су эчә торган булган. Чишмә суы икенче бит инде, суы тәмле. Чишмәләр әллә ни каралмый. Үскәндә суны шуннан ташып эчтек. Хәзер су кергән шул бө-

тен кешегә. Исемсез чишмә. Лае (ләме – Л.М.) көлсу төстә аның. Суын бик файдалы, диләр иде. Авылдан ерак. Чыршы Күле тирәсендә. Тибеп ята әле дә. Сигезле күл. Миңгерә тауга менеп җитеп, өстән карасаң, бу күл нәкъ сигезле кебек күренеп ята. Шуңа Сигезле күл исеме дә. Бәләкәй күл. Табигать матур ул төштә бик. Үрдәкләр, аккошлар кайта бу күлгә, бәби чыгаралар. Бик матур. Ык. Ык монда Оренбург ягынан килә. Канау буе дигән җир бар. Ыкны бормакчы булганнар, шуңа казыганнар. Борганнар Ыкны. Су тегермәне бар анда. Урсай җирләре хәзерге Башкортостан җирләренә чыккан булган, күп булган җире. Урсай урнашкан урында Ыкның ярын күтәрделәр. Тирән бит Ык, киң дә. Монда каз-үрдәк коена җәй буе. Ык агып ята. Тирә-юне таллар, чаганнар, каен. Матурлык. Җырларда җырлана торган җирләр бит! Мунчала күл. Юкә кабыгын салып тотып, халык мунчала ясый торган булган ул күлдә. Аръякта ул. Арбалар, чабата ясау өчен кирәк булган мунчала. Күл сасыган.

Хисмәтова Зенфирә Миргаяз кызыннан, 1957 елгы.

Миңгерә тау (риваять)

Бу тау хәзер башкорт ягына керә. Ыкның теге ягы – Башкортостан хәзер. Миңгерә исемле кыз булган. Бай кызы, дип сөйлиләр. Өч ат җигелгән тарантаста булган Миңгерә. Аны башкорт яклап куып килгәннәр. Кем куган? Теләмәгән кешесенә кияүгә бирәсе булганнар, бу шуннан качкан, дип тә әйтәләр. Миңгерәнең алтыннары салынган сандыкларны талар өчен куа килгәннәр икән, дип тә сөйлиләр. Куа килүчеләрдән җигүле атларга утырып чапкан да чапкан Миңгерә. Шушы тауга килеп җиткәч, атларының күзен бәйләгән дә, тауның Ыкка карап торган җиреннән атлары, тарантасы-ние белән ташланган, аска очып һәлак булган шунда.

Зарипова Рузилә Рәхим кызыннан, 1945 елгы, тумышы белән Сукаештан.

Йосыф-Зөләйха (кыйсса фабуласы)

Йосыфны ишеткән бар. Шуларның мәхәббәте, кавышуы турында. Зөләйхасы ирдә булган бит инде. Йосыфы – хезмәтче. Ахырда алар кавыша. Зөләйхасы күп авырлыклар үткән Йосыф белән бергә булам, дип. Йосыфы язган да язган, күрә белгән, төш юраган.

Төрек солтаны төшендә җиде тук бодай башагы, җиде ач бодай башагы күргә. Төшен берәү дә юрый алмаган. Йосыф шуны юрап биргән. «Җиде ел муллык булыр, аннан соң җиде ел ачлык ел килер», – дип юраган солтанның төшен. Йосыф нахакка төрмәдә булган бит ул вакытта. Төрек солтаны Йосыфны төрмәдән чыгарган шуннан соң. Запас җыеп

калган инде ил солтаны алдан белгәч ачлык еллар киләсен. Төрек солтаны Йосыфны ярдәмчесе итеп алган. Аннары Йосыф патша булган.

Ачлык еллар башлангач, Йосыф иленнән бу илгә алты абыйсы килгән. Солтан запас булдырган иде бит инде, сорап килгәннәр болар. Шулай киләләр туганнары. Йосыфны танымыйлар. Йосыф таный боларны. Абыйлары моны коега салган булганнар, көнләшеп. Йосыф бу илгә килеп патша булганны белми абыйлары. Йосыф сораша болардан. Күп мал биреп, әйбәтләп озатып кала тагын килегез, дип. Киткәндә атагызга бирегез моны, дип үз күлмәген биреп җибәрә.

Абыйлары үз илләренә кайталар. Аталары Әюп пәйгамбәр була. Әюп пәйгамбәрнең күзләре сукырайган Йосыф кайгысыннан. Абыйлары моңа Йосыфтан хәбәр җиткерәләр. Күлмәген бирәләр. Шулвакыт Әюп пәйгамбәрнең шатлыктан күзләре ачылып, күрә башлый. Әюп пәйгамбәр аңлый Йосыф исән икәнне.

Кабат баралар Йосыф иленә. Аталарын да алып баралар. Йосыф атасы белән кавыша.

Зарифуллина Назирә Фатих кызыннан, 1941 елгы.

Мунча иясенә ни әйтергә? (мифик ышанулар)

Мунча кергәннән соң, мунчадан чыккан чагында әйтеп чыгасы:

– Суларны пычратмагыз, әйбәт кенә юынығыз, әле абыстайлар, муллалар киләсе бар! Шулай дип кисәтмәсәң, шаярырга мөмкиннәр.

Гатина Лена Шәйхел кызыннан, 1951 елгы.

Хозыр Ильяс очраса (дини-мифик ышану)

Каршыма ап-ак сакаллы бабай килеп чыкты. Буе бәләкәй түгел иде.

– Исәнме, бабай! – дидем. Таякка таянган, шыгыр-шыгыр кар шыгырдатып атлап килә.

– Аллаһыга шөкер, кызым, – диде. Соңыннан артыма борылып карадым – беркем юк. Бу Хозыр Ильяс булган. Аны очратуың турында кешегә сөйләргә түгел икән. Бабай кабат төшкә кереп әйтте:

– Кызым, нигә әйттең кешегә? – диде. Ул очрагач, тормышымда әйбәт үзгәрешләр булды. Шул Хозыр Ильяс очрагангадыр, дидем.

Гатина Лена Шәйхел кызыннан, 1951 елгы.

Ия (мифик хикәят)

Ия әйберләрне, малларны күзгә күрсәтми яшереп тора. Шулай шаяра. Әле генә саныйсың, бер-икесе җитми, тагын саныйсың, шул арада саны дөрес чыга, шулай аптыратып бетерә кешене. Гаилә әгъзаларын яратса, йорт иясе бер зыян да салмый, яратмаса, борчый. Савыт-саба шалтырата.

– Тик кенә тор, йокларга ирек бир! – дисәң дә, тынычлана ул.

Сахаускова Розалия Мазгар кызыннан, 1955 елгы.

МӨСЛИМ АВЫЛЫ

Мөслим (тарихи риваять)

Мөселман халкы яши, дип, авылга Мөслим исеме кушканнар. Монда халык Пенза өлкәсеннән күчеп килгән. Уңдырышлы җирләр эзләп килгәннәр. 1886 елларда килә башлыйлар, 1900 елда мәчет төзиләр. Колхозлашу елларында 120 хуҗалык була биредә. Мәчеттә мәдрәсә булган. Мишәр Мөслиме дип тә йөриләр әле бу авылны. Телләре тирә-як авыллар арасында аерылып тора, мишәрчә каты сүлиләр.

Абдуллин Илмир Аманулла улыннан, 1967 елгы.

Читән күпер (топонимик риваять)

Урсай белән Тымытык арасында Читән күпер дигән күпер бар. Ык кушылдыгы Сәстекай елгасы аша урнашкан күпер. Пугачев түбәтәй белән ком ташытып салдырган күпер, дип тә әйтәләр аны. Читән күпер дигән исеме каян? Нык булсын, дип, ике як ярга читән үреп, шуңа беркетеп салганнар аны. Читәнен ел саен яңартып торганнар. Күпер үзе читәннән түгел, агач сузып, киртәдән инде.

Хәкимова Мәүгыйдә Ибраһим кызыннан, 1936 елгы.

Ногыт салучы Саҗидәттәй (ышанулар, юраулар)

Саҗидәттәй ногыт сала торган иде. Шулай карый да әйтә. Саҗидәттәй – Чәпәк абзый хатыны. Әйберең югалып, таба алмагач, барасың, Саҗидәттәйнең кырык бер ташы була торган иде. Шул кырык бер ташны өчкә аера, ногыт сала инде, карый. Шул урында шул әйберең, дип әйтеп бирә.

Тагын Зифаттәй дә сала иде ногытны. Ногыт салганда эчләреннән нәрсәдер укыйлар да иде. Ногыт салучыга я хәер кертәсең, я каймак-ише әйбер. Акчага түгел.

Ярмиева Рәйфә Миргалим кызыннан, 1939 елгы һәм Абдуллин Илмир Аманулла улыннан, 1967 елгы.

Мөкәмәй (мәзәк хәл)

Мөкәмәй булган. Мөхәммәдҗан инде чын исеме. Өч малае булган. Алар үсеп җиткәннәр. Берсен дә башка чыгармый озак яшәгән. Җибәрәсе килми икән төп йорттан. Туплаган балаларын. Өч малаеның берсе башка чыккан атасына әйтми-нитми генә.

– Заһри китте! – ди икән моңа карчыгы.

– Кем типте?

– Типмәде беркем, Заһри китте! – ди икән моңа карчыгы һаман.

– Ныкмы типкән? – ди икән Мөкәмәй, әллә колагы ишетмәгәнгә, әллә ишетәсе килмәгәнгә. Сүзне кирегә бора икән. Сүз әйтмәгән Заһрига. Шулай башка чыккан Заһри.

Абдуллин Илмир Аманулла улыннан, 1967 елгы.

Мунча пәриләре (мифик ышанулар, тыю)

Мунча пәрие мунчада була. Вакытлары – төнге унике. Төнге уникегә кала башласаң, яратмыйлар. Ашыктыра, я аякны кытыклый. Өстәлләр әзерлиләр уникедә. Ашыйлар, эчәләр, ди. Төнге уникедә мунча керергә ярамый. Әтәч кычкырганчы мунча – аларныкы.

Ярмиева Рәйфә Миргалим кызыннан, 1939 елгы.

(Дәвамы бар)

Резида Шәрифуллина

ШАЛТЫ АВЫЛЫ КАЙЧАН САЛЫНГАН?

Адәм баласы ул шундый зат, гомеренә дистәләгән еллар өстәлә барган саен, үткән тормыш юлына әйләнеп карый, үзенчә нәтиҗәләр ясап, ирешкән уңышларын барлый, ирексездән, ясалган хаталарын искә төшерә. Әмма иң әүвәл нәсел-нәсәбеңне, тамырларыңны белү теләге арта бара, алай гына да түгел, ул бик тә мөһим максатка әйләнә. Мин кем? Ата-бабаларым нинди нәселдән? Тамырларым кая барып тоташа? Бу сорауларга җавап эзләп, вакыт үтү белән саргаеп беткән иске кәгазьләрне, гәҗит-журналларны, төрледән-төрле кулъязмаларны, инде таушала башлаган фотоларны актарырга керештем. Бар ихтыяр көчемне җигеп, эзләнүләремне алга таба дәвам итеп, архивларга да шактый йөрергә туры килде. Үзебезнең нәсел шәҗәрәсенә бәйле, туган авылыма, туган ягыма мөнәсәбәтле әллә никадәр кызыклы да, гыйбрәтле дә мәгълүматлар күреп, хәйран калдым.

Кем ничектер, мин бала чагымнан ук борынгылар тормышы белән кызыксына идем. Әткәй мәрхүмнең кышкы кичләрдә сөйләгән хатирәләре әле һаман да исемдә. «Җиде бабаңны бел!»–диләр безнең халыкта. Халык әйтсә, хак әйтә инде ул. Мин дә менә, гомер агышым пенсия яшенә таба борылгач, нәсел-тамырымны барлап, туган-тумача белән күрешергә, авылдашларымның хәлен белергә дип, туган туфрагыма–ямьле Баулы якларында урнашкан искиткеч матур Яңа Шалты авылына юл тоттым. Вакытлар узган саен, үткән гомернең, аралашкан кешеләренең кадере арта бара икән. Тормышыңда хыялга илтә торган юлда юнәлеш күрсәтеп, җитәкләп баручыларга күңелдә туган рәхмәт хисләре тагын да ныгый.

Баулы районының тарихы бик тә бай, үзенчәлекле һәм берничә гасырны үз эченә ала. «Баулыга нигез салучыларның типтәр дип аталулары исә аларның башкорт җирләренә[1] килеп утырган татарлар булган, дип фаразларга мөмкинлек бирә. Районда Хансуәр, Шалты, Исергәп, Татар Кандызы кебек борынгы авыллар бар. Борынгы заманнардан бирле татар авыллары белән янәшәдә Удмурт Ташлысы, Урыстамак кебек удмурт, Потап-Томбарлы, Васькино-Туйралы кебек чуваш, Дмитриевка кебек мордва авыллары яшәгән. Узган гасыр башларында бирегә Курск губернасыннан да берничә авыл күчерелә һәм шул чорда Поповка, Фоминовка, Кырым-Сарай (элекке исеме Большая Епифановка) авыллары-

[1] Әмма, бу «башкортлар», үз чиратында, Нугай Урдасыннан калган нугайлар да булып чыгарга мөмкин һәм еш кына ул шулай булган да (ред.).

на нигез салына, соңрак рус авыллары саны ишәя төшә. Бүген биредә 21 милләт вәкиле, зур интернациональ гаилә булып, тату һәм дус яши. Баулы районының хәзерге территориясенә элеккеге берничә волость кертелгән. Алар башта Самара губернасының (элекке Куйбышев өлкәсе) Бөгелмә өязенә караганнар. Баулы авылы биредә волость үзәге була, барлыгы биш башлангыч земский һәм чиркәү-приход мәктәбе, мәчетләрдә халык хисабына тотылучы мәдрәсәләр эшләп килгән. Мәдәният агарту учреждениеләре бөтенләй булмаган. 74 мәчет һәм ике дистәгә якын чиркәү әһелләре дин хезмәте күрсәткән. Баулы волостенда 87 эре һәм вак торак пункт исәпләнгән.

Сәнәгать предприятиеләреннән Петербургта яшәүче патша киңәшчесе Бутлеровның Акбуа һәм Александровка авылларында ике спирт заводы һәм алпавыт Ждановның кирпеч заводы булган. 1912-нче елда Волга-Бөгелмә тимер юлы һәм Ютазы станциясе салына. Халык игенчелек белән шөгыльләнгән», – дип яза КПСС-ның Баулы райкомы беренче секретаре булып эшләгән И.Х. Мәүлетхуҗин [Мәүлетхуҗин: 1987. ББ. 157–158].

Туган якка кайткан саен, авылыма якынлашу белән йөрәк күбәләктәй талпына башлый. Монда бар нәрсә дә күңелгә якын, җанга рәхәт өсти.

Яңа-Шалты авылы өч өлкәгә илткән юл чатында, табигатьнең бик матур җирендә урнашкан. Бер яктан Башкортостан Республикасыннан борылып аккан ямьле Ык елгасы, куе әрәмәлекләр, мәһабәт Урал тау итәкләре аерып торса, икенче яктан чиксез Оренбург далалары башлана, өченче яктан – Татарстан җиренә кергән иген кырлары, көтүлекләр, төрле зурлыктагы таулыклар. Миңа калса, иң гүзәл һәм иң матур җирләр бездәдер ул. Авылыбызның бер ягында – Ык, авыл аша Кандыз елгасы ага. Авылыбызның үткән тарихы бик тә бай һәм шактый үзенчәлекле.

1920-нче елга кадәр ул Самара губернасының Бөгелмә өязе Салих волостена кертелгән. 1920-нче елдан ТАССР-ның Бөгелмә кантоны составына күчерелгән. 1930-нчы елның 10 августыннан – Баулы районы, 1963-нче елның 1 февраленнән Баулы районы бетерелгәч, Бөгелмә районына караган, ә 1965-нче елның 1 февраленнән яңадан төзелгән Баулы районы территориясенә кертелгән.

Авылда яшәүче халык саны:

1859-нчы ел – 1512; 1889-нчы ел – 1811; 1897-нче ел – 2001; 1910-нчы ел –2480; 1920-нче ел – 2534; 1926-нчы ел – 2077; 1938-нче ел – 1381; 1949-нчы ел – 1310; 1958-нче ел – 1163; 1970-нче ел – 1265; 1979-нчы ел – 1001; 1989-нчы ел – 721; 2002-нче ел – 604; 2012-нче ел – 588; 2016-нчы ел – 532.

Яңа-Шалты авылының килеп чыгуы татар халкының бик тирәнгә үтеп кергән чал тарихы белән бәйләнгән. Бераз шушы тарих битләренә күз салыйк. Белгәнебезчә, Казан ханлыгының күп өлеше Явыз Иван та-

рафыннан басып алына. Соңрак, урыс патшасы Петр I Рәсәйнең чикләрен киңәйтү буенча зур уңышларга ирешә. Бу җирләрдә, билгеле, урыслар хакимлеген көчәйтергә кирәк була һәм моның өчен байтак кына чаралар да күрелә. Патша фәрманы белән Казан-Оренбург юлын төзү татар морзасы генерал Мәсәйгә йөкләнә. Бу татар генералына белдерелгән зур ышаныч була. Ул моңа Швециягә каршы сугышкан вакытта күрсәткән батырлыклары өчен лаек була. Аны хәтта хәрби хезмәттән дә азат итәләр. Патша генералга хәзерге Оренбург өлкәсе, Башкортостан, Татарстан чикләренең кисешкән урынында, Ык һәм Кандыз елгалары үзәнендә бик күп мәйданда җир биләмәсе бүләк итә.

Мәсәй Казанга килә. Идел-Чулман буйларыннан, Урал якларыннан юл төзүдә катнашучыларны җыя. Аларга ирек һәм җир вәгъдә итә. Бу дәвердә Рәсәйдә крепостное право хөкем сөрә әле. Солдатлар армия хезмәтендә 25 ел гомерләрен уздырып кайталар. Генерал тиз арада кирәкле эшчеләрне туплый. Алар арасында җирсез ярлылар, көнлекчеләр, хәтта качаклар да күп була.

Юлны төзү Казан шәһәреннән башлана. Алдан килешенгәнчә, һәр 20–25 чакрым юл үткәннән соң, почта станциясе, тукталышлар төзиләр. Һәрбер юлчы тукталыш саен атын алыштырып, бераз ял итеп, юлын дәвам итә алган. Вакыт үтү белән бу тукталышларга кешеләр килеп урнашалар. Тора-бара алар зураеп, авыллар һәм шәһәрләр хасил була. Бөгелмә, Кандыз, Иске Шалты, Абдуллино, Богырыслан һәм башкалар шундыйларга керә. Мәсәйнең үз резиденциясе Иске Шаутыда (хәзер Оренбург өлкәсендәге Иске Шалты) урнашкан булып, монда җаек казаклары килеп төпләнгәннәр. Бу авыл бик тиз үсеп киткән. Ул вакытларда «Шауты» сүзе станция яки тукталыш сүзен аңлаткан. 1694-нче елда Кандыз белән Ык елгасы кушылган җиргә Мәсәй үз якыннары белән күчеп килә һәм шул көннән башлап Яңа Шаутыга нигез салына. Вакыт үтү белән авыл исеменең әйтелеше бераз үзгәрә төшә һәм инде бик күп еллар дәвамында «Яңа Шалты» дип йөртелә.

Алар элеккеге 1-нче ферма янында яши башлаганнар. Бу вакытта ул урыннар куе урман белән капланган булган. Аларның малларын бүреләр, төрле җәнлекләр килеп, буып китә торган булган. Авыл бик тиз үсешкә ирешкән, чөнки ул булачак зур юл өстендә булган һәм төзү материаллары күп булган урынга урнашкан.

Башта бу җирләргә килеп утыручы кешеләрне солдатка алмаганнар. Яшәү өчен уңайлырак җирен күргәч, кешеләр Шалты ягына жыйнала башлаганнар. Аларның кайберләре үзләренә аерым җир кишәрлекләре алып урнашканнар һәм алар тора-бара Шалтының күрше авылларына әверелгәннәр.

Авылның тәүге нигезе Мәсәй белән Ханбәктән башлана. Поповкага Курск губернасыннан килгән урыслар төпләнә. Анда Падимин дигән бояр биләмәсе була. Шалты халкы аларны «курчаннар» дип тә йөрткәннәр. Салих авылына Пенза-Инза якларыннан килгән Салих исемле мишәр килеп урнаша. Яңа Чүте, элек биредәге инеш исеменә карап, Карамалы дип аталган. Анда шулай ук мишәрләр нигез корган. Хәнсүәр авылының килеп чыгуы, риваятьләргә караганда, бик үзенчәлекле. Яңа Шалтының аксакалы Хәбибрахман ага Хәмзин: «Кайсыдыр чорда, кайсыдыр ханның сөйгән кешесе булган. Хан аңа: «Теләсә кайдан, теләсә нинди җирне сайлап ал»,–дигән. Ханның сөекле бәндәсе шунда килеп утырган»,–дип, бик кызык итеп сөйли иде.

Ык елгасының икенче ярында урнашкан күрше Сөярмәт авылына нигез 1691-нче елда салына. Ул Шалтыдан өч елга иртәрәк төзелә башласа да, киң итеп үсә, зурая алмаган. Авыл урнашкан җир уңайсыз, тар, бер яктан–биек тау, икенче яктан–шаулап аккан Ык елгасы. Җәелеп яткан үзәннәрне, авылның үзен дә, һәр ел саен язгы ташу сулары баскан. Яңа Шалты халкы аны электән үк «сигез өйле Сөярмәт», дип атаган.

Яңа Шалты авылы тарихы бөтен татар халкы, шулай ук Рәсәй тарихына охшаш һәм бергә үрелгән.

XVIII гасырның икенче яртысында, ягъни 1773–1775 елларда, Идел буе һәм Урал тирәләрендә Пугачев восстаниесе җәелеп китә. Пугачев, безнең авыл аша үтеп, авылыбызның «Болын урамы» исемен йөрткән урамында үзенең көрәштәшләре белән кунып, ашап-эчеп киткән. Бу вакыйгалар Шалты аксакаллары телендә буыннан-буынга сөйләнеп киленгән.

1778–1780-нче елларда авылга беренче куыклы керосин лампасын Хаҗи Ибрай алып кайта.Тәүге тимер сабанны да Яңа Шалтыда ул куллана башлаган. Бу тамашаны күрергә бөтен авыл җыелган. Хәтта күрше авыллардан да килеп караучылар булган. Тимер сабан ул елларда бик кыйбат булган, шуңа күрә аны сирәк кешеләр генә сатып ала алган.

Бөгелмә өязе земская управасының архив фондында сакланган 1897-нче елгы документларында шундый язмалар бар: «Салих волосте Яңа Шалты авылының халкы–элек башкорт җирендә яшәүче татарлар, салым салынырга тиешле җирләре 6246 ½ дисәтин».

XX гасыр башында Яңа Шалты авылының иң алга киткән, киң үсеш чоры кичергән вакыты була. Шул дәвердә 750 хуҗалыктан торган зур авылга әйләнә. Олы юл өсте, якын тирәләрдә базарларның шактый булуы зур әһәмияткә ия булган. Бөгелмә, Абдуллино, Татар Кандызы базарлары заманында гөрләп торган. Яңа Шалтының үз базары да атнага бер тапкыр чәршәмбе көнне үткән. Анда да башка авыл-шәһәрләрдән сатып-алучылар бик күп килә торган булган.

1904-нче елны рус-япон сугышы Яңа Шалты халкына йогынты ясамый калмый. Әлеге сугышка батыр йөрәкле күп кенә ир-егетләр китә. Патша хакимиятенең, урыс генералларының булдыксызлыгы аркасында Рәсәй җиңелә. Бу хурлыклы сугышта авылдан киткәннәрнең барысы да диярлек чит җирләрдә башларын салалар. Дөрес, Әхмәт исемле бер кеше кайткан, ләкин анысы да аягын өздереп, агач аяк белән өенә кайтып егылган. Менә шул елларда инде Яңа Шалты авылында хуҗалыклар саны кими башлый. Кешеләр бөләләр, яхшы тормыш, бәхет эзләп чит җирләргә чыгып китәләр.

1905-нче елгы революция дулкыны Шалты авылын да читләтеп узмаган. Аннан Столыпин реформасы елларында халыкның күп өлеше авылдан күчеп киткән. Шалты авылы янында гына урнашкан Лабашов хуторы безнең авыл җирләренә кызыккан, һәм кан кою юлы белән булса да, авылны алырга теләгән. Бу хуторда бик бай урыслар утырган булган. Алар Шалтыга сугыш башларга дип, башкортлар белән шартнәмә төзегәннәр. Ләкин бу хәл вакытында беленә һәм хуторны барып туздыралар, урысларны куып җибәрәләр. Башкортлар ярдәмгә килеп өлгерә алмый калалар.

Авылда хәлле крестьяннарга караганда ярлылар күбрәк була. Җәбер-михнәт күргән Яңа Шалты кешеләре үз авылларында байларга ялланып эшләгәннәр. Авылның үзендә зур байлардан Сөләйманов, Шабаев, Гарипов, Фәхрәзиев булган. Алар кулында авылдагы барлык җирләрнең 2/3 өлеше тупланган була. Үз авылларында гына түгел, күрше-тирәдә дә авыл халкы байларга ялланып, көнлекче булып эшли. Якында гына урыс боярларының хуторлары булган. Җирсез, атсыз халык кая барсын? Монда килеп, эшкә ялланганнар. Кызу урак өстендә читкә китеп эшләүчеләр бермә-бермә арткан, әмма эш табу бик җиңел булмаган.

Язучы, дистәләгән повесть, хикәя, шигырьләр авторы, авылдашым Гали Гыйззәтнең әнкәсе истәлекләреннән: «Арыш урагы өсте, иртән иртүк чалгыларны алып, яшь балаларны кабык бәләкәй арбаларга салып, Палимин боярына (Поповкага) барабыз. Төрле яктан күрше авыллардан халык күп җыела иде. Капка ачылганны көтәбез. Менә ишегалдына керәбез. Анда озын өстәлләр. Табын ризык белән тулган. Кешеләр кашыкларын үзе белән йөртәләр. Ашарга утырабыз. Бояр үзе күзәтеп йөри. Кем яхшы ашый, шуларны язып ала да эшкә куша. Начар ашаучыларны алмыйлар. Ашый да алмаган кеше ничек эшләсен инде? «Ашаганда колагың селкенсен, эшләгәндә йөрәгең җилкенсен»,– дип, юкка гына әйтмәгәннәр бит. Көнлек хезмәт хакын һәр көн кич белән бирәләр иде. Без, хатын-кызлар, 15–20 тиен, ирләр 30–40 тиен алалар. Ул чакта бер кадак шикәр (400 грамм) бер тиен тора иде».

Караңгылык чорында

«Арыш чәчтем – уңмады,
Бодай чәчтем – булмады.
Байларга гел хезмәт иттем,
Тамаккаем туймады».
Борынгы татар халык җыры.

Революциягә кадәр авылыбызда күпчелек өйләр салам түбәле иде. Шалты авылы безнең якларда иң ярлы авылларның берсе булган. Халыкның ялкаулыгыннан түгел, юк, тырыш булган безнең халык. Бабаларыбыз чабата үргән, арысландай егетләребез лашманда йөреп, зифа буйлы кызларыбыз байга киндер тукмаклап көн иткән елларда, җирне агач сука белән ертып, игенне иңгә аскан тубалдан кул белән сибеп чәчкәндә, көлтәләрне чабагач белән сукканда, кыскасы, күп еллар элек – Октябрь революциясенә кадәр, Шалтыда Хәйбулла исемле ир-егет яшәгән. Шалтыда туып-үскән, шунда гомер иткән. Туган җиренең кодрәте канына сеңгәндер, киң күкрәкле, таза бәдәнле, алыптай куәтле булган ул. Хак булса, кулы белән даганы сындыра алган, ике куллап тотынса, атны күтәргән. Күзе үткен, күңеле моңлы, йөрәге гайрәтле булган Хәйбулланың ике күзеннән, әйткән сүзеннән акыл бөркелеп торган. Нәрсәгә тотынса, шуны булдырган, тик бәхете генә булмаган. Тир түгеп җир сукаласа, янып-пешеп урак урса – ашлыгы бай кесәсенә керә. Җәй буе эсселәрдә каралып, яңгыр-явымнарда чыланып-юешләнеп көтү көтсә – симез сарыклар, сөтле сыерлар бай абзарына кайта. Чаң-чоң чүкеч сугып, алачыкта юртаклар дагалый, ә ул елгыр атлар байны утыртып элдерә. Шундый мәһабәт гәүдәле, арыслан куәтле, бөркет карашлы, алтын куллы кеше дә көч-хәл белән җан асрасын әле! Ашарына җитәрлек булса, унҗиде яшьлек алмадай кызы Фәрдияне алтмыш яшен тутырган Кыям картка кияүгә бирер идеме?

Шулай да, яшьрәк чагында хәрби хезмәт үткәндә үзен мыскыллауга түзә алмыйча бер урыс солдатына бер генә суккан, тегесе шунда ук җан тәслим кылган. Барлык солдатлар Хәйбулланы яклагач, офицерлары да мәрхәмәт күрсәткәннәр, эш трибуналга барып җитмәгән. Хәйбулла батырның гаделлеген таныганнар. Полк мулласы аның янына килеп, башка бер кешегә дә сукмаска Коръән тоттырып ант иттергән. Шуннан соң Хәйбулла сүзендә торган, гомерендә бер кешегә дә сукмаган. Тик бервакыт урманга утынга баргач, төялгән йөкне тарта алмаганга, ачуыннан атының маңгаена йодрыгы белән тондырган. Билгеле инде, бичара хайван шунда ук җан бирән. Хәйбулла кеше атын үтерү кайгысыннан нишләргә дә белмәгән, хатынын биленнән күтәреп йөк өстенә утырткан да, йөге-ние белән арбаны тартып өйләренә алып кайткан.

Авылдашларымның риваятькә тиң истәлекләренә күз салыйк: авыл егетләре Хәйбулланы кызык итмәкче булалар. Батырның сөйгән кызына күз атып йөргән күрше егете Хәйбулланың бүреген сиздерми генә ала да, яңа гына буралган бура башына меңгереп куя. Батыр сүзсез генә бүреген бура башыннан ала, шул ук бураны бераз күтәрә төшеп, аның бүрәнәләре астына инде күрше егетенең бүреген салып куя. Мескен егет күпме генә тырышмасын, күпме генә бура тирәсендә әйләнеп йөрмәсен, бүреген тартып чыгара алмаган. Бу хәлдән соң, билгеле, Хәйбулланың абруе бермә-бер арткан.

Ә менә Шалтының икенче батыры Сәмигнең тормышы, кызганычка каршы, фаҗига белән тәмамлана. Ул янгын вакытында арбаның күчәре сынгач, кырык чиләк сыешлы мичкәне күтәреп, янгын янына илтеп куя һәм кешеләрне бәладән коткарып кала. Ул чакта Рәсәй хакимиятенең сәясәте төрле милләтләр арасында үзара ызгыш-талаш оештыруга юнәлгән була. Әгәр алар үзара дус яшәсәләр, бергәләп үзләренең изүчеләренә каршы көрәшкә күтәрелүләре бар бит! Сәмиг батыр шул сәясәтнең корбаны булды да инде. 1901-нче елны Абдуллин базарына барырга чыккач, юлда аңа унлап йөкче чувашлар очрый. Кем кемгә юл салырга тиеш? Алар арасында бәхәс чыга, бәхәс, зурдан кубып, низагка әверелә. Чувашлар белән килешеп булмаслыгын аңлагач, Сәмиг кайсысының чанасын уңга, кайсысын сулга аударып, узып китә. Әмма Ялбай чувашлары эшне болай гына калдырмыйлар. Сәмиг батыр базардан кайтканын сагалап торалар. Аны күрүгә, яшеренгән җирләреннән чыгып, кинәт кенә күсәкләр, сәнәкләр белән өстенә ташланалар. Чын-чынлап батырларча көрәшә Сәмиг, тик көчләр тигез булмый. Инде кешелеген югалткан адәм актыкларыннан аерылдым, дигәндә, берсе аягына сәнәк белән кадый. Егылган Сәмигны күсәкләр белән бик каты кыйныйлар. Бу бәрелеш озак бара. Ялбай чувашлары арасында да яраланучы-имгәнүчеләр шактый күп була. Кан югалтудан көчсезләнгән Сәмиг бер мунчада төн үткәрә. Шунда аны, мәсхәрәләп, гәүдәсен кисәкләргә турап, ерткычларча җәзалап үтерәләр. Яңа Шалты-Абдуллино юлы өстендә Ялбай авылына керер алдыннан уң якта ялгыз кабер бар. Аның ташы да юк, исеме дә язылмаган. Бу – Сәмиг батырның мәңгелек йокыга талган урыны.

Шалты халкы кайчан да булса яхшы тормыш киләсенә өмет югалта ул елларда. Ачлыктан, хәерчелектән чарасыз калган тол хатыннар тәненә юха елан оялаган камыт аяклы, ач күзле Искәндәргә юк кына бәягә кыз балаларын сатып җибәрәләр. Безнең авылдан өч кызны алып китте ул мөртәт, шайтан ялчысы! Безнең күршедә үскән Таифә кызы Бибинур гүзәлләрнең гүзәле иде. Йөз илле сум биреп ала анасыннан маклер аны. Зур керем өмет итеп, эчендә шайтаннары биешә. Ләкин Бибинур төре-

кләргә сатылудан үлемне яхшырак күрә һәм шунда юлда очраган елга чоңгылына сикерә. «Монда калса да, ачлыктан үлгән булыр иде, чөнки анасы да, калган биш сеңлесе дә бер-бер артлы ачлыктан үлеп беттеләр, – дип, ачынып сөйләгән иде Хөппиҗамал әби. – Үзебезнең тамак тук булса да, янәшәдә генә ачлык, үлем, хәерчелек күреп яшәүләре бик авыр иде. Тагын бер авырлыгы шунда: бай гаиләләргә бүрегә караган кебек карыйлар, әйтерсең лә, хәерчелеккә, үлемгә тик син генә гаепле. Хәзер тамак тук, өс бөтен, бар халык бер чама тормышта, җан тыныч, йокы тыныч».

Октябрь һәм Шалты

Декабрь аеның салкын бер көнендә Шалты авылының басу капкасыннан бер атлы юлчы килеп керде һәм Шәфыйк байлар капкасына юнәлде. Иртәгесен авылны шаккатырып: «Патшаны чәнчелдергәннәр, байларга көн бетәчәк. Җирне, байлар җыйган бөтен байлыкны ярлыларга өләшәчәкләр икән», – диебрәк сөйләшкәли башладылар. Шулай итеп, яхшырак тормышка өметләре өзелгән күпләрне куандырган революция турындагы хәбәр Шалтыга 1917-нче елның унҗиденче декабрь көнендә килеп ишетелә. Ләкин бертөрле яңарыш та сизелми.

Бу яктан, гомумән, Бөгелмә, Баулы яклары бик үзенчәлекле була. Совет власте биредә шактый авыр һәм соң урнаша: халык артык надан, ә кара көчләр каршылыкны шактый бердәм, оешкан һәм дәвамлы күрсәтәләр. Мисал өчен, безнең күрше Хөппиҗамал әби болай сөйләде: «1917-нче елның нәкъ Яңа елы алдыннан безгә Глазков дигән офицер килеп керде (Глазков Бөгелмәдә урнашакан 129-нчы запас полк командиры була). Ул авылның байларын, муллаларын җыйды һәм аларга корал табарга, авылда власть үзгәртергә уйласалар, үзенә хәбәр җибәрергә, башка авылларга да күз-колак булырга кушты. Без, бик борчылып, бу урыс авылга килеп, кеше үтерү оештырыр, дип яшәсәк тә, ул авылга бүтән килеп йөрмәде».

Дөньяның асты өскә килде. Эшче-крестьяннар, берләшеп, 1917-нче елның 7 ноябрендә (иске стиль белән 25 октябрендә) революциядә җиңеп чыктылар. Безнең авылдаш Хисмәтулла Идиятов, Петербург гарнизоны солдаты буларак, Кышкы сарайны алуда катнашкан. Ул Владимир Ильич Ленинны күрү бәхетенә ирешкән һәм гомер буе моның белән горурланып яшәгән. Ул бу турыда авылдашлары, бигрәк тә мәктәп укучылары каршында бик тәэсирләнеп чыгыш ясый торган булган.

Рәсәйдә Совет хакимияте урнашты. Илне бөлгенлектән торгызу, сәнәгатьне күтәрү өчен завод-фабрикаларда эшләүчеләрне азык-төлек белән тәэмин итәргә кирәк иде. Авыл халкына продразверстка килеп төште. Азык-төлек хәзерләү отрядлары авылларга килеп, һәр хуҗалыктан

икмәк, ит, бәрәңге, йомырка җыеп алып китәләр иде. Продразверстка – ул вакытта Совет властен икмәкле итү өчен бердәнбер чара булган, күрәсең.

Ике ел илдә Гражданнар сугышы бара. Аннан алда – Герман сугышы. Халык тәмам алчыкты, хәлсезләнде. Продразверстка дип, халыктагы бөтен икмәкне алып бетерү кулакларның гына ризасызлыгын тудырып калмый, халыкның 60% тәшкил иткән хәлле крестьяннарның да Советка булган өметләрен җимерә, ярлыларны да аптырашта калдыра. Шуннан файдаланып, 1920-нче елның февралендә Совет власте белән килешмәгән кулаклар, элеккеге сәүдәгәрләр, акгвардиячеләр, дезертирлар, кайбер руханилар, урта хәлле крестьяннарның бер өлеше акгвардияче эсерларның «Каракош» оешмасы житәкчелегендә Советларга каршы сәнәкчеләр фетнәсе күтәрделәр. Сәнәк сугышы өч губернаны – Казан, Уфа, Самараны колачлый. Кабынып китүе Уфа губернасына кергән Минзәлә өязенең Яңа Алан авылында була. Хәзер бу җирләр Татарстанның Әлмәт районына керә. Әлеге җирлектә ул чакта өч миллион кеше яшәгән.

Сәнәкчеләр унсигез яшьтән алып илле яшькә кадәр булган ир-атларны мобилизацияләү турында фәрман тараттылар. Моңа буйсынмаганнарны үлем белән куркыттылар. Фетнәчеләр яңа хакимияткә хезмәт иткән һәр кешене, яшенә, җенесенә карамыйча, җәзалап юк итәргә, үтерергә дигән максат тота иде. Бу сәнәк сугышында ачу бер кешедән икенчегә күчә, кеше акылын югалта, көтүгә әверелә. Сәнәкчеләрнең вәхшилекләре тетрәндерә.

Петровка спирт заводында да тетрәндергеч вакыйгалар була. Алдагы көнне генә спирт заводы фетнәчеләрдән азат ителгән була. Ләкин сәнәкчеләрнең бер төркеме урманга качып өлгерә, алар төнге буранда кире әйләнеп кайта. Капка төбендәге каравылчыны, сакка калдырган унҗиде кызылармиячене тавыш-тынсыз гына юк итәләр. Завод директоры Сәгыйдулла абзый Хәбибуллинны тотып алып, бик каты җәзалыйлар: күзләрен чокып алалар, борынын, колакларын кисәләр, күкрәгенә кисеп биш чатлы йолдыз ясыйлар, бөтен тәнен сәнәк белән тишкәләп бетерәләр. Соңыннан завод ишегалдындагы фонарь баганасына асып куялар. Башкорт ягында сәнәкчеләр шулай ук котырганнан-котыра бара, балта белән сабыйларның ияген сугып чыгаралар, йөкле хатыннарның корсагын ярып, көмәнен алалар, корбаннарының киемнәренә ут төртеп, карап торып яндыралар, кайберләрен ат койрыгына бәйләп, урам буйлап йөртәләр.

Безнең Яңа Шалты авылында да фетнәчеләр халык армиясе төзибез, дип, белдерәләр. Тик авылдан берәү генә дә бу армиягә язылмый. Ә, киресенчә, бик күпләр төн җиткәч, әрәмәлекләргә, тауларга китеп кача, кайберәүләр «Кызыл патизан» отрядына барып юлыга. Картлар: «Идиятуллла белән Вәлкәй шул отрядта иде», – диделәр.

Бу вакыйгаларның барышына минем Сәмигулла бабамның әтисе Шәрифулла да зур йогынты ясаган. Эш эшләргә, дөнья көтәргә бик һәвәс булган ул. «Алтын куллы бәндә булды, эшләмәгән эше юк иде аның. Оста игенче дә, бакчачы да ул, терлекләрне дә бик яратып карады. Күп балалы гаиләдә туып үскәнгәме, бөтен эшнең тәмен белә иде. Мул итеп ашлыгын чәчеп урдылар, яшелчәсен дә, җиләк-җимешен дә үстереп саттылар», – дип сөйли торган булган анын турында авыл картлары. Авыл халкы бик нык хөрмәт иткән аны. Бөтен тапкан малы күпме тир түгеп, көнне төнгә ялгап эшләү нәтиҗәсе булган. Аңа вакытлыча ялланып эшләүчеләрне кыерсытмаган, гадел булган, кирәгенчә түләгән, алар белән бергә утырып ашын да ашаган. Үзенә дә, якыннарына да, аның кул астында ялланып эшләүчеләргә дә бик таләпчән булган. Ярдәмгә бик мохтаҗларга ярдәм иткән. Авылдашларына вакытында кирәкле киңәшләрен дә бирә белгән.

Фетнә башлангач, Башкорт ягыннан килеп, безнең авыл кешеләрен Бәләбәйгә, сәнәкчеләр аеруча котырган якларга, Совет яклы кешеләрдән үч алырга өндәп, отряд җыеп йөргәннәр. Шунда Шәрифулла бабам авыл кешеләрен туган туганын үтерә торган сугышка җибәрмәгән. Сәнәкчеләрнең коточкыч вәхшилекләре турында ишетеп, хәбәрдар булган ул. «Анда сезгә ни калган? Кеше каны коеп йөргәннән соң, сезнең үз гаиләләрегез исән калыр, дип уйлыйсызмы?!» – дигән. Бабамның абруе шулкадәр зур булган, бу сүзләрдән соң авылның бер генә кешесе дә сәнәкчеләргә кушылмаган. Берникадәр вакыттан соң күрше авыл сәнәкчеләре Бөгелмәдән килгән партия эшлеклесен эзәрлекләп, Шалты буйлап эзләп йөргәндә, бабам аны үзенең өй базында буш кисмәк эчендә качырып, коткарып калган.

1918-нче елның көз айларында, Ленин декреты нигезендә, крестьяннарга җир бүленеп бирелә. Тик җир алуның шатлыгы зур булмый. Чөнки күпчелекнең җирне эшкәртү өчен аты да, сабаны да, ә чәчәр өчен ашлыгы да булмый.

Гражданнар сугышы. Чапаев дивизиясе Шалтыда

«1919-нчы елның май ае, унберенче май кебек хәтердә. Без Хисмәтуллалар белән кырда идек. Хисмәтуллла авылга кайтып килде. Килеп җиткәч, озак кына сүзен әйтә алмый торды һәм: «Салихка аклар килгән. Тиздән Шалтыга да киләчәкләр», – диде. Без, эшләребезне ташлап, авылга кайтып киттек». Бу Колчак гаскәрләре калдыклары иде. Аларны озак сугыштан соң, Чапаев дивизиясе Богырысланда тар-мар иткән була.

Безнең авылга, кара каргалар ябырылгандай, аклар килеп керде. Алар авылның төрле йортларына кереп, аш пешерүне таләп иттеләр, төрлечә җәберләделәр. Мылтык тerәп ату белән куркыттылар. Бу тәмле ашап кына өйрәнгән буржуй, мулла балалары «менә ит ашыйбыз», дип кенә

торганда, авылда: «Кызыллар килә!» – дигән тавыш янгырады. Әйе, бу Чапаевның атаклы 25-нче дивизиясе Оренбург, Башкортостан якларын аклардан чистарта килеп, Габдрахман ягыннан безнең авылга килеп керәләр иде. Шалтыга 225-нче полкның 75-нче бригада солдатлары, ә соңрак командиры И.С. Кутяков булган 73-нче бригада да килеп кушыла.

Аклар, тревога күтәреп, жыйналдылар, ничек кенә булса да кызылларны тоткарларга тырыштылар. Кызылларга авыл крестьяннары да булыша. Алар абзар, йорт ышыгыннан акларга аталар. Яралы солдатларга ярдәм күрсәтәләр, азык белән тәэмин итәләр. Аклар, Урыстамак авылына таба чыгып, Сөярмәтнең очлы тавы башына урнашалар. Ә кызыллар, пушкаларын мәчет түбәсенә урнаштырып, акларга ут ачтылар.

«Аклар халыкның бик күп малларын, азыкларын талап алдылар. Кызыллар килеп кергәч, алар барысын да ташлап качтылар. Халык бу әйберләрне җыеп, кызылларга тапшырды. Рәтамак ягына чыгып, акларга бер кеше, хәйләләп: «Кызыллар Шалтыдан киттеләр инде!» – дигән. Аклар яңадан безнең авылга килә башладылар. Авылга якынлашкач, аларның күбесен безнекеләр кырып ташладылар. Кызыллар ягында бик күп татар егетләре бар иде, алар сугышкан вакытта мөселман киемендә сугыштылар. Авылга басып кергән аклар халыкны төрлечә җәберләделәр, сарыкларын, сыер, атларын талап алдылар, суеп ашадылар. Кешеләрне йортларыннан куып чыгардылар. Кызыллар армиясе сан ягыннан да берничә тапкыр артык иде. Аклар халыктан талап жыйган малларын ташлап качарга мәҗбүр булдылар». (Вәһапов Бәдертдин абый сөйләве буенча 1966-нчы елда язып алынды).

Шалтыдан чапаевчылар

«1919-нчы елның язы иде. Акларны куып, Шалтыга кызыллар килеп керде. Күперне аклар шартлатып киткәнлектән, чапаевчылар безнең авылда өч көн тордылар. Мин дә, үзем теләп, Чапаев отрядына язылдым. Кулыма мылтык алдым. Иптәшләремдә пулемет, кылыч, пушкалар иде. Ык елгасы аша салынган күперне рәтләгәч, без акларны куып, Рәтамак, Кушкаран аша Бәләбәйгә киттек. Шулвакытта Чапаев безгә үз кулы белән 300 сум акча бүләк итте. Бу дивизиягә безнең авылдан үзләре теләп 38 кеше язылды». (Чапаевчы Мирсәяпов Динмөхәммәт абый сөйләве буенча 1966-нчы елда язып алынды.)

Чапаев үзе Шалты аша үтми, ә Башкортостан буйлап, Ыкның уң яры буйлап акларны куа. Исән чагында Газыйм бабай Канипов: «Чапаев артиллеристлары белән Сөярмәт аша узды. Алар Ык аша башкорт ягына чыгарга омтылган акларның кирәген бирделәр», – дип сөйли иде.

91 яшьлек Шәйдуллин бабай болай дип искә ала иде: «Без эти белән өянке кисә идек. Габдрахман авылы ягыннан унлап кылычлы-сөңгеле

җайдаклар авыл читендә туктады. Икесе авыл эченә кереп безнең тыкрык аша өске урамга менә башлады. Кызыллар мулланың абзар түбәсеннән, Мирза Сәмигуллин агайның лапас түбәсеннән ата башладылар. Аклар кире борылып чаптылар. Кандыз елгасы аша салынган күпергә кергәндә, бер атның корсагына пуля тиде. Ул авыл башындагы сөргән җиргә чыгып җан бирде. Хуҗасының да эченә пуля тигән булган. Кемнеңдер мич башына яшеренгән җиреннән аны алып чыгып, күпер буендагы тимер алачыгы каршында атканнар һәм күмгәннәр, дип сөйлиләр. Кабере, әлбәттә, билгесез. Ләкин анда корбан булган солдат гаепсез иде».

82 яшьлек Имаметдин абый Сәяхов сөйләвеннән: «1918-нче елның көзе. Иртән әни белән казларны ашатып, келәтне яптык. Бездә әсир мадьяр солдаты тора иде. Ишегалдына өч ат җиккән тарантас килеп керде. Аннан аркылы-торкылы каешлар белән кылыч, мылтыклар таккан офицерлар сикереп төштеләр. Алар артыннан корал төягән өч олау килеп туктады.

Бабай иртәнге намазын укый иде. Ул сәҗдәгә тезләнгән чагында берсе наганын чыгарып, бабайның артына терәде, ләкин атмады. Алар келәттәге биш-алты казның муенын кылыч белән чаптылар да, күрше хатын-кызларын җыеп йолкыттылар, тазарттырдылар. Аннан соң тураклап казанга тутырдылар. Аларның пешкәнен көтеп утырганда берсе урамнан йөгереп керде дә, кызылларның килүен хәбәр итте. Алар ашык-пошык кына җыендылар да, атларын җигеп, урам буйлап Ык күперенә чаптылар. Корал төялгән бер арбалары калды. Чөнки бер атлары аксаган иде, аны аягына бастыра алмадылар. Ул чагында аларда ат кайгысы да, корал кайгысы да калмаган иде.

Без үзебезнең атларны әрәмәгә яшергән идек. Озак та үтмәде, Ык күпере янды. Аклар Сөярмәт ягына чыгып, артларыннан күпергә ут төрткәннәр. Кичкә таба авылга кызыллар килеп керде. «Пәриле тау»га тупларын куеп, Ык аркылы Сөярмәт тавына аттылар. Безгә дә килеп керделәр. Ишегалдындагы кораллар төялгән арбага безнең атны җиктереп (без аклар киткәч, аларны яшергән әрәмәдән алып кайткан идек), әтине үзләре белән алып киттеләр.

Капка төбендә бер буралык каен бүрәнәләре ята иде. Кызыллар аны Ык буена ташып, күпер салып, Уфа ягына киттеләр. Әтине Чишмә стансасына җиткәч кенә аты-ние белән кайтарып җибәргәннәр. Унбиш көн дигәндә, исән-сау әйләнеп кайтты, Аллага шөкер!»

Авыл картлары «Шалты авылы революция, Гражданнар сугышы чорында алтмыштан артык ир-егетен югалтты», – дип сөйлиләр иде. Революция алдыннан җитмешкә якын шалтылы армия сафында була. Күбесе 1914-нче елны сугышка алынганнан соң кайтмаган була. Патша армия-

сендә хезмәт иткән егетләрнең кайсылары аклар ягында, кайсылары кызыллар ягында торып сугыша. Шуларның бер унбишләбе генә өйләренә, яраланып булса да, кайту бәхетенә ирешә. Чапаев дивизиясе белән киткәннәрнең дә дүртесе генә исән кала. Моннан башка, аклар белән авылда булган бәрелештә дә үлүчеләр булган.

«Илгә төшкән бәла – һәр иңгә төшкән бәла. Ялгыз башка төшкән хәсрәт авыр була. Шунысы килмәсен, бу мәхшәр озакка бармас», – дия-дия, хәтәр елларны кичерде авылым халкы.

1921-нче елда Идел-Чулман буйларында коточкыч ачлык хөкем сөрә. Җәй буена җиргә бер генә тамчы яңгыр да төшми. Уннарча мең кеше ачлыктан кырыла. Хәтта этләрне, песиләрне дә ашап бетерә халык. Авылда халык саны бик нык кими. Габдулла бабай (ул 1903-нче елда туган) болай дип сөйләгән иде: «Сугыш халыкны күпләп кырды, дип әйтмәс идем мин. Халык 1921–1923-нче елларда ачлыктан күпләп үлде. Бу елларда бер көн эчендә икешәр-өчәр мәет күмгән көннәр булды. Ә шулай да, халык инсафлырак, мәрхәмәтлерәк иде ул елларда».

Ул еллар «Алабута елы» дип тарихка кереп калган. Күп кешеләр әнә шул алабута, кыргый үләннәр ашап исән калдылар да.

Коллективлашу юлында

Беренче адымнар. Авылның хәле, халыкның тормышы беркайчан да җиңелдән булмаган. Шалты басулары таулы, чокыр-чакырлы, ташлы булганлыктан, иген әллә ни уңмаган. Халык гасырлар буе кинәнеп икмәк ашый алмаган. Ачлык золымыннан котылырга ниятләптер инде, 1920–1930-нчы елларда авылдан хәтсез кеше Себергә, казакъ, үзбәк якларына китә. Кара язмыш дигәнең анда да артларыннан калмаган икән. Себер якларында кара урман төпләп тә, казакъ-үзбәкләргә мамык җыеп, чиксез зур куй көтүе көтеп тә, алар чын бәхетне таба алмаган. Күбесе ике-өч елдан ертык язмышларын сынаганнан соң, туган туфракка кайтып егыла.

1920-нче елда Татарстанда коммуналар оеша башлый. 1923-нче елда авыл активыннан өч кеше: Гәбделкаһир Сәмиков, Хәйбулла Насыйбуллин, Сәхип Масаевлар хәзерге Азнакай районы Сукаеш авылына барып, Татарстанда иң яхшы эшләп килгән «Якты юл» коммунасының эше белән танышып кайталар. Аның җиттәкчесе Шәйми Шәвәлиев колхозлар оешкач та әле, озак еллар колхоз председателе булып эшли. Кайткач, авыл активы тынычлык белми. Совет йортына алар беркөнне зур җыен җыялар. Килми калган кеше булды микән ул җыелышка? Барысы да шылт та итмичә чыгыш ясаучыларны тыңлый, һәркем дулкынлана. Коммунаны хуплаучы да, ачыктан-ачык янаучысы да җитәрлек була. Халык күңеленә коткы салырга маташучылар да юк түгел. Ләкин коммуна

яклылар җиңеп чыга. Шул җыелышта ук тугыз кеше коммунага языла. Ә бер елдан коммунаның инде эшкә яраклы утыз җиде кешесе була. Землемер килеп аларга уртак сөрү җирләре, печәнлек болын, ул чагында унбер дисәтинә исәпләнгән Каенлыкны бүлеп бирә. Артель хезмәткәрләре иген белән бергә яшелчә дә үстерәләр. Барлык эшләрдә башлап йөрүче, ат шикелле җигелеп эшләүче Инсаф Мифтиев була. Ул колхозга кергәч тә иң алдынгы колхозчы булып, районга, республикага танылa. Һәм Инсаф ага Мифтиевнең исеме Мәскәүләргә дә ишетелде. Ул колхозчыларның беренче съездына барып, авылыбыз, кешеләребез турында бөтен илгә ишеттереп сөйли. Инсаф ага М.И. Калинин, Н.К. Крупская кебек Совет дәүләтенең зур эшлеклеләре белән очрашып сөйләшеп, алар белән фотога төшү бәхетенә дә ирешә.

Үткәннәрдә гыйбрәт, сабак һәм нәтиҗә ясар өчен үрнәк бар. Бер телем икмәккә тилмереп, ярым ач, ялангач йөргән халык, күмәк эшләүнең ачлыктан коткаручы юл икәненә үзе нәтиҗә ясагандыр ул елларда. Шуңа да, колхозлашу башлангач, зур авыл саналган Шалтыдан берничә дистә кеше генә колхоз оешкан елны колхозга керми кала. Аларның да күбесе бай тормышлылар, җир эшкәртү өчен атлары, чәчүлек өчен ашлыгы җитәрлек булган крестьяннар була.

ТАССР Игенчелек Халык Комиссариатының архив фондында Баулы районы колхозларының еллык отчетлары сакланган. Анда Яңа Шалты авыл Советының Ленин исемендәге колхозы күрсәтелгән. Колхоз 1929-нчы елның 14-нче мартында оешкан. 1932-нче елның 1-нче гыйнварына колхозда 413 хуҗалык исәпләнгән, андагы гомуми халык саны 1849 га җиткән; сөрүлек җирләре – 3246 гектар, печәнлекләр – 418 гектар, көтүлекләр – 413 гектар, барлык җир мәйданы – 4076, 93 гектар тәшкил иткән; 441 аты, мөгезле эре терлекләрдән 145 сыеры, 126 үгезе, 137 танасы булган, 682 сарык, 46 дуңгыз үрчетелгән; тагы 4 ат, 4 сыер, 1 бозау, 1 дуңгыз абзары, 10 икмәк саклау амбары, 3 контора бинасы төзелгән; хезмәт инвентарьларыннан 180 сабан, 82 тырма, 5 культиватор, 5 чәчкеч, 9 ургыч, 6 лабогрейка, 1 печән чапкыч, 2 ат тырмасы булдырылган.

Беренче колхозчы Вәлиев Халик хатирәсе: «Коллективлашу Шалты авылында 1929-нчы елның мартында башланды. Колхозга беренчеләрдән булып Вафи Вәлиев, Харрас Низамов, Хаҗигали Шагалиев, Шәйдулла Хәсәнов, Шәйдулла Гобәйдуллин, Гарифулла Ханбеков, Латыйп Шафиков, Галим Мөдәррисов, Габдулла Сәмигуллин, Солтан Җиһангиров, Сәетшәриф Ибниәминов, Сәхибулла Сибгатовлар керделәр. Алар арасында мин дә бар идем. Колхозчыларның беренче жыелышы яшерен рәвештә авылдан читтә, Ык елгасы буенда үткәрелде. Башта нибарысы өч ат бар иде. Дәүләт безгә 17 ат бирде. Авыл зур булганлыктан, башта ике колхоз

оешты. Аның берсе – «Сталин» исемендә булып һәм аның белән Вәлиев Вафый җитәкчелек итте; икенче колхоз – «Гигант» дип атала иде һәм аның җитәкчесе Идиятов Хисмәтулла. Соңыннан бу ике колхоз берләшеп, Ленин исеме белән аталды. Аның рәисе буларак Вәлиев Вафый калды. Авыл советы рәисе итеп мине сайладылар. Беренче колхозчыларга башта бик кыенга туры килде, чөнки барлык эшләрне дә кул көче белән генә эшли ала идек. Соңыннан колхоз дәүләттән ургыч, лобогрейка, сеялкалар алды. Игенчелектә машиналар кулланыла башланды». (1967-нче елда язып алынды.)

Авылда техника. Яңа Шалтыда оешкан колхоз шулай әкренләп тернәкләнеп китә. Колхозга беренче трактор кайту зур вакыйга була. 1930-нчы елда беренче кайткан «Фардзон» тракторында Фәткуллин Хәлил эшли. Аның авыл буйлап беренче үтүен, кырга беренче буразналар сузуын бар кеше, бигрәк тә балалар, җыелып, тамаша кылалар. Бу авыл хуҗалыгын механикалаштыруның беренче карлыгачы иде. Фәткуллин җир дә сөрә, ашлык та суктыра. Соңрак колхозга комбайн да кайта. Аңа Вәлиев Вафый утыра. Ләкин ул машиналар хәзергеләрдән күпкә калышканнар.

Колхозга беренче машиналар кайткач, халыкның шатлыгы зур була. Тик менә шунысы гына борчый – аларны эшләтә белүче, хәтта йөртә белүче кеше дә булмый. Вәлиев Халик сөйләве буенча: «Беренче вакытларда гап-гади ургычны кабызып җибәрә белүче кеше табылмаса, 1935-нче елда колхозда 44 механизатор эшли иде инде». Колхоз кырларында 127 ударник колхозчы эшли, өч фермада 600 баш мал исәпләнә. Ферма маллары өчен 300 центнер силос әзерләнгән иде. 1935-нче елда колхозчылар дәүләткә ит, сөт, йон түләүне 100%ка үтәделәр. Бу аларның күмәк хуҗалыкта фидакарь хезмәтләре аркасында гына мөмкин булды.

Әмма кулак элементлары яшь колхозның уңышларына түзә алмадылар. Алар колхозга каршы котырту эшләре алып бардылар, Совет хезмәткәрләренә һөҗүмнәр оештырдылар. 1935-нче елда районда чыгып килгән «Колхоз» газетасы үзенең 22-нче санында кулакларның колхоз амбарыннан 10 центнер борчак урлаулары, ә 70 центнер борчакны 10 центнер вак таш белән катыштырулары турында язып чыкты. Шул ук газетаның 40-нчы санында кулак Габдуллин Җәббарның кара эшләре турында хәбәр итә. Ул үз ишеләре белән ялган акт төзеп, 20 центнер бодайны үзләштерә, совет кешеләренә карата коткы уята, ялган сүзләр тарата.

Кулакларның бу кара эшләренә җавап итеп, колхозчылар тагын да тырышыбрак эшлиләр, тагын да зуррак күрсәткечләргә ирешәләр. 1934-нче елда язгы чәчү 17 көндә тәмамланса, 1935-нче елда ул 7 көндә төгәлләнә.

Колхозда 7 бригада, һәрберсендә 2шәр звено. Звено һәм бригадалар үзара ярышып эшлиләр, нәтиҗәләрне чагыштыралар. Урак вакытында һәр көнне сугышчан битләр, стена газеталары чыгарыла, анда һәркемнең ничек эшләве чагылдырыла. Колхозчыларга эшләү өчен уңайлы шартлар тудырыла. Моның өчен ашханә, мунча, кое, ашлыкны суктыру өчен әвен, машиналар өчен ягулык саклаучы складлар, радиоприемниклар белән тәэмин ителгән ике кыр станы оештырыла. Бу бик дөрес адым була.

1936-нчы елда язгы чәчү вакытыннан алда төгәлләнә. Барлыгы 1500 гектар җир чәчелә. Иртә культураларны чәчү 104% итеп үтәлә. Колхозчылар Кәрәмов, Гәрәев, Шәфиков, Лотфуллин җир эшкәртүне 200–250% итеп үтиләр.

Халыкның мәдәни үсеше дә күзгә күренеп арта. Октябрь революциясенә кадәр авылда бары 32 кеше укый-яза белсә һәм өч кеше газета яздырып алган булса, 1935-нче елда наданлык бөтенләй диярлек бетерелә, 429 гаилә 644 газета һәм журнал яздырып ала.

ТАССР Үзәк Башкарма Комитетының архив фондында Салих волосте Бөгелмә кантоны Яңа Шалты авылы буенча 1930-нчы елда Каюмов Абдрахман, Сәмигуллин Гыйбадулла, Хәйруллина Мөсәвирәне кулакка чыгару турында белешмә сакланган.

«Колхоз төзегәндә зур гына ялгышлар да җибәргәләнде инде. Урта хәлле крестьяннарны кулакка чыгару, вак малларны җыю һәм башкалар булды. 1929-нчы елның язында Казаннан Курмаев дигән бер комсомол егет килеп, «Уңышлардан башлар әйләнү» дигән мәкаләнең эчтәлеген аңлатты. Шуннан соң колхозга мәҗбүри кертелгән кешеләр колхоздан чыгып бетте. Ләкин 1930-нчы елда яңадан колхозга барысы да үз теләкләре белән керделәр. 1930–31-нче елларда рәис булып егерме биш меңче Хәертдинов дигән иптәш эшләде». (Вәлиев Халик сөйләве буенча 1967-нче елда язып алынды.)

1970нче еллар башында авыл хуҗалыгына мөнәсәбәт үзгәрә. 1966-нчы елның беренче июленнән колхозчылар хезмәтенә гарантияле түләү кертелә. Тулаем алганда авыл хуҗалыгы белән идарә итүнең боерык бирү тәртибеннән икътисади ысулларга күчәргә, җитештерүчеләргә зур мөстәкыйльлек бирергә дигән максат куела. Мөнәсәбәт үзгәрүнең нәтиҗәсе озак көттерми. Сигезенче бишьеллыкта «Ленин» исемендәге хуҗалык саллы уңышларга ирешә. Бөртеклеләрнең уңышы 9,0 центнердан 22,4 центнерга кадәр җитә. Кайбер күрсәткечләр, тулаем алганда, район күрсәткечләрен дә узып китә. Сыер, дуңгыз фермалары, яңа мастерской төзелеше алып барыла.

Ул елларда колхоз белән Газиз Фәррах улы Ганиев идарә итә. Г.Ф. Ганиев (1924–1990) 1924-нче елның 25 гыйнварында Татарстанның Баулы районы Яңа-Шалты авылында туа, унбиш яшеннән колхозда эшли

башлый. 1942-нче елның гыйнварында ул Кызыл Армия сафларына алына, укчылар полкы белән Ленинград фронтында сугыш хәрәкәтләрендә катнаша. Ике тапкыр каты яралана. 1943-нче елның ноябрендә красноармеец Г.Ф. Ганиев демобилизацияләнә. Сугышчан батырлыклары өчен II дәрәҗә Ватан сугышы ордены, «Ленинград оборонасы өчен», «Бөек Ватан сугышында Германияне җиңгән өчен (1941–1945-нче еллар)» һәм башка юбилей медальләре белән бүләкләнә. 1944-нче елның башында Г.Ф. Ганиев тыныч хезмәткә кайта. Җиде ел дәвамында колхоз бригадасын җитәкли, ындыр табагы белән идарә итә. Читтән торып Алабуга мәдәни-агарту училищесының библиотека бүлегенә укырга керә. Тик аны тәмамлагач та, колхозда ферма мөдире булып эшли. 1948–1964-нче елларда халык депутатларының Шалты авыл Советын җитәкли. Бу вазифада аның оештыру сәләтен күреп алалар һәм 1965-нче елда район Г.Ф. Ганиевны Казанга укырга җибәрә. Курсларны тәмамлаганнан соң, 1966-нчы елның февралендә, аны «Ленин» исемендәге колхоз рәисе итеп билгелиләр. Бу постта ул 18 ел хезмәт итә. Үзенең таләпчәнлеге, колхозчылар өчен янып йөрүе белән авылда гына түгел, район, республика күләмендә дә дан казанды. Газиз Фәррах улы эшләгән дәвердә колхоз зур уңышларга иреште, халыкның тормыш хәле яхшырды.

Дәүләт хуҗалыкның бу уңышларын югары бәяләде. Күп белгечләр дәүләт орденнары һәм медальләре белән бүләкләнде. Ганиев Газиз – Октябрь революциясе ордены, Кыямов Гали – Ленин ордены, Шәрифуллина Тәзкирә – Кызыл Байрак ордены, Мөдәррисов Равил – Ленин ордены, Мәрдәншина Фәния Октябрь революциясе ордены белән бүләкләнделәр. 1978-нче елда ирешкән уңышлары өчен «Ленин» исемендәге колхоз КПСС Үзәк Комитетының һәм Министрлар Советының Күчмә Кызыл Байрагына лаек булды. Аны тапшыру өчен ул чакта легендага тиң Фикрәт Табеев – КПСС өлкә комитетының беренче секретаре – үзе килде. Чеп-чи татар авылы халкы каршында урысча чыгыш ясап, халыкны шаккаттырды.

1970-нче елларда безнең колхоз күп техникасы булган алдынгы хуҗалыкларның берсенә әверелә. Колхозда барлыгы 11 йөк машинасы, 18 трактор, 7 комбайны бар иде. Тагылма инвентарьлардан: сабан, чәчкечләр, культиваторлар, кукуруза комбайны һәм башка күптөрле тагылма машиналары булганлыгы билгеле. Колхозыбыз тулысынча белгеч-механизаторлар белән тәэмин ителгән. Алар кулында корыч машиналар гөрләп кенә торалар. Алдынгы комбайнчы Гиззатуллин Нуретдин 1967-нче елның урыпҗыю чорында 223,5 гектар җир эшләп, 2694% уңыш җыеп алды.

Ферма салдык. Колхозга оешу дәверендә «Колхоз-союз»дан 16 баш сыер бирделәр. Колхозга керүчеләрдән җыелган сыерлар белән барлы-

гы 90 баш сыер булды. Ләкин аларны тотарга абзар юк. Шуңа күрә ул малларны яңадан 1–2 ел халыкка таратып торырга туры килде. Сыерлар фермасы башта элеккеге колхоз идарәсе урынында иде. Ә инде 1933-нче елларда председатель Хәлимов вакытында саламнан кирпеч сугып, ферма салдык. 1950-нче еллар башында авылга дәүләт линиясеннән электр энергиясе килә. Бу авыл өчен бик зур әһәмияткә ия була. Һәрбер өйдә «Ленин лампочкалары» яктырта башлый. Махсус курслар тәмамлаган Имаметдин Сәяхов озак еллар буе электр линияләренең төгәл эшләвен күзәтеп, кайгыртып торды.

Яңа Шалтының ике зур тегермәне бар иде. Түбәнге тегермәндә староверлар – Андрей, соңрак аның улы Фокий эшләде. Югары тегермәндә Сафакай Саниев хуҗалык итте. Ләкин он тарттырганда тегермән ташы ярылып, Сафакай аганы таш басып үтерә. Шуннан соң ул тегермәнне бетерәләр. Түбәнге тегермәндә аның улы Камил Саниев соңгы тегермәнче була. Авылда инде күптән су тегермәннәре юк. Колхоз таралу сәбәпле, авылда тегермәннәр бетте. Баулы ягыннан авыл башына кергәндә һәрбер юлаучыны иске тегермәннең җимерелеп барган бинасы каршы ала. Бу җитмешенче елларда төзелеп, электр көче белән эшли торган тегермән, су тегермәннәре кебек онны бик чиста һәм сыйфатлы итеп тартмаса да, күп еллар буе авыл халкының һәм күрше-тирә авыл кешеләренең ихтыяҗларын канәгатьләндереп килде.

Язмышлар һәм ялгышлар

Революциягә кадәр авыл өч мәхәлләгә бүленгән. Һәр мәхәлләнең үз мәчете булып, авылга ямь биреп торганнар. Мәчетләргә указлы муллалар беркетелгән. Алар мәчетнең төзеклеге, малайларны укытуга, намаз, гаетләр укуга җаваплы булганнар. Якын-тирә авыллардан Шалты мәчетләренең төзеклеге, зурлыгы, ә муллаларының укымышлылыгы белән аерылып торган.

Самара губернасы Бөгелмә өязе Яңа Шалты авылының 1908, 1914-нче елларда язылган метрика китабында түбәндәгеләр күрсәтелә:

Беренче мәхәлләнең имам-хатыйбы һәм мөгаллиме вазифаларын башкаручы итеп 1887-нче елның 11-нче июленнән Ярулла Габделвахит улы билгеләнә. Ул 1853-нче елның 14-нче гыйнварында Яңа Шалты авылында туган, Бөгелмә өязенең Тымытык авылында укыган.

Икенче имам – Габделҗәмил Габделхалик улы, 1836-нчы елда туган, бу эшкә указны ул 1864-нче елның 8-нче гыйнварында алган.

Мәэзин – Фәләхетдин Габделгали улы, 1850-нче елда туган, указны 1896-нчы елның 31-нче июлендә алган.

1914 елда беренче мәхәлләнең халкы 729 кеше булган, шуларның 359-ы – ир-ат, 370-е – хатын-кыз.

Икенче мәхәлләнең имам-хатыйбы һәм мөдәррисе булып Габделкасыйм Мөхәммәтрәхим улы тора, 1844-нче елда туган, Стәрлебаш мәдрәсәсендә укыган.

Икенче имам – Хөснетдин Гатаулла улы, 1847-нче елда туган, указны 1887-нче елда ала, Стәрлебаш авылында укыган.

Мәэзин – Низаметдин Шиһабетдин улы, 1860-нчы елда туган, указ 1887-нче елда бирелә, Бөгелмә өязенең Байрак авылында белем алган.

Икенче мәхәлләнең халкы 1914-нче елга – 701 кеше, шуларның 647-се – ир-ат, 654-е – хатын-кыз.

Өченче мәхәлләнең имам-хатыйбы һәм мөдәррисе булып 1910-нчы елның 23-нче мартыннан Габделрәхим Габделрафик улы Габделхаликов эшли, 1880-нче елда туган, Бөгелмә өязенең Тымытык авылында укыган.

Икенче имам – Кагабүльәкбәр Ярулла улы, 1879-нчы елда туган, указны 1910-нчы елда алган, Бөгелмә өязенең Тымытык авылында белем алган.

Мәэзин Гәбделгазиз Гәбделҗәмил улы Хәсәнов, 1881-нче елда туган, указны 1910-нчы елда алган, Бөгелмә өязенең Тымытык авылы мәдрәсәсен бетергән.

Өченче мәхәлләнең халкы 1914-нче елда 554 кеше тәшкил итә, аларның 276-сы – ир-ат, 278-е – хатын-кыз. Самара губернасы идарәсе рөхсәте белән, бу мәчет 1908-нче елның 28-нче августында төзелә.

Революциядән соңгы елларда Шалтының Урта урам мәчетен Фәррәхетдин мулла караган, Түбән очныкын – Низаметдин мулла, ә Яңа урамныкын Гаптерәкыйп мулла караган. Авылда указсыз муллалар да булган. Мисал өчен, Әкбәр һәм Шадыр муллалар шундый.

Билгеле бер яшькә җиткәч, малайлар муллага укырга мәчеткә, ә кызлар өйдә абыстайларга йөргәннәр. Укыткан өчен сәдака тәртибендә, хәленнән килгәнчә, акчалата, ризыклата, әйберләтә түләү булган.

Һәр мулла үз мәхәлләсендәге халыкның төгәл хисабын алып барган. Туу, үлү, солдат хезмәтенә, кая да булса эшкә китүнең төгәл датасы язылып барылган. Мулла шулай ук халыкның тәртибен, инсафлыгын да кайгыртткан.

1930-нчы елларда Рәсәйдә руханиларга, дин әһелләренә карата каты эзәрлекләүләр башлана. Аларны сөргенгә озаталар, төрмәгә ябалар. 1939-нчы елның җәендәТүбән оч мәчетенең манарасын аударалар, 1940-нчы елда Урта мәчетнекенә дә чират җитә. Ә 1941-нче елның җәендә Яңа урам мәчетенең манарасын бау белән тартып аударалар. Аның ничек ыңгырашып жиргә ярым ае белән кадалып төшүен күреп, күпләрнең күзләреннән яшь атылып чыга. Манараларны авыл кешеләре Рәхмәтулла Хәмидуллин, Сәфиулла Ханбәков, Лотфулла Инсапов, Җамалетдин Фәр-

рахов, Шевцов, Митяевлар кистеләр. Аларның барысы да сугышка киттеләр, тик берсе дә кире әйләнеп кайтмады...

Авылдагы муллалар арасында Урта урам мулласы Гаптелгани улы Фәррәхетдин үзенең укымышлылыгы, халыкка яхшы, гадел мөгаләмәсе белән аерылып торган. Үзе белгәннәрне шәкертләренә өйрәтү өчен көчен дә, вакытын да кызганмаган.

Муллалар, күп еллар ышандырып килгәнчә, бал-май эчендә йөзгәннәрме соң? Юк, билгеле. Мисал өчен, Фәррәхетдин мулланын бер аты, бер сыеры, сарыклары, түбәләре балчык белән ябылган иске һәм яңа йорты булган. Рауза абыстай белән алты бала тәрбияләп үстергәннәр. Кызлары Закирә, Сорур, Әминәне, улары Габделгазыйм, Габделгазиз һәм Хәйбулланы эш сөючән, динле, Алланы олуг күрүчән, кешелекле, мәрхәмәтле кешеләр итеп тәрбияләгәннәр.

В.И.Ленин үлгәннән соң, илдәге буталчылык тагын да көчәеп китә. Һәр төбәктән сыйнфый дошман эзләү, һәр кешедә революция дошманы күрү шул дәрәҗәгә җитә ки, кемнең кем икәнен уйлап та тормыйча, өенә килеп алып, кайдадыр озату бернәрсә дә тормый башлый. Ә Фәррах мулла кайсы ягы белән властьларга ошамый? Мулла булуы белән. «Дин – искелек калдыгы, ә муллалар аларны саклаучы», – дип ягышалар ул заманада. Бәлки, халыкта булган шәфкатьлелек, иманлылык, кешелеклелекнең тамырына чабу, муллаларны мәсхәрә итүдән, аларны Себергә озатудан башлангандыр да. Кем белә?

Утызынчы елларның явыз шаукымы Шалтыга да килеп җитә. Әминә ханым менә ниләр сөйли: «Без байлар түгел идек. Ул чорда алты баланы ач-ялангач итмәү өчен генә дә шактый күп тырышырга кирәк булган. Әткәй-әнкәй өйдә үзләре дә эшләде, безне дә тик тотмадылар. Авылга «байларны, алар белән муллаларны да Себергә озаталар», кебек хәбәрләр килеп ирешкәч, әткәй: «Балаларым яшь, мине алып китсәләр, ни эшләрләр?» – дип борчылып, ашаудан, йокыдан калып йөргән бер мәлдә, кәнсәләргә чакырттылар. Сорау алгач, Баһау бабай, Низаметдин, Гаптерәкыйп муллалар белән кара Хәйбулла йортына илтеп яптылар. Бу хәл әткәйгә бик авыр тәэсир иткән, анын хәле күзгә күренеп начарланган. Ул шул йортта үлеп тә китте. Авылга килгән судья: «Ярмыйча күммибез», – дип китә. Ике тәүлек Поповкадан Каштанов дигән врачның килгәнен көткәннәр. Ул әткәйнең инфарктан үлгәнлеген әйтте. Ярганда күкрәгендә пычак сынды. Бу хәл 1932-нче елның 3 декабрендә булды. Соңыннан колхозга кереп, тырышып эшләдек. Тормышыбыз тернәкләнде.

Фәррах мулланың алты баласыннан бүгенге көндә дистәләгән оныгы һәм оныкларының балалары бар. Алар арасында нинди генә профессия

ияләре юк: врачлар, укытучылар, ветеринария врачлары, зоотехниклар, юристлар, инженерлар һәм башкалар. Күп еллар буе Баулы НГДУына Фәррах мулланың оныгы Гали Газиз улы Ганиев җитәкчелек итте. Хәзерге көндә ул ООО «ТаграС-Холдинг»ының генераль директоры булып эшли. Икенче оныгы Ильшат Газыйм улы Ганиев республикабыздан читкә даны таралган «Майский» агрохолдингының директоры. Фәррах мулллaның үз малае Газиз Фәррах улы Ганиев озак еллар буе Шалтыда «Ленин» исемендәге колхозның рәисе булып эшләде.

Шунысы аяныч: бүгене көндә замана җилләренең шаукымы тигәнме – кайчандыр гөрләп торган колхоз таралган. Зур итеп салынган ферма биналары мал-туарсыз, инде җимерелеп бара. Кыр-басулар ярым буш. Күрше «Берлек» хуҗалыгы эшчәннәре җирләребезне арендага алып ашлык үстерәләр икән. Авылда эш булмау сәбәпле, яшьләр авылдан китә. Шалтының киләчәге зур шөбһә уята.

Әмма шунысы куанычлы: Яңа Шалтыда, Баулы районында беренче булып, 1992-нче елда мәчет эшли башлады. Сәгыйт Саниевның тырышлыгы белән Түбән оч мәчетенең манарасын яңадан күтәрделәр. Моңа бөтен авыл халкы һәм ул вакытта эшләп килгән «Шалты крестьян хуҗалыклары берлеге» шактый зур өлеш кертте. Казанда кече предприятие җитәкчесе булып эшләүче Илгизәр Насыйбуллинның мәчеткә күрсәткән матди ярдәме бик күпләрне сокландырды. 1998-нче елда Шалтыда яңа мәчет ачылды. Өр-яңа мәчеткә Фәррах мулла исеме бирелә. Алдарак әйтеп үткәнемчә, революциягә кадәр Фәррах мулла Урта урам мәчетенең мулласы булып торган һәм авыл халкы өчен күп яхшылыклар эшләп калдырган. Мәчеттә имам-хатыйплыкны Фәррах мулланың оныгы Мәгъҗәнов Әсгать алып бара. Авылыбызда рухи яңарыш күзгә күренеп сизелә. Аңа иман нуры керде. Барча мөселманнарның күңелләрен шатландырып, Яңа Шалты авылы өстендә азан тавышлары яңгырый.

Мәктәп төзелү

Революциягә кадәр безнең Яңа Шалты авылында аерым төзелгән мәктәпләр булмаган. Мәдрәсәләрдә муллалар балаларга төрле дини сабаклар биргәннәр. Бөек Октябрь революциясеннән соң авылыбызда да халыкның көн-күреше яхшыра барган саен, аң-белем алу теләге арта бара.

ТАССР Мәгариф Халык Комиссариатының Бөгелмә кантоны буенча 1921-нче елгы архив фондында 1-нче дәрәҗәле Яңа Шалты гомуми татар хезмәт мәктәбе күрсәтелгән. Мәктәп 1917-нче елда ачылган, аның элеккеге исеме – Церковно-приходская. Мәктәпнең бер үз бинасы, ике башка бина наемга алынган була. Йортлар агачтан салынган, керосин лампасы белән яктыртылган, мич ягып җылытылган. 1921-нче елның 1-нче гыйнварына 124 укучы исәпләнгән, шуларның 49-ы – малай, 75-е – кыз.

Укытучылар составы:

Шәмсия Харис кызы Габдуллина, 19 яшь, татар, татар урта мәктәбен һәм 2 еллык Бөгелмә укытучылар хәзерләү курсын тәмамлаган. Эш стажы 1916-нчы елдан. Габдуллин Мәльгасыйп, 25 яшь, татар, татар урта мәктәбен һәм 3 еллык Бөгелмә укытучылар хәзерләү курсын тәмамлаган. Эш стажы 1917-нче елдан. Насыйбуллин Гариф, 27 яшь, татар, татар урта мәктәбен тәмамлаган. Эш стажы 1920-нче елдан. Мөхитулла Хисмәт улы Идиятуллин. 1920-нче елда Яңа Шалты авылында туган.

2003-нче елның 23 августында Яңа Шалты мәктәбенең хәзерге буын укучыларына язылган мөрәҗәгате һәм истәлекләре.

«Октябрь революциясеннән соң зуррак авылларда яңа мәктәпләр төзү, яңа программа буенча укыту эшләре җәелеп китте. Моңарчы яшәп килгән мәктәпләр «мәдрәсә» дип аталып йөртелделәр. Яңа Шалты авылында типовой төзелештәге мәктәп салу эше 1927-нче елда башланды. Бу елларда авыл Советы рәисе Шәрәпов Мөхәммәтдин һәм аның ярдәмчесе Идиятов Хисмәтләр (бусы минем әткәй) тырышлыгы белән башкарылды. Безнең әткәй Башкортостан ягына чыгып, хәзерге Серафимовка тирәсендәге «завод урманы» дип аталган зур урманда мәктәп йортын буратты. Бураны 1928-нче елны «Бай Каһир» дигән кешенең ындыр урынына күтәреп куйдылар. Шушы яңа төзелә торган мәктәптә эчке эшләр төгәлләнеп тә бетмәстән, ашыгычлык белән 1928-нче елның беренче сентябреннән бер бүлмәнең эшен бетереп, безне беренче класска җыеп, укыта да башладылар. Ата-аналар да яңа мәктәп ачылуга чиксез шатландылар. Моңарчы балалар «мәдрәсә» дип атала торган кечкенә генә йортта дүрт класска чаклы укыйлар иде. Анын мөдире Зәйдуллин Гатият абый булды. Яңа типовой мәктәп төзелгәч, яңа укытучы Хәкимов Зәки мөдир итеп билгеләнде (ул үзе Ютазы кешесе иде). Авыл халкы каршында аның дәрәҗәсе бик югары булды. «Укытучы Зәки Хәкимов» дигән исем белән мәктәпнең печате дә бар иде. Безне беренче класста Үтәмишев Мирза абый укытты.

1932-нче елны дүртенче сыйныфтан соң без «Башлангыч мәктәпне тәмамлады» дигән таныклык алып чыктык. 1932–33-нче уку елыннан башлап «Тулы булмаган урта мәктәп» дип аталган җидееллык мәктәп эшли башлады. Шушы мәктәпкә тирә-як авыллардан: Чүте, Хәнсевәр, Салих, Габдрахман, Сөyрмәт, Эрәтамак авылларыннан килеп укый башладылар. Бишенче класстан башлап, «а», «б» класслары дип исемләнеп, икешәр сменада укыдылар. Мәктәп каршында 70–80 бала торырлык тулай торак бар иде. Балаларның белем алуга, укырга теләкләре бик зур булды. Ата-аналар да барлы-юклы хәлләре белән балаларын ничек булса да укытып, белемле кеше итәргә тырыштылар иде. Дүрт сыйныфлык бе-

леме булган кешеләр колхозда хисапчы, ферма мөдире, агротехник булып эшли ала иделәр.

5–7-нче классларда «Авыл хуҗалыгы нигезләре» дигән фән укытыла иде. Ул фәнне Хәтирә Сәетова укытты. Без классыбыз белән кырга барып, чәчү вакытында жирнең мәйданын үлчәп чыгарабыз. Бер гектар җиргә күпме бодай, күпме солы һәм башка культураларны чәчү нормасын билгелибез. Чәчкечне (ул вакытта тракторлар юк, атка сеялка тагып чәчәләр) ничек көйләргә өйрәнәбез. Фермага барып, сыерның тереләй авырлыгын тасма-метр белән үлчәп-исәпләп чыгарабыз. Силос базының күләмен билгелибез, ул базга ничә тонна силос салынган, ул азык ничә баш сыерга җитә һ.б. Без укытучыга сораулар биреп, ничек булса да ул фәнне белергә, үзләштерергә тырыша идек. Мәктәптә укытыла торган һәр фән күргәзмәле итеп практикага бәйләп үткәрелде.

Мәктәптә беренче тапкыр пионер оешмасы 1933-нче елда эшли башлады. Безнең муенга кызыл галстук бәйләделәр. Галстук таккан килеш өйгә шатланып кайтып кердем. Инәкәй муендагы галстукны күрү белән тотынды әрләргә: «Камун» булгансың бит, бар, илтеп бир бу кызыл муенчакны, Алласыз!» – ди. Аннары өйгә кайткач, галстукны әнигә күрсәтмичә яшерә торган булдым. Өлкән пионервожатый – Нәбиева Камал апа иде.

1933-нче елда Шалты җидееллык мәктәбендә «мәктәп яны участогы (пришкольный участок) эшли башлады. Минем алтынчы сыйныфны бетереп, җиденчегә күчкән ел бу. Уку елы бетәр алдыннан укучыларны линейкага тезделәр дә: «Кемнәр үз теләкләре белән мәктәп бакчасында калырга тели, кул күтәрегез», – диделәр. Иң беренче булып мин күтәрдем. Без алты укучы участокта калырга риза булдык.

Бакчаның мәйданы 7–8 гектар чамасы булыр. Мәктәп кырыннан башлап әлеге тегермән яки автобус тукталышына чаклы иде. Ике гектарга якын бәрәңге, яшелчә түтәлләре, аннан соң арырак – арыш, бодай, ясмык (чечевица) чәчелгән. Шулар өстенә мәктәпнең ике аты, сыерлары бар иде. Җәй көне төн йокламыйча участокта чиратлап каравыл торабыз. Шуның өстенә колхоз кырыннан өч гектар борчак алып, йолыктык. Бу әзерлек барысы да алдагы уку елында мәктәп ашханәсендә кыш буе балаларны түләүсез ашату өчен иде. Мәктәп участогында без бик тату яшәдек. Күңелле иде ул вакытларда.

Яңа уку елы башлангач, безне мәктәп линейкасында мактадылар. Безгә 75 сум акча бирделәр. Ул акча кайдан җыелган соң, дип сорарсыз. Мәктәпнең 4 сыерының сөтен савып, машинада (ул чакта авылда маслозавод бар иде) аертабыз, майны базарда сатып, мәктәп кассасына җыябыз. Вәлиев Галми кассирыбыз иде. Менә шул җыелган акчаны безгә гадел

хезмәтебез өчен эш хакы итеп түләделәр. Бу безгә карата, үз чиратында, кызыксындыру формасы итеп тә бирелгәндер.

Яңа Шалты мәктәбенең 7 сыйныфында укыган вакытта миңа кышкы чорда дәрестән соң укый-яза белмәүче хатын-кызлар һәм олы яшьтәге ир-атларны укытырга куштылар. Ул «Ликбез мәктәбе» (ликвидация безграмотности) дип аталды. Аларны мәктәпкә җыеп түгел, ә аерым кеше йортында укыттык. Алар 16–17 кеше иделәр. Кыш узганчы шактый укырга-язарга өйрәнделәр. Ул чакта «Яңалиф» дип атала торган латин хәрефләре белән язылган газета килә иде. Минем укыткан хатыннарым газетаны да танып укый ала башладылар. Анда укыткан өчен РОНО хезмәт хакы түли иде. Киләчәктә укытучы хезмәтен сайларга миңа шул «Ликбез» мәктәбендә эшләвем ярдәм иткәндер. Мин кырык елга якын балалар укыттым.

Бу елларда безнең гаиләләр матди яктан бик авыр хәлдә яшәделәр. Авылдан сигез кешене – ирләрне, бер гаепсезгә «халык дошманы» дип, һәрберсен ун елга иркеннән мәхрүм итеп, алып киттеләр. Шул исәптән, минем әти – Идиятов Хисмәтне. Алар «Мәскәү-Идел» каналын төзүдә (җир казуда) эшләгәннәр, күбесе ике-өч елдан кайттылар. Безнең әти унөч айдан кайтты. Авылга кайткач, ягъни 1935-нче елның җәеннән башлап, колхозда ферма мөдире, аннан бригадир булып эшләде.

Яңа Шалты җидееллык мәктәбендә озак еллар Закирова Сара апа директор булып эшләде. Шалтыга Бөгелмә педагогика училищесын тәмамлап,1933-нче елда килде ул. Сугыш елларында (1941–45-нче елларда) бер үк вакытта авыл Советы рәисе вазифаларын да башкарган кеше. Шушы мәктәптән фронтка китеп һәлак булган мәктәп директорларын тарихыбызда онытмасак иде: Хәкимов Зәки (Ютазыдан), Әхмәтшин Садри (Димтамактан), Митрофанов Михаил Андреевич (Алабугадан), Гыйльфанов Нуретдин Хөснетдинович (Яңа Шалтыдан).

Бер истәлекне әйтеп үтәсем килә. Мин сугыштан соң шушы Яңа Шалты мәктәбендә алты ел укыттым (1946–51-нче еллар). 1950-нче елның яңа уку елын каршылап, мәктәп тирәсенә агачлар утырттык. Менә шушы мәктәп яны капкасының ике ягына минем хатыным Закирова Ракия белән ике тирәк утырттык (Аргы як Шәкүр бабайдан алып). Ул тирәкләргә хәзер илле өч яшь инде. Бу мәктәптә минем өчен моннан да зур, олы истәлек юктыр, мөгаен.

Миңа хәзер 83 яшь тулды. Үзе бер гасырга якын гомер узган. Сез, балалар, миннән сорарга мөмкинсез: «Мөхит Хисмәтуллович! Әйтегез әле: озын гомерле булып, озак яшәүнең сере нәрсәдә?» Җавап бирәм: «Сере шунда дип беләм – һәрвакыт үзеңнең сәламәтлегеңә игътибарлы булырга кирәк. Нервыларыгызны саклагыз. Димәк, кешеләр белән тату яшәргә

тырышыгыз. Ызгыш-талаш, юкка-барга кызып китеп бәхәсләшү кебек стресслар тудырмагыз. Ашау-эчү, туклану режимын саклагыз. Спиртлы эчемлекләр эчмәгез. Авырсагыз, халык медицинасы кушканча дәвеланыгыз, мунча керегез, парланыгыз. Һәрвакыт физик эш белән шөгыльләнегез, күбрәк җәяү йөрегез. Тормышта мөселманча яшәргә тырышыгыз. Мин ислам диненә бирелгән, мөселманча яшәүче кеше. Рамазан аенда бер көн дә калдырмыйча ураза тотам. Һәр көнне таң атканнан башлап биш тапкыр, бөтен шартларын җиткереп, намаз укыйм. Сәламәтлек өчен намаз укуның файдасы бик зур. Укытучы һәм мәктәп директоры булып эшләгәндә дә физкультура фәнен үзем укыттым. Сабан туйларында йөгереп, бүләк алган чаклар еш була иде. Гомеремдә аракы һәм исерткеч эчемлекләрне даими эчмәдем. Тәмәкене бервакытта да, хәтта фронтта йөргәндә дә тартмадым. Минем гәүдә буем 1 м 63 см, авырлыгым 63 кг. Шушы чагыштырманы мин гомер буе диярлек үзгәртмәскә тырыштым. Унөч ел буена Баулы мәхәлләсендә имам булып тордым. 1995-нче елны Мәккәгә хаҗга бардым. Үзем 40 елга якын укытучы булу йөзеннән, балаларны бик яраттым, аларның шәхесен кимсетердәй тупас сүзләр әйтмәскә тырыштым. Шушы елда Яңа Шалты авылында урта мәктәп ачылуга илле еллык юбилей тантанасына миңа да катнашырга насыйп булды. XX гасыр дәвамында Яңа Шалты авылында булып узган мәктәп тарихын искә алып, сезнең белән уртаклаша алуыма мин бик шатмын. Күңелегездә иман нуры, киләчәккә яшәү дәрте-өмете бервакытта да сүрелмәсен. Бәхетле, тәүфыйклы булыгыз. Вакытлар үтү белән сезнең белән шушы очрашу мизгелләрен дә искә алыгыз.

Тәкъдимем:

Бу язмаларым мәктәп музеенда саклансын иде.

Хушыгыз! Сәлам белән Шалты мәктәбенең беренче укучысы буларак Мөхитулла Хисмәт улы Идиятуллин. 23 август 2003-нче ел».

Яңа Шалты мәктәбе: саннар һәм фактлар:

Яңа Шалтыда беренче ликбез (ликвидция безграмотности) 1918-нче елда эшли башлый.

1921-нче елда башлангыч белеме сыйныфы эшли башлый.

1928–29-нчы уку елында мәктәп – укучыларны беренче тапкыр үз бинасында кабул итә.

1932–1933-нче уку елында мәктәп – җидееллык, 1951–52-нче уку елында унъеллык статусын ала.

1953–54-нче уку елында мәктәпне беренче чыгарылышта – 36 егет һәм кыз тәмамлый. Әйтерсең лә бу ике класска укучыларның иң яхшыларын гына сайлап алганнар: 36 баланың 28 шул елны югары уку йортларына укырга керделәр. Шуларның икесе фәннәр кандидаты булды: Габсаби-

рова – медицина фәннәре, М. Баһауова – ветеринария фәннәре буенча. Тимерҗан Багманов –фән докторы, профессор. Мөсәгыйт Хәбибуллин – халык язучысы.

1978-нче елның беренче сентябрендә мәктәпнең яңа бинасы ачылды.

Шәхсән мин үзем мәктәп елларын сагынып, бик еш искә алам. Беренче укытучым Гатиятуллина Саимә апа күңелемдә һәрчак истә һәм ул миндә бары тик иң якты хисләр генә уята. 1976-нчы елның беренче сентябрендә безне, 26 малай һәм кызны, үз канаты астына алып, төрле холыктагы һәрбер баланың күңеленә ачкыч табып, күңел җылысын биреп, олы тормыш юлына әзерләде, Туган илгә, Туган җиргә мәхәббәт тәрбияләде, олыларга, әти-әниләргә хөрмәт белән карарга өйрәтте. Һәрберебезгә, һичшиксез, икенче әниебез булды.

Башлангыч белем алып, зуррак классларга күчкәч тә, шулай ук күңел җылысын биреп, могҗизалы белем дөньясына алып кереп, төрле фәннәрне үзләштерергә, дөньяны таный белергә өйрәткән зур хөрмәткә лаек кадерле укытучыларым Дания апа Шиһапова, Әлфия апа Ганиева, Заһит абый Ганиев, Фәүзия апа Абдуллина, Мөрсәлим абый Гыйләҗев, Ваския апа Кыямова, Наҗия апа Кучумова, Әсгать абый Шәрәпов, Флера апа Минһаҗева, Лотфулла һәм Зиннур Шәрифулиннар һәм башкалар булдылар. Кайбер укытучылар телгә алынмаган булсалар, зинһар, гафу итсеннәр инде. Алар барысы да минем күңелдә иң якты маяк булып калдылар.

Ләкин иң яраткан укытучым, минем дөньяда иң-иң якын кешем – ул әтием Зиннур Сәмигулла улы Шәрифуллин иде. Әйтергә кирәк, бер мин генә түгел, төрле елларда ул белем биргән күп санлы укучылары да аны бик яраталар, хөрмәт итәләр. Аңа карата булган бу олылау хисе риваять кебек буыннан-буынга күчеп, күңелләрдә мәңге сакланыр. Әле һаман да әтиемне авыл халкы зур хөрмәт белән искә ала.

Ул дәресләрне шундый мавыктыргыч итеп үткәрә, мәктәп программасыннан башка өстәмә мәгълүматлар белән дә бик оста баета белде. Әтием күпкырлы талант иясе иде. Ул шундый мавыктыргыч итеп биология фәнен дә, география, тарих, астрономия фәннәрен дә укучыларга аңлата һәм зур кызыксыну уята торган иде. Хәтта, тиктормас шук малайлар да әтием дәресләрендә шым булып, игътибар белән тыңлап утырганнар. Дәрес бетеп, кыңгырау шылтыраса да, тәнәфескә ашкынып чабучылар юк, әтием сөйләгәннәрне балалар сәгатьләр буе тыңлап утырырга да ризалар иде».

Әдәбият

1. И. Х. Мәүлетхуҗин. Тарихы бай, киләчәге якты, Казан утлары. 1987. №2.

Тәминә Биктимирова

УТ ЭЧЕНДӘ ТАТАР КЫЗЛАРЫ...

Түземлекләр җиткәч чигенә,
Сынау килгәч туган иленә,
Килеп басты Татар хатыны
Көрәш сызыгының чигенә,
Шәлъяулыгын салып иңенә.

...Халык диңгезенең төбеннән,
Берәмтекләп, сөеп җыелган
Сөембикәләре милләтнең
Кан-көрәштә күпме җуелган...
Исемнәре җырга уелган.

Лена Шагыйрьҗан

Без – сугыш чоры балалары. Ил өстенә ишелеп төшкән олы кайгы, миллионнарның гомерен кискән, аналарны һәм балаларны ятим иткән сугыш, гомер буе безнең белән янәшә бара. Аннан котыла да алмадык, алмабыз да төсле. Гомер үтеп бара инде.

Бала чактан караган кинофильмнар, укыган китапларның күбесе руслар күрсәткән батырлык, тиңдәшсез каһарманнар да рус батырлары, рус кызлары иде. Мәктәптә укыганда «Мин кемгә охшарга телим» дигән темага сочинение язарга булса, без, билгеле инде, Зоя Космодемьянская, Лиза Чайкина, Любовь Щевцова, Ульяна Громовалар хакында яздык. Ул кызларны һич тә гаепләргә җыенмыйм. Аларның батырлыгы күңелгә кергән, матур булып урнашкан. Ә менә хатын-кызның сугыш кырында хәле ничек, нинди җайсыз, авыр хәлләрдән ничек чыга? Ничек ияләнә, ниләр кичерә, ничек чыдый ул? Боларын уйлый белмәгәнбез икән. Кулыма чорыбызның күренекле язучысы, Нобель премиясе лауреаты Светлана Алексиевичның «У войны не женское лицо» (китап исеме шулай хәтеремдә калган) дигән әсәре төште. Бу китап миңа сугышта катнашкан кызларның бөтен фаҗигасен аңлатып бирде дә инде. Ирләргә сугышта бер читен булса, хатын-кызга мең тапкыр читенрәк икәнен аңлау – бөтен дөньямны әйләндереп ташлады.

Мин үзебезнең татар кызларының хәлләре тагын да аянычрак булганлыгын, аларның фаҗигаләрен, кичерешләрен аңлап тетрәндем.

1958 елда яңадан «Азат хатын» журналы чыга башлады. Рәхмәт журналны чыгаручы каләм осталарына. Безнең татар кызлары – аларның да сугышта күрсәткән батырлыклары, тылда фронтка киткән ирләре уры-

нына басып эшләүче аналарның сугыш шартларында балаларын ачтан үтерми саклаулары хакында язмалар бирелә башлады һәм бу мактаулы эш әле дә дәвам итә.

Телевизор караштыргаларга туры килде быел. Үзәк каналларда да, үзебезнекендә дә татар кызларының батырлыгына багышланган ник бер тапшыру булсын! Ярый әле, Аллага шөкер, сугышны кичереп, 60 елдан артык тигез тормышта яшәгән хатын-кызларыбыз бар икән. Аларны карап сөендек.

Кызлар гына түгел, тиңдәшсез батырлыклары белән дөньяга танылган егетләребез дә искә алынмады... дисәм, үзәк каналда бер таныш исем яңгырады. Рейхстагта җиңү байрагын беренчеләрдән булып кадаган (бу хакта сугышта кинооператор булып катнашкан атаклы Роман Карменның истәлекләрен дә, рәсемнәрен дә дөнья күргән иде) татар баласы – 19 яшьлек Григорий Булатов исеме иде ул.

Күңел әрни: безнең буын Совет хакимияте чорында үзенең газиз халкы, туган-үскән җиренең тарихы, милләтнең чишмә башы, асылы, тамырлары турында белми үсте. Үз ата-бабаларыбыз, чын Ватаныбыз, үз милләтпәрвәрләребез хакында да белмәдек. Безнең башлар борынгы, урта гасырлар, яңа һәм иң яңа тарихлар белән тутырылды. Тарихыбызны белсәк, бүгенге наданлык та, үз халкыңа, аның үткәне һәм бүгенгесенә битарафлык та алай ук булмас иде.

Сүзем ут эчендәге татар кызлары хакында иде бит әле. Сугыш утын кичкәннәрне искә алу иде максатым.

Үз Ватаннарында үги булып яшәсәләр дә, шул илгә афәт килгәндә хаклык, язмышлар белән исәпләшмәгән кызларыбыз. Тормышның кайсы гына өлкәсенә карама – анда каһарманлыклары белән балкып торган кызларыбыз күп. Рус әдипләре, тарихчылары татар кызларының сугыш вакытында күрсәткән батырлыкларын, хезмәткә намус эше итеп карауларын, һәр эшне көчләрен, хәтта тормышларын кызганмый башкаруларын күрмәмешкә салыштылар. Йөрәгемне әрнеткән нәрсәләр күп...

Сугышның иң хәтәр көннәрендә Мәскәү белән Ленинград шәһәрләре күкләрен саклаучы зенитчы кызларның күбесе татар кызлары булуы хакында ник онытылды? Белергә теләүчеләргә «Сөембикә» журналының быелгы 5-нче санын укырга киңәш итәм. «Татарочкалардан үрнәк алыгыз» исемле мәкаләдән зенитчы кыз хакында Раилә Хәялиева язган. Рәхмәт аңа.

Дөрес, мәкаләдә язылганнар гына түгел, зенитчы кызларыбыз күп булган, кайберләренең исемнәрен тагын искә алыйк. Мәрхүм булсалар, рухлары шатлансын, могҗиза белән исән калсалар, үзләре шатлыктан еласын. Кайгырсак та, шатлансак та елыйбыз бит. Болар: Наилә Әхмәтҗанова, Мәрьям Кадыйрова, Фәнихә Юсыпова, Заһидә Вафина, Мөнәвәрә

Насыйбуллина, Зәйтүнә Хәлиуллина, Сәйдә Мостафина, Лена Шәмсетдинова, Зөлфия Нурлыгаянова, Бикә Хәйруллина, Суфия Исхакова һәм тагын бик күпләр. Исемнәрен тәсбих тарткан кебек кабат-кабат әйтеп, рәхмәт белдерик.

Ничек шулай үзләрен башка милләт кызларына үрнәк итеп куя алдылар икән? Бер зенитчы кызларга гына да әйтелгән сүз, бирелгән бәһа түгел әле бу бәя. Сугыш елларында күпме кызларыбыз торф чыгаруда эшләделәр. Ул эш шул вакытта, чын мәгънәсендә, икенче фронтка әйләнә, чөнки торф сугыш кораллары ясый торган заводларны, электр станцияләрен эшләтүгә, торак йортларны җылытуга киткән. Андагы эш шартларының никадәр авыр булганын хәзер аңлатуы да кыен.

Безнең кызларның торфны Мәскәү, Вологда, Иваново өлкәләреннән алып ерак Себер җирләрнә кадәр чыгарганы мәгълүм. Бер генә мисал китереп үтим, чөнки язмам бик озынга китә. Арча районының Иске Иябаш авылыннан Хәкимова Рәйсә белән Фазылова Кәримәләр өч ел буе Түбән Тагил урманнарында торф чыгаруда эшләгәннәр. «Сездән башка татар кызлары тагын бар идеме? – дип сорагач, – и, сеңлем, нишләп булмасын, элегрәк хатлар да алышкан идек, хәзер исемнәре онытылган инде, гаепләмә», – диделәр. Гаепләмәдем, әмма бернәрсәгә әле дә җавап таба алмыйм. Тагил өлкәсендә торф чыгарырлык бүтән милләт кызлары булмады микәнни?

Владимир, Калинин өлкәләрендә озак еллар торф чыгарган авылдашым Хәҗирә апа Төхфәтуллина болай дип сөйләде:

– Бервакыт без торган бистәгә күрше колхоз рәисе килде. Колхозның исеме хәтеремдә калмаган, Калинин өлкәсе иде. Шул рәис (үзе чулак, фронттан кайткан булса кирәк): «Кызлар, сезнең тырышлыкны белеп, зинһарлап килдем. Быел уңыш яхшы, безгә ял көннәрендә урак урырга килмәссез микән, игеннәр әрәм була бит», – дип чакыра.

Киттек шул авылга. Безнең Әтнә районы кызлары инде: Бәрәскә, Бәрәзә, ике Шимбердән. Торф нормасын тутырабыз да, шимбә, якшәмбе көн урак урабыз. Рәис куанычыннан еламый гына. Әле эшләгән өчен ит, май, он бирделәр. Рәхәтләндек туйганчы ашап, ике-өч ел булыштык үзләренә.

– Ул авылның үз кешеләре, үз колхозчылары кайда иде? – дип сорыйм Хәҗирә ападан.

– Үз кешеләре дә бар инде. Тик безнең хәтле эшли алмыйлар ич алар, – ди ул, бер дә исе китмичә генә. – Үзләренең яшелчә бакчаларында казыналар. Безне генә көне-төне колхоз эшенә йөртәләр иде, сеңлем.

Искитәрлек хәл. Халкымның иң гүзәл, иң матур сыйфаты – эш сөючәнлеге үзенә үк дошман булып кайта икән, ләбаса. Ул, татар халкының фаҗигасе, дисәм дә, ялгышмам төсле. Кайда авыр хезмәт – шунда татар,

шунда татар кызлары. Торф чыгарганда кызларның гарипләнүе, хәтта үлеп калулары да мәгълүм бит. Бу хакта безгә «Торфчы Мөнәвәрә», «Мәгъдәнә» бәетләре сөйли.

Әйе, авырлыклар килсә, татар кызларының зур намус ияләре икәнлекләрен дә, нинди гүзәл сыйфатларга ия булуларын да белүчеләр була. Сугышның иң хәтәр көннәрендә шушы торф чыгаруда эшләгән хатын-кызлар өчен татар телендә «Правда» исемле махсус газета чыгып килүе очраклы хәл түгел. Бу газетаны татар журналисткасы Мәрьям Дибаева берүзе чыгара. Мәскәү өлкәсендәге торфчы кызлар янына ул, 1944-нче елда ире Самат Дибаевның фронтта һәлак булган хәбәрен алып, кечкенә кызын әнисе тәрбиясендә калдырып китә.

Берүзе материал җыеп, мәкаләләр язган, Мәскәүгә килеп типографиягә тапшырган, берүзе бөтен тиражны күтәреп кайтып, торфчы кызларга өләшеп тә йөргән бит ул. Аның истәлекләрен «Ил язмышын салып иңнәренә» дигән китабыма керткән идем (Кара: [Биктимирова: 2006. ББ. 190–191]).

Тагын бераз читкә киттем. Әмма, укучылар мине аңларлар, чөнки фронт белән тылдагы батырлыкны аерып куя алмыйм мин. Кайда җиңелрәк булды, дигән сорауга җавап табып булмый.

Җавап таба алмаган сораулар тагы бар әле ул. Күңелемдә халкымның шушы мактаулы, эш сөюче, намуслы кызлары алдында оялу микән, кызгану микән – бер хис саклана. Ни өчен аларны бөтен СССР буйлап авыр хезмәттә тилмерттеләр икән? Милли сәясәтнең ачык чагылышы бит бу. Татарстанның бөтен шәһәрләрен, авылларын эвакуация белән килгәннәр тутырган. Ә Татарстан кызларын, товар вагоннарына төяп, читкә, эшкә озатканнар. Авыр эштән, ачлыктан үлеп калганнар күп, әмма хисабын бүген кем белә? Совет власте елларында Дәүләт Оборона комитеты фронт өчен, дип эшләткәч, нигә аларга льготалар, пособиеләр бирелмәде икән? Кем белә җавабын? Кем курыкмыйча әйтә ала?

Тагын фронтка әйләнеп кайтыйк әле. Безнең горурлыгыбыз, курку белмәс очучы Мәгүбә апа Сыртланова телевидение тапшыруы вакытында искә алынды. Рәхмәт. Ул – гади очучыдан эскадрилья полкының командир ярдәмчесе дәрәҗәсенә ирешкән татар кызы. Бу полк хакында беләсездер, дип уйлыйм. Яшьлегебездә без соклана, батырлыклары белән чиксез горурлана идек. Мәгүбә апа, ялгышмасам, 1971-нче елда бакыйлыкка күчте. Саубуллашырга бардым, җәсәде Казанның Офицерлар йорты залына куелган иде. Педагогия институтында эшләгән укытучыбыз Зөһрә апа Вәлиуллина миңа: «Мөселманча куябыз җир куенына, Аллага шөкер, рөхсәт бирделәр», – дип әйтеп, сөенече белән уртаклашты. Урыны җәннәттә булсын.

Әмма, никтер, икенче очучы героебыз Ольга Санфирова искә алынмады кебек. Бергә булалар бит алар. Күренекле язучыбыз Шамил Рәкыйповның «Кызлар–йолдызлар» дигән китабында алар хакында язылган. Кеше көлдереп, «нәрсә хакында укырга белмәгәч, «Зөләйха күзләрен ача»ны укудым», дип сөйләде бер хатын, оялмыйча. Укысын иде ул әнә бу китапны...

Бар һәм бик күп горурланырлык татар кызлары. Фронтка үз теләге белән киткән атаклы снайпер кызлар–Зәйтүнә Габделвәлиева, Әлфия Рәхмәтуллиналарны онытып буламы? Шәфкать туташларыннан снайперлар командасы төзегән Бөгелмә кызы Гөлсем Шакирҗанованы рәхмәт хисләре белән искә алыйк–60тан артык дошманның башына җиткән кыз ул.

Шәфкать туташларыбыз хакында сөйләгәндә, меңнәрчә яраланган сугышчыларны сугыш кырыннан алып чыгып үлемнән коткарган Мөнирә Әхтәмәва, Сафура Подвигина, Суфия Хәйретдинова, Зәйтүнә Бариевааларны; Әлмәт районының Миңлебай авылы кызы Мөхлисә Даутоваларны; медицина пунктларында һәм госпитальләрдә яралыларга күпме канннарын биреп, тормышларын саклап калган Мәрьям Гимаева, Рая Ибраһимова, Роза Зарипова, Зәйнәп Гыйлаҗетдинова һәм иң беренчеләрдән булып «Батырлык өчен» медале алган шәфкать туташы Асия Ильматованы хөрмәт белән искә алыйк.

Аеруча горурлык беләм үземнең якташым–Әтнә районы Түбән Көек авылы кызы–шәфкать туташы Наҗия Шакированың исемен атап үтәм. Һәм аның янына авылдашым Фәрзәнә апа Хисамиеваны, Түбән Көек кызлары Хәлиуллина Майшәрәп белән Шәмсеруй Фазылҗановаларны куям. Авыл кызлары, ә нинди батырлыклар күрсәткәннәр!

Нинди авыр шартларда операцияләр ясап, терелтеп, сугышчыларны яңадан армиягә яраклы итеп сәламәтләндергән хәрби табибәләрдән Вәсимә Сәйфуллина, Фатыйма Хәбибуллина, Мөнәвәрә Шәрифҗанова, Әминә Хәмзина, Рәисә Булатова, Оркыя Насыйрова һәм башкаларга олы рәхмәтебез булсын.

Халыкара «Кызыл Хач» җәмгыятенең иң югары бүләге–«Флоренс Найтингел исемендәге алтын медальгә лаек булганнар арасында татар кызы Фаина Чанышева да бар. Белеп торыгыз.

Татар кызлары елга фронтларында да тырышып хезмәт иттеләр. Яралыларны, гаскәрләргә кирәкле азык-төлек, сугыш коралларын ташыйлар алар. Араларында пароход штурманнары Фәйрүзә Галиева һәм Оркыя Курмаева да булган. Оркыяның әнисе һәм өч сеңлесе Харьков шәһәрендә дошманнар кулында калгач, ул үч алу теләге белән, хәрби очучылар мәктәбенә китә һәм фронтта һәлак була.

Язганнарым күп төсле, әмма язасыларым тагын да күбрәк икән. Тик һәрнәрсәнең чиге була. Шулай да көнбатыш фронтның махсус партизан

оешмасы штабында хезмәт иткән Чистай кызы Чәчкә Заһированы (руслар исемен Рита дип йөртәләр), дошман басып алган Днепропетровск шәһәрендә подпольеда көрәшеп һәлак булган Фатима Гафурованы, һәм быел интернетта мактаулы исеме чыккан тиңдәшсез разведкачы Фәридә Салимҗановаларны искә алмый китеп булмый икән. Үзләренең курку белмәс батырлыклары, оста сугышчылар булып ирләрне дә сокландырган пулеметчы кызларыбыз – Суфия Гыймаева, Маһирә Мөхәммәтшина, Нина Ризатдинова, Әминә Хафизовалар да һәйкәлләр куярга лаек затлар.

Тылдагылар хакында сөйләделәр, яздылар, Алла бирсә, тагын язарлар, дип өметләнәм. Бары кайбер саннарны гына искә төшерәм. Авыл хуҗалыгында төп көчләр хатын-кызлар (1944-нче елда 76,8%) һәм яшүсмерләр булды. МТСта эшләүче механизаторлар арасында 55%ны хатын-кызлар тәшкил итте. Комбайнчыларның – 62, тракторчыларның 81% хатын-кызлар иде. Татар кызларыннан тракторчылар Х. Сираҗиева, Б. Гыйззәтуллиналар (кызганыч, исемнәре язылмаган) «Советлар Союзының иң яхшы тракторчысы» дигән исемгә лаек булдылар.

Исемнәре язылмаган, бер карашка әллә ни батырлык дип тә саналмаган бер төркем хатын-кызларыбызны искә алып китәм. Аларның намуслы хезмәтләрен күрсәтеп, исемнәрен табарга югарыда аталган якташым Наҗия апа Шакирова сораган иде. Архивлардан эзләдем, таба алмадым. Бу исемсез каһарманнарыбыз – кер юучы хатын-кызлар. «Сталинград янында күпме хатын-кыз яралы сугышчыларның керләрен юа, үтүкли иде», – дип үтенде Наҗия апа. Бик кызганыч, кайсы районнан җибәрелгәннәрен дә ачыклап булмады. Әмма бу изге эштә, 1942-нче елда гына да, Татарстаннан 84 мең (!) хатын-кыз катнашкан икән.

Бу саннар артында да – кеше язмышлары. Берсе генә хакында да ник язылмады икән?

Сугыш еллары ераклаша бара. Ил-көнебез тыныч булсын, бу газаплар бүтән кабатланмасын иде. Ә бу җәһәннәмне үткән кызларга багышланган фильмнар «Мөселман кино»сында гына булса да күрсәтелсен иде, дигән теләкләр белдерәм.

Әдәбият

1. Биктимирова Т. Ә. Ил язмышын салып иңнәренә. Казан: Алма-Лит, 2006.

ПРИКАЗАНО ПОБЕДИТЬ…

2020 год знаменуется как 75-летие Великой Победы над фашистской Германией. Но мало кому известно, что в этом году также исполняется 75 лет Победы в боях с японскими агрессорами за свободу, независимость и освобождение китайского народа.

В истории России/СССР имелись такие моменты, о которых не принято было упоминать. Но, как гласит народная поговорка, шила в мешке не утаишь. За все эти годы мы ежегодно отмечали День Победы, поздравляли ветеранов Великой Отечественной войны, слушали воспоминания бывших бойцов, смотрели душепотрясающие фильмы о войне с фашистской Германией. Однако, мы ничего не знали о тех событиях, о которых в советское время не только запрещалось говорить, но и вспоминать. Оставшиеся в живых воины навечно похоронили их в душах – незабываемые дни 9–21 августа 1945 г. предписывалось забыть. Они просто выполняли приказ: Победить!

Лишь спустя годы начали появляться новые факты, всплыли засекреченные документы. В дни празднования 70-летия Победы мне в руки попали документы, рассказывающие о событиях того времени и часть списка погибших воинов. Возможно, кто-то до сих пор ищет своих родных, близких, пропавших без вести осенью 1945 г. Война закончилась, а многие солдаты, служившие на Дальнем Востоке, так и не вернулись.

К вниманию читателей мы представляем «Хронику боевых действий», подготовленных из материалов совместного информационного проекта рабочей группы проекта «Историческая память в Приамурье» и газеты «Амурская правда».

Выражаем огромную благодарность руководителю Сахалинской РОО УКЦ «Туган тел» Закии Валитовой за предоставленные материалы и фотографии.

ХРОНИКА БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ

В начале войны с Японией перед 2 Краснознаменной А 2 ДВФ и оперативно подчиненными ей частями ставились задачи: прочно оборонять рубеж р. Амур на участке более тысячи километров, не допустить ее форсирования противником и выхода его войск к Транссибирской железнодорожной магистрали, а также его прорыва в устья рр. Зея, Бурея и Шилка.

В период с 21.07.45 г. до 0.30 ч. 09.08.45 г. 2 Краснознаменная А была приведена в полную боевую готовность, части и соединения первого эшелона заняли свои районы обороны в соответствии с решением, утвержденным Командующим 2 ДВФ 28.07.45 г.

9 АВГУСТА 1945 ГОДА

Боевые действия в полосе 2-й Краснознаменной А начались после часу ночи 9 августа 1945 г. по хабаровскому времени. Разведывательные подразделения в течении суток вели активные поисковые действия, пограничные отряды приступили к уничтожению погранполицейских постов.

Разведкой было установлено, что противник спешно отводит свои подразделения от берега р. Амур вглубь территории Маньчжурии, поджигает населенные пункты. Горят гг. Сахалян (Хэйхэ), Цикэ.

10 АВГУСТА 1945 ГОДА

74, 55, 78 и 75 ПОГО уничтожили все погранполицейские посты на правом берегу Амура на участках от устья Шилки до Сухотино, от Константиновки до устья р. Дичун, за исключением нескольких крупных гарнизонов: Мохо, Оупу, Хума, Фашань.

3 и 12 сд, 101-й УР взяли под контроль острова и провели разведку боем с захватом отдельных населенных пунктов на правом берегу Амура.

После проведения с 3.30 до 5.30 Зейско-Бурейской БРК набеговой операции на Сахаляньский (Хэйхэский) рейд в 11.00 началась десантная операция. К исходу дня был полностью взят под контроль г. Сахалян (Хэйхэ). В этот же день отрядом был освобожден населенный пункт Айгунь.

Части 2 Краснознаменной А получили приказ о переходе в наступление и произвели перегруппировку.

11 АВГУСТА 1945 ГОДА

Противник, без боя оставив предполье и взорвав часть оборонительных сооружений в отдельных опорных пунктах Сахалянского и Цикейского УР, отходит на заранее подготовленные районы обороны.

2 Краснознаменная А в соответствии с директивой Военного Совета 2 ДВФ от 10.8.45 №339/НШ с утра 11 августа перешла в наступление. В течение дня части первого эшелона продолжали переправу через р. Амур в районах армейских переправ: Благовещенск, Константиновка и вели бои по захвату населенных пунктов на правом берегу р. Амур и уничтожение гарнизонов противника. Части второго эшелона производили перегруппировку и сосредоточение войск к районах армейских переправ.

3 сд сосредоточилась в районе Саратовки, Константиновки и продолжила переправу. Ее 70 сп закончив переправу овладел населенными пунктами Хадаянь, Канифу, Дахуашулинззы, Сихомоэрцзинь.

214 сп 3 сд продолжает переправу в районе Поярково и передовыми подразделениями от 4.00 11 августа и к 17.00 овладел г. Цикэ. В бою были уничтожены до 200 солдат и офицеров противника.

Передовые отряды 101 УР овладели пунктами Цялуншань (1,5 км западнее Гродеково) и Цяньлаяоцзя. Передовой отряд 258 отбр в 11.25 овладел населенным пунктом Шаньшеньфу, оставив для охраны караул и стремительно продвигаясь на юго-восток к 23.00 с подошедшим батальоном 586 сп и отрядом 256 опулб вели бой по овладению станцией Айгунь и населенными пунктами Сиганцзы и Ланьцзитунь.

Отряд 368 гсп во взаимодействи с группой 74 ПОГО и Стретенским одрк форсировал р. Амур в районе Игнашино и к 17.00 овладел г. Мохо. Авиация 18 ак из-за неблагоприятных метеоусловий боевых вылетов не производила. Вылетевший на разведку самолет ПЕ-2 140 раэ не возвратился с задания, он пропал в районе г. Сун-у.

12 АВГУСТА 1945 ГОДА

Войска 2 Краснознаменной А начали бои за овладение подготовленными к длительной обороне УР противника. Командующий войсками 2-й Краснознаменной А Герой Советского Союза генерал-лейтенант танковых войск Макар Фомич Терехин с 12.00 руководил войсками из района Константиновки – на Бэйаньском направлении (Константиновка, Сун-у, Бэйань), где сосредотачивал главную свою группировку: две стрелковые дивизии, две отдельные танковые бригады, пять артиллерийских полков.

3 сд к исходу дня овладела опорными пунктами на переднем крае обороны, отразила несколько контратак противника.

214 сп 12 сд преследовала отходящего из Цикэ в направлении Сюньхэ, противника. Остальные части дивизии находились на марше к переправе.

На второстепенном, Мэргеньском направлении (Благовещенск, станция Айгунь, Мэргень) формировалась оперативная группа.

Подразделения 258 отбр, 3 б-на 586 сп, отряд 101 УР, при поддержке 465 минп в течении дня ведут бои в районе станции Айгунь и населенных пунктов Сиганцзы, Дунганцзы и к исходу дня, отеснив противника, овладели рубежом реки Гунбелахэ.

Батальоны 101 УР заняли оставленные узлы сопротивления противника, надежно прикрывали тылы Мэргеньской группировки наших войск и обеспечивли переправу войск в районе Благовещенска.

Части Краснознаменной АмВФл осуществляли переправу войск, частью сил огнем поддерживая действия наших войск, а авиация 18 ак вела разведку, прикрывая войска и нанося удары по войскам и коммуникациям противника. 12 августа было произведено 253 самолетовылета. Зенитной артиллерией противника в течении дня были подбиты два самолета ЯК-9, летчики совершили посадку на нашей территории.

На всех участках противник упорно сопротивляется.

13 АВГУСТА 1945 ГОДА

В 8.00 3 сд возобновила наступление на Хомоэрцзинский узел сопротивления и к исходу дня овладела населенными пунктами Эюхэкоу, Сяоуцзявопэн. 2 б-н 70 сп блокировал уцелевший опорный пункт противника. 8 сп со средствами усиления блокировал восточную часть узла сопротивления и вел бой по уничтожению противника, капитулировавшего только 17 августа (через четыре дня).

12 сд главными силами сосредотачивалась на переправе Константиновка. 214 сп, овладев Сюньхэ в течении суток, вел преследование противника в направлении Малоланьтунь. В районе Сыбулы он встретил ожесточенное сопротивление. Несколько раз безрезультатно атаковал противника и сам отражал контратаки противника. 1 б-н 192 сп 12 сд, действуя в отрыве от главных сил на левом фланге армии, во взаимодействии с маневренной группой Зейской-Бурейской БРК и пограничниками 75 ПОГО, с рассветом в районе Сагибово форсировал р. Амур и к 9.00 освободил г. Фошань. Части оперативной группы на Мэргеньском направлении после тяжелого ночного боя закрепились на левом берегу р. Гунбелахэ. 18 ак несмотря на неблагоприятные метеорологические условия, содействовал наступлению армии, произвел 104 самолетовылета.

14 АВГУСТА 1945 ГОДА

На Бэйаньском направлении противник ожесточенно сопротивлялся. Тяжелые бои в течении суток вели полки 3 сд и 74 отбр. Танкисты в районе севернее Сяоуцзявопэн ночью в 4.30 под покровом тумана были окружены противником силою до двух батальонов и атакованы. В результате полуторачасового боя в условиях ограниченной видимости уничтожено до 200 человек солдат и офицеров противника, большинство из которых были «смертниками», атака отбита. В течении дня бригада вела бой за овладение населенным пунктом Яотунь. 70 сп 3 сд в 9.30 был контратакован противником силою до батальона пехоты из района южнее Сяоуцзявопэн. В результате огня противник отошел потеряв убитыми до 400 человек. К исходу 14 августа полк овладел переправой через р. Суньбэлахэ и захватил плацдарм.

18 сп 3 сд с 11.00 совершил марш после переправы в районе Константиновки и к 20.00 овладел рубежом восточнее Сяоуцзявопэн. 8 сп уничтожил блокированного противника в Хомоэрцзинском узле сопротивления. 214 сп 12 сд преследуя противника вышел к Маолатуньскому узлу сопротивления восточнее Сяоуцзявопэн. Главные силы дивизии в течении дня закончили переправу и сосредоточились на правом берегу р. Амур для совершения марша в район Сяоуцзявопэн.

Стретенский ОДРК закончил переброску отряда 386 гсп из Игнашино в Джалинду. Бурейская бригада речных кораблей частью сил готовилась в районе Константиновки к походу к р. Сунгари – в район действий основного ядра Краснознаменной АмВФл.

Несмотря на сложные метеоусловия, части 18 ак в течении суток совершили 149 самолетовылетов.

15 АВГУСТА 1945 ГОДА

На Бэйаньском направлении 3-я стрелковая дивизия с 74 отбр совместно с подходящими артиллерийскими полками в течении дня с боями продвинулась в направлении Сяоуцзявопэн, Яотунь, Чжэнцзявопу, обходя с юга главную группировку 123 японской пд с задачей последующего захвата Сун-у. Противник контратаковал из Сун-у. 2 б-н 18 гсп совместно с 214 сп 12 сд к 15.00 завершили окружение и разгром противника в Маолатуньском узле сопротивления. 12 сд главными силами вышла в район действий своего 214 сп и повела наступление в общем направлении на Эрчжань (станция Жуцик) обходя Сун-у с востока.

На Мэргэньском направлении части оперативной группы продолжали сосредоточение и подготовку к наступлению на Ганцзинский узел сопротивления. Артиллерия группы заняла назначенные огневые позиции. 388 пап закончил переправу через р. Амур. Отряд 101 УР ведя разведку по Приисковому тракту к исходу дня в районе Удогоу встретив подразделение японцев, сходу вступил в бой.

18 ак поддерживал наступление войск армии на главном направлении, произвел 317 самолетовылетов.

16 АВГУСТА 1945 ГОДА

В 0.25 Военным Советом 2 Краснознаменной А на имя командира оперативной группы, командиров 3, 12, 396 сд, 73, 74 и 258 отбр, была направлена шифрограмма следующего содержания: *«Выполнить поставленные задачи; требую от Вас с утра 16.08 перейти в решительное наступление по уничтожению противостоящего противника, помня, что перед Вами действуют арьергарды отходящих частей; больше применять обходных действий и просачиваний; нельзя допускать дальнейшей Вашей задержки в выполнении поставленной задачи. Буду беспощаден к тем офицерам, которые допустят нерешительность, трусость в выполнении поставленной задачи. Довести мои указания до командиров батальонов и дивизионов»*.

На Бэйаньском направлении 3 сд и приданные ей части в течении дня вели бои по овладению Сун-у. 70 сп с 74 отбр и к 13.00 овладели аэродромом и пригородом Сун-у. 2 б-н полка, обойдя город с северо-запада,

к 16.00 вышел к южной окраине Сун-у. 18 сп с 16.00 в исходном районе для форсирования р. Суньбилахэ северо-восточнее Сунь-у для обхода города с востока, провел разведку боем 4 ср опорного пункта Сунучжанского узла сопротивления. 2 б-н 70 сп и 1 б-н 18 сп дивизии прикрывали с севера действия своих главных сил. В течение дня батальоны отразили атаки противника. Дивизия завершила обход и блокирование с юга главной группировки 123 японской пд. 8 сп завершал разгром блокированных остатков гарнизона Хомоэрцзинского узла сопротивления.

12 сд главными силами к 12.00 закончила переправу через р. Суньбилахэ на участке Эюхэкоу, Уцзявопэн и перешла в наступление. К 16.00, преодолев сопротивление батальона противника, дивизия вышла на рубеж 6–8 км южнее Эюхэкоу. 192 сп дивизии сосредоточилась на переправе в Константиновке. 73 отбр после переправы через р. Амур, совершила марш и сосредоточилась в районе Сяоуцзявопэн.

На Мэргеньском направлении части оперативной группы после артиллерийской подготовки, наступая одновременно с запада и востока, сомкнули фланги и завершили полное окружение Ганцзинского узла сопротивления. 258 отбр в 21.00 начала маневр в тыл Ганцзинского узла сопротивления. В течении дня при благоприятной погоде активно действовала авиация 18 ак. Произведено 208 самолетовылетов на разведку, по коммуникациям и войскам противника.

К исходу 16 августа основная группировка японских войск общей численностью личного состава более 20 тыс. чел., была окружена.

17 АВГУСТА 1945 ГОДА

В 5:00 в штаб 74 отд из города Сун-у прибыл парламентер – майор Квантунской армии, по поручению коменданта Сахалянской провинции генерал-лейтенанта Тейджиро Китазава для ведения переговоров о капитуляции. На переговоры прибыл командующий войсками армии, передавший парламентеру письменное требование:

«Коменданту Сахалянской провинции генерал-лейтенанту Тэйдикиро Китазава (в других документах – Тэйджиро Китазава, здесь и далее воспроизводится текст оригинала без исправлений). Заслушав Ваших парламентеров, требую:

1. Прекратить военные действия всех японских войск, Маньчжурских и белогвардейских отрядов на территории Сахалянской провинции к трем часам дня Хабаровского времени 17.8.45 г.

2. Наметить пункты сосредоточения войск, Маньчжурских и белогвардейских отрядов. О пунктах сосредоточения войск поставить меня в известность к трем часам дня Хабаровского времени 17.8.45 г.

3. Оружие должно быть сложено и передано по указанию командования Красной Армии.

4. С трех часов дня хабаровского времени 17.8.45 г. вооруженным силам Японии, Маньчжурии и белогвардейским отрядам воспретить порчу железных дорог, мостов, складов, запасов, снаряжения, вооружения и боеприпасов и прочего. (приписка) предприятий и учреждений

5. В случае не выполнения моего требования Ваши войска, Маньчжурские и белогвардейские отряды будут уничтожены, за что Вы несете персональную ответственность. Сопротивление ваше безполезно и приведет к лишним жертвам.

6. Всем сложившим оружие гарантирую жизнь и безопасность.

генерал-лейтенант: /Терехин/
генерал-майор: /Шемионко/

11 часов 10 минут Хабаровского времени Город Сун-у

(подписали: командующий войсками 2-й Краснознаменной Армии, Герой Советского Союза генерал-лейтенант танковых войск Макар Фомич Терехин, член Военного совета 2-й Краснознаменной Армии генерал-майор Шемионко Иосиф Иосифович)

С 17 часов началась капитуляция 123 пд и подчиненных ей частей. В районе Сун-у сдалось 17061 человек. Генерал-лейтенант Китазава лично сдался генерал-лейтенанту танковых войск Терехину.

3 сд с 74 отбр, приданными артиллерийскими полками к 17:00 овладела городом Сун-у. Противник прекратил сопротивление. С 18:00 70 сп и учебный батальон дивизии, наводит порядок в Сун-у и принимает военнопленных. 18 сп выступил на Эрчжань. 8 сп на марше к Сун-у для присоединения к основным силам дивизии. Остальные части, включая приданные, в районе Сун-у готовятся к маршу. 465 минп с 17:00 совершил марш от станции Айгунь на Сун-у в распоряжение командира 3 сд.

12 сд с 73 отбр в течении дня наступала вдоль тракта от Сяоуцзявопэн на Эрчжань ведя бой с отходящим противником, который прекратил сопротивление только к 20:00 и начал сдачу. Дивизия продолжала движение на Эрчжань. 192 сп переправился через р. Амур в районе Константиновки для соединения с главными силами противника.

101 УР продолжал оборону занятых районов, обеспечивая Благовещенскую переправу и вел разведку. Отряд 100 опулб в 12:00 в районе Тахэричи завязал бой с маньчжурской 12 смешбр. Вследствие превосходства противника батальон перешел к обороне. Маньчжуры после боя активности не проявляли.

Оперативная группа на Мэргеньском направлении в течение дня производила перегруппировку. 258 отбр к 7:00 маневром вышла в тыл Ганцзинского узла сопротивления и занимала Доугоуцзы; в 15:00 с 181 минп выступили для преследования противника на Мэргень; к 19:00 у Шитоумяо встретили сильное сопротивление противника. Передовой отряд с ходу развернулся и вступил в бой. До наступления темноты противник с ближних высот был выбит и понеся потери отошел с занимаемого рубежа. Части бригады закрепились на захваченном рубеже и стали готовиться для наступления. Основные силы группировки – 396 сд без 614 сп к исходу дня сосредоточилась в районе Доугоуцзы в готовности к маршу по Мэргэньскому тракту. В состав оперативной группировки также вошел 368 гсп, который сосредоточился в Сахаляне.

Пограничные отряды после ликвидации погранполицейских постов, на своих участках охраняли государственную границу, производили преследование и ликвидацию отходящих групп противника, изымали агентуру противника в приграничной полосе, охраняли тылы частей Красной Армии.

В 17:15 от Военного Совета 2 ДВФ была получена шифровка, адресованная командующему войсками армии, следующего содержания: *«В связи с объявлением приказа командующего Квантунской Армией о прекращении военных действий японскими военными силами, приказываю:*

1. Разоружение, прием пленных (японцев и маньчжур), прием вооружения и имущества проводить силами войск армии. Никаких сборных пунктов военнопленных органами НКВД организовано не будет.

Пленных сосредотачивать и размещать в военных городках в Маньчжурии. Охрану для сопровождения их и охрану на месте сбора (размещения) выставлять от войск из расчета: на 1.000 чел. пленных – один св; на 2.000–3.000 – ср; на 5.000–6.000 – сб.

Пленных конвоировать и размещать: японцев и маньчжур отдельно, изолируя солдат от офицеров.

Питание организовать по нормам японской армии, существующей до начала капитуляции, за счет захваченных и сданных запасов продовольствия.

Для поддержания порядка в занятых и оккупированных городах выделять в распоряжение комендантов от стрелкового взвода до стрелковой роты, в зависимости от размеров и важности объектов населенного пункта».

18 АВГУСТА 1945 ГОДА

«Ставка Верховного Главнокомандования приказывает:

1. На тех участках фронта, где японские войска складывают оружие и сдаются в плен, боевые действия прекратить.

2. В городах Маньчжурии, освобожденных от японцев, могут быть подняты китайские флаги, администрацей назначенной ЧАН-КАЙ-ШИ.

В этом китайской администрации не препятствовать и содействовать ей в установлении порядка.

3. Склады с продовольствием, горючим, оружием и всяким снаряжением, а также автомашины и другое имущество, захваченное нашими войсками, считать своими трофеями и китайцам не передавать.

4. Требую немедленно довести до командиров полков.

Ставка Верховного Главнокомандования. СТАЛИН. АНТОНОВ».

Приказом Военного Совета 2 ДВФ для 2 Краснознаменной А определена зона оккупации в границах – справа: гора Тухулушань, Ганьнань (70 км сев. вост. Цицикара), далее по восточному берегу р. Нонни до впадения ее в р. Сунгари; слева: устье р. Дичун, гг. Тэли, Суйхуа, все пункты для армии включительно.

На Бэйаньском направлении организованное сопротивление противника прекращено. В районе Сун-у продолжается прием пленных и оружия. Основные силы продвигаются в направлении на Бэйань. 74 отбр с 16:00 на марше из Жуцик (станция Эрчжань) в направлении Бэйань. За ней следуют 73 отбр, основные силы 12 и 3 сд. Дороги труднопроходимы, что замедляет движение войск.

На Мэргеньском направлении 614 сп с отрядом 101 УР, 42 и 388 пап продолжают уничтожение окруженного Ганцзинского гарнизона. Передовой отряд от 500 сп с пятью танками к 13:00 овладел перевалами Малого Хингана и занял населенный пункт Монахэ. 258 отбр с батальоном 586 сп, при поддержке 181 минп вел бои за овладение Саньчжанским узлом сопротивления.

В связи с порученным приказом авиация боевых действий не вела.

19 АВГУСТА 1945 ГОДА

На Бэйаньском направлении части 2 Краснознаменной А продвигаются вглубь Маньчжурии. 74 отбр вышла к переправе через р. Нэмерхэ (севернее г. Бэйань), за ней к переправе подходит 73 отбр. 12 сд к исходу дня вошла в Луньчжень, ее 192 сп на отдыхе в Сун-у. 3 сд основными силами на марше, 8 сп в 9:00 вышел из Сун-у.

На Мэргеньском направлении 614 сп со средствами усиления продолжал уничтожение окруженного гарнизона Ганцзинского узла сопротивления, ведя артиллерийский огонь по ОП и ДОТ противника; подвижная группа 500 сп заняла оборону в Монахэ; 258 отбр с 3:00 продолжил бой в Саньчжанском узле сопротивления. К 18:00 1 б-н успешно продвигаясь вперед, выполнил задачу – овладел Саньчжань и закрепился в нем;

3 б-н 586 сп под огнем закрепились на захваченных рубежах, 2 тб отошел к Шитоумяо, и, до подхода 396 сд, готовится к наступлению.

78 ПОГО ликвидировал японский отряд в районе Далахань (100 км южнее Черняево). Днем ранее 74 ПОГО в районе реки Болохэ пленил остатки Мохэйского отряда противника.

В 11:00 19 августа 1945 года во время переправы 74 отбр р. Немерхе прибыл парламентер от японского гарнизона г. Бэйань, который предложил капитуляцию гарнизона в составе одного пехотного полка, инженерного полка и батальона связи и передал обращение начальника гарнизона:

«Товарищ Командир РККА!

Нипонский отряд в Пейане по приказу Главного командира уже перестал воевать с РККА, все орудия собраны местами.

Не стреляйте в Нас!

В Пейане все мирно и тихо ожидает Вашего приезда.

Не стреляйте в Нас!

Парламентер отряда Пейань ожидает Вас на окрестность в Пейань.

Начальник отряда в Пейане Нипонской Армии Полковник Сироки.

19.VIII.1945 г.»

20 АВГУСТА 1945 ГОДА

На Бэйаньском направлении 74 отбр к 19:00 передовым отрядом вошла в Бэйань. 73 обр следуя за ней к 20:00 головой колонны в 10 км южнее Лунчжень. 12 сд с частями усиления на марше и главными силами в 20:00 вошла в Лунчжень. 3 сд без 70 сп с частями усиления с 15:00 на марше. 70 сп в Сун-у. 1628 иптап и 1140 пап в резерве командующего – восточнее 3 км города Сун-у. Организованное сопротивление противника отсутствует, но в ходе марша отдельные группы японских диверсантов производят нападения на наши подразделения.

101 УР к исходу дня в районе Благовещенск, Сахалян сформировал пулеметную бригаду и с окончанием ее формирования снял оборону рубежа западнее и юго-западнее Сахалян. В Сахалян и Айгунь сформированы военные комендатуры.

Оперативная группа на Мэргеньском направлении продолжала уничтожение противника в Ганцзинском и Саньчжанском узлах сопротивления. В связи с отказом командира 135 осмешбр сдаваться, советские войска активно использовали артиллерию для уничтожения огневых точек противника. В течение дня по приказу командующего войсками армии штурмовики 96 шад группами 4–6 самолетов, по вызову и наведению авианаводчиков, уничтожали окруженный Ганцзинской гарнизон, совершив 37 самолетовылетов. К исходу дня противник не выдержал и выслал парламентеров.

21 АВГУСТА 1945 ГОДА

На Бейаньском направлении не встречая организованного сопротивления, наши войска успешно продвигались в назначенные районы. В Бэйане сдалось в плен более 6 тыс. военнослужащих японской и маньчжурской армий, в том числе два генерала – начальник округа маньчжурской императорской армии и его начальник штаба.

Противник прекращает организованное сопротивление и на Мэргеньском направлении.

С 11.00 начал капитуляцию японские войска в Саньчжанском узле сопротивления, в 12.00 – Ганцзинский гарнизон. Всего к 18:00 сдалось в плен: генералов – 1, офицеров – свыше 100, солдат – 4250. 258 осбр с 3 б-н 586 сп и 1 б-н 500 сп в 19:00 выступила из Саньчжань, при подходе к Сычжань встретила сопротивление противника, который после короткого боя сложив оружие, сдался в плен. Главные силы 396 сд и 181 минп сосредоточились в районе Саньчжань. 368 гсп выдвинулись на соединение с главными силами оперативной группы Мэргеньского направления.

Авиационные части и соединения 18 ак боевых действий не вели, осуществляли вылеты на сопровождение наших войск, разведку, связь.

22 АВГУСТА – 02 СЕНТЯБРЯ 1945 ГОДА

С 22 августа 1945 г. противник прекратил сопротивление на всех участках фронта перед 2 Краснознаменной А. После общей капитуляции, действия больших групп японцев не наблюдались, однако были случаи действия мелких групп до 10–15 человек, которые оказывали сопротивление, а также производили налеты на наши подразделения. Командующий 2 Краснознаменной А встретил день окончания войны в Бэйань.

ИТОГИ ВОЙНЫ

ОСВОБОДИЛИ: За десять дней боев с 11 по 21 августа 1945 г. войска 2 Краснознаменной А освободили 183 населенных пункта, среди которых крупные: Хэйхэ (Сахалян), Айгунь, Фошань, Сун-у, Мохо, Цикэ, Сюньхэ, Сычжань, Шаньшеньфу. С началом капитуляции войск противника были заняты дополнительно 459 населенных пунктов, среди них Мэргень, Нэхэ, Лоха, Лунчжень, Дэдучжань, Бэйань, Кэшань, Кэдун, Байюцюань, Тунбэй, Хайлунь, Суйхуа и многие другие.

РАЗГРОМИЛИ И ПЛЕНИЛИ: В боях с войсками 2 Краснознаменной А части японской и маньчжурской императорских армий потеряли убитыми 4 059 солдат и офицеров. Разгромлены и пленены в ходе боев: 123 пд, 135 осмешбр, 12 осмешбр Маньчжоу-го. В дальнейшем сдались в плен: 136 осмешбр, 368 пп и отдельные части 149 пд, 1 тап, отдельные части и учреждения 4-й японской армии и военного округа (окружной

армии) Маньчжоу-го, а также многочисленные учебные, погранполицейские, охранные, жандармские части и подразделения резервистов.

Всего захвачено (сдалось) в плен 36609 человек, из них генералов – 4, офицеров – 874, унтер-офицеров – 2886, рядовых – 32845. Взяты многочисленные трофеи, в том числе: винтовок – 33440, пулеметов разных – 532, гранатометов (минометов) – 301, орудий разных калибров – 126, боеприпасов – 570 вагонов, танков – 8, автомашин – 278, продовольствия – более 20000 тонн.

ПОТЕРИ: Войск 2 Краснознаменной А составили: убитыми (умершими от тяжести ранений) – 827 человек, из них офицеров – 75; сержантов – 203; рядовых – 501; раненых – 1759 человек, из них: офицеров – 147; сержантов – 465; рядовых – 1147.

Часть списка погибших в 1945 г. в Китае воинов из состава 3 сд 2 Краснознаменной Армии (некоторые нерусские имена могут иметь неточности).

Абитов Асгат Гиматович, 1922 г. р., лейтенант. Убит 17.08.45.

Аскаров Нурмухамет, 1905 г. р., уроженец Казахской ССР (Акмолинская обл., Шурманский район, к-з Ворошилов), призван в 1941 г. Шурманским РВК. Жена – Аскарова К., Акмолинская обл., Шурманский район, к-з Ворошилов. Убит 15.08.1945 г.

Ахметов Рустам, 1915 г. р., лейтенант. Убит 17.08.1945 г.

Гариев Аглям Мифтахутдинович, 1920 г. р., лейтенант. Убит 17.08.1945 г.

Ефимушкин Федор Иванович, 1922 г. р., призван в 1940 г. Николаевским РВК Ульяновской обл. Отец – Иван Васильевич, Ульяновская обл., Николаевский район, д. Копасаево. Убит 20.08.1945 г.

Зайцев Григорий Дмитриевич, 1916 г. р., призван в 1941 г. Воскресенским РВК БАССР. Мать – Анастасия Ивановна, БАССР, Воскресенский район. Убит 15.08.1945 г.

Зайцев Иван Александрович, 1922 г. р., призван в 1942 г. Тетюшинским РВК ТАССР. Мать – Федосия Ильинична, ТАССР, Тетюшинский район, с. Амельякино. Убит 15.08.1945 г.

Касимбеков Селбек, 1925 г. р., уроженец Казахской ССР (Кизлярская обл., Янакурский район). Призван в 1942 г. Чинажским РВК. Отец – Базаркул Юсуп, Ташкентская обл., Ченский район, к-з «10 лет Узбекистана». Убит 17.08.1945 г.

Максиняев Аббас Атауллович, 1923 г. р., призван Лямберским РВК Мордовской АССР. Отец – Атаулла Максиняев, Мордовская АССР, Лямберский район, с. Татаеш (неразборчиво). Убит 18.08.1945 г.

Парфенов Виктор Иванович, 1910 г. р., призван в 1940 г. Александровск-Сахалинским ГВК, Сахалинская обл., Александровск-Сахалинский. Убит 17.08.1945 г.

Родионов Михаил Филиппович, 1918 г.р., призван Б. Тарханским РВК Татарской АССР. Мать – Елезавета Павловна, ТАССР, Б. Тарханский район, д. Соломоновка. Убит 18.08.1945 г.

Сабиров Ахмедзян, 1925 г.р., призван в 1942 г. Ферганским РВК. Отец – Сабиров Сабир, Ферганская обл., Ферганский район. Убит 18.08.1945 г.

Салихов Шафи (Шарифулла или Шайдулла), 1925 г.р., призван в 1943 г. Калининским РВК ТАССР. Мать – Амина, ТАССР, Калининский район, Булярский сельсовет. Убит 17.08.1945 г.

Сахаутдинов Губий Халилович, 1920 г.р., призван в 1940 г. Белорецским РВК БАССР. Отец – Сахаутдинов Халил, БАССР, Белорецкий район, д. Шитаево. Убит 14.08.1945 г.

Скрипченко Иван Михайлович, 1927 г.р., призван в 1944 г. Ульяновским РВК. Мать – Татьяна Ивановна, Ульяновская обл., Сумский район, с. Анновка. Убит 17.08.1945 г.

Струнин Николай Иванович, 1919 г.р., призван Березовским РВК Свердловской обл. Сестра – Мария Ивановна, ТАССР, Елабужский район, с. Покровское. Убит 12.08.1945 г.

Тухватуллин Нури, 1918 г.р., призван в 1939 г. Федоровским РВК БАССР. Отец – Тухватуллин Гавед (или Гавибулла), БАССР, Федоровский район, Белыкшинский сельсовет. Убит 15.08.1945 г.

Уразунбеков Баркинбай, 1925 г.р., уроженец Узбекской ССР, Ташкентская обл., Честанский район, с. Инбек. Призван в 1942 г. Чинажским РВК. Мать – Тулумбаева Жарина, Ташкентская обл, Чинажский район, Ченбек. Убит 17.08.1945 г.

Хабибрахманов Вали, 1919 г.р., призван Карандинским РВК БАССР. Командир отделения. Мать – Хабибрахманова Нурия (или Нурта, Нурания), БАССР, Карандинской район. Убит 15.08.1945 г.

Шакиров Шариф, 1922 г.р., призван в 1942 г. Липиузинским РВК. Убит 15.08.1945 г.

Шишкин Иван Степанович, 1921 г.р., призван в 1941 г. Баймаковским РВК БАССР. Убит 15.08.1945 г.

Материал к печати подготовила М.Х. Сагидуллина

Сокращения

А – армия,
ак – авиационный корпус,
АмВФл – Амурская военная флотилия,
б-н – батальон,
БРК – бригада речных кораблей,

гсп – горно-стрелковый полк,
ДВФ – Дальневосточный фронт,
иптап – истребительно-противотанковый артилерийский полк,
минп – минометный полк,
одрк – отдельный дивизион речных кораблей,
опулб – отдельный пулеметный батальон,
осбр – отдельная стрелковая бригада,
осмешбр – отдельная смешанная бригада,
отбр – отдельная танковая бригада,
отд – отдельная танковая дивизия,
пап – пушечный артилерийский полк,
пд – пехотная дивизия,
пп – пехотный полк,
ПОГО – пограничный отряд,
раэ – разведывательная авиационная эскадрилья,
сд – стрелковая дивизия,
сп – стрелковый полк,
ср – стрелковая рота,
тап – тяжелый артилерийский полк,
тб – танковый батальон,
УР – укрепленный район,
шад – штурмовая авиационная дивизия.

Л.М. Алмаева

К ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НА ЮЖНОМ УРАЛЕ (80–90-е гг. XX – начало XXI вв.)

Национальный вопрос, национальная политика, национальное движение – во все времена были актуальны для многонациональной России. По переписи 1897 г. русские составляли около 47% от общего числа населения, большинство нерусских народов страны – это было результат колонизации соседних земель в течение четырех столетий после покорения Казанского ханства в октябре 1552 г. Иваном IV Грозным. «Инородцы», «туземцы», как их называли в царской России, проживали в «национальных окраинах», по отношению к которым велась политика сдерживания. В советский период, на очередном съезде КПСС, был сделан вывод: национальный вопрос решен, окончательно и бесповоротно, что формируется новая историческая общность – советский народ. На самом деле происходил (негласно) процесс русификации нерусских народов, отчуждения их от родного языка, национальной культуры. В итоге выросло 2–3 поколения национальных нигилистов, равнодушных к своим истокам, корням, истории своего народа. Другим наследием советской национальной политики, которое ощущается до сих пор, было отсутствие подготовки кадров по национальной политике.

Потому вполне закономерным стал поистине «взрыв» национального самосознания как один из ярких показателей демократизации общества в 80–90-е гг. XX в. Представители около 200 наций, этносов и народностей (по последней переписи 2010 г.) широко заявили о своих правах на возрождение и развитие родного языка, национальной культуры, обычаев, традиций. Во всех регионах страны возникли многочисленные национально-культурные центры, автономии и другие общественные организации с целью сохранить и развивать свою национальную самобытность.

В Челябинской обл. национальное движение стало формироваться в конце 80-х гг. XX в. В 1987 г. в предновогодние дни декабря состоялся «круглый стол» с участием творческой интеллигенции татар и башкир, где обсуждался вопрос об организационном объединении наиболее многочисленного народа (после русских) на территории Южного Урала. В апреле 1988 г. в Челябинске состоялась конференция, где и было решено создать первый в области татаро-башкирский культурный центр. На съезде были представители из Магнитогорска, Троицка, Каслей, Аргаяша, Кунашака. В состав избранного правления вошли известные люди: заслуженный тренер

СССР Харис Юсупов, юрист Шафкат Гайнуллин, поэт Рамазан Шагалеев, поэт Салиса Гараева, писатель Рустам Валеев, доцент института коммерции, кандидат исторических наук Луиза Алмаева и др. Первым председателем правления стал Урал Сафиуллин, популярный солист академического хора при ДК Металлургов Челябинска. Были приняты Устав и план работы. Вскоре началось массовое движение по созданию центров на местах. Актив областной организации выезжал в города и районы для оказания помощи. Например, Л.М. Алмаева «объездила» всю область, встречалась с населением, объясняя цели и задачи национального движения.

20 ноября 1989 г. в Златоусте был организован центр татарской и башкирской культуры «Нур» общественником, краеведом, врачом высшей категории А.Г. Даушевым. В настоящее время его имя носит Сектор национальной и иностранной литературы Центральной городской библиотеки Златоуста.

В ноябре 1989 г. в зале ДК Еманжелинска собралось около 300 жителей татарской и башкирской национальностей, где была избрана инициативная группа будущей национально-культурной организации. Председателем Еманжелинского татаро-башкирского культурного центра «Дуслык» был избран И.Н. Сабиров, его заместителем – Роза Абдрашитова.

В 1988 г. был организован «Центр татарской и башкирской культуры» Озерского городского округа (руководитель и поныне Г.С. Асанова).

Татарский культурный центр «Мирас» в Уфалее активно работает с 1987 г. Бессменным его руководителем является Р.М. Кабирова.

Позже, в 1991 г., были созданы татаро-башкирский культурный центр «Дуслык» Нязепетровского муниципального района (руководитель – Г.Х. Рахматуллина) и татарский культурный центр «Мирас» (с. Варна; основатель – Г.С. Хасанова).

Особо хочется сказать о башкиро-татарском общественно-культурном центре Кунашакского района, одного из самых активных общественных национальных организаций области. Его бессменный руководитель М. Шагеев инициировал вместе со своим активом принятие Программы развития Кунашакского района. Ее концепцию разработала доцент Л.М. Алмаева, а 2 июня 1993 г. этот документ был утвержден с перспективой развития района на 10 лет. Правление центра выступало со многими инициативами: о введении в структуры власти области специалистов по национальному вопросу, о необходимости принятия федерального закона по национальной политике, необходимости вещания на радио на башкирском и татарском языках и др.

Постепенно национальные объединения возникали по всей Челябинской области, одним из крупнейших стала Татарская национально-куль-

турная автономия Магнитогорска (руководитель – К. М. Тагиров), а также Центр татарской культуры Троицка (председатель – Ф. Р. Якупов), Культурный центр татар и башкир Сатки (председатель – Ф. З. Бузуева).

Все они проводили большую работу по приобщению татарского и башкирского населения к национальной культуре, изучению родного языка, организовывали фестивали, Сабантуи (местные и областные), приглашали ведущих артистов из Татарстана и Башкортостана, а также проводили мероприятия, посвященные деятельности классиков татарской и башкирской литератур (Г. Тукай, М. Джалиль, Ш. Бабич, М. Карим, поэт-просветитель М. Акмулла и мн. др.).

Благодаря энтузиазму, неиссякаемой энергии активистов национального движения удалось наладить работу СМИ на родном языке. С 1989 г. в течение 13 лет издавалась областная газета на татарском языке «Дуслык» (главный редактор – Л. Р. Закирьянова) и башкирском языке «Тыуган як». С 1992 г. в течение семи лет выходила в эфир телепередача «Чишмә», каждую неделю 5 минут шла информационная передача на областном радио (С. Шевченко, позже – Ш. Гайнуллин).

Эти немалые успехи стали возможными благодаря помощи и поддержке руководства Республики Татарстан. Однако, поистине «революционными» стали события, которые произошли в конце 1990-х гг., опять-таки «виновата» в этом была Республика Татарстан. Тогда первый Президент Татарстана М. Ш. Шаймиев с самого начала своей деятельности заявил о необходимости объединения отечественных и зарубежных татар. Вскоре такая идея была реализована на практике. Первый учредительный съезд по организации Всемирного конгресса татар состоялся в июне 1992 г. в Казани. Деятельность избранного тогда Исполкома Всемирного конгресса татар была относительно скромной и направлена на консолидацию татарского народа и его национально-культурных организаций на основе принятых тогда решений.

Поэтому событием огромного значения для татар Российской Федерации и зарубежных стран стал II съезд Всемирного конгресса татар, состоявшийся с 26 по 30 августа 1997 г., где приняли участие 80 делегаций из субъектов Российской Федерации, стран СНГ и дальнего зарубежья. Поэтому и дата регистрации Всемирного конгресса татар в Министерстве юстиции Российской Федерации значится как 27 августа 1997 г.

В составе Челябинской делегации на историческом II съезде было 6 человек:

1. Р.Х. Гибадуллин – заместитель главы администрации Центрального района Челябинска;

2. Ф.С. Имангулов – глава Кунашакского района Челябинской обл.;

3. М.И. Губайдуллин – в то время руководитель Челябинского областного татаро-башкирского культурного центра;

4. Б. Рафиков – поэт (Троицк);

5. Р.М. Бакиров – композитор (Магнитогорск);

6. Л.М. Алмаева – председатель Совета Ассамблеи народов Челябинской обл.

Все они принимали самое активное участие в работе Конгресса. Л.М. Алмаева заседала в Президиуме, а в своем выступлении подчеркнула, что Республика Татарстан должна стать научным и методическим центром в возрождении и развитии татарского народа, ибо татарам, проживающим вне Республики, в инонациональной среде, очень трудно реализовать свои программы, для чего из федерального бюджета необходимо выделить соответствующее финансирование Республике Татарстан.

По возвращении в Челябинск делегация добилась встречи с губернатором П.И. Суминым, где ее члены изложили необходимость организации Конгресса татар Челябинской области.

Надо признать, что П.И. Сумин отнесся с большим вниманием и пониманием к просьбе татарских активистов. Вскоре им было подписано Постановление от 5 марта 1988 г. с указанием всем службам оказать содействие в проведении учредительного съезда и с соответствующим финансированием. Был утвержден оргкомитет по подготовке и проведению I учредительного съезда Конгресса татар во главе с Р.Х. Гибадуллиным. Был решен вопрос о числе делегатов из всех 42-х регионов – по одному человеку от 50 тыс. татар. По переписи 1989 г. в области проживало около 225 тыс. татар, число делегатов должно было быть 450 человек. На самом деле их было больше – вместе с гостями и приглашенными – более 600. В зале Челябинского оперного театра был полный аншлаг. Самыми многочисленными были делегаты из Челябинска и Магнитогорска, а также Златоуста, Сатки, Троицка, Кунашакского и Нагайбакского районов и др., т.е. все без исключения городские округа и муниципальные районы были представлены на этом съезде. Это был поистине грандиозный форум всех татар области. К тому же известие о Конгрессе получило большой общественный резонанс: из всех территорий области широко известные татарские деятели (поэты, артисты, ученые, руководители различных предприятий, организаций) присылали в оргкомитет свои предложения по работе Форума.

Программа Конгресса была рассчитана на два дня: 26 марта день заезда делегатов и культурная программа. 27 марта (именно этот день считается началом летописи Конгресса) в помещении Театра оперы и балета все собрались на Пленарное заседание: в президиуме почетные делегаты

и гости во главе с губернатором П. И. Суминым. Обстановка в зале была приподнятая, была какая-то особая аура торжественности и праздника. Все понимали, что происходит что-то очень важное, значительное в жизни татар Челябинской области.

С основным докладом выступила кандидат исторических наук, доцент Л. М. Алмаева. Он назывался так: «Государственная национальная политика РФ на современном этапе и перспективы возрождения и развития национальной самобытности татар Челябинской области». Он был достаточно критичным, отмечалось, что при отсутствии законодательной, финансовой основ, научно-разработанной государственной национальной программы, развитие народов РФ будет во многом зависеть от энтузиазма, воли и активности самих граждан, от «желания» или «нежелания» чиновников от власти заниматься национальной политикой.

В итоге съезд принял соответствующую резолюцию и несколько обращений: к татарскому народу области, Губернатору и Президенту РТ. Был также принят Устав. Но главным документом, который единогласно был принят делегатами I Конгресса татар Челябинской обл., явилась «Программа национального возрождения и развития татар Челябинской области (на 1999–2003 гг.), как составная часть «Программы региональной политики возрождения и развития народов Южного Урала». В том, что такая Программа будет принята, делегаты были очень уверены.

Проект Программы развития татар был разработана доцентом Л. М. Алмаевой и включал следующие разделы:

- обоснование Программы;
- общие принципы Программы;
- основные разделы Программы:
  1) язык (русско-татарское двуязычие);
  2) культура;
  3) экономические, финансовые, юридические гарантии Программы;
- заключение.

На форуме был избран Исполком Конгресса в составе 40 человек. Позже стало ясно, что такой «громоздкий» Исполком не может работать эффективно. Но тогда царила радостная эйфория, каждый регион области считал обязательным иметь своего представителя. Первым председателем Конгресса был избран Р. Х. Гибадуллин, а председателем Исполкома – С.В. Шевченко.

Вторая отчетно-выборная конференция состоялась в мае 2004 г. Исполком тогда возглавил заместитель главы Челябинска А. Х. Еналеев, но главной «рабочей лошадью» оставалась С. В. Шевченко.

За десять с небольшим лет своей деятельности Конгрессу татар удалось стать авторитетной организацией, представляющей интересы южноуральских татар. Многочисленные массовые мероприятия популяризировали национальные традиции, пробуждали интерес к видным деятелям татарского народа, во многих регионах области оказывалась поддержка обучению татарскому языку, в школах организовывались олимпиады по татарскому языку и др. Благодаря тесному сотрудничеству с Республикой Татарстан Конгресс ходатайствовал о присвоении почетных званий: Заслуженного артиста Республики Татарстан – Н.З. Хабибуллиной, Н.Д. Адельшиной, Ж.Г. Нафиковой, Ф.Р. Якупову; Народного артиста Республики Татарстан – М.А. Шарафутдинову; Заслуженного работника культуры Республики Татарстан – И.Х. Хасанову, К.А. Ямилову; чуть позже Заслуженными артистами Республики Татарстан стали М.А. Канафин и Д.Ф. Сафин.

На третьей конференции в ноябре 2009 г. председателем Исполкома Конгресса Челябинской обл. была избрана Л.Р. Колесникова. По ее инициативе появилась новая концепция деятельности Конгресса, основанная на 4-х принципах:

1) жесткая плановость (системность – а не эпизодические мероприятия);
2) выбор основных, ключевых направлений работы, главной целью которых является сохранение, развитие, пропаганда родного языка, культуры и традиций;
3) масштабность, т.е. вовлечение в национально-культурную просветительскую работу татарской общественности всех территорий Челябинской области;
4) тесное сотрудничество со всеми уровнями власти.

Был выдвинут лозунг «дойти до каждого татарина области!» И, действительно, за последние 10 лет при ее руководстве деятельность Конгресса татар приобрела не только общероссийский масштаб, но и международный. Об этом информации достаточно много, отметим лишь некоторые: с конца марта 2010 г. идет выпуск телепередачи «Хәзинә», а в апреле того же года вышел первый номер полноцветной газеты «Хәзинә»; с 2011 г. проводится национальный конкурс таланта и красоты «Татар кызы» («Татарочка»), уже за два года он стал международным; десятки тысяч детей из школ Челябинской обл. принимают участие в ежегодном конкурсе на лучшее прочтение стихотворений Героя Советского Союза М. Джалиля. Он также стал международным. Можно написать целую книгу о масштабных делах Конгресса татар Челябинской обл.

В ноябре 2019 г. состоялась очередная, 5-я отчетно-выборная конференция Конгресса. И вновь на последующие 5 лет председателем Ис-

полкома была избрана – Л. Р. Колесникова – следствие огромного доверия всего актива Конгресса в лице его Исполкома, а также руководителей региональных отделений по всей области. Именно благодаря многочисленным энтузиастам, вовлечению широкой татарской общественности в деле, стали возможны такие впечатляющие успехи Конгресса татар – важнейшей составляющей национального движения Южного Урала.

Однако история национального движения в Челябинской области не была бы полной, если кратко не сказать еще об одной массовой общественной организации – об Ассамблее народов Челябинской области.

В 1990-е гг., вскоре после Татаро-башкирского культурного центра, возникли финно-угорский, украинский, грузинский, немецкий, корейский, славянский, русский, башкирский, еврейский культурные центры. После первого опыта деятельности в «одиночку» у руководителей центров появилось осознание необходимости объединения, чтобы совместными усилиями решать поставленные задачи.

В декабре 1996 г. в большом зале Правительства области состоялся Учредительный съезд представителей 11-ти национально-культурных объединений. Они и стали учредителями Ассамблеи. Но зарегистрирована она была лишь в июле 1997 гг. Почему? Оказалось, что в федеральном законе об общественных организациях в перечне их названий не оказалось термина «ассамблея». После долгих мытарств первый руководитель Ассамблеи доцент Л. М. Алмаева (единогласно избранная на съезде) предложила областному Управлению юстиции назвать новую организацию «ассоциацией» (которая в реестре закона была). Так и получилось: Ассоциация национально-культурных объединений «Ассамблея народов Челябинской области».

Кстати, Южный Урал и в этом случае оказался лидером в национальном движении. Ассамблея в Челябинске была одной из первых в Российской Федерации. На их опыте учились другие субъекты Федерации, также он изучался при организации Ассамблеи народов России под руководством известного политического деятеля Р. Г. Абдулатипова.

В настоящее время Ассамблея народов Челябинской обл. объединяет более 20 областных и городских национально-культурных объединений. Главной задачей Ассамблеи является: развитие национальной культуры народов, проживающих в Челябинской обл.; содействие объединению усилий государственных органов и гражданского общества в реализации государственной национальной политики; участие в законотворческой деятельности. Члены Ассамблеи активно участвуют в многочисленных мероприятиях города и области: проводят фестиваль национальных культур «Соцветие дружное Урала», научные конференции, «круглые столы»

по вопросам межнациональных отношений, ежегодный городской и областной праздники Сабантуй, Навруз и др.

Челябинская область считается одним из благоприятных регионов в деле решения национальных вопросов, где более 130 народов живут в мире и согласии. Прежде всего это достигается благодаря неустанной и систематической деятельности общественных организаций и всех структур гражданского общества.

В XXI в. много говорится о глобализации мира, о том, что этносы и нации ассимилируются и исчезают. Однако, народы (а их около 5 тыс. в мире) борются за свою самобытность, уникальность и неповторимость. Например, Норвегия, самая благополучная страна в мире, и Сомали, самая отсталая, сохраняют национальную самобытность, и их народы готовы отстаивать свой суверенитет.

И Российская Федерация уникальна своим многообразием народов, в этом ее сила и гарантия целостности государственности. Недооценка важности межнациональных отношений, отсутствие федерализма разрушили огромную систему СССР. В случае отсутствия понимания важности этого фактора, это судьба может постичь и многонациональную Россию.

Т. Т. Нигаматзянов

МОЯ РОДОСЛОВНАЯ – ЗНАТНАЯ

Аннотация: *В статье рассматриваются исторические факты периода XII–XX вв., которые доказывают, что моя родословная по линии матери, Райханы Кииковой (девичья фамилия), восходит к советнику Чингисхана Уйшун Майкы бею. Она уроженка татарской деревни Ялгыз-Нарат Татышлинского района Башкортостана. Деревня имеет второе название Хамитаул по имени основателя поселения Хамита, сына главного старшины Ирэктинской волости Шарипа Киикова [Таймасов 2000; Хазиахметов 2017].*

Ключевые слова: *Родословная, Чингисхан, Уйшун Майкы бей, Кара Табын бей, Исан хан, Киек, Шарип Кииков, Гали Чокрый, Хамит Кииков, Мухамадьяр Кииков, Райхана Киикова, Волжская Булгария, Золотая Орда, Казанское ханство, Уфимский уезд, Осинская дорога, Ирэктинская волость, Татышлинский край, Старочукурово, Ялгыз-Нарат, Хамитаул, казанские татары, татары Приуралья, пугачёвское движение, сталинские репрессии, Башкортостан.*

Родословная[1]
Томаса Нигаматзянова по линии матери Райханы Кииковой
(составлена Т. Т. Нигаматзяновым)

Уйшун Майкы бей – род. ок. 1170 г. Советник Чингисхана, жил в бассейне р. Миасс

Илэк бей – род. ок. 1190 г.

Алча бей – род. ок. 1215 г.

Булгаир бей – род. ок. 1235 г.

Кара Табын бей – род. ок. 1260 г. Жил в бассейне р. Иртыш.

Ахметшейх бей – род. ок. 1290 г. Жил в бассейне р. Миасс, затем переселился в Пермские леса.

[1] Датировка звеньев родословной до Караджау, Мамака и Быхрака весьма условна и может быть оспорена (Ред.).

Абдал бей – род. ок. 1315 г. Переселился в бассейн род. Барда (Пермская обл.).

Чулман бей – род. ок. 1335 г. Переселился в лесистую местность (Пермская обл.).

Колман бей – род. ок. 1360 г. Переселился в Ухан (Пермская обл.).

Дорман бей – род. ок. 1385 г. Переселился в Оса (Пермская обл.).

Бибан – род. ок. 1410 г.

Ходайгол – род. ок. 1435 г. Жил в бассейне род. Барда.

Ходояр – род. ок. 1460 г. Переселился в бассейн род. Танып. Владелец земель и деревень.

Даулетьяр – род. ок. 1480 г. Владелец земель и деревень.

Даулетбай – род. ок. 1500 г. Владелец земель и деревень.

Исан хан – род. ок. 1525 г. Возглавлял местную структуру (Асан бабай) государственного образования, подчиняясь Казани.

Караджау (основал д. Аксаитово)

Мамак (основал д. Илметово)

Бырак – род. ок. 1570 г. Основал д. Ирэкте (Иске Чокыр).

Кучуган – род. ок. 1620 г. в д. Иске Чокыр.

Киек – род. ок. 1670 г. в д. Иске Чокыр.

Шарип Кииков – род. ок. 1715 г. в д. Иске Чокыр, главный старшина Ирэктинской волости, прапорщик, награжден Екатериной II золотой медалью.

Хамит Кииков – (1742–1816), основал д. Ялгызнарат (Хамитаул).

Валиша – (1761–1852), хорунжий.

Файруз – род. в 1800 г. в д. Ялгызнарат.

Галиакбар – род. в 1817 г. в д. Ялгызнарат, староста деревни.

Аллаяр – род. в 1850 г. в д. Ялгызнарат, мулла.

Мухамадьяр Кииков – род. в 1875 г. в д. Ялгызнарат, главный старшина Ваныш-Алпаутовской волости.

Райхана Киикова – род. в 1926 г. в д. Ялгызнарат.

Томас род. в 1948 г. в с. В.-Татышлы
Тамара род. в 1950 г.
Рифат род. в 1954 г.
Ришат род. в 1954 г.
Ринат род. в 1959 г.

Светлана 1983 г. р.
Айваз 1977 г. р.
Инара 1985 г. р.
Ильнара 1987 г. р.
Лейсян 1986 г. р.
Ильшат 1987 г. р.
Арамис 1986 г. р.

Тимур 1978 г. р.
Марат 1975 г. р.
Рустам 1984 г. р.
Гульнара 1989 г. р. — **Наиля** 1985 г. р.

Гульназ 1983 г. р.

Алиса 2004 г. р.
Азалия 1997 г. р.
Азат 2004 г. р.
Асия 2011 г. р.
Алия 2012 г. р.
Ренат 2008 г. р.
Камилла 2014 г. р.
Тимофей 2012 г. р.

Сафия 2017 г. р.
Альфия 2015 г. р.
Камилла 2015 г. р.
Арина 2016 г. р.
Дарья 2016 г. р.

Ясмина 2015 г. р.

Татышлинский край

Исторически Татышлинский край, согласно многим источникам, в частности, таким работам [ТЭС: 1999; Мажитов: 2009; Аблязов: 2012; Мулладжанов: 2005; Исхаков: 2002; История: 2016], в X–XIII вв. находился под экономическим и политическим влиянием Волжской Булгарии, с 1243 по 1438 гг. – в составе Золотой Орды (Улуса Джучи), с 1438 по 1552 гг. – под экономическим и политическим влиянием Казанского ханства.

После завоевания Великим Московским княжеством Казанского ханства Татышлинский край вошел в состав Казанского уезда. В состав населения края вливаются казанские татары [История татар Западного Приуралья: 2016; Кузеев: 1978]. «Однако характерное для советской историографии утверждение о том, что татары в Приуралье появились только после падения Казани, не выдерживает критики, то есть многие татары были местного происхождения – проживали здесь с XIII в. и раньше» [История татар Западного Приуралья: 2016].

В 1586 г. был образован Уфимский уезд, куда вошли и земли Татышлинского края. Уфимский уезд был разделен на области, называемые «даруги» – дороги (с монгольского «даруга» означает «округ», «начальник»): Осинскую, Казанскую, Сибирскую и Ногайскую. Осинская дорога Уфимского уезда – это узкая область с севера на юг от Осы на берегу р. Кама Пермского края до д. Ялгызнарат Ирэктинской волости Татышлинского края. Казанская дорога – область западнее Осинской дороги. Сибирская дорога – область восточнее Осинской дороги. Ногайская дорога Уфимского уезда – область южнее всех трех перечисленных дорог, это часть территории бывшего Ногайской орды.

Населенные пункты Татышлинского района расположены на землях Ирэктинской и частично Урман-Гарейской волостей Осинской дороги, а также Кыр-Таныпской волости Сибирской дороги Уфимского уезда. В 1708–1728 и 1733–1737 гг. Уфимский уезд входил в состав Казанской губернии. В 1744 г. он был причислен к вновь созданной Оренбургской губернии. В результате указа Александра II 5 мая 1865 г. была создана Уфимская губерния, состоящая из Бирского, Белебейского, Уфимского и Стерлитамакского уездов. В 1922 г. Уфимская губерния была упразднена и ее уезды были включены в состав Башкирской АССР. Так возникла «Большая Башкирия», состоящая из 8 кантонов, в числе которых был и Бирский кантон, в составе которого вошли 43 волостей. Деревни нынешнего Татышлинского района тогда находились в составе четырех волостей: Никольской (д. Башкибаш), Ваныш-Алпаутовской (деревни Савалеево, Чургулды и Ялгыз-Нарат), Кызыл-Яровской (24 деревни) и Татышлинской (43 деревни). В 1930 г. существующее административ-

но-территориальное деление Башкирской АССР, состоящее из 8 кантонов и 112 волостей, упраздняется, вместо них образуются 48 районов, среди которых Татышлинского района еще не было. Постановлением ВЦИК о новой сети районов Башкирской АССР от 31 января 1935 г. на территории Башкортостане утверждаются 56 районов, в том числе и Татышлинский.

Ялгыз-Нарат

Д. Ялгыз-Нарат при реке Тибиль основана в 1775 г. и входила в состав Ирэктинской волости Осинской дороги Уфимского уезда Оренбургской губернии. В состав Ирэктинской волости входили следующие селения: Ялгыз-Нарат, Савалеево, Верхнее Кудашево, Нижнее Кудашево, Старочукурово, Новое Чукурово, Кансиярово, Тыканово, Чурапаново.

По переписи 1795 г. д. Ялгыз-Нарат состояла из 11 дворов с 67 человек жителей. Сеяли озимые и яровые хлеба, занимались животноводством и пчеловодством. По сведениям 1870 г. в деревне действовала мечеть и при ней школа.

Этнографический состав населения по состоянию на 1870 г. на основе архивных переписных материалов (ревизских сказок) [Населенные пункты: 2002. Ч. 1] – татары 275 человек.

Основатель деревни Хамит – сын от первой жены главного старшины Ирэктинской волости Шарипа Киикова. Официальное название деревни связано с одинокой сосной (по-татарски «ялгыз нарат»), которая величественно росла у подножия холма и была видна издалека.

О фамилии Кииков

По паспорту фамилия моей матери Кикова, а не Киикова. Но это не принципиально. Всё равно эта фамилия восходит к имени Киек, отцу главного старшины Ирэктинской волости Шарипа Киикова, награждённого императрицей Екатериной II золотой медалью за участие в Крестьянской войне против Емельяна Пугачёва.

С татарского «киек» переводится «дикий» [Словарь: 1988]. В благородном смысле это имя можно интерпретировать как «вольный», «свободный». И фамилия, образованная на основе корня «киек», должна по идее звучать Киеков. Однако даже фамилия такой известной личности как Шарип Кииков и его сына Хамита, в различных источниках пишется по-разному: Кииков, Килков, Кикков. Вот несколько примеров:

«Житель Кайпаново башкир Алодин Бектуганов в чине атамана возглавлял повстанческий отряд из 400, временами из 1000 человек в годы пугачёвского движения. Его отряд вместе с пугачёвцами действовал в бассейне реки Танып под Бирском, где участвовал в сражении с карателями. Впоследствии он был пойман верным царизму старшиной Ирэктинской волости Шарипом Кииковым и выдан властям» [Исламшин: 1990].

«О сложной обстановке в Сибирской дороге свидетельствует отношение к крестьянской войне со стороны старшин Сибирской дороги. Из 19 старшин явились к Салавату семеро. Некоторые старшины со своими командами пошли на службу в карательные команды. Среди них башкирские старшины Валиша Шарыпов, Шарып Килков, Зюбеир Юсупов…» [Гвоздикова: 2000].

«Шарып Кииков. Главный старшина Ирэктинской волости. Тархан. 352 двора. Дер. Сокор Татышлинского района [Таймасов 2000].

«Д. Ялгыз-Нарат при р. Тибиль имела второе имя Хамитово. Она являлась выселком из д. Старочукурово, ставшей самостоятельным поселением между IV (1783 г.) и V (1795 г.) ревизиями. Что касается второго названия деревни, то оно, несомненно, связано с Хамитом Шариповичем Кикковым, жителем д. Чукурово. Он по источникам известен тем, что 5 декабря 1775 г. взял взаймы у уфимского купца Подьячего товар на сумму 300 руб.» [Асфандияров: 2009].

Следует добавить, что славный потомок Киека – поэт и просветитель XIX в. Мухамедгали Кииков (род. в 1826 г. в д. Иске Чокыр), известный под псевдонимом Гали Чокрый, в почтовой переписке свою фамилию писал Кийков [Сокорой: 1995].

От Уйшун Майкы бея до Шарипа Киикова

Многие ставят под сомнение, что моя родословная по линии матери Райханы Кииковой знатная, и тем более не верят, что связана она с родословной каратабынцев. Кара Табын (род. около 1265 г.), потомок Уйшун Майкы бея, жил в бассейне р. Иртыш. Он исторической науке известен тем, что является родоначальником племени каратабынцев, переселившихся впоследствии в Приуралье. Примечательно, что символикой древнего рода каратабынцев являлась лиственница [агач] и орёл-могильник [кош], амулетом [тамга] – ребро, а боевой клич [уран] был «Салават!», что в переводе с арабского означает «благословение».

Мой далёкий родственник, праправнук Киека Гали Чокрый, уроженец д. Иске Чокыр, достаточно подробно описал свою родословную [Сокорой: 1995], начиная от Уйшун Майкы бея (род. около 1170 г.), который, по его мнению, был советником Чингисхана. Уйшун Майкы бей, будучи человеком высокообразованным, ездил в одной повозке с «рыжебородым потрясателем Вселенной». По другим источникам, Майкы Уйшун бей был военачальником у Чингисхана. В этой родословной Шарип Кииков – наш общий предок: от сына Шарипа Габдуллы (1746–1828) ответвляется ветвь родословного дерева Гали Чокрыя, а от сына Хамита (род. около 1745 г.) отходит ветвь рода кииковых деревни Ялгыз-Нарат (Хамитаул), в том числе и моего деда Мухамадьяра Киикова.

Хамит Кииков – предок Райханы Кииковой

То есть для того, чтобы привязать мою родословную к знатному роду, мне осталось только проследить линию от Хамита Киикова до Райханы Кииковой. Эту исследовательскую работу я выполнил в своей книге «Портрет времени» [Нигаматзянов: 2004].

Достоверно известно, что Киек являлся представителем знатного рода из д. Иске Чокыр. Представители знатного рода были людьми образованными. Поэтому не случайно, что сын Киека Шарип Кииков стал старшиной Ирэктинской волости с центром в д. Иске Чокыр. Вследствие того, что Шарип в период Пугачёвского восстания проявил лояльность к царским властям – не примкнул к повстанческому отряду Салавата Юлаева – он и своим потомкам передал привилегии знатного рода. Не случайно его сын Габдул также стал старшиной волости, а внук Габделсалих – муллой. Также не случайно, что сын Габделсалиха Мухамедгали Кииков стал не только муллой д. Иске Чокыр, но поэтом и просветителем, больше известным в истории литературы под псевдонимом Гали Чокрый.

Хамит в Крестьянской войне воевал на стороне повстанцев. После окончания войны, боясь наказания, он бежал в глухие лесистые места бассейна р. Тибиль, где в небольшом хуторе в 30 км от д. Иске Чокыр уже проживало несколько семей, у которых ясак собирал главный старшина Шарип Кииков.

17 марта 1775 г. Екатерина II издала манифест о прощении всех участников бунтов 1773 и 1774 гг., о прекращении следствия над ними, отмене всякого рода взысканий и предании дела о восстании на вечные времена забвению. С этого момента Хамит перестал бояться – он, став купцом, открыл своё дело и вскоре недалеко от приютившего его хутора основал д. Ялгыз-Нарат, население которого в первое время состояло из амнистированных участников пугачёвского восстания, многих из которых сюда отправлял сам Шарип Кииков, – он их недолюбливал.

Тем не менее, Хамит, будучи сыном главного старшины Шарипа Киикова и представителем знатного рода, дал своим потомкам соответствующие этому роду привилегии. Сын Хамита Валиша стал хорунжим (офицерское звание в казачьих войсках русской армии), мой прапрадед Галиакбар – старостой деревни, прадед Аллаяр – муллой, дед Мухамадьяр Кииков – главным старшиной Ваныш-Алпаутовской волости. И это не случайно – «должность волостных старшин была тогда наследственной, ими могли быть лишь потомки родовых старейшин или вождей, биев» [Әсфәндияров: 1993].

Наконец, все сомнения устраняют архивные данные, которые блестяще описал в своей книге [Хазиахметов: 2017] краевед Татышлинского района,

учитель истории Ялгыз-Наратовской средней школы Хазиахметов Ульфат Кадимович. Его данные совпадают с воспоминаниями моих родственников, старожилов д. Хамитаул, что отца моего деда Мухамадьяра Киикова звали Аллаяр, отца Аллаяра – Галиакбар, отца Галиакбара – Файруз, отца Файруза – Валиша, отцом Валишы был Хамит Шарипович Кииков.

В справке [Справка: 1930] Акбулатовского сельсовета, которая в 1930 г. явилось основанием для репрессии моего деда, излагается: «… Кииков Мухаматьяр до революции имел: 50 лошадей, 36 коров, 5 домов, 4 амбара, 4 конюшни, 11 батраков, 50 сезонных работников, 60 десятин собственной, 30 десятин арендной земли… До революции и во время белых работал старшиной, штаб белых находился у него…». Впрочем, в 1995 г. моя мать Райхана Мухамадьяровна Нигаматзянова (Кикова) из прокуратуры Республики Башкортостан получила справку [Справка: 1995] о том, что Киков Мухамадьяр, 1875 г. р., осуждённый 7.02.31 «тройкой» ГПУ БАССР по ст. 50, п. 10, 11, 13 УК РСФСР к 10 годам ссылки в Сибирь с конфискацией имущества, реабилитирован 5.05.89.

В представленной в настоящей статье родословной особое место занимает «хан» Исан (род. ок. 1525 г.), прадед Киека, который в своё время возглавлял государственное образование. В 1554 г. хан Исан добровольно присоединился к Руси. Местный народ его помнит под именем Асан-бабай, его ухоженная могила находится в окрестности д. Иске Чокыр.

В своей книге [Сокорой: 1995] Гали Чокрый не указал даты рождения представленных в родословной исторических личностей. Я, исходя из того, что наиболее вероятная разница в возрасте отца и сына составляет интервал от 20 до 40 лет, и зная даты таких событий, как правление Чингисхана и Уйшун Майкы бея, падение Казанского ханства (при жизни хана Исана) и Пугачёвское движение (при жизни Шарипа Киикова), методом интерполяции воспроизвёл и указал в родословной приблизительные даты рождения своих предков.

Таким образом, неоспоримо доказано, что моя родословная по линии матери Райханы Кииковой восходит к Уйшун Майкы бею, родиной потомков которого стал Татышлинский район – татарский край северо-запада Башкортостана.

Литература

1. К. А. Аблязов. Историческая судьба татар. От племени к нации. Т. I. Саратов. Научная книга, 2012.
2. А. З. Асфандияров. История сел и деревень Башкортостана и сопредельных территорий. Уфа: Издательство «Китап» им. Зайнаб Биишевой, 2009.

3. Гвоздикова И.М. Салават Юлаев. Исследование документальных источников. Уфа: Китап, 2000.
4. Исламшин Р. Алодин Бектуганов. Кто он? // Газета «Башкортостан». 1990, 11 августа.
5. История татар Западного Приуралья. Т. 1. Кочевники Великой степи в Приуралье.
6. Татарские средневековые государства. Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016.
7. Д.М. Исхаков. Татары. Краткая этническая история. Казань. Издательство «Магариф», 2002.
8. Р.Г. Кузеев. Историческая этнография башкирского народа. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1978.
9. Н.А. Мажитов, А.Н, Султанова. История Башкортостана. Древность. Средневековье. Уфа: Издательство «КИТАП» имени Зайнаб Биишевой, 2009.
10. Наркас Мулладжанов. Последний хан Золотой Орды. Бишкек, 2005.
11. Населенные пункты Башкортостана. Ч. 1. Уфимская губерния, 1877. Уфа, «Китап», 2002.
12. Томас Нигаматзянов. Портрет времени (Философ и я). Казань: Издательский дом «Яналиф», 2004.
13. Сокорой Ғ. Шәм яктыһы. Өфө: Китап, 1995.
14. Справка Акбулатовского сельсовета от 28 декабря 1930 г..
15. Справка прокуратуры Республики Башкортостан от 26.06.95.
16. Таймасов С. Восстание 1773–1774 гг. в Башкортостане. Уфа: Китап, 2000.
17. Татарско-русский словарь. Под редакцией профессора Ф.А. Ганиева. Казань: Татарское книжное издательство, 1988.
18. Татарский энциклопедический словарь. Казань: Институт татарской энциклопедии АН РТ, 1999. (Чокрый Гали – Кииков Мухаматгали Габдессалихович).
19. Хазиахметов Ульфат Кадимович. История возникновения с. Ялгыз-Нарат и родословные его жителей. С.-Петербург, WWW.DARIKNIGI.RU. 2017, ISBN: 978-5-9500457-8-3.
20. Әсфәндияров Ә. «Башкортостан асылдары» // «Башкортостан газетасы». 1993, 16 июль.

Ләйсән Медведева

ТУКАЙ МУЗЕЕНА СӘЯХӘТ

Казанның Иске татар бистәсендәге бер мәһабәт бинада татар шагыйре Г. Тукайның әдәби музее урнашкан. Ул бинаны «Шамил йорты» дип йөртәләр. 1986 елның 11 июнендә Г. Тукайның 100 еллык юбилее уңаеннан биредә музей ачылды.

Әдәби музей урнашкан бу ике катлы йорт XIX гасыр ахырында салына, соңрак архитекторлар Г. Руш һәм Ф. Амлонг проекты белән романтик модерн стилендә үзгәртеп төзелә. Биредә 1882–1906 елларда Кавказ халыкларының азатлыгы өчен көрәшкән имам Шамилнең улы генерал-майор Мөхәммәтшәфи һәм аның хатыны, Казанның иң бай сәүдәгәрләренең берсе булган И. Апаковның бердәнбер кызы Бибимәрьямбану гаиләсе яши. Музей итеп әлеге бинаның сайлануы очраклы түгел. Йорт Г. Тукай исемен йөрткән, аның Казандагы тормышы һәм эшчәнлеге белән бәйле булган урамда урнашкан.

Г. Тукайның тууына 130 ел тулуны билгеләп үткәннән соң, музей төзекләндерү һәм реставрация эшләренә ябылган иде. Музей бинасы тулысынча төзекләндерелгәч, биредә Г. Тукайның тормышына һәм иҗатына багышланган өр-яңа заманча музей экспозициясе ачылды. Экспозициянең нигезен Г. Тукайның мемориаль җыелмасы (үзе исән чагында дөнья күргән басмалары һәм фоторәсемнәре, шагыйрь хезмәттәшлек иткән газета-журналлар, шәхси әйберләре), аның дуслары, туганнары һәм замандашлары белән бәйле материаллар, документлар, фотосурәтләр һәм шәхси әйберләр тәшкил итә. Биредә уникаль китаплар, ТР Милли музее тупланмаларыннан Г. Тукайның тормышы һәм иҗаты белән бәйле картиналар, графика әсәрләре күрсәтелә.

Музейның беренче катында «Туган тел» әдәби салоны, күргәзмәләр залы, балалар өчен интерактив мәйданчык һәм кышкы бакча урнашкан. Икенче катта урнашкан төп экспозиция «Тукай үзәге» белән танышудан башлана. Ул музей тарихында беренче тапкыр оештырылды, бер үк вакытта китапханә һәм экспозиция ролен үти. Тукай үзәге оештырылу уңае белән «Музейга китап бүләк ит» дип аталган акция игълан ителде. Һәркем үз теләге белән гаилә китапханәсендә сакланган Г. Тукайның төрле елларда һәм телләрдә дөнья күргән басмаларын яки аның турындагы китапларны музейга бүләк итеп тапшырды. Республикабызның күренекле вәкилләре, оешмалар, берлекләр һәм шәһәребезнең гап-гади кешеләре бу акциядә катнаштылар. Китап киштәләрендә татар һәм рус мәдәниятенең күренекле вәкилләре автографы куелган Тукай басмаларын күрергә була.

Биредә Г. Тукайның шагыйрь буларак үсешенә зур йогынты ясаган бөек татар мәгърифәтче-галимнәре Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, Р. Фәхреддинов, рус әдәбияты классиклары А. Пушкин, И. Крылов, В. Жуковский, М. Лермонтов, Л. Толстой, Европа әдәбияты классиклары В. Шекспир, Д. Байрон, Ф. Шиллер һ.б. авторларның китаплары да тәкъдим ителә. Шагыйрь турында төрле телләрдә нәшер ителгән әдәби әсәрләр, фәнни хезмәтләр һәм конференция материаллары Тукай иҗатының бөтендөнья әдәбиятына, бигрәк тә төрки телле әдәбиятларга зур йогынты ясавы турында сөйли.

Китапханә-экспозиция Г. Тукай әсәрләренең утыздан артык телгә тәрҗемә ителгән басмалары белән танышырга мөмкинлек бирә. Һәр тамашачы ачык китапханәдә урын алган теләсә кайсы китапны кулына алып, аның белән таныша, укый ала. Уникаль басмалар арасында эчтәлеген Тукай үзе төзегән, ләкин аның үлеменнән соң гына, 1914 елда дөнья күргән, шагыйрь әсәрләренең беренче сайланма җыентыгы бар. Шулай ук соңгы елларда нәшер ителгән Г. Тукай әсәрләренең алты томлык академик басмасы һәм татар әдәбияты тарихында беренче шәхси энциклопедия – «Габдулла Тукай энциклопедиясе» тәкъдим ителә.

Зал уртасында интерактив глобус урнашкан, анда Тукай белән бәйле урыннар күрсәтелгән. Глобус тирәли дүрт электрон җайланмада шагыйрь белән бәйле мөһим мәгълүматлар тупланган. Биредә аның бөтен әсәрләрен татар һәм рус телләрендә укырга, онлайн Г. Тукай порталы белән танышырга, шулай ук тормышы, иҗаты, музейлары, сәяхәтләре, һәйкәлләре һәм башкалар турында белемнәр алырга мөмкин.

Үзәк залларның берсе «Милләт үсдекчә үсәр һәм милләт ашдыкча ашар...» дип атала, Г. Тукайның тормышын һәм иҗатын яктырта. Г. Тукай 1886 елның 14 (26) апрелендә Казан артында – элеккеге Казан губернасы Казан өязе Кушлавыч авылында (хәзерге ТР Арча районы) указлы мулла Мөхәммәдгариф Мөхәммәтгалим улы белән Бибимәмдүдә Зиннәтулла кызы гаиләсендә дөньяга килә. Аңа 4 ай ярым булганда, әтисе үлеп китә, дүрт яше тулганда әнисе дә вафат була. Габдулла Өчиле авылына бабасы Зиннәтулла гаиләсенә алына. Картина һәм фотосурәтләр Г. Тукайның туган ягы белән таныштыра. Мулла һәм абыстай комплексы, балалар киемнәре һәм уенчыклары авыл мулласының тормышын күз алдына китерергә ярдәм итә. Шулай ук биредә мемориаль предметлар – шагыйрьнең бабасы Зиннәтулла Әмировның Коръәне һәм әнисе Бибимәмдүдәнең комганы күрсәтелә.

Озак та үтми язмыш малайны Казанга китерә, ул ике еллар чамасы вак һөнәрчеләр гаиләсендә яши. Үги әти-әнисенең авырып китүе сәбәпле, малайны яңадан Өчиле авылына озаталар, аннан Кырлай авылына тәрбиягә алалар.

«Нәкъ Казан артында бардыр бер авыл – Кырлай, диләр;
Җырлаганда көй өчен «тавыклары җырлай», диләр.
Гәрчә анда тумасам да, мин бераз торган идем,
Җирне әз-мәз тырмалап, чәчкән идем, урган идем», – дип яза Г. Тукай бу авыл турында «Шүрәле» поэмасында.

Кырлай авылы Г. Тукайның тормышында һәм иҗатында әһәмиятле урын били. Габдулла биредә мәчет каршындагы мәктәптә укый башлый, хәреф танырга өйрәнә, китап дигән серле дөнья белән таныша. «Исемдә калганнар» автобиографик повестенда ул: «Бу Кырлай авылы минем дөньяга иң элек күзем ачылган урыным...» – дип искә ала.

1894 елның кышында Г. Тукайны Җаек шәһәренә этисенең апасы Газизә һәм аның ире Галиәсгар Госмановлар гаиләсенә җибәрәләр. Бу шәһәрдә ул 12 ел яши, биредә «Мотыйгыя» мәдрәсәсендә белем ала, шагыйрь булып җитлегә.

Мәдрәсәдәге әдәби мохит булачак шагыйрьгә зур йогынты ясый, аның тормыш юлын билгели. Габдулланың белем алган еллары турында шәкерт комплексы, мәдрәсәдә кулланылган дәреслекләр һәм уку әсбаплары, остазлары М. Төхфәтуллин һәм аның улы К. Мотыйгый белән бәйле материаллар, аларның гаиләләрендә сакланган шәхси әйберләр сөйли. Мемориаль предметларның кайберләре Г. Тукайның туганнары белән бәйле: апасы Газизә Зәбирова камзулы, шагыйрь беренче гонорар акчасына сатып алып апасына бүләк иткән агач төбен хәтерләткән кәрәч тартмачык – шундыйлардан.

Җаек шәһәрендә Г. Тукай беренче татар телендәге газета-журналларда эшли башлый. Биредә ул шагыйрь һәм публицист буларак таныла. «Голүмең бакчасында...» шигыре – шагыйрьнең беренче басма әсәре – 1905 елда «Әлгасрелҗәдид» журналы басылу турында рекламада урнаштырыла. К. Мотыйгый мөхәррирлегендә чыккан «Фикер» газетасында, «Әлгасрелҗәдид» һәм «Уклар» журналларында Г. Тукайның социаль темаларга багышланган шигырь һәм мәкаләләре басыла.

Вакытлы матбугат битләрендә басылган күп санлы язмалары аша Тукайны Җаекта гына түгел, ә Уфа, Оренбург, Петербург, Казан шәһәрләрендә дә беләләр. Тукайны төрле газета-журналларга эшкә чакыралар. Әмма ул татар халкының рухи-мәдәни үзәге Казанга кайтырга карар кыла. Туган ягына кайтырга биш ай калганда, үзенең ашкынулы уй-хисләрен чагылдырган, киләчәккә якты өметләр белән сугарылган «Пар ат» шигырен яза:

«И Казан! Дәртле Казан! Моңлы Казан! Нурлы Казан!
Мондадыр безнең бабайлар түрләре, почмаклары;
Мондадыр дәртле күңелнең хурлары, оҗмахлары.

Монда хикмәт, мәгърифәт һәм монда гыйрфан, монда нур;
Монда минем нечкә билем, җәннәтем һәм монда хур».

1907 елның октябрендә Г. Тукай Казанга кайта. Биредә Ф. Әмирхан, Г. Камал, С. Сүнчәләй, Х. Ямашев, Г. Коләхмәтов, К. Коләхмәтов, В. Бәхтияров кебек талантлы каләм осталары һәм журналистлар белән аралаша башлый.

Шагыйрь алдынгы карашлы, талантлы яшьләрне үз тирәсенә туплаган «Әлислах» газетасында эшли башлый. Витриналарда Г. Тукай хезмәттәшлек иткән, аның шигырьләре, мәкаләләре дөнья күргән «Әлислах», «Яшен», «Ялт-йолт», «Мәктәп», «Аң», «Кояш» һәм башка газета-журналлар урын алган.

Казанда Г. Тукайның соңгы биш ел ярым эчендә 32 китабы дөнья күрә, алар арасында 15тән артыгы балалар өчен язылган. Шуңа күрә шагыйрь татар балалар әдәбиятына нигез салучыларның берсе булып санала. Үзе исән чагында басылган китаплары арасында шигырь җыентыклары, поэмалар, татар мәктәпләре өчен уку дәреслекләре, повестьлар, рус классикларыннан тәрҗемәләр, мәкаләләр бар. Экспозициядә бу китаплар белән беррәттән, балалар өчен язылган «Алтын әтәч», «Күңелле сәхифәләр» кебек рәсемле басмаларын, «Кәҗә белән Сарык хикәясе» һәм «Шүрәле» әкиятләренә ясалган беренче рәсемнәрне күрергә була. Шулай ук артта калганлыкны, наданлыкны, икейөзлекне фаш итүгә багышланган «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» сатирик поэмасына билгесез рәссам ясаган беренче иллюстрацияләр белән дә танышырга мөмкин.

Казанда якын дусларының берсе язучы һәм журналист, татар әдәбияты классигы Ф. Әмирхан була. Алар «Әлислах», «Кояш» газеталарында бергә эшли. Аларның дуслыгын бергә төшкән фотосурәт һәм Тукайның Ф. Әмирханга язган хатлары раслый. Экспонатлар арасында Ф. Әмирханның китаплары, күлмәге, үз кулы белән мәктәп дәфтәренә язылган «Хәят» повестеның икенче кисәге (дәвамы) бар.

Г. Тукай 1912 елдан яңа чыга башлаган фәнни, әдәби һәм иҗтимагый-сәяси «Аң» журналы редакциясе белән хезмәттәшлек итә. Журналның беренче саны тышлыгында Г. Тукайның шул исемдәге шигыре басыла. Экспозициядә журналның мөхәррире Ә. Хәсәни һәм аның хатыны, журналның җаваплы сәркатибе З. Хәсәния гаиләсенең шәхси әйберләре бар.

Казанда Г. Тукай «Болгар» һәм «Амур» кунакханәләрендә яши. Шуңа күрә дә шагыйрьнең шәхси әйберләре – музейның иң кадерле ядкярләре. Юл кәрзине сәяхәтләре һәм күченүләре вакытында аның аерылмас юлдашы була. Г. Тукайның өйдә тукылган сөлгесе экспозициядә беренче тапкыр күрсәтелә. Шагыйрьнең 1908 елда төшкән фотосы белән бәйле кара бәрхет түбәтәй аның күп китапларын бастырган нәшир Г. Шәрәф

ярдәме белән сакланып калган. Көмеш җиң каптырмаларын исә Хәсәниләр гаиләсе бүләк итә. Каптырмалар Германиядә эшләнелгән. Ә. Хәсәни 1910–1911 елларда, матбугат эшләре белән танышу максатыннан, Европада була. Мөгаен, ул аларны шушы сәяхәт вакытында сатып алгандыр. Ә Казанга кайткач, дусты һәм хезмәттәше Г. Тукайга бүләк итә.

Г. Тукай Казанда яшәгәндә Россиянең төрле шәһәрләренә сәяхәт кыла. 1908 елда драматург Г. Камал белән Түбән Новгородка Мәкәрҗә ярминкәсенә бара. Анда сәүдәгәрләр генә түгел, музыкантлар, язучылар, артистлар да җыела. Ул күп вакытын «Сәйяр» труппасы артистлары белән уздыра.

1909 елда фабрикант Х. Акчурин чакыруы буенча Сембер губернасында була. 1911 елда Әстерханга бара, анда дусты шагыйрь С. Рәмиев, татар зыялылары һәм «Идел» газетасы хезмәткәрләре белән очраша. Сәламәтлеге шактый какшаган булуга карамастан, 1912 елның язында Тукай Уфага барырга карар кыла, анда шагыйрь Мәҗит Гафури белән таныша. Озак та үтми Уфадан Петербургка китеп бара.

Шагыйрьнең ике шәхси әйбере – кара савыты һәм сувенир стакан Петербургка сәяхәте белән бәйле. Шагыйрь бу шәһәрнең истәлеге булсын, дип Петербургка нигез салынуга 200 ел тулу уңаеннан эшләнелгән стакан сатып ала. Ә татар мәктәбе укучылары аңа кара савыты бүләк итәләр.

Петербургтан соң шагыйрь берничә айга кымыз белән дәваланырга Троицк шәһәренә китеп бара. 1912 елның июлендә шактый гына тазарып Казанга кайта. Әмма кышка таба аның сәламәтлеге яңадан начарлана, һәм 1913 елның 26 февралендә, дусларының һәм табибларның киңәше белән, Клячкин хастаханәсенә кереп ята. Биредә Г. Тукай иҗат эшен элеккечә дәвам итә: мәкаләләр яза, күп укый, хатлар алыша, зур күләмле сайланма әсәрләрен бастыруга әзерли. Шагыйрьнең соңгы ике фотосы, шигырьләренең кульязмасы, хатлары, шулай ук аны дәвалаган табиб Р. А. Луриянең фотосы, монографиясе, таныклыгы, медицина предметлары шагыйрьнең Клячкин хастаханәсендәге соңгы көннәре турында сөйли.

«Шагыйрь мәхәббәте» экспозициясендә Г. Тукайның татар театры тарихында тоткан урыны, аның барлыкка килүе, мәхәббәт лирикасы чагылыш таба. Шагыйрьнең Казанга кайткач язылган «Театр» шигыре татар артистларының гимнына әверелә. Ул, беренче татар профессиональ артисткасы Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская иҗаты белән илһамланып, аңа «Ике кояш» шигырен багышлый. Татар театрының барлыкка килүе, Г. Тукайның театрга мөнәсәбәте экспозициядә шагыйрьнең замандашлары – күренекле театр әһелләре, милли сәхнә сәнгатен оештыручы һәм үстерүче И. Ашказарский, Г. Кариев, Г. Камал, С. Гыйззәтулли-

на-Волжская белән бәйле материаллар, спектакль һәм кичәләрнең программалары һәм афишалары, керү билетлары, музыка уен кораллары, «Сәйяр» күчмә труппасы фотолары ярдәмендә яктыртыла.

Г. Тукайның мәхәббәт турында утызга якын шигыре бар. Алар арасында «Кызык гыйшык», «...гә («Очраган юлда...»), «Мәхәббәт», «Гыйшык бу, йа!», «Хур кызына», «Бер рәсемгә», «Утырышу» һәм башка әсәрләрен атарга мөмкин. Г. Тукайны бу шигырьләрне язарга илһамландыручы кыз Зәйтүнә Мәүлүдова була.

«Әмма ләззәтле дә соң яшьрен газап, яшьрен яну! –

Бар микән, белмим, моның миннән бүтән аңлаучысы?» – дип яза шагыйрь «Мәхәббәт» шигырендә. Алар «Әлислах» газетасы редакциясендә танышалар. Аннан соң берничә тапкыр очрашалар, әмма хисләрен бер-берсенә аңлатмыйлар. З. Мәүлүдованың шагыйрь белән очрашулары турында истәлекләре һәм Г. Тукай шигырьләре язылган куен дәфтәре сакланып калган.

Музейдагы иң матур залларның берсе «Тукай йолдызлыгы» дип атала. Биредә Шамил йортындагы кунак бүлмәсенең эчке күренеше торгызылган. Залда XIX гасыр ахыры–XX гасыр башы йорт җиһазлары, кытай вазалары, сәгать, музыка уен кораллары, йорт хуҗаларының фотосурәтләре һәм Апаковлар гаиләсенең шәхси әйберләре урын алган.

Бай татар йортларының интерьеры Г. Тукайның «Исемдә калганнар» автобиографик повестенда да сурәтләнә: «Әни, Печән базарына кәләпүш чыгарганда яки бер хезмәт илә байларның өенә барганда, кайвакыт мине дә ияртеп баргалый иде. Мин, байлар йорт эченең матурлыгыны, идәндән түшәмгә кадәр торган зур көзгеләрен, чиркәү кеби суга торган сәгатьләрен вә сандык кадәр зур органнарын күреп, боларны оҗмахта торалар кеби уйлый идем. Бервакыт шулай, байларга барганда, ишек алдында әллә нинди зиннәтле вә алтынлы койрыгын кояшка каршы ялтыратып йөргән тависне күреп, бигрәк тә сокландым...».

Экспозиция шагыйрьнең замандашлары – татар халкы тарихында һәм мәдәниятендә тирән эз калдырган талантлы шәхесләр белән дә таныштыра. Биредә аларның фотосурәтләре, шәхси әйберләре тәкъдим ителә. «Тукай йолдызлыгы» дип аталган электрон җайланмада алар турында тулырак белешмә бирелә.

Г. Тукайның Казандагы Клячкин хастаханәсендә үткәргән соңгы көннәре «Шагыйрьнең соңгы язы» экспозициясендә чагылыш таба. 1913 елның 2 (15) апрелендә кичке 8 сәгать 15 минутта шагыйрьнең йөрәге тибүдән туктый. Ул талантының чәчәк аткан дәверендә, нибары 27 яшендә үлә. Биредә уникаль экспонатларның берсе – шагыйрьнең үлгәннән соң йөзеннән алынган битлеге урнаштырылган. Ул Казан Император уни-

верситетының медицина факультеты студентлары тарафыннан эшләнгән. Татар халкы Г. Тукай белән 1913 елның 4 (17) апрелендә бәхилләшә. Җеназасы Шамил йорты янында, Юнысовлар мәйданында укыла.

Электрон презентациядә Г. Тукайның Клячкин хастаханәсендәге соңгы фотолары һәм аны күмгән көнне төшерелгән уникаль фотолар күрсәтелә.

«Тукайның рухи мирасы» дип аталган соңгы зал Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреатлары белән таныштыра. Г. Тукайның иҗат әһелләренә әйтәсе килгән теләкләре түбәндәге шигъри юлларда яңгырый:

«Яз язу, ләкин кызыкма һичвакыт шөһрәткә син;
Бик төренмә, иртәгүк артык булыр чүпрәккә син.
Тапмасам шөһрәт, сизәлмәсләр димә күңлемдәген,
Зур тәрәзә бар дип аңла дөньяга күкрәктә син» («Шөһрәт»).

Республиканың иң мәртәбәле Г. Тукай премиясе 1958 елдан башлап һәр ел саен җәмгыять тарафыннан танылган, милли мәдәниятне үстерүгә зур өлеш керткән әдәбият һәм сәнгать әсәрләре, шулай ук сәнгать һәм әдәбият белеме өлкәләренә караган күренекле фәнни тикшеренүләр өчен бирелә. Лауреатларны бүләкләү Г. Тукайның туган көнендә 26 апрельдә үткәрелә.

Экспозициядә Г. Тукай премиясе лауреатлары – композиторлар Ф. Яруллин һәм Н. Җиһанов, язучы Ә. Фәйзи, рәссам Л. Фәттахов, җырчы И. Шакиров, шагыйрь Р. Гаташ, шагыйрә Л. Шагыйрьҗан һәм башкаларның фотосурәтләре, китаплары, күкрәк билгеләре һәм шәхси әйберләре тәкъдим ителә.

Г. Тукай мирасын саклау, өйрәнү һәм таныту, аның исемен мәңгеләштерү өлкәсендә музейның өлеше зур. Әдәби музейның яңа, заманча төзелгән экспозициясе казанлылар өчен генә түгел, ә дөньяның төрле төбәкләреннән килгән республикабыз кунакларында да кызыксыну уята. Ә без исә, үз чиратында, аны олуг горурлык белән тәкъдим итәбез.

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Наше историко-краеведческое наследие

ИДЕГӘ
ДАСТАНЫ

(Башка вариантларын карагыз: № 1, 3, 4, 2019; № 1, 2, 2020).

МЫРАТ ПИ
«Идегә» дастанының алтай төркиләре варианты

Ә н ә: Айи Мыратым, Мыратым!
Әдил тәгән су кәләр,
Аны канып[1] кәчәрзең?
Әдәгендә әл полор,
Аны канып өдөрзең?
Айи Мыратым, Мыратым!
Йайык тәгән су кәләр,
Аны канып кәчәрзең?
Йаказында ай полор,
Аны канып өдөрзең?

М ы р а т: Айи әнәкәм, әнәкәм!
Әдил тәгән су әмтер[2]
Әки чомзам кәчәрим,
Әдәгендә әл әмтер,
Мән кәлгәмдә йәңилгән[3].

Ә н ә: Айи Мыратым, Мыратым!
Пир агашта муң[4] пудак,
Пиркәзәин[5] тәдеңбә[6]?
Пир пойыңа муң кижи
Адыжайин[7] тәдеңбә?
Айи Мыратым, Мыратым!
Пир агашта йүс пудак,
Пиркәзәин тәдеңбә?
Пир пойыңа йүс кижи,
Йулажаин[8] тәдеңбә?

М ы р а т: Айи әнәкәм, әнәкәм!
Пир агашта муң пудак,
Пир пудактан нәзи[9] артык?
Пир пойыма муң кижи,
Пир кижидән нәзи артык?
Айи әнәкәм, әнәкәм!
Пир аташта йүс пудак,
Пир пудактан нәзи артык?
Пир пойыма йүс кижи,
Пир кижидән нәзи артык?

Ә н ә: Айи Мыратым, Мыратым.
Кара суга кан орып,
Су кайдан ичәрзең?
Калык пылаң чәртәҗип[10]
Йакшы кайдан табарзың?
Айи Мыратым, Мыратым!
Коры йәргә үрт салып,
Үләң кайдан табарзың?
Калык пылаң чәртәҗип,
Йакшы кайдан күрерзүң?

М ы р а т: Айи әнәкәм, әнәкәм!
Кара суга кан орып,
Сузаганда ичәрмин.
Калык пылаң чәртизәм,
Әл йакшысын табарым.
Айи әнәкәм, әнәкәм!
Коры йәргә үрт салып,
Үләң йакшызын табарым,
Калык пылаң йулашсам[11],
Йурт йакшызын табарым.

Ә н ә: Айи Мыратым, Мыратым!
Кас төшөрбәс күлгә
Кас төшердең, Мыратым.
Кастый[12] пажын агаркан[13]
Аданды[14] нәгә уйлаттың[15]?
Айи Мыратым, Мыратым!
Ку[16] кундырбас күлгә
Ку кундырдың, Мыратым.
Кудый пажын агаркан
Әнәңде нәгә уйлаттың?

М ы р а т: Әйи әнәкәм, әнәкәм!
Әртән тордым пос пылаң[17].
Әйрә йаным[18] карандым,
Йуга чыктым[19] тәм беләң[20]
Йаңыс[21] адам санандым[22].
Әйи әнәкәм, әнәкәм!
Әртән тордым пос пылаң,
Әйрә йаным карандым,
Йуга чыктым тәм беләң,
Йаңыс әнәм санандым.

Ә н ә: Әйи Мыратым, Мыратым!
Кара аргымак таштадың.
Аргымакты кайдан аларзың?
Карачы чана таштадың,
Чананы кайдан аларзың?

М ы р а т: Айи әнәкәм, әнәкәм!
Кайыңнан мойрык[23] чыкканмын,
Кажатка[24] салза түшәлбәс,
Калйымак тәнәк[25] туганмын,
Карганың[26] сүзенә кәлишпәс[27].
Ай әнәкәм, әнәкәм,
Пудактың мойрык чыкканмын,
Түңдә[28] салза түшәлбәс,
Поромай[29] тәнәк туганмын,
Йакшының сүзенә кәлишпәс.

Мырат йудан йәнеп[30] кәлеп,
Әнәзенә сарнап йат:

Айи әнәкәм, әнәкәм!
Әки ташты колтыктап,
Әдәл кәчкән Мыратмән,
Әкидән[31] йуга төжөп,
Әзән[32] чыккан Мыратмән.

Айи әнәкәм, әнәкәм!
Йаңыс ташты колтыктап,
Йайык кәчкән Мыратмән,
Йаңыскан йуга кердем,
Йакшы йандым[33] Мыратмән.

Искәрмәләр: «Мырат Пи» әсәре В. В. Радловның «Образцы...» Ч. I. СПб, 1866. 200–204 бб., алтай төркиләре иҗатыннан алып бирелә. Аны һәм «Идегә»нең кырым татары авызыннан язып алынган бер вариантын («Әдигә») (алга таба басылачак) биредә Н. Хәким җыйнамасы белән чагыштырып күрсәтү өчен китерәбез.

Сүзлек–аңлатмалар

1. Канып – ничек (алтай).
2. Әмтер – икән.
3. Йәңилгән – җиңелгән.
4. М у ң – мең.
5. Пиркәзәин – ?
6. Тәдеңбә – диденме.
7. Адыжайин – сугышыйм.
8. Йулажаин – сугышыйм.
9. Нәзи – нисе, ние.
10. Чәртәҗип – бозылышып.
11. Йулашсам – сугышсам.
12. Кастый – каздай.
13. Агаркан – агарткан.
14. Адаңды – атаңны.
15. Уйлаттың – оялттың.
16. Ку(куу) – аккош.
17. Пос пылаң – бүз белән (агарып аткан таң белән).
18. Әйрә йаным – тирә-ягым.
19. Йуга чыктым – сугышка кердем.
20. Тәм беләң – ял белән, әзер булып.
21. Йаңыс, йаңыскан – бер генә, ялгыз.
22. Санандым – уйладым.
23. Мойрык – каен кайрысы, я тузы.
24. Кажат – яр.
25. Калйымак тәнәк – тәмам җүләр.
26. Карга – карт.
27. Кәлишпәс – килешмәс.
28. Түң – түмгәк.
29. Поромай – өметсез.
30. Йәнеп – җиңеп.
31. Әкидән – ике тапкыр.
32. Әзән – исән.
33. Йандым – кайттым (алтай).

Искәрмәләр авторы – Ф. В. Әхмәтова-Урманче

Алынды: Татар эпосы. Дастаннар. Казан: «Раннур», 2004. 331–334, 460–462 бб.

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

Исторические источники по краеведению

ДАННЫЕ I И II (1717 И 1744 гг.) РЕВИЗИЙ ПО ТАТАРСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ УФИМСКОГО УЕЗДА (С ДОБАВЛЕНИЕМ НЕКОТОРЫХ др. МАТЕРИАЛОВ)

Ревизия в России XVIII–XIX вв. – это перепись податного населения. Замена подворного обложения в 1-й четверти XVIII в. подушной податью потребовала персонального учёта податных сословий (крестьяне, мещане, купцы и др.). Подобный учёт получил название «ревизии», т.е. проверки, такой учет проводился периодически по назначению правительства.

Единицей учёта мужского населения стала «ревизская душа», которая в ходе ревизий вносилась в именные списки – «ревизские сказки». Ревизии учитывали также и большую часть неподатного населения (духовенство, ямщики, отставные солдаты и др.). Всей территории Российской империи ревизии не охватывали; они не проводились в Польше, Финляндии и Закавказье. Часть неподатного населения (дворяне, чиновники) большинством ревизий не учитывалась.

Ревизии проводились: I-я – с 1719–1721, II-я – с 1744–45, III-я – с 1763, IV-я – с 1782, V-я – с 1795, VI-я – с 1811, VII-я – с 1815, VIII-я – с 1833, IX-я – с 1850, X-я – с 1857). Ревизии длилась 1–3 года, а затем до следующей переписи шла длительная проверка данных, в ходе которой уточнялись и первоначально полученные сведения.

Все уточнения, независимо от того, когда они делались, относились к основному году проведения ревизий. Материалы ревизий дают общую численность населения России, его сословный и, отчасти, национальный состав, позволяют выделить население городов и сельской местности; являются ценным источником изучения социально-экономической истории России XVIII–XIX вв.

Малоизвестные архивные материалы по Уфимскому уезду

По истории Уфимского уезда издано множество книг тысячными тиражами: «Западные башкиры» А.З. Асфандиярова (2001) – 4000 экз., «История сел и деревень Башкортостана» А.З. Асфандиярова (2009) – 5000 экз., «История башкирских родов» С. Хамидуллина (2015) – сорок семь томов по 4000 экз. и много других. Авторы этих публикаций в качестве доказа-

тельства проживания башкир на землях северо-западных районов Башкортостана публикуют архивные материалы российских ревизий начиная с V (1795) по X–(1857) с подробным описанием и комментариями этнического состава населения.

Объясняется это тем, что с V ревизии все служилое население уезда – а это служилые татары, служилые мещеряки и служилые тептяре (ранее ясачные татары), были записаны в сословие «башкирцы», поскольку они оказались приписаны к «Башкирско-мещеряцкому войску», переименованное затем в «Башкирское войско» по случаю причисления в его состав тептярей и бобылей (по Указу военного министра).

В книгах башкирских историков архивные документы I, II, III-й ревизий не приводятся. Они пишут, что «историческая наука пока не располагает ни одним документом о возникновении населенных пунктов…».

Но перепись тогда велась строгая и поименная с указанием этносословных категорий – татар разных сословий (ясачные, служилые татары и служилые мещеряки) и по этим сведениям легко проследить «движение во времени» татарского народа по сословным и этническим признакам в разрезе населенных пунктов Уфимского уезда. Абсолютное большинство их сохранилось и сегодня.

Историки Татарстана во главе с Институтом истории им. Ш. Марджани увлеклись лишь изучением истории Золотой Орды и не проводили исследований по ревизиям XVIII–XIX вв. по Уфимскому уезду, хотя туда входили территории также сегодняшнего Татарстана. В итоге эта зона стала предметом беспочвенных споров, а между тем ранних документов в архивах множество.

А вот краеведы изучили многие древние архивы, составили сотни документальных татарских родословных и фактически проделали огромную работу за историков, восполнив большой пробел по истории татарского населения огромного Уфимского уезда. Эти данные показывают национальный и сословный состав жителей уезда с начальных ревизий 1723, 1748, 1762 гг. Например, Бугульму, Чекмагуш, Смаилово основали служилые татары и мещеряки и т.д.

В архивах первых ревизий краеведами найдены малоизвестные документы о знаменитых татарах: предках Заки Валиди, Мажита Гафури, Мустафы Каримова, Шаехзады Бабича, Галимжана Ибрагимова, Назара Наджми, Ангама Атнабаева, Дардмена и многие др. Они писали на татарском и гордились родным языком, пришедшим из многовековой истории татарского народа.

По этим материалам легко восстановить документальную родословную жителей указанных ниже деревень до «седьмого колена» дедов,

время возникновения деревень и их основателей. Например, д. Дюртюли основано ясачными татарами до ревизии 1723г., деревня присутствует на картах XVIII в., однако официальная история Башкортостана берется с 1795 г. (V ревизия) где доказывается, что это село якобы основали русские купцы Трапезниковы, но тогда непонятно, почему ему дали татарское название.

Представленные ниже материалы из фондов РГАДА (Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва) позволяют восстановить документальную родословную по указанным населенным пунктам Уфимского уезда.

Принятые сокращения: дмп – душ мужского пола.

РГАДА. Фонд 350. Оп. 2. Ч. 2. Д. 3790 (Д. 178). 1722–1723 г. I ревизия. Листы 1–96.

Сказки служилых мещеряков, мари, татар и чувашей Осинской, Казанской, Ногайской и Сибирской дорог Уфимского уезда

Осинской дороги

д. Озерок	95 дмп	служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 1-2
д. Начаровой	43 дмп	служ. мещеряки Сунчелеева сотня Асаева	л. 2 об.-3
д. Карыш, что на речке Карыш	128 дмп	служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 3 об.
д. Иштеряковой, что на речке Карыш	38 дмп	служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 5 об.
д. Богдан Кощи, что на речке Вершины Кощи		служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 6 об.
д. Тимкины Кощи, что на речке Кощи		служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 8 об.
д. Кундешли, что на речке Кундешлинке		служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 10
д. Чюкалы, что на речке Кундешли		служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 11 об.
д. Султангуловой Ибраева, что на речке Ару		служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 13
д. Багилдиной, что на-речке Ару		служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 13 об.

д. Янбаевой, что на речке Ару		служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 14 об.
д. Уразаевы Кощи, что на речке Ур.ви Кощи		служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 16
д. Енагушево, что на озере Болотном		служ. мещеряки сотня Муртазы Кабишева	л. 19
д. Шабаевой, что на речке Сюнве		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 21
д. Мурлин		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 21 об
д. Темиргазы, что на речке Абдеряше		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 23
д. Куяново, что на речке Сурзы		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 23 об.
д. Каркаукова, что на речке Сибиргене		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	
д. Улеево, что на речке Кликят		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 24
д. Кулаево, что на речке Камышле		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 25
д. Утяшева, что на речке Варзи		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 26
д. Гара, что на речке Гареке		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	
д. Азяку, что на речке Азяке		служ. татара Имаево сотни Кулаева	л. 27
д. Шуняково, что на речке Сюзи		служ. татара Имаево сотни Кулаева	л. 29
д. Утеганово, что на речке Азяке		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 31
д. Актемирово, что на речке Сибиргене		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 31 об.
д. Бикметево, что на речке Сибиргине		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	
д. Токраново, что на речке Абдеряше		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	
д. Батраково		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	

д. Кошманаково, что на речке Сибиргене		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	л. 32
д. Старая Курза, что на речке Шуле		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	
д. Кунтугушево, что на речке Мате		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	
д. Байдыгуш		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	
д. Тюбяк тож, что на речке Калте		служ. мещеряки Имаево сотни Кулаева	
д. Мамады, что на речке Мамады		служ. татара Имаево сотни Кулаева	л. 33
д. Башкирская новая Тазлар на р. Кизгине	21 дмп	служ. татара Имаево сотни Кулаева	л. 34
д. Сабаева, что на речке Бир		служ. мещеряки сотня Муртазы Кабишева	л. 35
д. Кемеева, что на речке Бир		служ. мещеряки сотня Муртазы Кабишева	л. 37
д. Бабаево, что на озере Аралеке		служ. мещеряки сотня Муртазы Кабишева	л. 37 об.
д. Баматово	18 дмп	служ. мещеряки сотня Муртазы Кабишева	л. 38
д. Аднагулово, что на речке Кияке	10 дмп	служ. мещеряки сотня Муртазы Кабишева	л. 39
д. Иштубаево, что на речке Иняке	11 дмп	служ мещеряки сотня Мурзы Бессмева	л. 39 об.
д. Бабаево, что на озере Арлыке	11 дмп	служ. мещеряки сотня Мурзы Акбаева	л. 40
д. Татарбаево, что на речке Икяке	9 дмп	служ. мещеряки сотня Мурзы Бекбаева	л. 40 об.
д. Юваево, что на речке Терешке	22 дмп	служ. мещеряки сотня Муртазы Кабишева	л. 41
д. Сюне, что на проточном ключе	48 дмп	служ. татара сотня Муртазы Кабишева	л. 42
д. Кизгенбаш	6 дмп	служ. мещеряки Ибракиной сотни	л. 43
д. Акборисова, что на озере Верхн Иняке	4 дмп	служ. мещеряки Сенчелеевой сотни	л. 43 об.

д. Елметево, что на речке Шапкаша	16 дмп	служ. мещеряки Ибраева сотня Асаева	л. 44
д. Чевашкине	4 дмп	служ. мещеряки	л. 44 об.

Казанской дороги

д. Смаков мелница, что на речке Кармасане	23 дмп	служ. мещеряки	л. 45
д. Калтаево	137 дмп	служ. мещеряки сотня Имая Кулаева	л. 46
д. Бакаево, что на речке Чермасане	9 дмп	служ. мещеряки сотня Муртазы Кабише	л. 48 об.
д. Токмаклы, что на речке Керекеке	32 дмп	служ. мещеряки	л. 49
д. Улу Арем, что на речке Чермасане	7 дмп	служ. мещеряки сотня Мурзы Бекбиева	л. 50
д. Расмекеево, что на речке Чермасане	33 дмп	служ. мещер сотня мурзы Бекбаева	л. 51
д. Курмашево, что на речке Кулюшле	20 дмп	служ. мещеряки сотня Муртазы Кабиш	л. 52
д. Уразово, что на речке Ботарле		служ. мещеряки	л. 53 об.
д. Дюсметево, что на речке Кудюшле	15 дмп	служ. мещеряки сотня Муртазы Кабиш	л. 54 об.
д. Имай Утар, что на речке Явбазе	32 дмп	служ. мещеряки сотня Имая Кулаева	л. 55
д. Куяше, что на речке Куяше	31дмп	служ. мещеряки	л. 56
д. Адаево	15 дмп	служ. мещеряки	л. 57
д. Тузлукош, что на проточном ключе	7 дмп	служ. мещеряки	л. 58
д. Измайково, что на речке Шабизе	2 дмп	служ. мещеряки	л. 59
нет листа			л. 60
д. Казакларово, что на речке Явбазе	74 дмп	служ. татара	л. 61
д. Мамеделино, что на проточном ключе		служ. татара	л. 62

д. Ишбулатово, что на проточном ключе	14 дмп	служ. татара	л. 63
д. Кадырово, что на речке Явбазе	14 дмп	служ. татара	л. 64
д. Батерековы, что на речке Явбазе	13 дмп	служ. татара	л. 65
д. Ишбулатово, что на речке Явбазе	39 дмп	служ. татара	л. 66
д. Уткунеево, что на проточном ключе	41 дмп	служ. татара	л. 67
д. Кумлюкучюк, что на проточном ключе	12 дмп	служ. татара	л. 68
д. Ураза, что на озере Куяше	37 дмп	служ. мещеряки	л. 69
д. Варзи, что на речке Варзи	33 дмп	служ. татара	л. 1
д. Салагуш	3 дмп	служ. татара	л. 72

Ногайской дороги

д. Атитерево (Адзитарово – соврем.)	12 дмп	служ. татара	л. 73
д. Чеклеуково, что на речке Чикълеги	9 дмп	служ. мещеряки сотня Черкисова	л. 74
д. Курмантав, что на Белой реке	14 дмп	служ. мещеряки Муртазина сотня	л. 74 об.
д. Тимкино, что на речке Уршаке	23 дмп	служ. мещеряки Ибраевой сотни	л. 75
д. Сакаево, что на озере Болшом	34 дмп	служ. служ. татара	л. 76

Сибирской дороги

д. Ухтеево	24 дмп	служ. татара	л. 77
д. Ахпердино	7 дмп	служ. татара Сюнчалея сотни мурзы Бикбаева	л. 8
д. Бешелап	35 дмп	служ. татара Сюнчалея сотни мурзы Бикбаева	л. 78 об.
д. Деуш	87 дмп	служ. татара	л. 79

д. Урюш	49 дмп	служ. татара	л. 80 об.
д. Мрясимово	66 дмп	служ. татара	л. 81
д. Турня	25 дмп	служ. татара	л. 82 об.
д. Табынкарагай	101 дмп	служ. татара	л. 83
д. Табынозеро	1 дмп	служилый татарин	л. 85
д. Конакбаево	6 дмп	служ. татара	л. 85 об.
д. Мостафино	15 дмп	служ. татара	л. 86
д. Смоляново	16 дмп	служ. татара	л. 86 об.
д. Киекбаево	10 дмп	служ. татара	л. 87
д. Чорлай	1 дмп	служилый татарин	л. 87 об.
д. Табын	10 дмп	служ. татара сотни Муртазы Кайбишева	л. 88
д. Иткучуково	1 дмп	служ. татара	л. 88 об.
д. Булатово	5 дмп	служ. татара	л. 89
д. Ирдяги	4 дмп	служ. татара	
д. Мусино	15 дмп	служ. татара	
д. Сафарово	26 дмп	служ. татара	л. 89 об.
д. Лаклытамак	13 дмп	служ. татара	
д. Кызылово	42 дмп	служ. татара	л. 90
д. Икъ	19 дмп	служ. татара	
д. Утешево	15 дмп	служ. татара	
д. Елангачево	14 двор.– 59 дмп	служ. татара	л. 90 об.
д. Алчаево	34 дмп	служ. татара	л. 91
д. Кызылово	7 дмп	служ. татара	л. 91 об.
д. Аучино	2 дмп	служ. татара	
д. Дюскеево	17 дмп	служ. татара	
д. Ибраево	15 дмп	служ. татара	л. 92
д. Аитово	6 дмп	служ. татара	л. 93
д. Нуреево	72 дмп	служ. татара	л. 93 об.
д. Дербенево	4 дмп	служ. татара	л. 94 об.
д. Сапарово	6 дмп	служ. татара сотня Ибрая Асаева	л. 95
д. Муратово	4 дмп	служ. татара	л. 95 об.
д. Кускеево	3 дмп	служ. татара	л. 96
д. Екаево	6 дмп	служ. татара	л. 96 об.

РГАДА Фонд 350. Оп. 2. Ч. 2. Д. 3790. 1723 г. I ревизия. Листы 99–457.

Книги переписные ясачных крестьян и бобылей (мари, удмурты, татары, чуваши, мордва) Осинской, Казанской, Ногайской и Сибирской дорог Уфимского уезда.

Осинской дороги

д. Дертенеевы, что на речке Шаде		ясашныя черемиса	л. 100
д. Дертекеево, что на речке Ошкиче		ясашныя черемиса	л. 102 об.
д. Иликсеево, что на речке Азяк		ясашныя черемиса	л. 104
д. Киренътамакъ, что на речке Шижбавке	36 двор.	ясашныя татара	л. 104 об.
д. Башкирская Старая Тазларъ на речке Азяк	2 двор.	ясашныя татара	л. 106 об.
д. Старая Тазларъ, что на речке Язяк		ясашныя чюваша	л. 107 об.
д. Новая Тазларъ, что на речке Таны		ясашныя вотяки	л. 108
д. Кикбаевы, что на речке Сару		ясашныя черемиса	л. 110
д. Болшой Качак, что на речке Кочак		ясашныя вотяки	л. 112
д. Новой Кочак, что на речке Часмы		ясашныя черемиса и вотяки	л. 114
д. Новой Тураево		ясашныя черемиса и вотяки	л. 114 об.
д. Старой Тураево, что на речке Текесне		ясашныя черемиса	л. 115 об.
д. Аксеитовы, что на речке Казми		ясашныя черемиса	л. 116 об.
д. Митреево, что на речке Гарек		ясашныя черемиса	л. 117
д. Келбахтин, что на речке Текелде		ясашныя черемиса	л. 117 об.
д. Пекшина, что на речке Кочашъ		ясашныя татара, черемиса	л. 118 об.

д. Биметевы, что на речке Тогузбаш		ясашныя черемиса	л. 119 об.
д. Актугановы, что на речке Сияз		ясашныя черемиса	л. 120
д. Болшой Яшъ, что на речке Яшъ		ясашныя черемиса	л. 121
д. Малой Яшъ	2 двор. 12 дмп	ясашныя татара	л. 122 об
д. Нуркины, что не речке Таше		ясашныя черемиса	л. 123
д. Болшой Шушкан, что на речке Варзе		ясашныя черемиса	л. 123 об.
д. Малый Шушкаш, что на речке Янгасакъ		ясашныя вотяки	л. 125
д. Болшой Асов, что на речке Асов		ясашныя вотяки	л. 126
д. Малой Асов башъ		ясашныя вотяки	л. 127
д. Горебашъ, что на речке Башады			л. 128
д. <неразбочиво>			л. 130
д. Гарей, что на речке Гарей	7 двор. 21 дмп	ясашныя татара	л. 132
д. Кочашъ, что на речке Кочаше	9 двор. 35 дмп	ясашныя татара	л. 133
д. Янбет, что на речке Гирее	5 двор. 16 дмп	ясашныя татара	л. 134
д. Полмаевы, что на речке Ускиди	3 двор. 7дмп	ясашныя татара	л. 134 об.
д. <неразборчиво>, что на речке Гарей		ясашныя вотяки	л. 135
д. Четыманава, что на речке Бамене		ясашныя вотяки	л. 136
д. Исенбаева, что на речке Кочашъ	13 двор. 24 дмп	ясашныя татара	л. 137
д. Атлагачъ, что на речке Атлагаче	8 двор. 28 дмп	ясашныя татара	л. 138
д. Варашь, что на речке Вараше		ясашныя вотяки	л. 139

д. неразборчиво у речки Наняжы		ясашныя вотяки	л. 141
д. Атлагачь, что на речке Атлагаче		ясашныя черемиса	л. 142
д. Келбахтин, что на речке Киябяк		ясашныя черемиса	л. 143
д. Старой Киябакъ, что на речке Киябякъ		ясашныя черемиса	л. 143 об.
д. Сазовы, что на речке Сазе		ясашныя черемиса	л. 145
д. Мамка, что на речке Вине		ясашныя черемиса	л. 146
д. Тулбахтин		ясашныя черемиса	л. 147
д. Новая, что на речке Шугулжъ		ясашныя черемиса	л. 147 об.
д. Кулсеитово		ясашныя черемиса	л. 148
д. Куразов на речке Киябак		ясашныя черемиса	
д. Машаръ, что на речке Ване			
д. Елангачев		ясашныя черемиса	л. 148 об.
д. Илтуганово, что на речке Сусаке		ясашныя черемиса	л. 149
д. Янмурзино, что на речке Якарче		ясашныя черемиса	л. 149 об.
д. Что, на речке Шушадъбашъ		ясашныя черемиса	л. 150
д. Ишметев Тизсарина тож, что на речке А.зе		ясашныя черемиса	л. 151
д. Музиков, что на речке А.зе		ясашныя черемиса	л. 151 об.
д. Качмабашъ, что на речке Камашевке		ясашныя вотяки	л. 152
д. Можги, что на речке Орзе		ясашныя вотяки	л. 153
д. Накравъ Сосеков тож, что на речке Усарье		ясашныя вотяки	л. 154

д. Укашево, что на ключе	10 двор. 38 дмп	ясашныя татара	л. 155
д. Янборисов, что на речке Ведря		ясашныя татара	л. 156
д. Савалеевъ, что на речке Варзи		ясашныя вотяки	л. 157 об.
д. Андреев Нократова тож, что на речке Гире		ясашныя вотяки	л. 158
д. Бабаево, что на речке Ушне		ясашныя черемиса	л. 159 об.
д. Васильево, что на речке Кал…		ясашныя черемиса	л. 160
д. Юздоряково, что на речке Варгаде		ясашныя черемиса	л. 160 об.
д. Бакмешево, что на речке Варгаде		ясашныя черемиса	л. 161
д. Новой Калмибашъ, что на речке Калми		ясашныя вотяки	л. 161 об.
д. Ванябашъ, что на речке Ване		ясашныя вотяки	л. 162
д. Коныгино, что на речке Шушаде		ясашныя вотяки	л. 162 об.
д. Колтина, что на речке Суча	10 двор. 36 дмп	ясашныя татара	л. 163
д. Бекеево, что на речке Бедряш	5 двор. 16 дмп	ясашныя татара	л. 164 об.
д. Багузино, что на речке Урзе	19 двор. 44 дмп	ясашныя татара	л.165
д. Кудашево, что на речке Мензе	5 двор. 15 дмп	ясашныя татара	л. 166 об.
д. Кирпаево, что на речке Маташе	5 двор. 14 дмп	ясашныя татара	л. 167
д. Кулхаковы, что на речке Курлак	8 двор. 20 дпм	ясашныя татара	л. 167 об.
д. Кулхаковы, что на речке Арзъ	2 двор. 3 дмп	ясашныя татара	л. 168 об.
д. Ярья, что на речке Урьевне		ясашныя черемиса	л. 169

д. Миндишъ, что на речке Чишме		ясашныя черемиса	л. 170
д. Чепаева Енбава тож, что на речке Изимак		ясашныя черемиса	л. 171
д. Арзябашъ, что на речке Урье		ясашныя черемиса	л. 171 об.
д. Болшой Вевряс, что на речке Веврясъ		ясашныя черемиса	л. 172 об.
д. Малой Веврясъ, что на речке Веврясе		ясашныя черемиса	л. 173
д. Кочмашъ Башъ, что на речке Кочмашъ		ясашныя черемиса	л. 174
д. Болшой Качмашъ Башъ, что на речке Качмашъ		ясашныя черемиса	л. 174 об.
д. Какушъ, что на речке Какушъ		ясашныя черемиса	л. 175
д. Калтасу, что на речке Калтасе		ясашныя черемиса	л. 175 об.
д. Арзибашъ, что на речке Ази		ясашныя черемиса	л. 176 об.
д. Кушна, что на речке Арзи		ясашныя черемиса	л. 177
д. Моркино, что на речке Морки		ясашныя черемиса	л. 178

Казанской дороги

д. Камышенки, что на речке Камышенке	10 двор. 31 дмп	ясашныя татара	л. 280
д. Кумнукул, что на озере Кумнукуле	7 двор. 25 дмп	ясашныя татара	л. 281
д. Ильмурзино, что на озере Чортанлы	8 двор. 28 дмп	ясашныя татара	л. 282
д. Тоганаево, что на озере Тоганаево	5 двор. 14 дмп	ясашныя татара	л. 283
д. Якшиваново Кумнукуле	2 двор. 4 дмп	ясашныя татара	л. 283 об.

д. Нурлино, что на речке Яме	1 двор. 4 дмп	ясашныя татара	л. 284
д. Казырскова, что на речке Секиясъ	4 двор. 10 дмп	ясашныя татара	л. 284 об.
д. Кулсеитово, что на проточном ключе	2 двор. 10 дмп	ясашныя татара	л. 285
д. Чокмаровы, что на проточном ключе	5 двор. 13 дмп	ясашныя татара	л. 286
д. Илмурзины, что на озере Чортанлы	4 двор. 13 дмп	ясашныя татара	л. 286 об.
д. Шемяк, что на речке Шемяксавке	12 двор. 35 дмп	ясашныя татара	л. 287 об.
д. Григорьево, что на речке Мишиде	15 двор. 52 дмп	ясашныя татара	л. 288 об.
д. Токмаклы, что на речке Керекене	10 двор. 27 дмп	ясашныя татара	л. 289 об.
д. Рысмекеевы, что на речке Чермасане	3 двор. 13 дмп	ясашныя татара	л. 290 об.
д. Досметевы, что на речке Кудяшле	5 двор. 8 дмп	ясашныя татара	л. 291
д. Муасевы, что на речке Кутяше	3 двор. 7 дмп	ясашныя татара	л. 292
д. Кумушяк Башлы, что на речке Ердяке	8 двор. 19 дмп	ясашныя татара	л. 292 об.
д. Ишметевы, что на речке Евбазеявке		ясашныя чуваша	л. 293
д. Томиково, что на речке Турбике		ясашныя черемиса	л. 294 об.
д. Багильдино, что на озере Ердяке		ясашныя черемиса	л. 295 об.
д. Бешъ Куразъ, что на проточном ключе	15 двор. 51 дмп	ясашныя татара	л. 297
д. Аюкаш, что на речке Евбазе	4 двор. 9 дмп	ясашныя татара	л. 298
д. Янтудино, что на речке Евбазе	18 двор. 67 дмп	ясашныя татара	л. 299
д. Атсуяровы, что на озере Атсуярове	6 двор. 13 дмп	ясашныя татара	л. 300 об.

д. Сувуккулъ, что на речке Сувуккуле	7 двор. 20 дмп	ясашныя татара	л. 301
д. Аргамаковы, что на речке Шишме	13 двор. 42 дмп	ясашныя татара	л. 302
д. Солтанбековы, что на проточном ключе	34 двор. 33 дмп	ясашныя татара	л. 303
д. Акуды, что на речке Акуды		ясашныя черемиса	л. 304 об.
д. Тохталыкулъ, что на речке Тохталыкуле		ясашныя черемиса	л. 307
д. Багилдино, что на речке Базе Баш		ясашныя черемиса	л. 308
д. Каргалы, что на речке Каргале	18 двор. 47 дмп	ясашныя татара	л. 309
д. Нижние Чепты, что на речке Куяше	12 двор. 35 дмп	ясашныя татара	л. 310
д. Тозлукош, что на речке Тозлуколе	31 двор. 93 дмп	ясашныя татара	л. 311 об.
д. Верхние Чепты, что на речке Куяше	13 двор. 30 дмп	ясашныя татара	л. 313
д. Алкашево, что на речке Сурьяде	18 двор. 47 дмп	ясашныя татара	л. 314
д. Рысаево, что на речке Кизязе	12 двор. 23 дмп	ясашныя татара	л. 314 об.
д. Базинко Устье, что на речке Базе	11 двор. 19 дмп	ясашныя татара	л. 315 об.
д. Кликовы, что на речке Яманле	8 двор. 14 дмп	ясашныя татара	л. 316 об.
д. Дортъ Иле, что на берегу Белыя реки	8 двор. 14 дмп	ясашныя татара	л. 317
д. Кумлекучюкъ, что на проточном ключе	4 двор. 10 дмп	ясашныя татара	л. 317 об.
д. Иванаевы, что на речке Иванаевке	14 двор. 33 дмп	ясашныя татара	л. 318
д. Куяшъ, что на речке Куяше	28 двор. 62 дмп	ясашныя татара	л. 319
д. Кыргизъ, что на речке Мидишле	6 двор. 6 дмп	ясашныя татара	л. 320

д. Тынламак, что на речке Сюне	8 двор. 8 дмп	ясашныя татара	л. 320 об.
д. Алачевы	1 двор. 2 дмп	ясашныя татара	л. 321
д. Шудали	1 двор. 3 дмп	ясашныя татара	
д. Чегени, что на озере Чегене	10 двор. 18 дмп	ясашныя татара	л. 321 об.
д. Актанышъ, что на речке Актаныше	12 двор. 30 дмп	ясашныя татара	л. 322
д. Язянкулъ		ясашныя татара	л. 323
д. Уразаевы		ясашныя татара	л. 323
д. Мокшины, что на озере Ямале		ясашныя черемиса	л. 323 об.
д. Судуксы, что на речке Судуксе		ясашныя черемиса	л. 324
д. Новый Кулегешъ, что на озере Кулегеше		ясашныя черемиса	л. 325
д. Кулегашъ, что на проточном ключе		ясашныя черемиса	л. 325 об.
д. Урусовы, что на речке Тергауше		ясашныя татара	л. 326
д. Старые Баляры, что на речке Секаше		ясашныя татара	л. 326 об.
д. Торбаево, что на речке Тергуше		ясашныя татара	
д. Сурметево, что на речке Яшпале		ясашныя татара	л. 327
д. Бегашево, что на речке Менжеле		ясашныя татара	л. 327 об.
д. Топасево, что на речке Яшкуле		ясашныя татара	л. 328 об.
д. Муслимовы, что на речке Яшпале		ясашныя татара	л. 329
д. Юшады, что на речке Шаде		ясашныя татара	л. 330–340
д. Каранги, что на речке Карине		ясашныя татара	л. 330–340 об.

д. Мамеделнино, что на проточном ключе		ясашныя татара	л. 331–341
д. Укуды, что на речке Укуде		ясашныя новокрещены	
д. Осинок, что на речке Акшеле		ясашныя черемиса	л. 332–342
д. Бимы Белемешъ, что на речке Биме		ясашныя черемиса	л. 332–342 об.
д. Баргинды, что на речке Бргинде		ясашныя черемиса	л. 333–343 об.
д. Кургандыш		ясашныя черемиса	л. 334–344
д. Старая Тогузъ, Косая тож что на речке Кады		ясашныя татара	л. 334–344
д. Кадыбаш, что на речке Кадыбаше		ясашныя татара	л. 335–345
д. Болшая Дедетерка Тогуз тож, что на речке Коде		ясашныя татара	л. 336–346
д. Ковряково Куякъ тож, что на речке Сигады		ясашныя черемиса	л. 336–346 об.
д. Черча, что на речке Кутмеке		ясашныя татара	л. 337–347 об.
д. Кучюковы, что на речке Берклете		ясашныя татара	л. 338–348
д. Кармаш, что блиско Шилнытеева, что на речке Семеке		ясашныя татара	л. 338–348 об.
д. Болтасевы, что на проточном ключе		ясашныя татара	л. 339–349 об.
д. [К.ч.к.ток], что на речке Варзи		ясашныя татара	л. 340–350 об.
д. Бегишево, что на речке Мушуге		ясашныя татара	л. 341–351
д. Варзи, что на речке Варзе		ясашныя татара	л. 342–352
д. Сарысаз, что на речке Сарысазе		ясашныя татара	л. 343 об.
нет нескольких листов –			

Ногайской дороги – Листы 348–358 (ясашныя татара)

д. Безяки	2 двор. 9 дмп	ясашныя татара	л. 354
д. Токсиневой, что не речке Ишинде	5 двор. 15 дмп	ясашныя татара	л. 354 об.
д. Актияр, что на речке Актияре	3 двор. 9 дмп	ясашныя татара	л. 355
д. Салегуш, что на речке Салегуше	19 двор. 48 дмп	ясашныя татара	л. 356 об.
д. Малых Салегуш, что на речке Азеве	12 двор. 33 дмп	ясашныя татара	л. 357
д. Колюбаево, что на речке Деме	17 двор. 49 дмп	ясашныя татара	л. 358
д. Ногаево на проточ ключе	8 двор. 21 дмп	ясашныя татара	л. 359 об.
д. Игень, что на речке Игене	1 двор. 3 дмп	ясашныя татара	л. 360
д. Сартово, что на речке Узе		ясашныя татара	л. 361
д. Тлешева, что на речке Ниязе	5 двор. 21 дмп	ясашныя татара	л. 362
д. Илтуганова, что на речке Уршаке	8 двор. 14 дмп	ясашныя татара	л. 362 об.
д. Тимкино, что на речке Уршаке	7 двор. 21 дмп	ясашныя татара	л. 364
д. Алмантаево на оз. Бобровом		ясашныя татара	л. 365
д. Чензегул на озере	7 двор. 17 дмп	ясашные татара	л. 366 об.
д. Васильева на речке Юрмаше	13 двор. 42 дмп	ясашныя татара	л. 367
д. Красного Яру на Белой реке	11 двор. 27 дмп	ясашныя татара	л. 368 об.
д. Ширеево на Белой реке	10 двор. 29 дмп	ясашныя татара	л. 369.
д. Бакрал на речке Бакрале	27 двор. 52 дмп	ясашныя татара	л. 371 об.

д. Елим на речке Елиме	20 двор. 32 дмп	ясашныя татара	л. 373
д. Бурлу, что на речке Бурле	17 двор. 33 дмр	ясашныя татара	л. 374
д. Курмантов, что на Белой реке	11 двор. 20 дмп	ясашныя татара	л. 375 об.
д. Леканды, что на речке Леканде	10 двор. 26 дмп	ясашныя татара	л. 376
д. Сасыкуль, что на озере	5 двор. 10 дмп	ясашныя татара	л. 377
д. Урунды, что на речке Урунде	4 двор. 8 дмп	ясашныя татара	л.378
д. Новара, что на речке Ерлиане	10 двор. 27 дмп	ясашныя татара	л.379 об.
д. Козенбаево, что на речке Уше	2 двор. 7 дмп	ясашныя татара	л. 380 об.
д. Безсоновы, что на речке Тауте	1 двор. 5 дмп	ясашныя татара	л. 381
д Якмак, что на Белой реке	20 двор. 60 дмп	ясашныя татара	л. 383 об.

Сибирской дороги

д. Кургашлы	27 двор. 88 дмп	ясашныя татара	л. 396
д. Тойкешево	5 двор. 15 дмп	ясашныя татара	л. 400
д. Абдулово	3 двор. 12 дмп	ясашныя татара	л. 406 об.
д. Богадиш	4 двор. 13 дмп	ясашныя татара	л. 407
д. Ишметево			
д. Ерчяки	3 двор. 16 дмп	ясашныя татара	л. 412 об.
д. Мунчаш	5 двор. 14 дмп	ясашныя татара	л. 413
д. Курумунбаш	4 двор. 6 дмп	ясашныя татара	л. 413

д. Наустово что на речке Арти	6 двор. 15 дмп	ясашныя татара	л. 414
д. Тюбек Каргай	8 двор. 35 дмп	ясашныя татара	л. 415
д. Мустафино	3 двор. 9 дмп	ясашныя татара	л. 415 об.
д. Урузи	9 двор. 26 дмп	ясашныя татара	л. 416
д. Казылово	1 двор. 2 дмп	ясашныя татара	л. 417
д. Азга Карагбай	5 двор. 13 дмп	ясашныя татара	л. 417
д. Дускеево	6 двор. 14 дмп	ясашныя татара	л. 417 об.
д. Баймбетев	5 двор. 17 дмп	ясашныя татара	л. 418
д. Булатово	2 двор. 5 дмп	ясашныя татара	л. 418 об.
д. Кызылово	5 двор. 13 дмп	ясашныя татара	л. 419
д. Томкаево	1 двор. 2 дмп	ясашныя татара	л. 419 об.
д. Мамалаево	1 двор. 1 дмп	ясашныя татара	л. 419 об.
д. Киги	10 двор. 25 дмп	ясашныя татара	л. 420
д. Юкали	8 двор. 21 дмп	ясашныя татара	л. 421
д. Толмаево	7 двор. 30 дмп	ясашныя татара	л. 421 об.
д. Меленке	5 двор. 15 дмп	ясашныя татара	л. 423 об.
д. Абдулово	13 двор. 33 дмп	ясашныя татара	л. 424 об.
д. Верхние Байки	8 двор. 24 дмп	ясашныя татара	л. 428

РГАДА, Фонд 350. Оп. 2. Ч. 2. Д. 3793. 1747 г. II ревизия.

Книга переписная ясачных крестьян (татары, мари, вотяки, мещеряки), служилых татар и мещеряков Казанской дороги Уфимского уезда.

д. Аташева, что на речке Куилде	ясачные татара	л. 1
д. Кутуева, что на речке Куяшъ Башъ	ясачные татара	
д. Бешкуразова, что на речке Бузуиде	ясачные татара	л. 1 об.
д. Шедалино, что на речке Шедали	ясачные татара	л. 2
д. Текарликово, что на речке Уяшъ Яды	ясачные татара	
д. Киргизъ	татар	л. 2 об.
д. Исяшево, что на речке Каречке Миняузе	татара	л. 3
д. Солтанебеково, что на проточном ключе	татара	л. 3 об.
д. Нугуша, что на речке Нугуше	татара	
д. Тохталачик, что на речке Шабизе	татара	л. 4 об
д. Курмашево, что не речке Кудюшли	татара	л. 5 об
д. Кулсейтово, что на речке Ташлы	татара	
д. Дюсметево	татара	
д. Узы, что на речке Узе	татар	л. 6
д. Кудашли, что на речке Чишме	татара	
д. Григорьево	татара	
д. Сукса, что на речке Суксе	татара	л. 6
д. Недырово, что на речке Урсалы	татара	л. 7
д. Надырово, что на речке Бантуга	татара	л. 8 об.
д. Смаилово, что на речке Каме	татара	л. 9
д. Новокашира в вершине речки Большой Урсалы	татара	л. 9 об.
д. Сялеево в вершине речки Большой Урсалы	татара	л. 10 об.
д. Якеева, что на речке Менле	татара	л. 11
д. Алкеева, что на речке Куякъ	татара	л. 12
д. Бешмунча, что на речке самой вершины Камы	татара	л. 13 об.
д. Какыръ Илге, что на речке Мелле	татара	л. 14 об.
д. Тосуганово	татара	л. 15 об.
д. Карабашева	татара	л. 16 об.
д. Кудашева	татара	л. 18

д. Абдрахманова	татара	л. 19
д. Каратаево, что на речке Каратае	татара	л. 20
д. Бакиева, что по степовой Зая реке наусть Сазлы	татара	л. 23
д. Маткабыбашъ, что на речке Матабы Баше	татара	л. 24
д. Маткабытамак, что наусте Маткабы речки	татара	л. 27
д. Малая Урсала, что на речке Урсале	татара	л. 29
д. Альметева, что позая реке	татара	л. 30 об.
д. Бигашева позая реке, что на речке Уртакушъ	татара	л. 33
д. Бигашева, что на усти речки Игар Илге	татара	л. 34 об.
д. Муратова позаю, что на речке Мамай	татара	л. 35 об.
д. Чепаево, что на речке Кичуе	татара	л. 36
д. Минлибаева, что по речке Кичье вдершине	татара	л. 38
д. Кичье Чатъ, что на речке Кичье	татара	л. 39 об.
д. Недырово, что на речке Саушлы	татара	л. 41
д. Меметева	татара	л. 43
д. Кулшерыпова позаю реке, что на речке Мама Илге	татара	л. 45
д. Сеитова, что на речке Кырлыгасе	татара	л. 46
д. Урмушли, что на киргилазе речке	татара	л. 47
д. Сары Беккулава, что на речке Шешме	татара	л. 47 об.
д. Аналикова, что на речке Шешме	татара	л. 49
д. Резипова, что на речке Синиряне	татара	л. 51
д. Иштерекова, что на речке Шошме	татара	л. 51 об.
д. Старая Резипова, что на речке Камышле	татара	л. 53 об.
д. Киркалы, что на речке Киркале	татара	л. 54 об.
д. Камышлы, что на речке Камышле	татара	л. 56 об.
д. Казбулатова, что по степной реке Шешме	татара	л. 57
д. Шугур, что пошешме реке на речке Шугурове	татара	л. 57 об.
д. Токтарова, что по реке Шешме на речке Урдалы	татара	л. 59
д. Куакбашева, что на речке Куваке	татара	л. 60 об.
д. Шачили	татара	л. 62
д. Бугады, что на речке Кыдаше	татара	л. 64
д. Капей, что на речке Кыдашъ	татара	

д. Устюбы, что на речке Кыдаше	татара	л. 64 об.
д. Арасланда, что на речке Арасланде	черемиса	л. 65
д. Каимгрово, что на речке Мортыше	черемиса	л. 65 об.
д. Старая Атитерева, что на речке Узе	черемиса	л. 66 об.
д. Юдачева, что на речке Ивбазе Баше	черемиса	л. 67
д. Мурзагулова, что на речке Терпели	черемиса	л. 67 об.
д. Варзеды, что на речке Варзеде	черемиса	л. 68
д. Чаки, что на речке Чаке	черемиса	л. 68 об.
д. Черемиская Бюрьтюкова, что на речке Тектене	черемиса	л. 70
д. Бюнрюшъ	черемиса	л. 70 об.
д. Кереметева, что на речке Гнилой Таньпе	черемиса	л. 71
д. Таки Елань	черемиса	л. 71 об.
д. Тиктень, что на речке Тиктень Баше	черемиса	л. 72
д. Келта	черемиса	л. 72 об.
д. Калы Тамакъ, что на речке Тактияле	черемиса	л. 74 об.
д. Камышлы, что на речке Камышле	черемиса	л. 75 об.
д. Токпердино, что на речке Казлыяре	черемиса	л. 77
д. Менези, что на речке Менезе	черемиса	л. 79 об.
д. Калтаково, что на речке Атрекле	черемиса	л. 80
д. Чюпаева, что на речке Мушуге	черемиса	л. 82 об.
д. Каракулы, что на озере Каракуле	черемиса	л. 83 об.
д. Балдырганъ, что подле Бимы	черемиса	л. 84
д. Новая Киясова, что втогузахъ	черемиса	л. 85 об.
д. Усаклы	черемиса	л. 86 об.
д. Имбетева	черемиса	л. 87
д. Чопаева	черемиса	л. 87 об.
д. Бабаева, что в сенских вершинах	черемиса	л. 89
д. Мещерева Кузмурзина тож	черемиса	л. 90
д. Тенбагышева, что на речке Чешме	черемиса	л. 91
д. Кичкинашева, что на речке Ардаше	Черемиса	д. 92
д. Новая Курмань Илгешелтыкъ Башъ, что на речке Шелтык Баше	Черемиса	л. 92 об.
д. Урусаева, что на речке Шелтыке	Черемиса	л. 95
д. Акборисова Бигишева тож, что на речке Шелтыке	Черемиса	л. 96

д. Уибулатова, что на речке Базинских Вершинахъ	Черемиса	л. 97
д. Енахметева, что на речке Сюнских Вершинахъ	черемиса	л. 99
д. Новопоселенная Акулова, что на речке Менеузе	черемиса	л. 100
д. Урахчиная, что на речке Лаишлы	вотяки	л. 101
д. Калтаево, что на речке Мешеде	служ. мещеряки	л. 103
д. Ахметево, что на озере Менези	служ. мещеряки	л. 110 об.
д. Калны, что на озере Кулешкуле	служ. мещеряки	л. 112
д. Еланкулы, что на речке Арьясъ	служ. мещеряки	л. 114
д. Терибердина (Кушнаренково), что на речке Зеряклы	служ. мещеряки	л. 115 об.
д. Юнусова, что на озере	служ. мещеряки	л. 116 об.
д. Досметева, что на речке Кудушле	служ. мещеряки	л. 117
д. Мукачева, что на речке Кудешли	служ. мещеряки	л. 126
д. Курмашева, что на речке Кулюшле	служ. мещеряки	л. 128 об.
д. Кибашева, что на речке Мелимуле	служ. мещеряки	л. 134 об.
д. Уразаи, что на озере Кулише	служ. мещеряки	л. 135 об.
д. Старая Кудюшли, что на речке Кудюшле	служ. мещеряки	л. 140
д. Бакаева	служ. мещеряки	л. 143 об.
д. Баиталы Наурузава тож, что на речке Баитале	служ. мещеряки	
д. Копаева, что на речке Чермасане	служ. мещеряки	л. 146 об.
д. Рюсмекеева, что на речке Чермасане	служ. мещеряки	л. 148 об.
д. Емуранова, что на речке Чермасане	служ. мещеряки	л. 150
д. Ерыкшан и Сланова тож	служ. мещеряки	л. 152
д. Сеитова, что на речке Караче	служ. мещеряки	л. 153 об.
д. Имаиутаръ, что на речке Явбазе	служ. мещеряки	л. 154 об.
д. Минтеева, что на речке Явбазе	служ. мещеряки	л. 156 об.
д. Ижбулатова, что на речке Малой Явбазе	служ. мещеряки	л. 158 об.
д. Бактерякова, что на речках Явбазе и Улкаше	служ. татары	л. 161
д. Успели (Учпили), что на речке Явбазе	служ. татары	л. 161 об.
д. Кадырова Каишъ, тож что на речке Явбазе	служ. татары	л. 163 об.
д. Казыбашъ, что на озере Казы	служ. татары	л. 166
д. Казакларова, что на речке Явбазе	служ. татары	л.166 об.
д. Мамедилина, что на проточномъ ключе	служ. татары	л. 176

д. Иткинеева, что на проточном ключе	служ. татары	л. 176 об.
д. Кумлюкучукъ, что на проточномъ ключе	служ. татары	л. 181
д. Куяшъ (Кушуль), что на речке Куяше	служ. мещеряки	л. 182
д. Якалыкуль (Юкаликуль), что на речке Куяшь	служ. мещеряки	л. 185
д. Смаилова, что на речке Сукуязъ	служ. мещеряки	л. 186
д. Рысова, что на речке Сукуязъ	служ. татары	л. 187
д. Текарликова, что на речке	служ. мещеряки	л. 188
д. Куралачик Мансурова тож	служ. мещеряки	л. 188 об.
д. Аташева, что на речке Куяше	служ. татара	л. 192
д. Бешкуразова	служ. мещеряки	л. 194 об.
д. Шедали, что на речке Шедале	служ. татара	л. 197
д. Измеикова, что на речке Шабизе	служ. татара	л. 198
д. Кипчакъ, что на речке Сюне	служ. мещеряки	л. 198 об.
д. Адаева, что на речке Чешме	служ. мещеряки	л. 200 об.
д. Варзи, что на речке Варзе	служ. татара	л. 203
д. Салагушъ, что на речке Салагуше	служ. татара	л. 206
д. Тугашева Адаева тож, что на речке Ику	служ. мещеряки	л. 208
д. Тупеево, что на речке Мать	служ. мещеряки	л. 212
д. Калшели, что на речке Калшели	служ. татара	л. 212 об.
д. Абдулова, что на речке Нази	служ. мещеряки	л. 213 об.
д. Балакова, что на речке Балаке	служ. мещеряки	л. 214 об.
д. Чекмагушъ, что на речке Чекмагуше	служ. татара	л. 215
д. Тюрюшъ, что на речке Тюрюше	служ. мещеряки	л. 219
д. Карамалы, что на речке Карамале	служ. мещеряки	л. 227
д. Азино	служ. мещеряки	л. 228 об.
д. Улуарем, что на речке Чермасане	служ. мещеряки	л. 230
д. Каратеки, что на речке Кареке	служ. мещеряки	л. 230 об.
д. Токмаклахъ, что на речке Керенеке	служ. мещеряки	л. 232
д. Акмушева, что на речке Кармасане	служ. мещеряки	л. 236
д. Кармасан, что на речке Кармасане	служ. мещеряки	л. 238
д. Илмурзина, что на речке Чертаки	служ. мещеряки	л. 240 об.
д. Чешмы, что на речке Шушме	служ. мещеряки	л. 241
д. Смалово Киндезь тож	служ. мещеряки	л. 242
д. Наурузова	служ. мещеряки	л. 243
д. Саребек, что на речке Шешме	служ. мещеряки	л. 243 об.

д. Недырова, что на речке Баитугане	служ. мещеряки	
д. Игень Ильга	служ. татара	л. 244
д. Бугульма	служ. татара	л. 254 а
д. Димтамак	служ. татара	л. 245 а об.
д. Кандыз	ясашныя татара	
д. Шаулты	ясашныя татара	л. 246
д. Усманова	ясашныя татара	л. 247 об.
д. Якупова	ясашныя татара	л. 249
д. Аширова	ясашныя татара	л. 250
д. Кутл. Бетева	ясашныя татара	л. 251 об.
д. Наурузова	ясашныя татара	л. 252 об.
д. Дюсметева	ясашныя татара	л. 253
д. Сарманаева	ясашныя татара	л. 254 об.
д. Мустафина	ясашныя татара	л. 255
д. Юзеева	ясашныя татара	
д. Бенкулова	ясашныя татара	л. 256

Итоги – почти не читаемы – лл. 257–260 об. Далее – взятые в рекруты в 1746 и 1747 гг. в Уфимской провинции всего 72 человека. Из купечества Уфы – л. 261. Уфимского уезду дворцовые Дуваненской волости с. Дуванеи Бирской волости пригорода Бирску – л. 261 об. и т.д.

Материал подготовлен группой краеведов

Олуг Татар иле

Magna Tartaria

Ф. Ә. Бәйрәмова

КАЗАКЪ ДАЛАСЫНДА ТАТАР ТАРИХЫ

Язмамның башын «Казакъ даласында татар тарихы» дип куйдым да, уйга калдым... Мин, тарихчы буларак, бу якларның борынгыдан «Татар Даласы» дип аталганын яхшы беләм, бу далалардан, дала итәгеннән башланып киткән, кул сузымындагы Алтай тауларында арий, скиф һәм һун курганнары барлыгын күршедәге Алтай Республикасында үз күзләрем белән күрдем. Бу җирләр, бу халыклар башта Төрки каһанлыклар, аннан Алтын Урда, Себер ханлыгы кебек татар дәүләтләре составында булган. Тарихчы Радлов бу җирләрдә татарларның XV–XVI гасырлардан дәүләтләр төзеп яшәгәнен яза, ә җирле тарихчылар исә бу датаны тагы да ераграк чорларга күчерә:

«IX–XII вв. – в пределах степной зоны Северо-Восточного Казахстана закрепляется в европейских источниках наименование «Татарская Степь», – дип яза алар. – Здесь шел активный процесс формирования тюркской государственности» [Пресняков: 2004. С. 32].

Әйе, татарлар бирегә XVIII–XIX гасырларда гына килеп урнашмаган, алар монда бик борынгыдан – һун-скиф чорларыннан, Алтын Урданың шөһрәтле заманнарыннан бирле яшәгәннәр, дәүләтләр тотканнар, шәһәрләр салганнар, затлы нәсел калдырганнар. Әйе, биредә татарның дала тарихы да, кала тарихы да бар һәм аның эзләре бүген дә саклана. Шушы ун ел эчендә ике тапкыр Көнчыгыш Казакъстанда булып, мин моңа тагы да ныграк инандым. Төп сәфәрем элек-электән татарлар укмашып яшәгән Җидепулат (Семипалатинск-Семей) шәһәренә иде, якын-тирәдәге берничә кала һәм салада да булдым. 2011-нче елның октябрендә, Семейда яшәүче милләттәшләребезнең чакыруы буенча, Бөтендөнья татар конгрессы исеменнән «Көзге Иртыш моңнары» халыкара татар сәнгате фестивалендә, Татар үзәге рәисе, Татар сәнгать мәктәбе мөдире Габделхак Ахунҗановның 60 яшьлек юбилей тантанасында катнаштым. 2016-нчы елның сентябрендә исә «Татарларны саклап калуда һәм үстерүдә ислам диненең хәлиткеч роле. Евразиядә ислам динен таратуда татарларның

тоткан урыны» дип аталган фәнни-гамәли конференциядә катнашып, «Себердә ислам тарихы» дигән темага доклад ясадым.

Совет заманында Семипалатинск шәһәре шул исемдәге өлкә үзәге булып тора, хәзер исә үзәк Усть-Каменогорскига күчерелгән. Биредән ерак түгел атом-төш коралы сынау урыны (Семипалатинский ядерный полигон) булган, аның зарарлы шаукымы халыкка шактый зур зыян салган. Әле 1959-нчы елда гына да Семипалатински шәһәрендә 22 мең татар яшәгән, хәзер шуның яртысы гына калган, сәбәбе – күпләп күчеп китүләр, катнаш никахлар һәм бу җирләрдә ярты гасырга сузылган атом сынаулары аркасында булган үлем-җитемнәр... Шәһәрдә хәзер өч йөз меңләп кеше яши, шуның 12 меңе – татарлар. Шушы авыр шартларга һәм язмыш сынауларына карамастан, Семей-Җидепулат татарлары бүген дә биредә тулы канлы тормыш белән яшәп яталар. Аларның монда чирек гасыр инде татар иҗтимагый үзәге эшләп килә, «Хак» дип аталган Иртыш буе татар-башкорт оешмасы бар, бөтен Казакъстанга бердәнбер Татар сәнгать мәктәбе дә шулай ук биредә эшли. Ә Семей шәһәренең «Иртыш моңнары», «Гөрләвек», «Илһам», «Истәлек», «Күңелле балачак» ансамбльләрен хәзер хәтта чит илләрдә дә беләләр. «Көзге Иртыш моңнары» дип аталган халыкара татар сәнгать фестивале инде егерме биш тапкыр уздырыла, анда бөтен Россиядән килгән сәнгатькәрләр көч сынаша. Бу милли эшләрнең барысының да башында Татар сәнгать мәктәбе директоры Габделхак Ахунҗанов тора.

Соңгы елларда Җидепулат татарлары миллилекне саклап калуның яңа, фәнни юлларын да эзли башладылар һәм тарихка мөрәҗәгать иттеләр. Биредә инде берничә тапкыр татар тарихына караган фәнни-гамәли конференцияләр уздырылды, аларда милләтебезнең үткәне һәм киләчәгенә тирән анализ ясалды. Шулай ук биредә инде егерме елга якын «Җидепулат татарлары» дип аталган газета чыгып килүен дә әйтергә кирәк, аның баш редакторы – әнисе ягыннан алман, әтисе ягыннан белорус Виктория Купцова, ул үзе Казанда ислам динен кабул иткән. Виктория ханымның газетасы өчен русча язган мәкаләләрен озак еллар буе Казаннан Рузия Сафиуллина һәм Чаллыдан мин татарчага тәрҗемә итеп, җибәреп тордык. Бу газета һәм аның мөхәррире Виктория Купцова Казанда уздырылган «Бәллүр каләм» бәйгесендә дә җиңеп чыкты. Виктория ханым татарлар уздырган бөтен милли чараларның үзәгендә кайный, Габделхак әфәнде белән бергә, аларны башлап йөрүче булып тора.

Әлбәттә, мин дә биредә Җидепулаттагы татар тарихын, милли хәрәкәт тарихын өйрәндем, бу хакта язып та чыктым. Шулай ук шәһәрнең атаклы Татар бистәсенең (Татарский край) өч мәчетендә, музейларында, тарихи урыннарында да булдым, милләттәшләрем белән махсус очраштым. Би-

редә гомер-бакый төрки халыклар яшәсә дә, Семипалатинск каласының рәсми тарихы 1718-нче елдан, ягъни, урыслар биредә хәрби ныгытма салган вакытлардан башлана. Аның Алаш-кала, Доржинкит-Цорджийнкийд дип йөртелгән чаклары да булган. Хәзерге энциклопедияләр тарихи җиде таш пулатны калмыклар-будда храмнары белән бәйләп аңлатсалар да, Миллер, Паллас һәм аның замандашлары бу биналарны «Таш мәчетләр» яки «Татар-Монгол йортлары», дип язып калдырганнар. Рәсми булмаган мәгълүматлар буенча, бу урында элек тә кала булган, анда төрки кабиләләр, шул исәптән, татарлар да яшәгән. Тарихчы Миллерның язмалары буенча, шәһәрнең исеме дә биредәге таш мәчетләргә нисбәтле бирелгән – Җидепулат, ягъни, Семипалатинск. Татарлар бу шәһәрне элек-электән «Сими» дип атаганнар, хәзер исә кала рәсми рәвештә «Семей» исемен йөртә.

Семей шәһәрендә бүген дә татарлардан калган XVIII–XIX гасыр мәчетләре эшләп тора, алар өчәү. Рәсми мәгълүматлардан күренгәнчә, революциягә кадәр биредә 12–13 мәчет, 7 мәдрәсә булган, аларның барысын да диярлек татарлар салдырган һәм тоткан. Егерменче гасыр башларында биредә яшәүчеләрнең яртысын, ягъни 15 меңен мөселманнар тәшкил иткән, татарлар белән җирле казакълар сан ягыннан бер дәрәҗәдә булганнар. Менә тагы бер мәгълүмат:

«В марте 1901 г. в Семипалатинске числилось:

– татар – 5015 чел.
– казахов – 4622 чел.
– мулл – 8.
– мечетей – 8», – дип яза җирле тарихчылар [Кашляк: 2004. С. 474].

Әйе, заманында Җидесу төбәге татарларның Ана Ватаннары булган! Узган гасыр башларында Җидепулатта мәчетләр, мәдрәсәләр гөрләп эшләп торган, әйткәнебезчә, мәчетләрнең барысы да диярлек татарларныкы булган, бары тик бер мәчетне генә үзбәкләр тоткан һәм ул Уфадагы Диния нәзарәтенә буйсынмаган. Җидепулат тарихына чын мәгънәсендә ташлар белән уелып язылган татарлар да бар, алар – бертуган Мусиннар. Бу бай татарлар биредә XIX–XX гасырларда яшәгәннәр, таш йортлар, мәчет-мәдрәсәләр салдырганнар, күп илләр белән сәүдә иткәннәр. Мусиннар Җидепулатта беренче пар тегермәннәрен төзиләр, Иртыш елгасында дистәләрчә пароходлар, баржалар тоталар, шулай итеп, Иртыш елга флотилиясенә нигез салалар, беренче банклар ачалар. Бүгенге көндә дә Семейда бертуган Мусиннар исемендәге урам һәм мәчет бар, алар салдырган һәм яшәгән йортлар һаман да саклана.

Ләкин, кызганычка каршы, Мусиннар турында мәгълүмат шактый аз булып чыкты, 2017-нче елда Казанда басылып чыккан «Татары Казахстана» энциклопедиясендә дә аларга махсус мәкалә багышланмаган. Дөрес,

Семей шәһәре турындагы мәкаләдә Мусиннар турында бернчә җөмлә бар, әйтик, 1910-нчы елда Л. Мусинның шәһәрдә бер манаралы мәчет төзетүе, бертуган Мусиннарның калада мәктәп, мәдрәсә ачулары, татар театрына нигез салулары язылган [Татары Казахстана: 2017. С. 344]. Кемнәр булган ул бертуган Мусиннар, язмышлары нинди, кайдан килеп–кая киткәннәр? Биредә нәсел дәвамчылары калганмы? Энциклопедиядә моңа җавап юк. Тарих фәннәре докторы Радик Салихов, Түбән Оры авылы татар байлары Хәсән һәм Муса Хуҗасәетовларның, әле 1817-нче елда ук Семипалатинскида сәүдә эшләре башлап җибәрүләрен яза. Бәлки, шушы Муса Хуҗасәетов нәселе соңга табарак Җидепулаттагы данлыклы Мусиннар булып киткәндер [Салихов: 2015. С. 42]?

Семейда хәзер дә Мусиннарның игелекле эшләрен дәвам итүче татарлар бар, алар эре эшмәкәрлек белән шөгыльләнәләр, милләткә иганәчелек ярдәмен күрсәтәләр. Шундыйларның берсе – Эльдар әфәнде Байканов. Ул өлкәнең Башкүл татар авылында туып үскән, Семейда белем алган һәм эш башлаган, хәзер исә Алматы шәһәрендә «Казэлектромонтаж» оешмасын җитәкли, «Бизнес-клуб «Казан» дип аталган иҗтимагый фондның президенты, туган авылында мәчеткә һәм мәктәпкә даими ярдәм итеп тора, анда ферма тота. Миңа Эльдар әфәнденең Семейдагы квартирасында да, аның белән бергә туган авылы Башкүлдә дә булырга туры килде. Аз сүзле, әмма милли рухы, кешелеклелеге һәр гамәлендә чагылыш таба аның. Ул өенең иң түренә әтисенең гармунын, татар кылычы һәм милли сөлге элеп куйган, шул ук вакытта динне хөрмәт итә, мәчетләрне, ялгыз карт-карчыкларны да ярдәменнән калдырмый. Эльдар әфәнде Байканов Семей шәһәрендә узырылган халыкара татар сәнгате фестиваленең төп иганәчесе, ел да 1 мең евролык Гран-при акчасын җиңүчеләргә ул биреп бара.

Милләтебезгә эчкерсез ярдәм итүдә Эльдар әфәнде ялгыз түгел. Семей шәһәрендә яшәүче һәм татарларга ярдәм итеп торучы тагы бер эшмәкәрне атап үтәсем килә, ул – Рафаэль әфәнде Хаҗипов. Рафаэль әфәнде биредә беренче кооперативларны оештырып җибәргән кеше, ул «Семей – Туган җир» җитештерү компаниясен гамәлгә куючы, «Милли Семей», Кытай-Казакъстан уртак предприятиесен җитәкләүчеләрнең берсе, «ИП Хазипов» предприятиесенең генераль директоры. Мин аны Семей халкы арасында «Утрау» дип аталган тарихи урында, атом-төш корбаннарына куелган һәйкәл-стелланы һәм мәйданны төзекләндерү белән идарә иткән вакытында очраттым. Ул елны Семипалатинск атом-төш кораллары сынау полигоны ябылуга 20 ел тула иде, шул уңайдан зур кунаклар көтелә һәм барысы да яңадан төзекләндерелә икән. Әйе, бу гаять җаваплы эш тә татарлар кулында булып чыкты. Бу урын татарлар өчен дә бик

истәлекле, алар Иртыш буйларындагы тормышларын нәкъ менә шушы утрауда башлап җибәргәннәр. Хәзер биредә татарларның Сабантуйлары үткәрелә, ә Рафаэль әфәнде Хаҗипов ел да үз акчасына сыер суеп, Сабантуй кунаклары өчен пылау пешертә һәм халыкны бушка сыйлый икән...

Әйткәнебезчә, Семей шәһәре элек-электән татарларның дини һәм мәдәни үзәге булган, алар биредә ныклы тамыр җибәреп, дөньяны шаулатып яшәгәннәр. Шәһәрнең «Татарский край» дип аталган Татар бистәсе бүген дә ачык һавадагы гаҗәеп музейны хәтерләтә! Күз алдыгызга китерегез – моннан 100, хәтта 200 ел элек татарлар тарафыннан салынган икешәр катлы таш яки карагай йортлар, манаралары күккә ашкан мәчетләр, мәдрәсә биналары, гектарларга сузылган, әйләнеп чыгу өчен генә дә күп вакыт кирәк булган, меңләгән милләттәшебезне үз куенына алган борынгы татар зираты... Бу зиратны совет заманында җир белән тигезләп, өстенә йортлар салмакчы булганнар, бәхеткә, үзгәртеп кору чоры җитеп, Казакъстан аерым дәүләт булып СССРдан аерылып чыкты һәм үз кануннары буенча яши башлады. Казакълар алар, ни дисәң дә, дини халык, Аллаһтан куркалар, дин белән бәйле нәрсәләрне хөрмәт итәләр, һәм Семей шәһәрендә борынгы татар зираты өстенә йортлар салырга ирек бирмәде. Таш койма белән уратып алынган ул зиратның очы-кырые күренми, монда, гади халык белән бергә, муллалар һәм галимнәр, ишаннар һәм изгеләр дә күмелгән, халык аларны исемләп белә һәм догасыннан калдырмый... Бу татар зиратын казан галимнәре килеп, махсус өйрәндеме икән? Андагы кабер ташлары укылганмы? Дала куенында кемнәребез ятканы ачыкланганмы? Миңа бусы билгеле түгел.

Семейда мин татарлар турында бик күп яхшы хәбәрләр һәм истәлекләр ишеттем, шуларның кайберләрен укучыларга да җиткерәсем килә. Әйтик, биредә «оча торган татар» турында риваять-легендаларга тиң хәлләр сөйләнә, аңа багышлап фәнни конференцияләр үткәрелә, мәкаләләр язылa. Әгәр бу хәл XX гасырның урталарында булса, моңа гаҗәпләнмәс идек, әмма «оча торган татар» Гали Сарыбаев, көймәсенә канатлар куеп, XIX гасырның сиксәненче елларында Иртыш өстенә күтәрелә, очып, аргы якка чыга, чәчәк җыеп, кире кайта... «Шура» журналының 1914-нче ел, 9-нчы санындагы З. Алиханов мәкаләсенә таянып, Семей шәһәре тарихчылары менә нәрсә яза:

«В назначенный день все жители Семипалатинска, от мала до велика, собрались на высоком берегу реки Иртыша смотреть полет часовщика Гали. Вскоре сюда прибыл на своем аргамаке и сам виновник события, в телеге лежала его летающая лодка. Лодка и крылья окрашены в разный цвет. Крылья из хлопчатобумажной ткани приводятся в движение рукой через шестерни и колесики, как часовой механизм. Гали поставил лод-

ку на возвышенное место, сам в нее лег, помахивая крыльями, поднялся примерно на 15 сажень и улетел. Перелетев через реку, приземлился, вышел из лодки, собрал цветы, положил их в лодку. Снова взлетел, вернулся на этот берег и тотчас поехал домой» [Киляоглова: 2009. С.37].

Шәһәрнең Невзоров исемендәге музеенда мин «оча торган татар»-га багышланган ике картина күрдем, аның берсе бигрәк тә тәэсир итте. Өстә, болытлар арасында, көймә очып бара, аңа чалма кигән ир-ат баскан, ә аста – елга, шәһәр, зәңгәрсу-яшелгә буялган мәчет һәм оча торган көймәгә карап өрүче, аны куа баручы кара-соры этләр өере... Бу хәлләр булганнан соң, «оча торган татар» артыннан полиция килеп җитә, көймәгә протокол төзиләр, Гали Сарыбаевны хөкемгә тартырга телиләр. Әмма татарлар аны яклап кала, ә полиция Гали Сарыбаевтан «башка беркайчан да очмаска» дип кул куйдыра... Шушы бер вакыйгада гына да күпме мәгънә, нинди фаҗига һәм бөеклек! Җанын, йөрәген янып торган мотор итеп, татар кешесе мең могҗиза белән күккә күтәрелә, дөньяда беренче булып очып күрсәтә, ә аңа... «башка беркайчан да очмаска, күккә күтәрелмәскә!», дип кисәтү ясыйлар... Шушы бер вакыйгага да татарның бөтен бөеклеге һәм фаҗигасе сыеп беткән...

Семей шәһәрендә телдән-телгә легенда итеп сөйләнә торган тагы бер кеше бар, ул – Карый абзый. Аның үз исеме Шакирҗан Сабитов була, ул 2 айлык вакытта чәчәк авыруыннан сукырая, 8 яшендә дөм ятим кала. Сукыр бала әтисенең туганнарында үсә, мәдрәсәгә йөри, сукырлар мәктәбендә укырга-язарга өйрәнә. Соңыннан ул сукырлар мәктәбендә укытучы һәм директор булып эшли. Әмма ул халык күңеленә Коръәнне дөрес итеп, гаҗәеп моңлы тавыш белән укучы Карый абзый, дин әһеле, имам буларак кереп калган. Әле мәдрәсәдә укыган елларында ук остазы Мөхәммәтгали Әюпов сукыр балага Коръән серләрен аңлаткан булган, малай ишеткән аять-сүрәләрне шунда ук күңеленә сеңдереп, кабатлап бара торган булган. Шәхес культы елларында Сталин палачлары остазын атып үтергәннән соң, Карый абзый тулысынча дин эшләренә күчә, Зәңгәр мәчеттә имамлык итә.

«Без малого 70 лет мусульмане Семипалатинска жили молитвами Кари: рождались, вырастали, обзаводились семьями, умирали – и все это под благословением Божьим устами Кари Шакиржана Сабитова», – дип язып калдырган шәһәрнең хөрмәтле кешесе Хәдичә апа Баймуратова [Баймуратова: 2011. С.79].

Семей халкы Карый абзыйны үзе исән чакта ук изгеләр рәтенә керткән, аның фатихасын алып калырга тырышкан. Биредә сөргендә булган чеченнар аны үзләре белән Кавказга китәргә үгетләгәннәр, сукыр Карый ризалашмагач, хәтта урларга да теләгәннәр. Урта Азиядән килгән мөсел-

маннар да аны зурлап үзләренә алып китәргә теләгәннәр, әмма Карый абзый үлгәнче үз милләтенә, Семей халкына хезмәт иткән, бу изге җанның урыны җәннәттә булсын! Мин Карый абзый эшләгән мәчеттә дә, яшәгән йортында, туганнары янында да булдым, аның рухы өчен догаларымны кылдым... Һәм нәтиҗәгә килдем – Аллаһның хикмәте нинди зур: дин иң тыелган заманнарда бер сукыр татар бөтен милләтенә ислам нурын тарата, изге догалары белән халкын саклап кала...

Мин ышанам, Семей халкы ничек итеп «оча торган татар» һәм Карый абзыйны зурлап искә ала, алар эшен үзенчә дәвам итүче Габделхак Ахунҗанов та халык күңеленә эчкерсез, милли җанлы, гомерен татар халкына хезмәт итүгә багышлаган кеше буларак кереп калачак. Ул Казакъстанда гына түгел, бөтен Себер буенча, баянын күтәреп, татар халкын уятып йөри, Тубылда, Омскида, Новосибирскида уздырылган бөтен милли чараларда, фестивальләрдә катнаша, алар белән җитәкчелек итә. Габделхак Ахунҗанов шулай ук Казанда, Кырымда, Финляндиядә уздырылган милли чараларның түрендә була. Габделхак әфәнденең озак еллар буе милләткә эчкерсез хезмәт итүен күреп, аңа татар байлары да ярдәмгә килә, ул чакырганда татар зыялылары да дөньяның читеннән булса да Семейга килеп җитәләр... Биш вакыт намазын калдырмаган, инсульт һәм авыр операция кичергән һәм карт анасын үлгәнче кулларына күтәреп йөрткән Габделхак әфәнде улларының, оныкларының рәхәтен күреп, милләтнең кадерлесе булып, бәхетле гомер кичерсен иде!

Бу якларга килгәч, көннәрем санаулы булса да, инде берничә татар авылына да барып кайтасым килде. Биредә татар авыллары күп түгел, булганнарының да бер өлеше күрше Алтай краена, бер өлеше Новосибирски өлкәсенә кереп калган. Менә без хәзер Семейдан көнбатышка таба, Павлодар юлы белән ике татар авылына барабыз. Заманында бу урман-дала зонасы булган, әмма соңгы вакытларда меңьеллык карагай урманнарын ут төртеп яндырып, агачын Кытайга сатканнар, бу тирәләр хәзер куркыныч һәм ямьсез төс алган. Юллар начар, кер бәләге кебек сырлы-сырлы, сикәлтәле, далада авыллар сирәк очрый, нибары берничә казакъ һәм берничә урыс казагы авылларын күрдек. Менә олы юлдан уңга борылып, дала уртасындагы ялгыз мәчеткә таба барабыз, бу – Аккултык (Аккүл) авылы икән. Авылда нибары ике йорт, ике әби, зират һәм менә шушы борынгы мәчет кенә утырып калган. Тарихи чыганаклар буенча, бу авылның мәчете 1812-нче елда, бер кадак кулланмыйча салынган, борынгы архитектура истәлеге булып тора. Авыл Семейга чагыштырмача якын булганлыктанмы, китәсе кеше китеп беткән. Мәчетне дә өлкә үзәге Усть-Каменогорски шәһәренә музей итеп күчереп салмакчы булганнар, әмма сүтәргә менгән кешеләр я егылып төшкән, я кулын сындырган, я

имгәнгән. Хәзер мәчеткә кагылмыйлар... Ул, татар тарихының үзе булып, дала уртасында берьялгызы горур басып тора... Милләтнең яңадан дингә килүен, үзенә кереп, намаз укуын көтеп тора кебек даладагы бу ялгыз татар мәчете... Авылда 86 яшьлек Сәхипзадә әби һәм аның туганының кызы Гөлчирә яши икән, соңгысы, казакълар белән никахлашып, хәзер казакъ оныкларын үстерешә. Алар да шушы тирәдә яши икән, чөнки дала иркен, җир күп, кеше аз... Без дә – әнисе ягыннан тамырлары шушы авылдан булган Габделхак Ахунҗанов, Эльдар Байканов һәм мин, Сахипзадә әби янына кереп хәл белдек, хәерләребезне бирдек, фатихасын алдык. Алга таба юлыбыз Эльдар әфәнденең туган авылы Башкүлгә иде...

Бетеп барган Аккултык авылыннан соң Башкүл безгә бу яктагы татарларның башкаласы кебек күренде. Без килә-килешебезгә үк урта мәктәптә уздырылып ята торган тантанага эләктек, аңа Алматыдан зур кунаклар, район үзәге Бескарагайдан хакимият башлыгы һәм аның ярдәмчеләре дә килгән иде. Без дә халык алдында чыгышлар ясадык, бүләкләребезне бирдек. Семейдан 150 чакрымнар көнбатышта урнашкан, Семипалатинск атом полигоныннан ерак булмаган бу татар авылы, Аллаһның рәхмәте белән, һаман яшәп ята... Башкүлдә биш йөзләп кеше яши, барысы да диярлек татарлар. Чирәм җирләр заманында авыл миллионер колхоз булган, хәзер дә аягында нык басып тора. Авылда урта мәктәп, мәчет бар, музей, балалар бакчасы, ашханә, медпункт эшләп тора. Башкүл авылы элек тә мәчет-мәдрәсәле авыл булган, авылда хаҗилар да яшәгән, биредә кырыклап тегермән эшләп торган.

Башкүлдә тарих белән бик кызыксыналар, авылга 1837-нче елда, Казан ягыннан килгән татарлар нигез салган, дип баралар, шуңа күрә 2007-нче елда зурлап Башкүлнең 170 еллыгын уздырганнар, Сабантуйда бәйрәм иткәннәр. Мәчетнең 1857-нче елда төзелгәнлегенә Томск архивыннан документлар да табып алып кайтканнар. Авылда татар үзәге эшләп килә, аның рәисе – Люция Хәмитова, Люциянең Семейда яшәүче бертуган абыйсы Ринат Хәмитов бөтен районның татар хәрәкәте җитәкчесе, ул туган авылына багышлап берничә диск чыгарган, фәнни конференцияләрдә катнашып, шул темага докладлар ясаган, Башкүл турында китап язган. Кыскасы, биредә татарлар бик актив тормыш белән яшиләр. Ярты гасырга сузылган атом афәтенә дә бирешмәгән, дала уртасында берьялгызы татарлыкны саклап яшәгән бу авылның киләчәгенә мин ышанам, чөнки аның халкында әле милли рух сүнмәгән, әхлак бетмәгән, аның әле Эльдар Байканов, Ринат Хәмитов кебек уллары, милләт, дип, җан атып торалар!

Көнчыгыш Казакъстанның Жезкент шәһәреннән ерак түгел, Россия чигендә, Ивановка дип аталган бер авыл бар. Бу авылда элек гел алманнар гына яшәгән, немецлар бирегә Екатерина II заманында килеп урнашкан-

нар, дип сөйлиләр. Сөрген вакытында да Ивановкага җибәрелгән алманнар булган. Инде узган гасырның 90-нчы елларында күпчелек немецлар Германиягә күчеп киткән. Авылда хәзер алманнар, казакълар, руслар һәм... берничә бөртек татар да яши. Авылның Ак әбие Хәйфә апа Галиевага мин бирегә килгәндә 88 яшь иде. Хәйфә апа – Ырынбур өлкәсенең Иске Котлымәт авылыннан, бала чакта ук әнисе белән Таҗикстанга күчеп киткән булалар, ул шунда үсеп, кияүгә чыгып, анда 58 ел яши. Кызы Римма Ивановка авылының алман егетенә кияүгә чыккач, бу якларга килеп йөри башлый. Әби авылны ярата һәм ире үлгәч, улы, оныклары белән монда күчеп кайта. Кызы Римма ире һәм балалары белән Германиягә күчеп киткәч, Хәйфә әби 5 тапкыр анда барып кайта, аларга якын булырмын, дип, Калининградка күчә. Әмма эзләп-эзләп тә анда мөселман зиратын таба алмагач, мине үлгәч ничек күмәрләр, дип бик елый һәм тагы авыру улын, оныгын, оныкчыгын алып, Ивановкага кайтып урнаша, чөнки анда казакъларның мөселман зираты бар. Бу хәл 2004 елда була. Әби теге вакытта йорт-җирен, мал-мөлкәтен сатып киткән була, монда кайткач, тагы алманнардан калган өйне сатып ала һәм улы, оныкчыгы белән анда яши башлый. Ивановкада хәзер аның ире ягыннан туганы Флера һәм аның ире Айдар Туйкиннар да яши.

2016-нчы елда Казакъстанга баргач, мин Хәйфә апа белән махсус таныштым, авылларында, өйләрендә булдым, безнең янга башка татарлар да килде. Хәйфә апа – чын мәгънәсендә бу алман авылының Ак әбие, киңәшчесе, биредә барлык җыеннар, милли-дини чаралар аның катнашында уза. Аны казакълар да, алман-руслар да бик хөрмәт итәләр, хәтта район җыеннарына да чакырып сүз бирәләр. Нәүруз бәйрәмендә исә Хәйфә апа пешергән татар ризыклары табынның түрендә була. Хәзер Хәйфә апа авылда мәчет ачтыру артыннан йөри, моның өчен ул берәр йортны сатып алырга җыена, инде районда бу хакта әйткән. Хәйфә апаның үзенең дә тормышы мул, алар абзар тутырып мал-туар, кош-корт тоталар, бакча тулы яшелчә-җимеш, өстәлдә исә ризыкның ниндие генә юк!

Әйе, татарны кайда да татар иткән, яшәткән төп сыйфатлар – аның гаять тырышлыгы, тәвәккәллеге һәм иман-әхлагы икән, дала уртасында 88 яшьлек татар әбие белән очрашкач, мин әнә шундый фикергә килдем. Хәйфә апаның төп ярдәмчеләре – янындагы улы, Жезкентта хакимияттә эшләүче оныгы һәм Чыңгыз исемле оныкчыгы. Ә рухи, милли яктан төп ярдәмчесе, киңәшчесе – Жезкент шәһәренең имамы, милләттәшебез Рамил хәзрәт Рәхимбаев, алар даими аралашып, күрешеп торалар. Рамил хәзрәт бу төбәктәге һәр татарны белә, аларны барлап, хәлләрен белеп тора, аңа Аллаһның рәхмәтләре булсын! Узган ел бөтен авыл белән Хәйфә апаның 90 яшен билгеләп үткәннәр, юбилейга аның Себердәге

һәм Германиядәге балалары һәм оныклары, татарлар һәм казакълар, алманнар һәм урыслар – барысы да җыелган. Намазлы, иманлы, булдыклы, милли рухлы бу татар әбиенә бар халык җыелып рәхмәтен әйткән. Озак, бәхетле яшә, Хәйфә апа, син милләтебезнең Ак әбие, догачысы бит...

Алай да, минем Казахстанда ачыклап бетермәгән берничә соравым калды. Аның беренчесе – танылган язучы Чыңгыз Айтматовның татар әбисе Газизәбану турында. Аның турында мәгълүмат бик аз, хәтта оныкларында да юк, дип әйтерлек. Шунысы гына билгеле – Газизәбану Семипалатинск каласында туган, кыз фамилиясе – Шаһиева, себер татары, бай кызы булган, дигән сүзләр дә йөри. 1886-нчы елда аны җизнәсе, Җидесу төбәгенең иң зур татар бае Исхак Габделвәлиев абыйсының улы Хәмзәгә кияүгә бирә. Болар – Кукмара төбәгенең Мәчкәрә авылыннан килеп урнашкан сәүдәгәрләр. Исхак Габделвәлиев үзе Верный, хәзерге Алматы каласында яши, анда зур-зур кибетләр тота, Кытай, Россия һәм башка илләр белән сәүдә итә, хәйриячелек белән шөгыльләнә.

Хәмзә Хәсән улы Габделвәлиев исә гаиләсе белән Каракол каласына урнаша, ул да тиздән төбәкнең иң зур баена әйләнә, хәйриячелек белән шөгыльләнә. Хәмзә белән Газизәбануның сигез балалары туа, Чыңгыз Айтматовның әнисе Нәгыймә – бишенче бала. Нәгыймә әнисенә охшаган була – ак йөзле, зур яшькелт күзле, туры борынлы, холкы бик сабыр һәм тыйнак. Моның өстенә, Газизәбану бик дини дә була, исән чагында хәтта фотога да төшми. Аның бердәнбер фотосы – үзе үлгәч төшерелгән. Эш шунда, хакимияткә большевиклар килгәч, Хәмзә байның бөтен байлыгы талана, йорт-җирләре тартып алына, нәтиҗәдә уллары Сабирҗан, революциягә кадәр Европада югары белем алган зоотехник, ата-анасын үзе белән Үзбәкстанга алып китә. 1931-нче елда Газизәбану Нәманган шәһәрендә үлә, шунда җирләнә. Нәгыймә ул вакытта икенче улы Илгизгә авырлы була, Фрунзе шәһәреннән әнисен соңгы юлга озатырга килә алмый, моңа бик борчыла, елый. Нәгыймәгә әнисенең җеназасыннан бердәнбер фотоны төшереп җибәрәләр (Бу фото моңа кадәр бер генә җыентыкка да кермәде, биредә фәнни кыйммәте булганга тәкъдим ителә). 1932-нче елда Нәгыймәнең әтисе Хәмзә дә үлә, ул Ташкент шәһәрендә җирләнә. 1934-нче елда, халык дошманы, дип, Сабирҗан Габделвәлиевнең үзен дә судсыз-нисез атып үтерәләр...

Чыңгыз Айтматовның кыргыз әби-бабалары турында фәнни хезмәтләр, истәлекләр, китаплар язылган, ә татар әби-бабасы турында хезмәтләр бик аз, юк дәрәҗәсендә. Гәзизәбану Шаһиева-Габделвәлиева тармагы бөтенләй өйрәнелмәгән. Дөрес булса, аны Казакъстанның элеккеге башлыгы Динмөхәммәт Кунаевның татар әбисе белән бертуган булган, дип тә сөйлиләр. Кунаев үзе Айтматовка: «Без бит синең белән әбиләр

ягыннан туганнар», – дип әйтә торган булган. Кызганычка каршы, Россиядә 1897-нче елда уздырылган беренче халык саны алу мәгълүматлары Каракол-Пржевальск буенча юкка чыккан. Казакъстанда һәм Кыргызстанда яшәүче милләттәшләребез шушы юнәлештә эзләнүләр алып барсалар яхшы булыр иде.

Ачыклап бетермәгән икенче соравым – Исхак Габделвәлиевнең үзе турында. Халык арасында аны «Исхак хаҗи» дип атап йөрткәннәр, 1858-нче елгы ревизия материалларыннан күренгәнчә, ул Мәчкәрә авылында 1841-нче елда туган булырга тиеш, күп хезмәтләрдә язылганча, 1839-нчы елда түгел. Ул яшьтән үк Казан, Оренбург, Троицк, Эрбеттә сәүдә тирсендә эшләп байый, Семипалатинскида һәм Кызылъяр-Петропавелда үзенең сәүдә үзәкләрен ача, соңыннан Верныйга килеп урнаша. Исхак хаҗи 1880-нче елларда Мәчкәрәгә кайтып, абыйсы Хәсәннең балалары Хәмзә, Әхмәтгали, Галияне үзе белән Урта Азиягә алып китә, шулай итеп, Габделвәлиевләр Караколда урнашып калалар. Дөньяга даһи тудырасы татар анасы шушы нәселдән чыга. Әйткәнемчә, Исхак хаҗиның хатыны да Җидепулат татары була, ягъни, Гәзизәбануның бертуган апасы. Боларның да алга таба язмышлары билгесез.

Хәзерге Алматада татар бае Исхак Габделвәлиевның зур-зур таш кибетләре, «Пассаж» биналары сакланып калганлыгын беләбез, ул үзе 1911–нче елда үлә һәм Верный шәһәренең мөселман зиратына җирләнә. «Татары Казахстана» энциклопедиясендә Исхак Габделвәлиевкә аерым мәкалә багышланган, анда Исхак хаҗиның уллары Йосыф, Котдус, Габделхак, Габдрәүфнең этиләре эшен дәвам итүләре турында язылган. Бүген Алматада бу танылган нәселнең дәвамчылары яшиме, алар ата-бабаларының кемлекләрен беләләрме икән? Бу теманы аерым өйрәнүчеләр бармы икән? Сорауларым хәзергә ачык кала...

«Татарские купцы Габдулвалиевы внесли значительный вклад в развитие народного просвещения татар и других тюркских народов Семиречья, – дип яза галимнәр. – На их средства в г. Верный было построено медресе «Исхакия», в котором преподавали выпусники лучших новометодных медресе Казани, Оренбурга и других городов России. Благотворительность Габдулвалиевых проявилась и в другой сфере. Во время русско-японской войны 1904–1905 гг. И. Габдулвалиев, как и другие татарские предприниматели, весной 1904 г. выделил для выдачи пособий российским воинам и раненным на Дальнем Востоке 500 руб.[1], для того времени это была огромная сумма» [Татары Казахстана: 2017. С. 67–68].

Әйе, татарлар Казакъ иленең үсешенә, аның икътисадына, мәдәниятенә, мәгарифенә, тарихына искиткеч зур өлеш керткәннәр. Буш далада беренче

[1] Бер атның бәясе 25 сум булган (Ред.).

таш калалар, беренче мәктәп һәм мәдрәсәләр, беренче китап-дәреслекләр, мөгаллим һәм муллалар, беренче завод-фабрикалар, флотилияләр һәм юллар – болар барысы да милләттәшләребезнең фидакарь хезмәте нәтиҗәсендә барлыкка килгән. Бүгенге көндә Казакъстанда 200 меңнән артык татар яши, алар да илнең үсешенә үзләреннән зур өлеш кертәләр. Дөрес, күп өлкәләрдә – диндә, мәгарифтә, фәндә казакъларның үз белгечләре дә өлгереп-үсеп җитте инде, әмма алар янәшәсендә җилкә куярлык, киңәш бирерлек татарлар да бар. Дала өстендә ислам кояшын күтәргән, мәгърифәт нурын тараткан тарихи остазларыбыз, аңлаган, кадерен белгән кешегә авыр вакытларда таяныр терәгебез бар. Татар халкы бар.

2011–2016–2019 еллар

Әдәбият

1. Баймуратова Хадича. С любовью к людям. Семей, 2011.
2. Бәйрәмова Фәүзия. Ана. Казан, 2015.
3. Бәйрәмова Фәүзия. Милләтемә хезмәт иттем. Казан, 2013.
4. Государственный архив Кировской области. Ф. 172. Оп. 2. ДД. 1670–1153.
5. Кашляк В. Н. Храмы Семипалатинска: прошлое и настоящее. Семипалатинск, 2004.
6. Киляоглова С. Р. Летающий татарин: мечта и действительнось. // Тюрко-татары в современном мире: прошлое, современность, пути развития. Семей, 2009.
7. Пресняков Сергей. Хроника событий в истории татар. // Татары на севере Казахстана. Петропавловск, 2004.
8. Салихов Р. Р. Служилая Ура: рождение татарского капитализма. Казань, 2015.
9. Таиров Н. Габдулвалиев: Татарский купец и благотворитель // Гасырлар авазы–Эхо веков. 2003, № 1–2.
10. Татары Казахстана. Казань, 2017.

ПИСЬМО СООТЕЧЕСТВЕННИЦЫ-СТУДЕНТКИ ЗАРУБЕЖНЫХ УНИВЕРСИТЕТОВ В НАШУ РЕДАКЦИЮ

Меня зовут Милана, я выпускница Американского Университета в Болгарии по двум специальностям: Бизнес Администрирование и Психология. Мой учебный путь начался с языковой школы при Американском университете в Болгарии. Проучившись год и подтянув свой уровень английского языка, я с успехом сдала проходной экзамен в американский вуз. В течении 4-х лет учебы я накопила опыт общения с ребятами из разных стран, посетила множество интересных мест и набралась важных для жизни навыков.

Я активно участвовала в студенческой жизни университета. Каждый год я представляла свою страну на «Международной неделе»–время, когда студенты рассказывают и делятся традициями своих стран. Будучи татаркой, я предложила представить Россию некоторыми блюдами татарской кухни: чак-чак, вак беляши, кыстыбый. Иностранные студенты охотно угощались и спрашивали у меня рецепт.

Помимо организаций различных мероприятий, я также участвовала в студенческих клубах. Одним из самых популярных является бродвейское шоу, которое студенты ежегодно проводят как в университете, так и в разных городах Болгарии. Я прошла кастинг и попала в команду танцоров. За два года занятий и работы, успела выступить десятки раз, гастролируя по всей Болгарии.

Учеба зарубежом открыла для меня много возможностей! Я успела поучится и поработать в Штатах и пройти учебный обмен в Германии. Первый визит в Америку произошёл после первого курса через программу Work&Travel, которая даёт возможность иностранным студентам работать в сфере обслуживания в любом штате страны и заработать на дальнейшую учебу. Моя мечта оказаться в Америке зародилась еще в раннем детстве, во время просмотров американских фильмов под Новый Год. Меня тогда заинтересовала далекая жизнь на Западе со всем ее укладом. Тогда я не могла себе представить, что через несколько лет моя мечта осуществится. Я провела в Штатах два лета выполняя разного вида работы, такие как официант, хостес и прочие. Меня очень впечатлила американская жизнь и я пообещала себе вернуться туда снова, но в следующий раз в качестве студента.

На третьем курсе учебы я была выбрана представителем своего университета в Штатах. Так семестр я проучилась в государственном университете Сан-Диего, Калифорния.

ПИСЬМО СООТЕЧЕСТВЕННИЦЫ-СТУДЕНТКИ ЗАРУБЕЖНЫХ УНИВЕРСИТЕТОВ В НАШУ РЕДАКЦИЮ

После окончания учебы в США, у меня появилась возможность поехать по обмену в Европу. Мой выбор пал на университет города Аугсбург, Бавария.

Вернувшись в свой родной университет, окончила четвёртый курс. Благодарна своему университету за опыт общения в международной среде и хороший багаж знаний, который, надеюсь, поможет мне в будущем.

Милана Мухаметшина, Болгария

Фотография, полученная от М.Г. Мухаметшина, деда Миланы. По правую сторону находятся Шаехзада Бабич и Зуфар Исхаков (преподаватель медресе Троицка). Дата – скорее всего до 1914 г.

Шәхесләребез

Известные личности

МИЛЛӘТ ХӘДИМӘСЕ

Ошбу елның азагында, тәгаен әйткәндә декабрьнең бишесендә язучы, танылган җәмәгать эшлеклесе, галимә Фәүзия Бәйрәмовага 70 яшь тула. Фәүзия Әүхади кызы Бәйрәмова 1950 елның 5 декабрендә Саба районының Сабай авылында ишле гаиләдә, ун баланың бишенчесе булып дөньяга килгән. Гаиләдәге җиде кызның алтысы, шул исәптән Фәүзия дә Казан дәүләт университетында белем алган. Ф. Бәйрәмова 1958–1962 елларда – Сабай авылы башлангыч мәктәбен, 1962–1966 елларда – Олы Шыңар авылы сигезьеллык мәктәбен, 1966–1968 елларда – Саба урта мәктәбен, 1968–1971 елларда – Казан театр училищесының режиссерлык бүлеген, 1983–1989 елларда, читтән торып, КДУның татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлаган. 2006 елда ТФАнең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтында тарихчы Михаил Худяков эшчәнлеге турында кандидатлык диссертациясе яклаган.

1966–1968 елларда Сабада нәшер ителүче «Җиңү байрагы» район газетасында – әдәби хезмәткәр, 1973–1975 елларда – Казан телевидениесендә режиссер ярдәмчесе, (1976–1978 елларда гаиләсе белән Монголия Халык Республикасында яши), 1979–1987 елларда – «Азат хатын», «Казан утлары» журналларында, «Татарстан яшьләре», «Социалистик Татарстан» газеталарында, 1987–1998 елларда Татарстан китап нәшриятында эшли. 1986 елдан – СССР Язучылар берлеге әгъзасы, 1998 елдан – профессиональ язучы, илле китап авторы.

1990–1995 елларда – Татарстан Югары Советы депутаты, 1991 елдан «Итифак» татар милли бәйсезлек партиясе рәисе, 1994 елдан – Татар халкы Милли Мәҗлесе башлыгы, 2002–2017 елларда – Бөтендөнья Татар конгрессының идарә әгъзасы, 2016 елдан Татарстан Язучылар берлегенең идарә әгъзасы, Бөтентатар иҗтимагый үзәге президиумы әгъзасы, Бөтендөнья төрки халыклар ассамблеясының рәис урынбасары.

Төрекләрдә, яше җитмеш, эше бетмеш, дигән әйтем бар. Шәт язучы кешенең, сәламәтлеге какшап китмәсә, язарга ниятләгән бәян-романнары әле, алдадыр. Шулай да узган җиде дистә елны беркадәр күз алдыннан кичерик әле дип, әдибә ханым белән әңгәмә кордык.

– Без түбәннән, тормышның төбеннән күтәрелдек, дигән гыйбарә кайбер шәхесләребезнең тормыш юлына бигрәк тә туры килеп тора. Тәрҗемәи хәлегездән, көтү көтеп үстек, дигән юлларны укыгач, шундый фикергә киләсең.

– Әти фин сугышыннан яраланып кайткач, авылда колхоз председателе итеп куйганнар. Ватан сугышы вакытында авылда яшәүче ач халыкка икмәкне күбрәк биргән өчен, корткычлыкта гаепләп, 1943 елда хөкем иткәннәр, партиядән чыгарганнар. Әти (Бәйрәмов Әүһади) Свияжск төрмәсендә утырган. Төрмәдән кайткач, «халык дошманы»на җитәкче эшләр бирмәгәннәр, көтү көтәргә генә рөхсәт иткәннәр. Без, ун бала, кечкенәдән көтү көтеп үстек, шуңа карамастан, шушы гаиләдән алты кыз бала Казан дәүләт университетын тәмамлады, бу нәсел милләткә татар язучылары һәм укытучыларын бирде. Мин халык күргән бөтен авырлыкларны да күрдем, «уфалла» арбасына җигелеп, черәшеп йөк тә тарттым, яланаяклап чыклы таңнарда, җәйге чилләләрдә, көзге яңгырларда көтү дә көттем, чулак әти белән пычкысын да тарттым, җирен дә казыдым, печәнен дә чаптым... Мин милләт тормышын кечкенәдән ялан тәпиләрем белән тоеп, авылымның шифалы һавасын күкрәк тутырып иснәп, аның җырлап торган саф татар телендә сөйләшеп үстем. Әле ярый шулай булган! Бөтен язганнарым – туган туфрактан, бөтен язганнарым – милләтемә...

– «Мин бөтен барлыгым белән галиҗәнап китапка бурычлы, яраткан китапларым мине шәхес итеп күтәрде», **– дип әйткәнегез бар.**

–Кечкенәдән китап укырга яраттым. Көтү көткәндә дә кулымда китап була иде... Безнең авыл кечкенә, аның клубында китап укылып беткәч, күрше Олы Шыңар авылыннан ташый идем–кышларын агач чанага арыш капчыгын тутырып китап салам. Аның авызын мунчала бавы белән бәйлим һәм өч чакрым тартып кайтып китәм... Ул вакытта электр юк, көндез китап укып утырырга вакыт юк, кичләрен лампа яктысында укый идем... Әти, керәчин бетереп утырасың, дип аны сүндергәч, тәрәзә янына килеп, ай яктысында укып бетерә идем... Әни, күзеңне бетерәсең, дип кызгана иде... Чыннан да, ул күзләр тор-бара бетте инде, әмма үкенмим–мин китап аша дөньяның зурлыгын һәм матурлыгын танып калдым. Әйе, мине китап кеше итте–уйланырга, хыялланырга, көрәшергә өйрәтте. Ул вакытта тәрҗемә китаплар күп була иде. Фантастиканы үлеп яраттым, «Андромеда томанлыгы»н ун тапкыр укып чыкканмындыр... «Овод» китабы өстәл китабыма әйләнде. Татар язучыларыннан Әмирхан Еники, Фатих Хөсниләрне укып, телебезнең байлыгына, сүзнең кодрәтенә таң калдым.

–Димәк, Уленшпигель турында да укымый калмагансыз. Хәтерлисездер: Клаас көле йөрәгемне кага... Газиз халкының тарихына кереп чумган, бигрәк тә бәйсез дәүләтен югалткан милләт вәкиле булган шәхесләрдә, нигә без мондый хәлдә соң, элеккеге шанлы исемебезне ничек кайтарырга, гадел тарихыңны кайдан, ничек белергә, дигән сораулар тумый калмый. Шундый уйланулар нәтиҗәсендә фәнгә, милли хәрәкәткә кереп киткәнсездер, дим.

–Әйе, фәнгә шундый уйланулар китерде. Дөресен генә әйткәндә, татар халкының, Казан ханлыгының гадел тарихын өйрәнүгә бинаһая зур өлеш керткән, нәтиҗәдә халыклар дошманы Сталин иярченнәре тарафыннан «халык дошманы» дип җаны кыелган Михаил Худяковның язганнары, язмышы белән кызыксынып киттем дә, шушы эзләнүләремнең сыгынтысы Мәрҗани исемендәге Тарих институтында якланган «Роль М.Г.Худякова в исследовании истории и культуры народов Среднего Поволжья» дигән темага кандидатлык диссертациясенә әйләнде. Фәнни эзләнүләргә кереп китүемә университетта диплом җитәкчем–Миркасыйм Госманов, институтта фәнни җитәкчем Равил Әмирхановларның тәэсире булмый калмагандыр, әлбәттә. Милләтемнең шушындый зур шәхесләре белән аралашу мине рухи яктан баетты, алган белемемне ныклы системага салырга ярдәм итте, милли-мәдәни юнәлешемне билгеләде.

Үзгәртеп кору сәясәте башлангач, милли хәрәкәт уянды. Табигый, мин дә читтә кала алмадым. 1989 елдан бирле Казан шәһәрендә үткән барлык милли митингларда диярлек катнашып киләм, милләт белән эшләүнең бөтен чараларын файдаланам. 1989 елның 15 октябрендә Казан Кремлен-

дә беренче тапкыр Хәтер көне уздыруны оештырдым, шуннан бирле һәр елны диярлек бу чарада катнашам. 1989 елда Бөтентатар иҗтимагый үзәген оештыруда катнаштым, аның рәис-координаторы булып сайландым, алга таба да бу милли оешманың бөтен корылтайларында һәм эшендә катнаштым. 1990–1995 елларда үзем туып үскән Саба районыннан Татарстан Югары Советы депутаты булып сайландым. Депутат вакытта Татарстан Республикасының Дәүләт суверенитеты турында Декларация кабул итүдә (1990), Татарстанның яңа Конституциясен кабул итүдә (1992) катнаштым, үземнең проект вариантларын тәкъдим иттем, 1992 елда Референдумны Татарстан файдасына уздыруда актив эшләдем. 1991 елда, Татарстанның дәүләт суверенитетына куркыныч янагач, республикада Россия Президентын сайлауларга каршы сәяси ачлык игълан иттем, аңа егермедән артык кеше кушылды. Нәтиҗәдә, Татарстанда Россия Президенты сайлаулары рәсми рәвештә үтмәде һәм ул бездә сайланмады.

Милли-иҗтимагый юнәлештә дә эшчәнлегемне дәвам иттем. 1990 елда Татарстанда беренче милли партия төзүдә катнаштым. 1991 елның апрелендә узган корылтайда әлеге «Иттифак» татар милли бәйсезлек партиясенең рәисе итеп сайландым, бүгенге көндә дә аның рәисе булып торам. 1993–1998 елларда «Иттифак» партиясе үзенең «Алтын Урда» дип аталган газетасын чыгарды, 1995 елда Татарстан Парламенты сайлауларында катнашты. 1992 елда татар халкының Милли Мәҗлесен оештыруда катнаштым, 1994 елда аның рәисе итеп сайландым, үзем җитәкчелек иткән чорда, 1997 елга кадәр «Татар кануны», «Гаилә кодексы», «Милли мәхәллә» кебек мөһим документлар кабул иттек. 2008 елда яңадан Милли Мәҗлес рәисе итеп сайландым һәм бүгенге көндә дә аның рәисе булып торам.

– Милли-иҗтимагый эшкә шушылай бирелә торып, иҗаттан читләшмәвегез гаҗәпләндерә. Әйтергә генә ансат: бу елларда илле хезмәтегез дөнья күргән. Күпме йокысыз төннәр...

– Иҗатым күпкырлы – анда романтик повестьлар да, тарихи романнар да бар, шулай ук балалар өчен әсәрләр дә, фәнни-популяр хезмәтләр дә шактый. Соңгы вакытта тарихи романнар язам. Себер татарлары тарихына караган «Күчем хан» (2007, 2011), «Һиҗрәт» романнары (2017) – шундыйлардан. Шулай ук репрессия корбаннары турында «Кырык сырт» романын яздым (2005), атом радиациясенә дучар ителгән татарлар турында «Караболак» романым дөнья күрде. Татарның бөек шәхесләре турында шактый фәнни-популяр китаплар яздым. Һади Такташ турында «Мишәрнең бөек улы» (2001), Батырша турында «Батырша җитәкчелегендә милли-азатлык көрәше» (2005), «Батырша явы» (2012), «Бәһадиршаһ» (2006), Һади Атласи турында «Соңгы туранчы» (2016), Чыңгыз Айтма-

товның әнисе турында «Ана» (2015), «Татарская мать Чингиза Айтматова» (2018) китаплары, шулай ук урыс халкының бөек тарихчысы Михаил Худяков турында «Михаил Худяков и история татарского народа» (2003), «Михаил Худяков и историко-культурное наследие народов Среднего Поволжья» (2007) китапларым дөнья күрде. Хезмәтләрем һәм иҗатым Казанда басылып чыккан Татар энциклопедиясендә, шулай ук Чаллы шәһәре, Пенза өлкәсе, Пермь крае энциклопедияләрендә яктыртылды, себер татарларының библиографик китапларына кертелде.

Драматург буларак, Казан шәһәренең Яшьләр дәүләт театрында, Минзәлә дәүләт театрында, шулай ук халык театрларында төрле елларда пьесаларым куелды. Казанда, Чаллыда, Әлмәттә, Мәскәүдә, Германиядә һәм Төркиядә 46 китабым татар, урыс, немец һәм төрек телләрендә дөнья күрде.

– Сезнең иҗатны, эшчәнлекне беләләр – укыйлар, карыйлар, тыңлыйлар, тараталар, дип уйлыйсызмы?

– Аллага шөкер, әсәрләремнән өзекләр балалар һәм үсмерләр өчен мәктәп дәреслекләренә кертелде, шулай ук алар югары уку йортларында да өйрәнелә. Проза әсәрләрем буенча диплом эшләре язылды, кандидатлык диссертацияләре якланды. Татарстанның барлык шәһәрләрендә диярлек язучы буларак халык белән күп санлы очрашулар уздырдым, берничә тапкыр «Ел китабы» бәйгесендә җиңеп чыктым. Татар тарихы, милли сәясәт һәм әдәбият буенча 1990 елдан башлап бүгенге көнгә кадәр күп чит илләрдә, шул исәптән Германия, Америка, Голландия, Бельгия, Төркия, Кипр, Дания, Балтыйк буе илләрендә, Кавказ республикаларында фәнни конференцияләрдә катнаштым, докладлар ясадым. Шушы эшчәнлегемне күреп, 2005 елда «Казанның 1000-еллык медале» белән бүләкләделәр. 2001 елда – Татарстан Язучылар берлегенең Гаяз Исхакый исемендәге бүләген, 2004 елда Бөгелмәдәге «Һади Атласи фонды»ның Һади Атласи исемендәге бүләгенә лаек булдым. Мәгариф өлкәсенә керткән зур өлешем өчен 2000 елда Кэмбридж университетының Халыкара Биографик Үзәге «XX гасырның 2000 күренекле галиме» исемле Халыкара биографик энциклопедиягә кертте һәм диплом белән бүләкләде.

– Билгеле, артыңда ышанычлы тылың булмаса, эшләү, иҗат итү өчен шартлар тудырылмаса, мондый хезмәтләрне башкарып чыга алмаган булыр идегез. Кыскача гына гаилә хәлегез белән дә таныштырып китегез инде.

– 1991 елдан Чаллы шәһәрендә яшим. Ирем Җәмил Сафиуллин – юрист, 1990–1995 елларда Татарстан Югары Советы депутаты, Чаллы татар милли хәрәкәтенә нигез салучыларның берсе һәм ул елларда аны җитәкләүче; «Алтын Урда» һәм «Историко-культурное наследие»

газеталарын гамәлгә куючы һәм нәшер итүче, шулай ук үз хисабыбызга чыгарылган барлык китапларымның нәшире.

Балаларым Зөлфия Кадыйр белән Альберт (Сөләйман) Кадыйров Казан шәһәрендә яши. Кызым Кипрда Халыкара мөнәсәбәтләр институтын тәмамлады, Әнкарада аспирантурада, Америкада докторантурада белем алды, сәясәт белгече. Улым Малайзиядә социология һәм журналистика буенча белем алды, Казанда Ислам университетын тәмамлады, чит телләр буенча белгеч һәм татар, урыс, инглиз, төрек, гарәп телләре буенча күп китапларның тәрҗемәчесе.

– Үзегезне бәхетле дип саныйсызмы?

– Тормышымда иң сагынып искә ала торган чагым – Татарстанның дәүләт бәйсезлеге өчен көрәш еллары! Милләтнең уянган чагы, үз хокукын даулап, мәйданнарга чыккан чагы... Беренче татар мәктәпләре, мәчетләр, Милли университет ачылган вакытлар... Халыкның һәм хакимиятнең, мәйданның һәм парламентның бер булып, бәйсез Татарстанга нигез салган еллары... Үземнең шушы тарихи вакыйгаларда катнашуымны зур бәхет дип саныйм, моның белән горурланам, без нинди катлаулы елларда яулап алганнарның берәм-берәм юкка чыга баруына җаным әрни...

– Иң зур хыялыгыз, максатыгыз нидән гыйбарәт?

– Милләт өчен эшләүдә бер канатым милли сәясәт булса, икенче канатым – милли әдәбият. Максатым – татар халкының дөрес тарихын тергезү, милләткә үзенең үткәндәге бөек һәм фаҗигале тарихын күрсәтү; шулар аша анда милли горурлык хисләре уяту, әсәрләрем аша әхлак тәрбиясе бирү, гамәлләрем аша халыкны үз-үзен сакларга һәм көрәшергә өйрәтү, аңа үрнәк булу. Бурычым – милләтне саклап калу һәм аны дөньяга таныту. Хыялым – татар халкының бәхетле һәм бәйсез көннәрен күрү. Әлбәттә, иң зур хыялым – Татарстанның бәйсезлеге, милләтемнең азатлыгы. Шуны балаларыма, нәселемә, милләтемә дә аманәт итеп әйтеп калдырам. Һәм ышанам: гаделлек барыбер җиңәчәк, чөнки татар халкының бәхетле булырга да, бәйсез булырга да тулы хакы бар!

Әңгәмәдәш – Рәшит Минһаҗ

Татар рухы

Татарский дух

Айдар Хәйретдинов

МУСА ҖАРУЛЛАҺ (ЯРУЛЛА УГЛЫ МУСА БИГИЕВ): ТОРМЫШ ЮЛЫ ҺӘМ МИРАСЫ

Аллаһның олуг рәхмәте йөзеннән кешеләргә юл күрсәтүче һәм үрнәк буларак җибәрелгән пәйгамбәребез Мөхәммәд галәйһис-саләт вә-с-сәламнең әйтеп калдырганнарына күрә, мөселманнарның диннәрен тергезү өчен Аллаһ Тәгалә һәр йөзьеллыкның башында бер мөҗәддид, ягъни яңартучы җибәреп тора икән. Хәдисче галимнәрнең уртак фикерләренчә, әлеге хәдис ышанычлы дип табылган. Гасыр саен килеп торган мөҗәддидләр арасында татарлардан да галимнәр булган. Андыйларның берсе – Ярулла углы Муса Бигиев – мөселманнарны озак гасырларга сузылган рухи һәм фикри йокыларыннан уятуга үзенең гомерен багышлаган, җанын фида кыйлган бәндә, – какшамас иман иясе, олуг галим, югары әхлак сахибы...

Муса әфәнденең исламияткә кагылышлы гыйльми әсәрләренең саны йөздән артык. Аның әсәрләре Русиядә һәм башка бик күп илләрдә нәшер ителеп, дөнья буйлап таралган. Компьютерлар, информацион технологияләр, интернет мөмкинлекләре белән файдаланучы бүгенге кеше кимәле белән үлчәсәң, гади каләм-карандаш белән кәгазьдә язган бу галимебезнең акылга сыймаслык дәрәҗәдә зур, күләмле вә тирән мәгънәле дини, гыйльми, фәлсәфи, әдәби, иҗтимагый мирас калдырган булуын аңлыйсың. Боларның барысын да галим үзенең эш бүлмәсендә утырган көе генә эшләмәгән. Ул гомере буе бертуктаусыз җир йөзен гизгән, сәфәрләр кылган. Муса әфәнде Алмания, Финляндия, Ләхстан, Япония һәм Көньяк-Көнчыгыш Азиядәге колонияләр, Госманлыны дәүләтенең Хиҗаз, Шәм Шәриф, Гыйрак, Анадолу, Мисыр кебек биләмәләре, Иран, Әфганстан, Кытай, Һиндстан кебек илләрне зиярәт иткән, анда үз күзләре белән күргән хәл-әхвәлләрне китап-мәкаләләрендә, куен дәфтәрләрендә чагылдырган.

Муса Яруллаһ (бу сүзне ул гарәпчәләштереп Җаруллаһ, ягъни *Аллаһның күршесе* шәкелендә яза торган була), әйтерсең, «җанлы университет» булган, һәм, әгәр бүгенге көндә эшләнсә, йөзләгән белгечләрнең киеренке хезмәтен таләп итәчәк эшне ул берүзе башкарып чыккан. Аның мира-

сы гаять күпкырлы. Галим ислами фикер тарихы вә фәлсәфә белән шөгыльләнгән, исламияткә мәхәббәт уяту гына түгел, аны тирәнтен аңлап башкаларга да өйрәтү юлларын салган, динебезнең үткәнен тирәнтен өйрәнеп, аның киләчәктәге язмышын уңай якка үзгәртүне кайгырткан. Аның әсәрләре халыкка рухи-интеллектуаль яңарыш юлларын, борынгылыкка тарткан тәкълиднең үтергеч богауларыннан котылу юлларын күрсәткән. Үзенең хезмәтләрендә галим хак иман вә тугры гамәл, фикер иреге, калеб сафлыгы, ихсан вә ихлас кебек төшенчәләрнең асылын ачып күрсәткән, әхлакъ вә тәрбия мәсьәләләрен хәл итү ысулларын, ислам дөньясын торгынлыктан, бөлгенлектән коткару турында сүз йөрткән.

Гомумән алганда, Муса әфәнденең гыйльми иҗатының яссылыклары бихисап һәм дини тематика аның мирасы аша иң мөһим үзәк тема булып уза. Әлбәттә, беренче чиратта галимнең мирасы турында сөйлисе килә, әмма, табигый ки, аның туган яклары, нинди гаиләдә туып, нинди тәрбия алган булуы, тормыш юлының башка мөһим вакыйгалары турында да әйтмичә узу – дөрес булмаячак. Бу йөздән, аз гына булса да, биографиягә дә урын бирәм – галимнең мирасы турында мәгълүмат толымнарын аның тормыш юлында күргәннәре белән үреп барачакмын.

Ярулла углы Муса Бигиевнең туган елы 1875 ел дип санала, әмма 1923-нче елда алынган допрос протоколларының берсендә ул туган елын 1871-нче дип күрсәткән. Аның туган яклары әүвәлге Алтын Урда җирләре, аннан соңрак дәвердә барлыкка килгән Казан ханлыгы биләмәләренә карый. Муса әфәнде туган заманда бу җирләр Пенза губернасының Чембар өязенә кергән Алты-авыл исемле татар авыллары төркеменең берсе булган. Мусаның әтисе Ярулла агай Дәүлекам угыллары нәселеннән була. Ул сәүдәгәрлек итеп көн күргән, гомере азагында мулла вазифаларын башкарган. Аллаһ хозурына 1881-нче елда кичкән. Мусаның әнисе Хәбибулла кызы Фатыйма ханымның бабасы Биктимир ага Биги угыллары нәселеннән булганга күрә, Муса әфәнденең Бигиев дигән фамилиясе аны әнисе ягыннан бабалары белән бәйли. Фатыйма ханым максатына ирешеп, ягъни угылы Мусаның дин галиме булып җитешүен күреп, бу дөньядан бакыйлыкка 1908-нче елда күчә.

Гомеренең зур бер өлешен Муса әфәнде Санкт-Петербург, Петроград һәм Ленинград исемнәре белән аталган пайтәхет калада үткәргән. Бу шәһәрдә ул гаилә корып җибәргән, 1905-нче елдан башлап Советлар илен ташлап киткәнче, ягъни 1930-нчы елга кадәр яши. 1905-нче елдан башлап Муса әфәнде дини, әдәби, фәлсәфи иҗат белән мәшгуль булган, Петроград Җәмигъ мәчетендә имамлык та иткән. Монан тыш Русия һәм бөтендөнья мөселманнарының хәләтен, рухи вазгыятьләрен яхшырту өчен фидакяр иҗтимагый эшчәнлек кыйлган.

Муса әфәнденең гаиләсенә килгәндә, Чистай имамының кызы булган хәләл җефете Әсма ханым белән Муса әфәнде алты бала үстереп аякка бастырганнар. Мал-мөлкәтенә килгәндә, Муса әфәнденең үз сүзләренә күрә, аның исәпкә алынырлык мал-мөлкәте, сәүдә-фәләне булмаган. Инде искә алынган протоколларда үзе язган китапларны сату исәбенә көн күрүен белдергән.

Менә шундый тыйнак табигатьле, мал, байлык, кыйнтар-кыйнтар көмеш-алтыннар тупламаган Муса әфәндебез бөтендөнья ислам дини фикеренә һәм фәлсәфәсенә бик зур тәэсир ясаган санаулы галимнәрнең берсе, тиңдәшсез фикер иясе булып тора. Русия мөселманнары гына түгел, дөньяның төрле кыйтгаларында яшәүче мөселман кардәшләре дә мөхтәрәм галимне шатланып каршы ала торган, олылап кунак итеп, аны озата барган минутларында, аерылышу яшьләре түгеп, елап кала торган булганнар. Ислам галәменең абруйлы галимнәре Муса әфәнде белән фикер алышуны, гыйльми сөхбәт кылуны, фикер алышу вә гыйлем алуны үзләре өчен мәртәбә вә зур дәрәҗә итеп санаган. Ил башлары, хан вә падишаһлар бу галим алдында мәгърур башларын иеп, аны олылый торган булганнар. Галимнең никадәр абруйлы булуына ишарә итә торган берничә мисал китереп узыйм: 1930-нчы елда Муса әфәнде Советлар Берлегеннән качып китәргә мәҗбүр була. Юлы Әфганстан аша узганда аны бу илнең падишаһы Мөхәммәт Надиршаһ кунак итә, шөһрәтле галимне Кабулда калырга, дәүләт исәбенә хосусан аның өчен мәдрәсә ачып җибәрүне вәгъдә итеп, шунда җитәкчелек итәргә һәм укытырга тәкъдим иткән була. 1939-нчы елда Муса әфәнде Һиндстанда Бөек Британия колониаль идарәсе тарафыннан кулга алына. Колониаль идарә зинданыннан аны Бһопал вилаятенең губернаторы Мөхәммәт Хамидулла-хан йолып ала һәм Икенче Бөтендөнья сугышы беткәнче ирекле хәрәкәт итү хокукыннан мәхрүм ителгән Муса әфәндене үзенең сараенда мәртәбәле кунак итеп тора. Муса әфәнденең Каһирәдә үткән соңгы көннәрендә аны багып торучыларның берсе булып, соңыннан Мисыр солтаннары каберлегендә урын хәстәрләп, мәрхүмне шунда дәфен кыйлдыручы Мисыр хөкемдарлары нәселеннән булган ханбикә (принцесса) Фәхренниса Хәдичә Хилми Габбас ханым була.

Муса әфәнде үзе исән чакта ук аның ислам диненең мәгънәсенә, эчтәлегенә, киләчәгенә карата булган карашлары күпләргә юл күрсәткән, әмма, асылда, мөселманнарның борынгылыкка ябышып яткан күпчелеге аны аңлый алмаган (биредә, әлбәттә, Муса әфәнденең әсәрләре белән таныш булган кешеләр күздә тотыла). Бу йөздән, Муса әфәнде үзенең заманы өчен иртә туган кеше булган, дип әйтергә дә мөмкин. Менә алга таба ул язган әсәрләрнең, аның әйтеп калдырган фикерләренең йогынтысы көннән-көн көчәя генә барачак. Муса әфәнденең фикер

мирасының мөселманнарның динне аңлауларын, тормышларын, дөньяга карашларын уңай якка үзгәртә алачак кайбер җәүһәрләрен генә атап узам: илаһи мәрхәмәтнең гомумилеге турындагы белем, җәһәннәм җәзасының мәңгелек булмавы турындагы тәгълимат, озын көннәрдә ураза мәсьәләсе, усул-е фикһы гыйлемен яңарту, исламда хатын-кызның урыны һәм әһәмияте, мөселманнарның фикерләүләрен мөстәкыйль һәм бәйсез итү мәсьәләләре, азык-төлектә хәләл вә хәрам мәсьәләләре, исерткеч эчемлекләрнең хәрәмлеген раслау, аяусыз тәкълид кыйлуның яман нәтиҗәләре, шигый мәзһәбенең карашларын тәүхид күзлегеннән тәнкыйть, Коръән аятьләрен дөрес аңлау һәм куллану үрнәкләре, мөселман дөньясының Көнбатыш колына әйләнүенең сәбәпләре, ирекле иҗтиһадның әһәмияте һәм кирәклеге, ислам мәгарифен үзгәртеп кору мәсьәләләре, бөтендөнья мөселман берлеген булдыру, ислам диненең матур киләчәге, Ахырзаман, имам Мәһди, Гайсәнең иңүе һәм бик күп башка актуаль, әһәмиятле дини һәм иҗтимагый мәсьәләләр.

Әлбәттә, боларның һәммәсе турында аерым-аерым мәкаләләр язып чыгарга була һәм, бәлки, иншаллаһ, язылыр да. Ә хәзер игътибар үзәгенә яңадан галимнең тормыш юлын алыйк та, укучыларыбызны шул турында кулыбыздан килгән кадәр мәгълүматлы итик.

Мусаның әтисе иртә үлеп киткәнгә күрә, баланы тәрбияләү аның әнисе Фатыйма-ханымның җилкәсенә ята. Унбер яшендә Фатыйма-ханым әле балалыктан чыгып өлгермәгән Мусаны Ростов-на-Донудагы реаль лицейга укырга кертә һәм шул ук вакытта аңа ислам дине турында башлангыч белем бирә. Соңрак, әнисенең үгетләвенә күнеп, Муса Казанга, киләчәктә татар әдәбиятының йолдызына әйләнәчәк абыйсы Мөхәммәт-Заһир янына, дин сабагы алырга китә.

Казанда кечкенә Муса Апанай мәчете каршындагы «Күл буе» мәдрәсәсендә сабак ала. Әмма мәдрәсәдәге фикер торгынлыгы, наданлык, биредә хөкем сөргән урта гасыр мохите дөньяви уку йортында белем алу тәҗрибәсенә ия булып өлгергән Мусаның күңелен бик тиз кайтара. Тумыштан ук бик кызыксынучан, кыю җанлы, сизгер кеше буларак, Муса биредә укытылган гыйлемнәрнең тормыштан бик ерак булуын күреп ала да, анда укуның файдасын тапмыйча, мәдрәсәне ташлап, кире Ростов-на-Дону шәһәренә кайтып китә. Биредә ул лицейда укуын дәвам итеп, бу уку йортын тәмамлап чыга.

Фатыйма-ханым лицейны тәмамлаган яшь Мусаны Бохарага барып дини белем алырга өнди. Болай булуы табигый, чөнки, беренчедән, Мусаның әнисе улын укымышлы мулла итеп күрергә тели. Ә икенчедән, дәрәҗәле мулла булып кайту өчен Бохара вә Сәмәркандның ислам дөньясында дан казанган мәшһүр мәдрәсәләре борынгыдан ук менә дигән

урын булып торалар. Муса әнисенең үгетләүләренә күнә һәм ерак якларга юл тота. Әмма Муса биредә дә чал тарих дәверләреннән бирле үзгәрми калган уку-укыту методикаларына юлыга. Ни җаны, ни рухы булмау сәбәпле, акылны саектыра торган, кешене күз нуры сүнгән томанага әйләндерә торган сабак алудан Муса бик тиз арада тәмам интегеп бетә. Әмма Бохара–Казан арасы ерак, кисәк кенә кубып, кайтып китеп булмый. Моны Муса, әлбәттә, аңлый. Шуңа күрә биредәге вакытын заяга үткәрмәс өчен чаралар күрә башлый. Беренчедән, мәдрәсәләрдә гасырлар дәвамында үзгәрешсез калган укыту программаларының җитешсезлекләрен татып караган Муса үзе өчен мөстәкыйль уку прогаммасы кирәклеген аңлап ала. Шуны гамәлгә ашыру йөзеннән, Муса, үзе телəгән фәннәрне өйрәнер өчен, җәдидчеләр буларак танылган остазларга мөрәҗәгать итеп, үтенечен белдереп, алардан белем ала башлый. Укыту бәясен кайтару өчен ул остазларына урыс теленнән алар теләгән төрле гыйльми һәм фәнни китапларны тәрҗемә итә.

Шул рәвешле, Бохарада үткәргән еллары дәвамында Муса гарәп, фарсы, госманлы, үзбәк телләрен камил дәрәҗәдә үзләштерә, Коръәнне яттан өйрәнеп, Коръән-хафиз булып җитешә. Моннан тыш ул математика, астрономия, антик һәм заманави фәлсәфә кебек фәннәр белән якыннан таныша.

XIX гасырның 80-нче еллары азагында Муса әфәнде Русиягә кайта һәм Санкт-Петербургтагы университетка укырга керергә тырышып карый, тик латин телен белмәү аның өчен бу юлны яба. Әмма Муса югалып калмый: зур хыялын тормышка ашыру өчен, ягъни ышанычлы, нык һәм төпле дөньяви белем алу өчен Истанбулга юл тота. Биредә ул данлыклы Хәрби-инженерлар көллиятенә (Mekteb-i Fünun-ı İdadiye) укырга керә. Ниһаять, яшь егетнең яхшы дөньяви белем алу турындагы хыяллары тормышка аша башлый кебек. Әмма нәкъ менә шушы вакытта Мусаның тормышы, мөгаен, иң кызыклы, серле, кискен борылыш ноктасына килеп җитә: бер яктан караганда, аның иң көчле нияте, матур хыялы, ниһаять, тормышка аша, чөнки аңа дөньяви уку йортында укыячак студент булырга насыйп була. Икенче яктан, Аллаһның язмыш-тәкъдир юллары яшь Мусаны татарның тагын бер мәшһүр Мусасы белән – Муса Акъегет-задә белән күрешү ноктасына китерә...

Муса Акъегет-задәнең Истанбулда булуы сәер түгел – бу мәшһүр кала күптәннән башлап татар халкының үз иткән олуг шәһәре булып тора. Шуңа күрә биредә бик күп милләттәшләребез ризыгын да, насыйбын да тапкан була. Танылган шагыйребез Муса Акъегет-задә (1864–1923) дә шундыйлардан берсе иде. Акъегет-задә 1888-нче елдан башлап Истанбулда яшәгән була. Акъегет-задә Госманлы империясенең дәүләт учреждениеләре өчен 1859-нчы елдан башлап хезмәткәрләр әзерли торган

Мәктәбе Мөлкиядә (Mekteb-i Mülkiye) белем алып, аны 1891-нче елда тәмамлаганнан соң, Госманлы империясенең гаскәренә хәрби кадрлар әзерли торган Хәрби көллияттә (Mekteb-i Harbiye) урыс теле һәм икътисад укытучысы булып эшли башлый.

Муса Акъегет-задә белән яшь Муса Бигиевнең Истанбулда күрешүләре вә танышулары табигый күренеш, чөнки татарлар кайда булсалар да, милли диаспора хәлләрен, килгән-киткәннәрне, ил яңалыкларын, әлбәттә, белеп торганнар. Муса әфәнденең Истанбулга юл тотачагы билгеле булгач, анда аның якташы Муса Акъегет-задәнең яшәве турында хәбәрдар ителүе дә бик ихтимал. Ике якташ танышып киткәннән соң, Муса Бигиевнең тормышы кисәк кенә үзгәрә. Акъегет-задә яшь Муса белән сөйләшкән-аралашкан арада ипләп кенә аңа дини гыйлемнәрне өйрәнүне дәвам итәргә киңәш итә. Гаҗәп, әмма «хакыйкый дини белем алу мөмкинлегеннән өметем өзелде», дип әйтер дәрәҗәгә җиткән яшь Муса бу киңәшкә күнә… Соңрак язган китапларының берсендә ул тормышының әлеге сәхифәсенә нокта куйгандай: *«Кодрәт иясенең кулы илә калебемә динне сөю орлыклары салынмыш булганга күрә, соңгы мизгелдә Акъегет-задә әфәнденең сүзенә күндем»*, – дип яза. Мөгаен Акъегет-задә аша яшь Мусага, Аллаһ Тәгалә үзе нәсыйхәт биргән. Нәкъ менә күңеле түрендә посып яткан ихлас теләгенә ияреп, дини белем юлын сайлаганга күрә, Муса Бигиев олуг дин галиме, фикер иясе булып җитешә дә инде. Әгәр ул күңеле түрендә яңгырап торган бу илаһи авазны санга сукмыйча, аны тыңламыйча, ул кушканча эшләмичә һаман да шул дөньяви белем эстәү юлыннан баруны сайлаган булса, без, бәлки, Муса Бигиев дигән кеше турында белмәс тә идек.

Шулай итеп, Муса Бигиевнең тормышы дини белем, ислам фәлсәфәсе, дини яңарыш юлларына кереп китә дә, олуг галим булып җитешәчәк Муса гомере буе сайлап алган шушы юлдан чыкмый, соңгы сулышына кадәр исламга, ислам дөньясының алгарышына, мөселманнарның дини һәм иҗтимагый тормышларын яхшыртуга аяусыз рәвештә хезмәт итә.

Тормыш агымын борып җибәргән Мусаны Истанбулның дини белем-мәгариф системасы да канәгатьләндерә алмаганга күрә, ул Госманлы дәүләтенең башка өлкәләренә юл тота. Берничә ел дәвамында кылынган бу гыйлем сәфәрендә ул Каһирәдәге мәшһүр әл-Әзһар университетында укый, анда Мисырның данлыклы мөфтие, алдынгы карашлы галим Мөхәммәт Габдеһү (1849–1905), күренекле дин эшлеклесе, дини реформатор Рәшит Рида (1865–1935) белән таныша, алардан сабак ала. Шулай ук нәкъ менә Мисырда Муса Бигиев үзенең фәнни эшен дә башлап җибәрә. Биредә ул Мисыр Милли китапханәсендә Коръән тарихын ныклап һәм тирәнтен рәвештә өйрәнә башлый һәм Изге Китапка багышлан-

ган беренче гыйльми хезмәтен яза башлый. Мисырдан соң Муса Хиҗазга китә һәм ике ел буе Мәккә белән Мәдинә галимнәре белән аралашып, белемен арттыра. Аннары Һиндстанга китә, анда данлыклы ислам университетларында, шулар исәбеннән Диюбәнд шәһәренең ислам университетында да белем ала башлый. Әмма, киң ачылып киткән мөмкинлекләрдән файдаланып, ислам динен генә түгел, борынгы санскрит телен һәм жирле диннәр белән якыннан таныша. Һиндстаннан ул янә Мисырга юнәлә, анда тагын өч ел буе белем туплый, аннары Лүбнән белән Сүрия мәдрәсәләрендәге хәлләр белән таныша.

Муса Җаруллаһ Истанбулда булып алган хәлиткеч очрашудан соң күп илләрне гизеп чыккан, күпне күреп, зур тәҗрибә һәм белем туплагач, 1904-нче елда, ниһаять, туган иленә кайтып төшә. Үзенең гыйлем эстәүгә, ислам дөньясы белән, мөселманнар тормышы белән якыннан танышуга багышланган берничә еллык сәфәренә йомгак ясап, ул болай дип яза: *«Зур өметләр баглап, мин унбиш ел дәвамында дини гыйлем эзләп ислам дөньясын гиздем. Бохара, Сәмәрканд, Төркия, Мисыр, Хиҗаз, Һиндстан, Шам-Сүрияләрне айкап бөтен дини мәдрәсәләрне күрдем. Аяныч, әмма туган илемә кайтканда минем ислами гыйлемгә баглы хыялларым сүнгән иде»*.

Ерак илләрне гизеп ватанына әйләнеп кайткач ук Муса әфәндегә Ростов-на-Дону каласында имам булырга тәкъдим итәләр, тик ул имамлык вазифаларын башкаруга ризалыгын бирми. Яшь галим үзенең ниятләрен тормышка ашырыр өчен Петербургка китеп, башкаладагы университетның юридик факультетына ирекле тыңлаучы буларак укырга керә һәм, мавыгып, белем дөньясына чума.

Әмма шул вакытта Русия тетрәндергеч инкыйлаблар дәверенә килеп керә. 1905-нче елда башланган Беренче урыс революциясе Мусаның тормышына тәсир итми калмый, аңа бөтенләй яңа юнәлеш бирә. Университетта уку белән бергә Муса әфәнде Русия мөселманнарының сәяси хәрәкәтендә бик эшлекле рәвештә җиң сызганып катнаша башлый. Бу елларда ул танылган прогрессив дин иясе, казый, дәгъватчы, матбугатчы Габдрәшит Ибраһим (1857–1944) хәзрәт белән берлектә «Өлфәт» гәзитен чыгара, аның сәхифәләрендә ислам дине, әдәп, әхлак, тәрбия турындагы мәкаләләрен бастыра. Шул ук елда Петербургта аның Мисырда яшәгән дәверендә үк яза башлаган «Тарих аль-Корьән вә-л-Мәсахиф» («Коръән һәм аның тупламнары тарихы») исемле гарәп телендә язылган беренче китабы дөнья күрә. Бу язма чит ил мөселманнарының да игътибарын җәлеп итә: әлеге әсәрне Мусаның Мисырдагы остазы Рәшит Рида әфәнде үзенең «әл-Мәнар» исемле журналында бастыра. Моннан тыш Муса әфәнде Русия мөселманнарының сәяси хәрәкәтләренең югары ноктасын тәшкил иткән корылтайлар эшендә катнаша һәм, бу олуг иҗтимагый

җыеннарның рәсми кәгазь һәм документларын туплап, берничә җыентык бастырып чыгара. Биредә кызыклы бер хәл турында әйтмичә узып китеп булмый: Русия мөселманнарының Беренче корылтаен үткәрүнең кирәклеге турындагы фикер беренче мәртәбә Муса Җаруллаһның Чистай имамы Закир ишанның кызы Әсма туташка өйләнеп туй иткән вакытында туа. Сабантуе кадәр халыкны, татар зыялыларының йөзек кашларына тиңнәренең бергә җыелуларына сәбәпче булган бу олы туй 1905-нче елның май аенда Чистайда үткәрелә. Ышансагыз – ышаныгыз, ышанмасагыз – юк, әмма яшь парны котларга дип бирегә татар милләтенең абруйлы, өметле, алдынгы фикерле затлары, зыялылары – барлыгы 500-гә якын кунак җыелган була. Илнең төрле почмакларыннан җыелган туй кунаклары үзара аралашып фикер алышканда мөселман корылтае үткәрүнең кирәклеге һәм Русия мөселманнарының иҗтимагый-сәяси эшчәнлекләрен яңа баскычка күтәрү идеясе барлыкка килә дә инде.

1908-нче елда Муса Җаруллаһ Казанга килеп, күпмедер вакыт биредә яшәп ала. Җәдиди юнәлештә эшләп килгән «әл-Ислах» гәзитенең редакциясе урнашкан бинаның икенче катында фатир яллап, Муса әфәнде җирле мөселманнарның дини, сөяси, мәдәни тормышларына чума, матбугатчы Әхмәт Исхакый белән танышып, кыска гына вакыт эчендә байтак кына китапларын бастырып чыгара. Муса Бигиевнең 1908–1909-нчы елларда Казанда чыккан китаплары аның гыйльми иҗатының мөһим һәм үзенчәлекле бер өлешен тәшкил итә. Ул китаплар арасында урта гасыр мөселман дөньясының мәшһүр фикер иясе әл-Мәгаринең «әл-Лүзүмият» исемле фәлсәфи поэмасы һәм фарсы шагыйре, суфичылык тарафдары Хафиз хәзрәт Ширазиның «Диван-е Хафиз» дип аталган шигырьләр җыентыгы да була. Бу ике олпат әдипнең фикер азатлыгы һәм рухи бәйсезлек идеяләре белән сугарылган мирасы белән танышу нәтиҗәсендә укучылар үзләрен борчыган байтак кына мөһим сорауларга җаваплар табалар.

1909-нчы елның башында әле һаман да Казанда иҗат итеп яткан Муса әфәнде үзенең Русиядә чыккан Коръән басмаларында, мәшһүр «Казан басмасы»нда да күп санлы хәреф хаталары табуы турында игълан ясый. Башта яшь галимнең дәгъвасы Казан мөселманнарының ачуын чыгыра, төрле имеш-мимешләр йөри башлый, хәтта милли шагыйребез Тукай да, Мусадан көлеп, шигырь язып өлгерә. Тавыш-гауга чыгырдан чыга башлаганны күреп алган Казан бае Юнысов, әлеге киеренке мәсьәләне хәл иттерү өчен, Муса әфәндегә һәм аңа каршы чыгучы танылган дин әһелләренә үзенең өендә җыелышырга һәм махсус гыйльми җыен үткәрергә тәкъдим итә. Җыен дәвамында Муса әфәнде галим-голәмәгә Казан басмасындагы язылыш хаталарын берәм-берәм күрсәткәннән соң, динчеләр башта аптырап калалар, аннары, мәсьәләнең җитдилеген

аңлап алалар да, аны хәл итү өчен махсус комиссия оештырып, ачыкланган бу хәлне тирәнтен өйрәнү һәм хаталарны төзәтү эшенә тотыналар. Комиссия Коръәндәге басма хаталарын шулай ук Истанбулда, Каһирәдә, Һиндстанда чыккан Коръән басмаларында да табып, чит илләрдәге дин галимнәренең игътибарын бу җитди мәсьәләгә җәлеп итәр өчен рәсми мөрәҗәгать юллый.

Шулай итеп, Муса Җаруллаһ татар дөньясына үзен тирән белемле Коръән белгече буларак таныта һәм шулвакыттан башлап аның исеме татар дини һәм иҗтимагый фикер мәйданында үзенә лаеклы мәртәбәле урын яулап ала.

Муса Җаруллаһның тормыш юлы белән таныштыруны аның дини-фәлсәфи карашлары белән үреп бару дөрес булыр иде дә, мәкалә кысаларына барысын да сыйдырып булмас. Монысын алдагы киләчәккә калдырыйк. Шулай да, Муса әфәнденең Ислам тәгълиматын элеккегә караганда тирәнрәк аңлауга зур өлеш керткән фикер иясе булуын ассызыклап әйтү кирәк. Бу йөздән, биредә аның иң мөһим әсәрләреннән бере булган «Рәхмәт илаһия борһаннары» исемле рисаләсе, һәм анда күтәрелгән мәсьәләләр белән кыскача гына булса да таныштырасым килә. Минем фикеремчә, галимнең ошбу әсәрендә, аның тарафыннан Ислам дине фәлсәфәсенә кертелгән үтә дә әһәмиятле, бүгенгә кадәр үзенең актуальлеген югалтмаган төшенчәләр бәян ителә.

«Рәхмәт илаһия борһаннары» дигән гыйбарәне хәзерге татар теленә «Аллаһ мәрхәмәтнең дәлилләре» дип тәрҗемә итү мәслихәт. 1911-нче елда басылып чыккан бу китапта Аллаһ мәрхәмәтенең үзенчәлекләре, аның асыл сыйфатлары, ул мәрхәмәтнең адәм балаларына кагылышы турында, тәмуг газапларының кайчан да булса бетәчәге һәм диненә-фәләненә карамастан, барлык адәм балаларының Аллаһ тарафыннан кичерелеп, җәннәткә кертеләчәкләре турында сүз бара.

Мондый карашларга Муса әфәндене тормыш тәҗрибәсе дә, тынгысыз акылы да, җанының ризасызлыгы да, ислам дөньясы буйлап озакка сузылган гыйльми сәфәре дәвамында туплаган белеме дә этәргән. Гомумән алганда, Муса әфәнде гомере буе Мөхәммәт пәйгамбәрнең: *«Гыйлем эстәп Чинга булса да барып җитегез»*,–дигән васыятен үтәп яшәгән. Үзенең сәфәрләрендә ул кешеләрнең нинди генә дин ияләре булуына, нинди генә телдә дога кылуларына карамастан, араларында игелекле һәм явызлар, юмарт һәм саранннар, күркәм холыклы һәм яманнар булуына кат-кат инанган. Тормыш тәҗрибәсе, күргән-кичергәннәрдән сабак алу нәтиҗәсендә Муса Бигиевнең фикер офыклары гаять киңәя, аңарда тормыш агымына башка күз белән карый алу сәләте уяна, галим ислам тәгълиматының әлегә кадәр билгеле булмаган якларын күрә алу дәрәҗәсенә күтәрелә.

«Рәхмәт илаһия борһаннары»нда Муса әфәнде болай дип язган: *«Мөселманнарның инануынча, Аллаһ адәм баласын җирдә хәлифә кыйлуы белән иң югары дәрәҗәгә күтәргән. Тик кешеләр бетмәс-төкәнмәс бәла-казалар, кайгы-хәсрәтләр кичереп яшиләр. Аерым алынган бер кешенең гомере чиксез мәңгелек белән чагыштырганда, сизелмәслек бер мизгел генә булып тора, аның шул мизгел дәвамында күргән михнәтләре рәхәттән күпкә артык, өстәвенә, шул михнәтләрдән соң аны әле мәңгелек җәһәннәм көтеп тора. Бу кадәр мескен, бу кадәр кадерсез мәхлукларны барлыкка китергәндә Аллаһ нинди максатны күздә тоткан икән? Әшләр болай булганда үзен Мәрхәмәтле, Рәхимле дип атаган галәмнәр Раббысының чиксез мәрхәмәте һәм мәгъфирәте кайда? Ул нидән гыйбарәт?»*

Бу сорауларга җавап эзләп Муса Бигиев кәламчеләр буларак танылган фикер ияләренең әсәрләренә дә, суфилар язгын китапларга да мөрәҗәгать итә, кат-кат Коръәнне укып чыга. Ниһаять, яшь галим рухи могҗиза кичерә: хикмәтле аятьләрнең нуры аның тормыш тәҗрибәсенең тирәнтен мәгънәви асылы белән кушыла да, Муса әфәнде мөселманнарның күптәннән инде Аллаһның Коръәндә әйткән сүзләрен түгел, ә бары тик дин әһелләренең аңлатмаларын ишетүләрен, шулар буенча гамәл кылуларын аңлап ала да, исе китеп, түбәндәге нәтиҗәләргә килә: «әл-Гаср» сүрәсендә Аллаһ: ***«Хакыйкатьтә иман итеп игелек кылучылардан булмаган кеше – олуг хәсрәттәдер…»****– дигән. Гаҗәп, әмма биредә кулланылган «кеше» сүзе мөселманны яки христианны белдерми! «Ниса» сүрәсендә:* ***«Аллаһ иман ияләре өчен беркайчан да кяферләрне үрнәк итмәс»****, – диелә. Биредә «кяферләр» – инглизләрне, ә «иман ияләре» – Һиндстан һәм Мисыр мөселманнарын белдерәмени? Хак Тәгалә Коръәндә:* ***«Мөэминнәрнең җиңүгә ирешүләре чынлыкка ашты»****, – диелә. Биредә «мөэминнәр», дигәндә, Аллаһ берничә инглиз гаиләсенең колларына әйләнгән Һиндстан мөселманнарын күздә тотамы? Бәлки ул Һолландиянең кулында хезмәтче булып калган Ява мөселманнарын күздә тотадыр?»* – дип яза ул.

Нәтиҗәдә, Муса әфәнде Аллаһ мәрхәмәтенең чынлыкта нинди булуын өр-яңа бер ноктаи нәзардән күрә башлый. 1909-нчы елда Оренбургтагы – Хөсәения мәдрәсәсендә дин тарихын укыткан чагында Муса әфәнде үзенең ачышлары белән шәкертләрен таныштыра. Мөгаллимнең бу фикерләре башта шәкертләргә, аннары бөтен мөселман җәмәгатьчелегенә аяз көнне суккан яшендәй тәэсир итә. Русия мөселманнары шаккаталар, уйлап карасаң, аңлашыла да: мөселманнарның Аллаһ каршында аерым бер дәрәҗәгә ия булулары турындагы ышаныч тарихта беренче мәртәбә кискен һәм үтемле рәвештә тәнкыйть утына тотыла. Татарларның алдынгы фикерле зыялылары Муса Бигиевнең бу фикерләрен яклап чыксалар да, иҗтимагый фикер мәйданында аның белән риза булмаганнары, һәм

һич тә риза була алмаганнары күбрәк була. Дини фанатиклар гына түгел, хәтта зыялы милләтпәрвәрләр дә Бигиевнең башына каргышлар ата башлыйлар. Муса өчен катлаулы булган киеренке бу вакытта, көтелмәгәндә, аны яклап мәшһүр дин галиме, тарихчы һәм «Шура» журналының мөхәррире Риза-казый Фәхреддин хәзрәтләре чыга. Риза хәзрәт Бигиевнең илаһи мәрхәмәтнең гомумилеге турындагы фикерләрен «Шура» журналы сәхифәләрендә мәкаләләр буларак бастыра башлый.

Муса әфәнденең «Шура» сәхифәләрендә басылып чыккан фикерләре урыс шәркыятьче галимнәренең дә кызыксынуын җәлеп итә: ул заманда Петербургта чыгып килгән «Мир ислама» исемле журнал болай дип язган: *«Русия мөселман матбугатының алдынгы-милләтчел вәкилләре Бигиевнең һәр яңа китабын алкышлап кабул итә. Муса Бигиевнең әсәрләре кисәк кенә игътибар үзәгендә урын алдылар. Татар фәлсәфәчесенең фикерләре Төркия мөселманнары арасында киң тарала башладылар. Аның иске карашларны кыю рәвештә тәнкыйтьләве бик күпләргә ошый башлады»*.

Муса әфәнде кузгатып җибәргән матбугат туфанына Госманлы дәүләте Галиясенең матбугаты да кушылып китә. Мәсәлән, Истанбулда чыгып килгән «Түрк Йурду» исемле журнал[1] болай дип язган: *«Ниһаять, Русиядә үзенең китаплары илә дан казанган зур галим пәйда булды. Ул – галим Муса Җаруллаһ. Аның исламны чынлап яңартучы булуында бер генә дә шик юк»*.

Муса әфәнденең әсәрләре Госманлы дәүләте Галиясе мөселманнарының башлыгы шәйхелислам Мостафа Сабри Тукади хәзрәтләренең (1869–1954) дә игътибарын җәлеп итә: тәкълид тарафдары буларак шәйхелислам Муса әфәнденең китапларының Госманлы Дәүләте Галиясендә сатылуын ясак кыйлып фәрман чыгара. Бу фәрман Госманлы иленең алдынгы фикерле зыялыларының шау-шулы ризасызлыгын уятканга күрә, Мостафа Сабри хәзрәтләре бераздан ул әмерен кире ала. Соңрак Мостафа әфәнде Сабри Муса Бигиевнең дингә кагылышлы фикерләре белән, аеруча илаһи мәрхәмәтнең гомумилеге турындагы тәгълиматы белән ризалаша алмавына карамастан, татар галименең ислам дөньясында дин хакында бәхәстәш була алырлык бердәнбер галим булуын ачыктан-ачык таный.

---

[1] *«Түрк Йурду»* – 1911-нче елның 30 ноябреннән 1918-нче елның 15 июленә кадәр Истанбулда айга ике мәртәбә чыгып килгән 32 сәхифәле гомумтөрки миллиятчел рухлы журнал. Журнал нәшер ителгән җиде ел дәвамында аның 161 санын үз эченә алган 14 җилде (тупламы) дөнья күрә. 1-нче, 2-нче җилдләр һәм янә 5-нче җилдтән дәвам итеп, 12-нче җилдкә кадәр журналны җаваплы сәркатип вазифаларын башкарган Йосыф әфәнде Акчура (1876–1935) чыгара. 1918 елда чыгышы тукталган журнал кабат 1923–1931-нче елларда, 1943-нче, 1954–1957-нче елларда, 1959–1968, 1970, 1987–2001-нче елларда нәшер ителеп тора. 1989 елдан бүгенгәчә Анкарада нәшер ителә.

Язмыш диген: әлеге ике олуг галимнең соңгы көннәре Каһирәдә үтә һәм алар икесе дә бер зиратта күмелгәннәр. Тик Сабри әфәнденең кабере каралган, аны Төркия хөкүмәте багып тора. Муса әфәнденең кабере исә әлегә табылмады. Зират, дигәннән дә, бер авыл яки шәһәр зираты кадәр генә түгел, әлеге «Каберләр шәһәре» дип аталган каберстан үзе бер шәһәр кадәр: буйга 11 километрга сузылган, киңлеге иң тар җирдә ярты километр тәшкил итеп, иң киң урында километр ярымга кадәр җитә. Насыйп булса, анда барып, күреп йөргәннәрем турында да язармын, иншәАллаһ.

Муса әфәнде күтәргән илаһи мәрхәмәтнең гомумилеге турында чыгышы белән сүрияле Тауфыйк әфәнде Ибраһим, бүгенге Русиянең күренекле шәркыятьче галиме, фәлсәфә фәннәре докторы, болай ди: *«Илаһи мәрхәмәтнең гомумилеге турындагы тәгълимат–ул бик тә дөрес һәм заманча тәгълимат. Бары тик шундый тәгълимат нигезендә генә башка дин ияләре белән тату яшәп була. Дин тотучыларның башка дин тотучы күршеләре турында: «Алар һәммәсе дә җәһәннәм утында яначаклар! Алар балалары, хатыннары белән бергә мәңгелек газапка дучар ителәчәкләр!»–дип әйткән чакта алар белән дуслыкта, бергәлектә яшәп булмый. Болай уйлаганда, ничек күршеләрчә тату яшәп булсын?! Мондый күренеш, динне болай аңлау бөтен традицион диннәргә, ягъни дин тотучыларга хас нәрсә. Мөселманнар да, шигыйлар белән сөнниләр үзара бер-берсе турында шулай уйлыйлар, төрле дини агымнарга караган христианнар да бер-берсен шулай куркыталар. Муса-әфәнденең илаһи мәрхәмәт тәгълиматын аңлатуына күрә, Аллаһның безне яратуы бер ананың баласын яратуыннан чагыштыргысыз дәрәҗәдә артык. Аллаһның безгә карата ачулануы никадәр генә булмасын, ул безне никадәр генә кире какмасын, ахырда, ул үзенең баласын кабул иткән анадай безне дә кичереп кабул итәчәк. Әлбәттә, ул күпмедер вакыт безне җәзага дучар итәр, әмма азакта, барыбер, безне үз мәрхәмәте илә кочып, җәһәннәмнән коткарачак»*.

Беренче Бөтендөнья сугышы туфанында һәм аннан соңгы иҗтимагый тетрәнүләрдә Муса әфәнде дәһшәтле киләчәкнең аҗаганын алдан ук күреп-белеп, ул турыда китапларында яза. Илаһи кануннарны үтәмәүнең яңа коточкыч югалтуларга китерәчәген белеп, ул болай дип фаразлый: *«Әйе, бүгенге көндә Бөтендөнья сугышы тәмамланды, әмма иң куәтле илләр арасында кораллану бәйгесе башланды. Моның аркасында алдагы елларда тагын да куркынычрак сугыш башланачак. Шул сугыш башланганчы ислам дөньясы, Көнбатыш казанышларыннан файдаланып, тиз арада көч туплап, дөнья күләмендә зур куәт иясе буларак аякка басарга тиеш. Шулчакта гына сугыш түгел, иминлек җиңәчәк тә барлык кешеләр Аллаһ диненең бөеклеген һәм кадерен аңлаячаклар»*.

Үктәбер инкыйлабыннан соң Муса әфәнде, башта большевикларның вәгъдәләренә ышанып, алар белән бергәләп эш итү мөмкинлекләрен эзләп карый. Бу дәвердә ул Төркестан мөселманнарының милли азатлык өчен сәяси көрәшләрендә катнаша, һәм яңа Совет хөкүмәтен җирле төрки мохтариятләр белән килештерергә теләп, хәрәкәт итә. Тик бу дәвердә Совет хөкүмәтенең, урыс большевикларының башбаштаклыкларын, мөселманнарга карата дошмани мөнәсәбәтләрен, явыз җинаятьләрен күргәннән соң, бу хыялларыннан тәмам ваз кичә, коммунистик тәгълиматтан тәмам бизә. Нәтиҗәдә, инде 1923-нче елда Берлинда дөнья күргән «Ислам милләтләренә» исемле китабында ул марксистик тәгълиматның нигезе черек булуын бәян итә. Әмма «Ислам милләтләренә дини, әдәби, сәяси мәсьәләләр, тәдбирләр хакында», дип аталган бу китапта марксизмны тәнкыйтьләү сүз уңаеннан гына әйтелә. Асылда, автор тарафыннан «Исламият әлифбасы» дип тә аталган бу китапта Муса әфәнде шул заман мөселман тормышының, ислам дөньясының никадәр булса шулкадәр проблемаларын, кыенлыкларын, фаҗига һәм бәлаләрдән котылу чараларын бәян итә һәм ислам дөньясын артка тартучы берничә гасыр дәвам иткән кризистан чыгу юлларын күрсәтә, дини, рухи, мәдәни, икътисади тәрәккыят үрләрен яуларга чакыра. Бу китабында да, аннан алдагы әсәрләрендә дә Муса әфәнде, шәригатьтә каралган дини йолаларны үтәү белән генә чикләнмичә, кешеләрдә фикер вә ихтыяр иреген уятырга чакыра һәм шул нигездә иҗтиһад һәм ирекле иҗат юлына чыгарга дәгъват итә. Шулай итеп, галим ислам динен җанландырып җибәреп, аны югарырак баскычларга күтәрергә, мөселманнарны алдынгы, фән вә техник прогресстан файдаланучы җәмгыятькә әверелдерергә чакырган. Аның фикеренчә, шундый ирекле акыл ияләре генә мөселман җәмгыятен алга таба, бөтен кешелек дөньясы атлаган юнәлештә үстерә алачаклар. Шушы чаралар ярдәмендә Муса Бигиев ислам диненең дөньякүләм абруен һәм әһәмиятен арттырырга, аны бөтен кешелек дөньясын үзенә җәлеп итә алырлык алдынгы, матур, әхлакый бер яшәү рәвешенә әверелдерергә теләгән.

«Ислам милләтләренә» исемле китабында Муса Бигиев болай дип яза: *«Кешелек дөньясының бүгенге халәтен тәнкыйть иткәндә Карл Маркс, әлбәттә, хаклы. Әмма киләчәкне юраганда ул һәр ноктада ялгышкан. Цивилизацияне күмәк фәкыйрьлеккә нигезләп кору мөмкин түгел. Җәмгыятьне тәшкил иткән кешеләрнең хокукларын һәм иреген аяк астына салып таптап, киләчәкне төзеп булмый. Мондый фикерләр сабыйларча зәгыйфь акылга гына хас була ала. Халыкның фикерләвен, калебләрен, иманнарын һәм әхлагын үзгәртмичә башланган революция тетрәнешләре фәкыйрьләргә һәм эшчеләргә файда һәм игелек китермәячәк».*

Коммунистик идеалларны тар-мар итүе, Русиядән һиҗрәт кылып Берлинда яшәгән вакытында, «Исламият әлифбасы»на мөхәррирлек кылган больше-

визм дошманы Гаяз Исхакый белән аралашуы аркасында, Муса әфәнде шул ук 1923-нче елның көзендә ОГПУ тарафыннан кулга алына. Чит ил татарларының протестлары һәм төрек дипломатиясенең тырышлыгы нәтиҗәсендә генә ул өч айга якын вакытын төрмәдә үткәргәннән соң, тоткынлыктан азат ителә һәм 1924-нче елның башында Мәскәүгә өч ел дәвам ителәчәк сөргенгә җибәрелә. Әмма 1927-нче елга кадәр дәвам ителәсе сөрген тоткыны булуга карамастан, Муса әфәнде шактый ирекле шартларда яши: 1925-нче елда ул Кырымга барып ял итәргә рөхсәт алуга ирешә, ә 1926-нчы елда Совет хөкүмәте аңа Беренче Хилафәт корылтаенда катнашырга рөхсәт бирә.

Хилафәт мәсьәләсе ислам дөньясы тарихында да, Муса әфәнденең биографиясендә дә мөһим урын алган булганга күрә, әлеге мәсьәләгә махсус тукталыйк.

1517-нче елдан башлап Госманлы солтаннар кулы астында яшәп килгән Хилафәт 1924-нче елда юкка чыгарыла. Бу фаҗигадән соң дөнья мөселманнары яңа Хилафәт канаты астында берләшеп яшәү теләген белдерә башлыйлар. Мисырда, Сүриядә, Фәләстыйнда, Фарсыстанда, Гарәпстанда, Төркиядә, Кәшгарда, Һиндстанда, Көньяк-Көнчыгыш Азиядә һәм хәтта Советлар Союзында да мөселман җәмәгатьчелеге, әлеге проблема бәхәс үзәгенә куеп, яңа хәлифә сайлау һәм Хилафәтнең язмышын хәл итү турында ныклап уйланалар. Мәсәлән, Бөекбритания империясенең колониясе булган Һиндстанда җирле мөселманнарның сәяси хәрәкәтен җитәкләүче Һинд хилафәт комитеты оештырыла. Ә Муса әфәнде Бигиев инде 1923-нче елда ук Хилафәткә кагылышлы фикерләрен «Ислам милләтләренә чакыру» исемле китабында бәян иткән була.

Хилафәт мәсьәләсен чишүдә империалистик державаларның катнашуын да истә тотканда, бу мәсьәлә глобаль проблемага әверелә. Мәсәлән, Хилафәт мәсьәләсен хәл итәргә тиешле булган Бөтендөнья мөселман Корылтайларын оештыру процессында Бөекбритания, Франция һәм Советлар Союзы да актив катнашалар. Гомумән алганда, XX гасырның 20-нче елларында Совет хөкүмәте Якын Көнчыгышта һәм мөселман дөньясында үзенең сәясәтен үткәрү өчен совет мөселман дин әһелләрен актив кулланган була. 1924-нче елда Советлар Союзы, Хиҗаз мәмләкәте белән дипломатик мөнәсәбәтләр корып, Җәддәдә дипломатик миссия ачып җибәрә. Ә 1926-нчы елның 16 февралендә Советлар Берлеге хөкүмәте инде Ибне Сөгудне рәсми рәвештә Хиҗаз, Нәҗед һәм кушылган вилаятьләрнең короле итеп таный. Совет дипломатиясе вәкиле – вәкаләтле вәкиле (полномочный представитель) буларак Ибне Сөгуд белән мөнәсәбәтләр кору милләттәшебез Габдерәүф углы Кәрим Хәкимовка йөкләнә.

Кәрим Хәкимовның шәкерт чагында Муса әфәнде белән күрешкән булуы ихтимал, чөнки ул 1908–1910-нчы елларда «Хөсәения» мәдрсәсендә

укыган була. Соңрак дәвердә тормыш җилләре аны Совет иленең дипломатик даирәләренә китереп кертә. 1924-нче елдан башлап Кәрим Хәкимов Советлар Союзының Хиҗаздагы вәкаләтле вәкиле вазифаларын башкара. Ул чакта Хиҗазның мәлиге (короле) булып пәйгамбәр нәселеннән булган Хөсәен ибне Гали әл-Һашими торган. Гарәп дөньясында Советлар Союзының беренче дипломаты булган Кәрим Хәкимов тырышлыгы белән алга таба Согуд Гарәпстаны СССРның стратегик партнеры дәрәҗәсенә күтәрелә, совет товарлары өчен Гарәпстанга һәм Якын Көнчыгышка юл ачыла. Тарихчы Р. Вәлиев язуынча, нәкъ менә К. Хәкимов тырышлыгы белән Одесса–Җәддә арасында хаҗилар өчен пароход рейслары оештырыла. Сүз уңаеннан әйтергә кирәк, Муса әфәнде үзенең 1927-нче елгы хаҗнамәсендә әлеге Одесса-Җәддә пароход юлының уңайлыкларын мактап телгә ала.

Талантлы дипломат, милләттәшебез Кәрим әфәнде Хәкимовның бәрәкәтле арадашлыгы аркасында Советлар Союзы белән дустанә мөнәсәбәтләр оештырган Ибне Сөгуд, Якын Көнчыгышта үзенең сәяси уенын алып барган Бөекбритания өчен бик үк ятышлы илбашы булмый, әлбәттә. Англиянең дөньяның бу төбәгендәге асыл максаты – үзенең сәяси-икътисади тәэсирен саклап калу һәм үстерү булып тора. Бөекбританиянең колониаль идарә әһелләре мөселманнарның берләшү омтылышларын үз мәнфәгатьләренә файдаланып, шул омтылышның сәяси җимешләрен, ягъни барлыка килә алган структураларын үзләренең ихтыярларына буйсындырырга тырышалар. Шул сәбәпле, державалар арасында Бөтендөнья мөселман корылтаен үткәрү урыны турында бәхәс куба. Бу шартларда Мисырның Англиягә буйсынган дин әһелләре Конгрессны Каһирәдә үткәрү идеясен алга сөрә башлыйлар. Әмма дөнья мөселманнары бу тәкъдимне хупламыйлар. Аерым алганда, Һиндстан һәм Советлар Союзы мөселманнары бу фикергә каршы чыгалар. Мәсәлән, 1926-нчы елда мөфти Ризаэддин Фәхреддин СССР хөкүмәтенә: «Корылтай империалистик дәүләтләрнең тәэсирендә булмаган илдә үткәрелергә тиеш», – дигән телеграмм суга. Шунда ук мөфти Корылтайны инглизләр карамагында булган Мисырда һич тә үткәрергә ярамаганны ассызыклый. Әлеге киңәшләргә таянып булса кирәк, Совет хөкүмәте Корылтайны һәр мөселман өчен изге булган һәм Кәрим Хәкимов тырышлыгы белән Мәскәүгә якынаеп өлгергән Ибне Сөгуд кулы астында булган Мәккәдә үткәрүне хуплап чыга.

Мондый вариант Англия белән Франциияне, әлбәттә, канәгатьләндерми. Әлеге ике илнең Якын Көнчыгышта тәэсире Советлар Берлегенекеннән күпкә артык булганга күрә, Бөтендөнья мөселман корылтае (аны шулай ук Каһирә хилафәт корылтае дип тә атыйлар) үзенең эшен 1926-нчы елның 14 маенда Мисырның башкаласы Каһирәдә башлый. Бу чараның максаты булып Англиягә буйсындырылган бөтендөнья

мөселман оешмасын булдыру торган. Корылтайны оештыру комитеты мөселманнарны Корылтайда катнашырга дәгъват итеп бөтен мөселман илләренә, шул исәптән Советлар Союзының Өфе Диния нәзарәтенә, һәм, аерым алганда, Муса Бигиевкә да чакырулар юллаган була. Әмма, Корылтайга әзерләнү процессын игътибар белән күзәтеп торган инглизләр, оештыру комитетының теләгенә каршы чыгып, Муса әфәндегә Мисырга килергә рөхсәт бирмиләр. Нәтиҗәдә, Каһирә Корылтаена нибары 25ләп делегат килә, һәм аларның азлыгы (кворум җыелмавы) сәбәпле, аның карарлары юридик көчкә ия булмыйча кала.

Мөселман корылтаеның Каһирәдә үткәрелүенә ризасызлык күрсәтү йөзеннән, 1926-нчы елның 7 июнендә үз эшен Мәккә мөселман Корылтае башлый. Советлар Союзыннан бу Корылтайда катнашучы рәсми делегация катнаша. Аның составында мөфти Ризаэддин Фәхреддин, аның урынбасары Кәшшафетдин Тәрҗемани һәм башкалар була. Әлеге делегациядә Мәскәү шәһәре мөселманнары вәкиле Муса Җаруллаһ Бигиев тә була. Делегатлар 1926-нчы елның 6 маенда юлга чыгып, бер айдан Хиҗазга барып җитәләр. Әмма, ниндидер сәбәп белән, Муса әфәнде ул чакта делегатлар арасында булмый.

1926-нчы елгы Мәккә Корылтае протоколларыннан күренгәнчә, Мәккәгә Муса әфәнде Төркия делегатлары белән бергә егерме көнгә соңарып килеп төшкән була. Чыннан да, Корылтайның беренче утырышы эшен башлаган көнне, ягъни 1926-нчы елның 7 июнендә, СССРдан килгән делегатлар исемлегендә аның исеме әле булмый. Шул ук протоколлардан күренгәнчә, Муса әфәнде Корылтай эшчәнлегенә июнь аеның 27сендә генә кушыла. Бу көн Корылтайның унынчы утырышы башланган көн була. Димәк, Муса әфәнде өч атнага якын вакытын Истанбулда, шул җөмләдән югарыда искә алынган «Мөскират» исемле китабын бастыру мәшәкатьләренә багышлап үткәргән булса кирәк. Бу фаразның ныклы дәлиле Г. Баттал-Таймас китабында табылды. Авторның язуынча, Аның Муса әфәнде белән икенче очрашуы 1926-нчы елның язында була: «Бу Истанбулда булды. Шул елның язында [1926. – А.Х.] хәзрәтебез Истанбулның Чагалоглыдагы Җәридханә[1] урамындагы Габдерәшит Ибраһимның кызы өендә очраштык[2]. Чәй

[1] Басмада хата киткән. Урамның исеме Җәридханә түгел, Җәридәханә (Ceridehane) булырга тиеш.

[2] Җәридәханә урамындагы Габдерәшит хәзрәт Ибраһимның кызы Фәүзия ханым Ибраһим (Fevziye Abdürreşit Dorgul, 1887–1985) яшәгән 5 номерлы йортта шулай ук ул чыгарган «Хатын-кыз язмалары» (1925-нче елның гыйнварыннан башлап «Asar-ı Nisvan» исемле, 1926-нчы елның сентябреннән «Kadın Yazıları») исеме белән журналның идарәханәсе дә урнашкан булган. Фәүзия ханым әлеге журналның хуҗасы һәм җаваплы мөдире булган. Әлеге айлык журнал 1925 елдан башлап 1926 елга кадәр чыккан булса кирәк, чөнки, матди кыенлыклар сәбәбеннән, аның

эчтек»[1]. Димәк, 1926-нчы ел Мәккә корылтаена барышлый Муса әфәнде чыннан да өч атнага якын вакытын Истанбулда үткәргән була.

Гомумән алганда, Муса Җаруллаһ Бигиев үзенең хаҗ юлъязмаларын язганда Гарәп ярымутравының сәяси вазгыятенең нинди булуын югарыда язылганнардан күзаллап була. Ул гына да түгел: хаҗнамәдән күренгәнчә, Муса әфәнде Мәккәдә булган вакытында, Ислам дөньясы корылтаеның эшчәнлегендә турыдан-туры катнашуын дәвам итә, аңа булдырган кадәр өлешен кертә һәм аның карарларын кабул иткәндә үз сүзен, фикерен әйтеп XX гасыр ислам дөньясының сәяси тарихын язучыларның берсе була.

Совет хөкүмәте үзенә теләктәшлек эзләп мөселман илләре белән сәяси уен уйнаган елларда кулга алынып азат ителгән Муса әфәнде, үзенең абруена таянып, СССРда тагын берничә ел яши алган. Әмма большевиклар исламга карата чын йөзләрен күрсәткәч, Муса әфәнде 1930-нчы елның кара көзендә туган иленнән качып китәргә мәҗбүр була.

Горбәтлектә Муса әфәнде беркайда да тамырлана алмыйча гомер кичерә. Башта ул Шәркый Төркестанда, уйгырлар яшәгән җирләрдә мәдрәсә ачарга тели, әмма бу илне басып алган Кытай хөкүмәте аны илдән китәргә мәҗбүр итә, чөнки ул Муса Бигиевне җирле уйгыр халкын дини идеяләргә таянулы милли-азатлык көрәшенә күтәрә алуыннан курка. Муса әфәндене Кытайдан махсус конвой белән Әфганстанга таба озаталар. Муса Бигиевнең үзе язуынча, «балта тимәгән урманнар аша дүрт ай дәвамында» Памир таулары аша Әфганстанга юл тота.

1931-нче елның язында Әфганстан солтаны Надиршаһ остазы Муса Бигиевне бик олылап каршы ала, Кабул шәһәрендә мәдрәсә ачып төпләнергә тәкъдим итә, тик Муса әфәнденең ниятләре башка була. Мәртәбәле кунагының үтенечен үтәп, Надиршаһ аңа чит ил паспорты ясатып тапшыра. Моннан соң Муса әфәнде өчен юллар да ачыла – ул Әфганстан гражданины буларак олы сәфәргә чыга. Кабулдан Муса әфәнде башта Һиндстанга китә, аннан соң Төркиядә, Финляндиядә яшәп ала. Шул ук 1931 елда Анкарада Муса әфәнде белән Русиядән Октябрь инкыйлабына кадәр күчеп киткән Йосыф Акчура күрешә. Бигиевнең күптәнге дусты булган Йосыф әфәнде ул чакта Төркия президенты Мостафа Кемал Ататөрекнең киңәшчесе вазифаларын башкарган була. Муса әфәнде Акчура ярдәме белән Ататөрек белән күрешеп сөйләшү ниятен тормышка ашырырга тырыша, әмма бу эш барып чыкмый, чөнки ислам динен җәмгыять һәм дәүләт тормышыннан мөмкин кадәр аерырга тырышкан

берләштерелгән 27–28-нче саны (1926 елның 7–8-нче саны) соңгысы була (кара: Türkoğlu İ. İdil-Ural Tatarlarının İstanbul’daki Neşriyat Faalıyetleri // Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı. 12–13 Nisan, 2014 / Kırklareli. S. 43–50).

[1] Баттал-Таймас Г. Муса Ярулла Биги. Казан: Издательство «Иман», 1997. Б. 37.

Төркия хөкүмәте ул диннең олылыгын һәм бөеклеген раслаучы идеолог белән көрәшүне кирәксез дип таба.

1932–1933-нче елларда Муса әфәнде Берлин белән Финляндия арасында хәрәкәт итеп яши. Алман башкаласында ул нәшрият оештыра һәм байтак кына китапларын бастырып чыгара, ә чыгымнарны аңа Финляндия татарлары капларга ярдәм итәләр. Бу йөздән Муса әфәнде фин татарларының кунагы да була. Алга таба ул Иран белән Гыйракка юл тота. Бу елларда ул биредә киң таралыш тапкан шигыйлек мәзһәбен өйрәнә һәм аңа багышлап махсус китап яза.

Ерак Япон илендә мөселман мәркәзен оештырган Габдерәшит Ибраһимов 1938-нче елда Муса әфәндене Японияне зиярәт итәргә дәгъват итә. Токиода беренче мәчет ачу тантанасында катнашканнан соң, ике фикердәш бер ел дәвамында бергәләп Япония мөселманнарын ислам дине белән таныштыралар.

Муса әфәнденең горбәтлектәге хәяте, күргән вә кичергәннәре аерым зур китап булып язылырлык. Бу эшне киләчәккә калдырып, аның мирасында зур урын алып торган тагын бер мәсьәләгә күз салыйк.

Муса Бигиев күтәргән иң мөһим мәсьәләләрнең берсе исламияттә хатын-кыз проблемасы була. Бу темага багышлап ул 1933-нче елда Берлинда «Коръән- Кәрим аять кәримәләре нурлары хозурында хатын» исемле бер китабын нәшер итә. Бу әсәрен ул сөекле хатыны Әсма ханымга багышлаган һәм үзен Ибн Фатыйма, ягъни Фатыйма углы, дип атаган.

Инде искә алынган Тәүфыйк әфәнде Ибраһимның фикеренчә, исламияттә хатын-кыз мәсьәләсе Муса әфәнде мирасының иң матур, иң күркәм сәхифәсен тәшкил итә. Тәүфыйк әфәнде болай ди: *«Муса Бигиев мөслимәләрне ир-ат дин галимнәре тарафыннан динебезнең ялгыш аңлатылган хөкемнәреннән шулкадәр тырышып яклаган! Бу хакта Муса әфәнде нәрсә ди? Безнең диндә, яһүд, христиан диннәреннән аермалы буларак, хатын-кыз шайтан тозагы буларак сурәтләнми. Коръәндә мондый карашларның эзе дә юк. Безнең диндә җәннәтне ялгышып югалтучы Хәва түгел, Адәмдер, ә Хәва хәзрәтләре җәннәтне үзенең иренә тугры калуы аркасында югалта. Адәм Хәвага ияргәнгә түгел, нәкъ киресе – Хәва ирен ялгызлыкта калдырмый. Коръәндә беренче кешеләрнең җәннәттән мәхрүм ителүләренең гаебе тулаем Адәм җилкәсенә ята!»*

Муса әфәнде ислам тарихында беренче булып ир-атның хатын-кызга карата булган мөнәсәбәтен тәнкыйть утына тота. Аның фикеренчә, ир-атның күзен һәм калебен күркәм әхлак һәм ихтирам хиҗабы капламыйча, хатын-кызны тукыма астына яшерүнең һәм аның дүрт дивар тоткыны булуының мәгънәсе юк. Ул болай дип язган: *«Исламият хатын-кызның мәчетләрдә, уку йортларында, мәҗлесләрдә ачык йөз илә йөрүенә каршы*

тормый. Әмма исламият ханым вә туташларның әдәпсезлек, азгынлык кылуларын кискен рәвештә тыя. Бу максатка ул хатын-кызның иреген чикләү юлы белән түгел, бәрәкәтле үгет-нәсыйхәт юлы белән ирешә. Хатын-кыз белән ир-ат арасында чын мәхәббәт булмыйча, бер-берсенә карата мәрхәмәтле вә тигез мөнәсәбәт булмыйча ни гаилә, ни куәтле дәүләт, ни сәламәт милләт булмаячагын аңлар вакыт җитте инде».

Муса әфәнде гаиләне чын мәгънәдә кешечә яшәүнең иң кыйммәтле башлангычы, иң кадерле казанышы итеп таныган. Ул болай дигән: *«Хәлакәтнең максаты–гаиләви тормыштыр. Гаилә–җәннәткә таба беренче адым. Адәмне җирдә хәлифә итеп торгызганда Аллаһ Тәгалә гаилә иминлеге дигән бер генә максатны күздә тоткан. Адәм тулы бербөтеннең яртысы гына. Бары тик хәләл җефете илә бергәлектә ул камил бербөтенгә әйләнә ала. Хатының булмаганда ни гаилә юк, ни Аллаһның әмерен үтәү юк, ни җәннәт юк»*.

Горбәтлектә Муса әфәнде гаиләсе белән аерылышуны бик авыр кичереп интегүдән туктамый. Бу еллар дәвамында ул газиз хатыны илә балаларын коткармакчы булса да, бу эш барып чыкмый. Ул болай дип яза: *«Читтә, ят илләрдә япа-ялгызым сабыр кылып, гомер елларымны үткәрәм. Агыладыр айлар. Күр имди: һич тә чыдар хәлләрем калмады!»*

Муса әфәнде тормышының соңгы айларын Каһирәдә үткәрә. Бу шәһәргә ул әле яшь чагында башлаган бер эшне тормышка ашыру нияте белән Төркиядән килеп төшә. Сүз 1912-нче елда кара эчле муллаларның мөфтигә язган шикаятьләре аркасында Казанда басылмый калган Коръән тәрҗемәсе турында бара. Әлеге хезмәтнең кульязмасын Муса әфәнде гомере буе үзе янында йөртә. Ниһаять, 1948-нче елда аны Истанбулда бастырып чыгару мөмкинлеге барлыкка килә. Әмма ул чакта, Төркия латин әлифбасына күчкән булу сәбәпле, анда Коръән тәрҗемәсенең гарәпчә текстын җыю мөмкинлеге булмый. Бу эшне башкарыр өчен Муса Бигиев 1948-нче елның ноябрь аенда Истанбулдан Каһирәгә китәргә мәҗбүр була. Биредә аны дуслары һәм шәкертләре каршы алып, кайгыртып торалар: Йосыф Уралгирәй, Галимҗан Идриси һәм башкалар. Алар арасында Габдрәшит Ибраһимовның кызы Фәүзия ханым Ибраһим да була. Ул чакта Фәүзия ханымның ире Нәфиз Догрул Төркия дипломаты сыйфатында Каһирәдә консуллыкта хезмәт иткән була.

Каһирәдә Муса әфәнденең Коръән тәрҗемәсе белән никадәр шөгыльләнүе, бу эшнең нинди хәлдә булуы әлегә кадәр ачыкланмаган һәм хәтта өйрәнелмәгән. 1949-нчы елның көзе җиткәч, олы яшькә җиткән галимнең хәле начарая башлый һәм шул елның үктәбер аеның 28ендә аның газиз җаны Аллаһ хозурына юл тота.

Мисырда чыгып килүче иң мәртәбәле «әл-Әһрам» гәзите 1949-нчы елның 29 үктәбер санында Муса Җаруллаһның җеназасы Каһирәнең Сәйидә Нәфисә исемле мәчетендә укылуы һәм олуг галимнең Мисыр падишаһлары дәфен кылына торган Хәдивләр зираты дип аталган борынгы мазарда күмелүе турында игълан бастыра.

Төрек галиме, берничә ел дәвамында Төркия Җөмһүриятенең Дини эшләр министрлыгын җитәкләгән Мехмет бәй Гөрмәзнең фикеренчә, Муса әфәнде Бигиев Җәмалетдин Әфгани, Мөхәммәт Габдүһ кебек галимнәрдән күпкә өстен тора. *«Аның матди мөмкинлекләре чикле булганга күрә генә бүгенге тарих фәне Муса Бигиев турында түгел, ә Җәмалетдин Әфгани, Мөхәммәт Габдүһ турында сүз йөртә, – ди ул, һәм дәвам итә. – Муса әфәнденең мирасы өйрәнелсә иде, соңгы елларда дөньяның һәр почмагында үзенең барлык ялгышу-саташулары белән дан тоткан ваһһабилык тәгълиматы кебек чирнең дәвасы тиз табылыр иде. Башкача әйткәндә, Муса әфәнденең фикерләре, ачышлары белән таныш булган кеше беркайчан да үзен вак һәм сай тәгълиматлар кысалары белән чикләтергә юл куймаячак»*.

Тәфыйк әфәнде Ибраһим исә болай ди: *«Татар халкыннан үз вакытында бөтендөнья ислами фикерен яңартучыларның иң бөеге булган дөнья күләмле фикер иясе чыккан. Татарлар, әлбәттә, моның илә горурлана алалар. Мин моңарчы да әйтә килдем, алга таба да әйтеп торачакмын: Әгәр Русия мөселманнары (беренче чиратта сүз татарлар турында бара), бөтен ислам дөньясына чын ислам диненең нинди булырга тиешлеген, ягъни аның иң алдынгы, камил акыл ияләре өчен иң ятышлы, башкаларга карата иң түземле һәм аралашу өчен иң ачык дин булуын күрсәтмәсәләр, бу эшне кайдан булса да башка җирдән, башка милләттән көтмәгез! Мөселман булмаган халыкларга һәм, аеруча, мөселманнарның үзләренә егерме беренче гасырда исламиятнең нинди булырга тиешлеген күрсәтү вазифасын бары тик сез генә башкарып чыга аласыз! Башка беркемнән дә көтмәгез! Моның өчен сездә бөтен шартлар тудырылган. Олуг дин галимнәренең мирасына иясез. Алар арасында Муса Бигиев – иң югарысыдыр. Менә шушы мирасны алып, башкаларга ирештерергә кирәк»*.

Муса Җаруллаһ... Аның сөйләгән теле Хакыйкать иясенең безнең яныбызда торуын сизәргә мөмкинлек бирә. Аның калебеннән балкып чыккан нурда шәрыкның вә гарепнең Раббысы иңдергән сүзләрнең өряңа гаҗәп мәгънәләре ачыла. Сайлап алырга мөмкин булган күптөрле сукмаклар арасыннан ул дөреслеккә таба илтәчәк бердәнбер дөрес юлны сайлап ала алган…

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

ХРОНИКА

Исходя из особенностей этого года, редакция журнала решила провести серию семинаров, посвященных динамике татарской нации в XX–первых десятилетиях XXI вв. В работе семинаров принимали участие общественные деятели и ученые. В дальнейшем наиболее важные итоги этих обсуждений предполагается опубликовать на страницах журнала «Туган җир. Родной край».

Тематика обсуждений была следующей:

11.06.2020. Тема: Ключевые категории татарской культуры.

23.06.2020. Тема: От старого концепта татарского «миллета» к татарской советской «автономной» нации.

30.06.2020. Тема: Татарская советская нация: свет и тень социалистического бытия татар в СССР (1930–сер. 1980-х гг.).

15.07.2020. Тема: Татарские мечты и историческая реальность первого этапа постсоветской трансформации татар (конец 1980-х–1990 гг.).

ЯРКАЯ ЗВЕЗДА ТАТАРСКОЙ ПОЭЗИИ

«Она – татарская Ахматова» – именно так оценил творчество татарской поэтессы Сажиды Сулеймановой известный поэт Хасан Туфан. Её трижды выдвигали на соискание Государственной премии им. Габдуллы Тукая, но республиканские чиновники её кандидатуру так и не утвердили. Её стихи, овеянные неиссякаемой любовью к жизни, одновременно и окрыляют молодые сердца, и в то же время заставляют задуматься. Имя Сажиды ханум всегда будет сиять яркой звездой в небе татарской поэзии.

В честь дня рождения поэтессы в стенах гимназии № 5 Казани (директор Альфред Вагизович Рагимшин) 11 октября 2019 г. был проведен потрясающий музыкально-поэтический вечер. Идея данного вечера принадлежит учительнице татарского языка и литературы этой гимназии Галие Михеевне Гайнетдиновой. Она же составила программу, разработала сценарий и провела это чудесное мероприятие. Член Союза писателей Республики Татарстан, лауреат литературной премии им. Ангама Атнабаева поэтесса Галия Гайнетдинова и знаменитая на весь мир Сажида Сулейманова – земляки. Галия – уроженка с. Сараштыбаш Татышлинского района Башкортостана, а Сажида родилась в с. Янаул, который находился всего в 30 км от с. Сарашты. Затем она с 4-х лет следом за отцом, которого партия сначала направила на руководящую работу в колхозы, а позже – в райсовет Татышлинского района, последовательно проживала в сёлах Урады, Сараштыбаш, Аксаитово и Верхние Татышлы.

Актовый зал гимназии был битком набит учениками старших классов. Сюда были приглашены именитые и важные гости, которые выступили с вдохновенными речами по поводу творчества поэтессы Сажиды Сулеймановой. А также каждый выступающий подчеркнул значимость знания детьми татарского языка: «Вы же богаче тех детей, которые знают только один язык – русский».

А вот и имена приглашённых гостей: заместитель председателя Союза писателей Республики Татарстан Раил Гатауллин; поэт Рифат Салах; журналист газеты «Мәдәни җомга» Хамза Бадретдинов; певец, народный артист Татарстана Искандер Биктагиров; баянист, заслуженный артист Татарстана Ахмат Карим; методист Казанского ГорОНО Раиф Зиннатуллин; методист Авиастроительного и Новосавинского РОНО Илгиза Ильясова, член Союза журналистов РТ и РФ Томас Нигаматзянов.

Но, пожалуй, гвоздём программы, изюминкой вечера стало активное участие в нём сына прославленных поэтов Адиба Маликова и Сажиды Сулеймановой, журналиста Анвара Маликова – обаятельного, очень скромного, интеллигентного человека. Сегодня Анвар Маликов работает

главным редактором Информагентства «Девон», освещающего новости нефтяной и смежных с ней отраслей Волго-Уральского региона. Он занимается также переизданием трудов своих именитых родителей, пишет о них биографические книги. Так вот, в этот славный вечер Анвар Адибович подарил гимназии огромную книгу о своей матери «Саҗидә Сөләйманова. Шигъриятнең күкчәчәге», написанную им в соавторстве с супругой Асией Маликовой. Кроме того, гимназия в дар от него получила и сборники стихов Адиба Маликова и Сажиды Сулеймановой на татарском и русском языках.

Но и сам Анвар Маликов не остался без подарка – педагог Галия Гайнетдинова торжественно вручила ему памятный знак, называемого сегодня в народе «тугрой», с именем Сажиды Сулеймановой – каллиграфическую картину известного художника-каллиграфиста Нажиба Наккаша.

Конечно, что это за мероприятие без концерта. Школьники проникновенно декламировали стихи Сажиды Сулеймановой. Звучали песни поэтессы в исполнении певца Искандера Биктагирова и детского школьного хора. Сама ведущая, поэтесса Галия Гайнетдинова прочитала прекрасные стихи собственного сочинения, посвящённые жизни и творчеству Сажиды Сулеймановой. А Томас Нигаматзянов прочитал собственный перевод этого стихотворения и вдобавок, артистично вышагивая по сцене, продекламировал стих Ангама Атнабаева «С. Сулеймановой». Всех присутствующих в шикарном зале удивил ученик родом из Таджикистана Мухаммедали Додобаев, который без всякого акцента прочитал наизусть стихотворение Сажиды Сулеймановой. Анвар Адибович не удержался – после окончания концерта он взял у 9-ти классника интервью.

Двухчасовой вечер татарской поэзии прошёл на одном дыхании. Все выступающие – дети и взрослые – свободно и красиво говорили на татарском языке, потому что они ещё наследуют то время, когда татарский язык в школьном образовании не ущемлялся и он всеми детьми, независимо от их национальности, изучался в обязательном порядке.

Томас Нигаматзянов

ФЕСТИВАЛЬ ПОЭЗИИ НА РОДИНЕ АНГАМА АТНАБАЕВА

21 февраля 2020 г. В СДК села Старый Курдым Татышлинского района Башкортостана прошёл Открытый районный фестиваль-конкурс поэзии «Күрдем чишмәләре – 2020», посвящённый дню рождения народного поэта Республики Башкортостан Ангама Атнабаева, 125-летию со дня рождения башкирского и татарского поэта Шайхзада Бабича, 75-годовщине Победы в ВОВ 1941–1945 гг. и 85-летию образования Татышлинского района.

Глава администрации Татышлинского района Республики Башкортостан, кавалер ордена Дружбы народов Гараев Рушан Кадимович снова отдал дань светлой памяти видному татарскому и башкирскому поэту Ангаму Атнабаеву, поручив своей команде в очередной раз провести на родине Поэта поэтический фестиваль.

На этот светлый праздник поэзии пригласили и нас двоих казанцев – меня и поэтессу Галию Гайнутдинову. Галию Михеевну здесь все знают – но не потому, что она член Союза писателей Республики Татарстан и лауреат литературной премии им. Ангама Атнабаева, а по очень простой причине: Галия уроженка соседнего села Сараштыбаш и окончила Курдымскую среднюю школу. Её как профессионала в поэзии включили в состав жюри.

Это же надо случиться такому чуду! – говоря популярной фразой киноактёра Владимира Машкова из кинофильма «Ликвидация» – «Картина маслом»: яркое зимнее солнце, на улице обилие белого снега и высоких сугробов. Невольно подумаешь, в этом далёком от Казани татарском селе никто не нарушает свои укоренившиеся традиции: ни Всевышний, ежегодно даря селянам настоящую зиму, ни администрация сельсовета и СПК, предоставляя людям радость поэтической сказки.

Конкурсанты от мала до велика – самой младшей участнице было 4 года, а самой старшей – 97 лет – беспрестанно, но артистично и в нарядных татарских и башкирских костюмах выступали в течение всего дня. Они соревновались друг с другом в мастерстве и надеялись на первые места и даже на Гран-При. География конкурса также была представлена широко – чтецы и поэты прибыли сюда не только из селений Татышлинского района, но и из соседних Аскинского и Янаульского, даже из Свердловской обл.

Чаще всего со сцены сельского Дома культуры звучала татарская речь, были выступления на башкирском и русском языках. Не возбранялось читать стихи ни на каком языке. К примеру, в прошлые годы стихи Ангама Атнабаева звучали и по удмурдски. А нынче наооборот – марий-

ка из единственной в районе марийской деревни Башкибаш прекрасно на чистейшем татарском языке продекламировала стих любимого всеми Атнабая.

По условию конкурса на суд жюри взрослые участники (старше 16 лет – II возрастная группа) должны были представить мастерство чтения либо стиха собственного сочинения, либо стихов Ангама Атнабаева и Шайхзада Бабича. Дети могли выйти на сцену клуба и с одним стихом.

В этот приезд я не был прикреплён к жюри, поэтому вёл себя совершенно свободно – то фотографировал выступающих на сцене и присутствующих в зале, пришедших поболеть за своих и просто послушать настоящие стихи, то выходил на улицу подышать свежим морозным воздухом. Из репродуктора минарета мечети, имамом которой является родной брат Ангама Атнабаева Магдан хазрат, приятно звучал пятничный намаз.

Между прочим, аяты сур Корана – это тоже стихи, то есть эта священная книга мусульман написана в поэтической форме. Уникальным переводом смыслов Корана на русский язык считается перевод в стихах Иман Валерии Пороховой, принявшей ислам русской жены араба Мухаммада, сына сирийского шейха. Интересно получается, Магдана и Ангама Атнабаевых роднит не только общая кровь, но и поэзия – божественные молитвы священного писания и прекрасные стихи, написанные поэтом.

На поэтическом конкурсе из стихов Ангама Атнабаева чаще всего звучали такие, как «Ул болытлар» («Эти облака»), «Туган җирем» («Родной край»), «Чияле тау» («Вишневая гора»), «Кара икмәк» («Чёрный хлеб»), «Унбер малай үстек» («Мы росли одиннадцать мальчишек»), а из произведений Шайхзада Бабича – «Курай».

Когда конкурс чтецов завершился, жюри в полном составе из концертного зала СДК перебралось в уютную комнату сельской библиотеки, которой заведует Элида Карамова, женщина доброй и светлой души. Элида Фанисовна – главный библиотекарь модельной библиотеки села Старый Курдым. Она блестящий организатор культурного досуга односельчан. Вот и для членов жюри Элида Фанисовна создала приятную рабочую обстановку – тут тебе и «круглый стол», и бумаги, и авторучки, и чистые бланки дипломов, и компьютер с принтером, и даже чай с её собственной выпечкой.

Несмотря на продолжительное обсуждение результатов конкурса, всё-таки члены компетентного жюри успели до 7 часов вечера, до начала гала-концерта, из 62 участников выбрать единственного чтеца, завоевавшего Гран-При, и несколько призёров, занявших первые, вторые и третьи места, а также заполнить многочисленные дипломы победителей и лучших участников, отобранных для награждения специальными призами.

Зрительный зал СДК был набит битком. Гала-концерт получился блистательным благодаря стараниям начальника отдела культуры муниципального района Татышлиснкий район Шайнуровой Альфии Ураловны. Она привлекла сюда художественные коллективы районного Дворца культуры и органично, как нанизывают жемчужины на нить ожерелья, включила в программу концерта выступления чтецов, отличившихся своей артистичностью и выразительностью чтения стихов. После окончания концерта началась церемония награждения победителей конкурса дипломами. Отличившимся участникам вручали специальные призы. Так, например, 97-летняя Накия Цой за выразительное чтение стихотворения Ангама Атнабаева «Кара икмэк» («Чёрный хлеб») заслужила специальный приз Айдара Галимова. Примечательно, что 4-летняя Аиша Шамсутдинова в группе до 16 лет (в I возрастной группе) заняла 2 место. Специальные призы учредил и председатель СПК им. К. Маркса Ульфат Фоатович Габсалямов для детей, родители которых работают в колхозе.

Гран-При получил гость из Качканара Свердловской обл. Данис Бадретдинов, в глазах членов жюри затмивший всех выступивших наилучшей выразительностью чтения произведений Ангама Атнабаева и Шайхзада Бабича, а также чтением стихотворения собственного сочинения. Немаловажную роль, как мне сказали, на положительное решение жюри сыграл и его выход на сцену в татарском национальном костюме.

Из протокола заседания жюри Открытого районного фестиваля-конкурса поэзии «Күрдем чишмәләре – 2020» от 21.02.2020:

Жюри в составе:

1. Зиянгиров Фарит Абзалович – режиссер народного театра «Илхам» МБУК МКДЦ, лауреат премии им. А. Атнабаева, председатель жюри.

2. Абдульманова Зиля Закиевна – заслуженная артистка РБ, чтец-мастер художественного слова в Нефтекамской государственной филармонии.

3. Ахунова Халида Мухаматсалямовна – главный методист Управления культуры Татышлинского района.

4. Шарафиева Зинира Давлетяровна – заведующая читальным залом МБС.

5. Гайнутдинова Галия Михеевна – поэтесса, педагог, член Союза писателей РТ, лауреат премии им. А. Атнабаева.

Обладателями ежегодной районной премии имени Ангама Атнабаева стали народный артист Республики Татарстан и Республики Башкортостан Айдар Галимов и член Союза журналистов Республики Татарстан и Российской Федерации Томас Нигаматзянов.

Рассмотрев итоги Открытого районного фестиваля-конкурса поэзии «Күрдем чишмәләре–2020», места распределились следующим образом:

Признать обладателем Гран-При – Бадретдинова Даниса – г. Качканар Свердловской области;

Признать победителями и присудить звание лауреатов конкурса в I возрастной группе (собственного сочинения):

I степени (1 место) – Шамсиеву Юлию – с. В. Кудашево;
II степени (2 место) – Габдулхакова Арлиана – с. В.Татышлы;
Шаехову Гульшат – с. В.Татышлы;
III степени (3 место) – Хизамутдинова Рамиса – д. Ст. Сикияз;
Исламову Анисью – с. Старокальмиярово;
Гаязову Альфию – с. Шулганово.

Признать победителями и присудить звание лауреатов конкурса во II возрастной группе (собственного сочинения):

I степени (1 место) – Файзрахманову Ларису – с. Ялгыз-Нарат.
II степени (2 место) – Фатхутдинову Сылу – с. Шулганово;
Арсланову Альбину – с. Гарибашево.
III степени (3 место) – Ахметову Миляушу – д. Юсупово;
Зуфарову Муршиду – с. Ст. Курдым;
Исламову Елену – д. Уразгильды.

Признать победителями и присудить звание лауреатов конкурса чтецов на лучшее исполнение стихотворений А. Атнабаева и Ш. Бабича в I возрастной группе:

I степени (1 место) – Ибатуллину Галию – с. В. Татышлы.
II степени (2 места) – Шайсултанову Аишу – с. Ст. Курдым;
Дахиева Эмиля – с. Ст. Курдым.
III степени (3 место) – Асрарову Регину – с. В. Татышлы;
Аскарова Артура – с. В. Татышлы;
Джамолову Гульнозу – с. Аксаитово.

Признать победителями и присудить звание лауреатов конкурса чтецов на лучшее исполнение стихотворений А. Атнабаева и Ш. Бабича во II возрастной группе:

I степени (1 место) – Кашапова Ильсура – Янаульский район.
II степени (2 место) – Хисматуллину Розалину – с. Шулганово;
Хабибрахманову Василю – Аскинский район.
III степени (3 место) – Шабутдинову Гульшат – с. Беляшево;
Хузину Филарису – с. Аксаитово;
Ахметову Рауману – с. Гарибашево.

В финале фестиваля-конкурса поэзии заместитель главы администрации по социальным вопросам и кадровой политике Татышлинского района Республики Башкортостан Рахимов Ралиф Сагитович торжественно вручил мне диплом лауреата и премию им. Ангама Атнабаева, а также на

лацкан моего пиджака прикрепил нагрудный знак лауреата. Популярному эстрадному певцу Айдару Галимову премия им. Ангама Атнабаева за 2019 г. была вручена на сцене Татышлинского Дворца культуры 30 января 2020 г. в торжественный вечер празднования 85-летия со дня образования Татышлинского района.

Томас Нигаматзанов вручает приз победителю

Надо отдать должное и главе сельского поселения Курдымский сельсовет Нисаповой Ларисе Хамисовне за достойную организацию обеда и праздничного ужина членам жюри, организаторам и гостям фестиваля поэзии.

Томас Нигаматзянов

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

ТАЙЧИ: ОТ ПЕРВЫХ ПОСЕЛЕНЦЕВ ДО СЕГОДНЯЩНИХ ДНЕЙ…

(об историко-краеведческой книге краеведа-исследователя и этнографа Н. Ф. Галеевой «Тайчи: история таежной деревни» – Омск. Полиграфист, 2020. Тираж 500 экз. 263 с.

В Омске увидела свет новая историко-краеведческая книга, рассказывающая об одной из татарских деревень Тевризского района Омской области, написанная ее уроженкой Наилей Галеевой на основе воспоминаний старожилов, дневниковых записей, архивных документов и научной литературы. В ней описывается история сельского поселения с момента его основания и до периодов активного развития деревни в XIX–XXI вв., рассказывается о традициях, быте, религии и этническом составе жителей, а также о природе, фольклоре, биографии и родословных тайчинцев.

Рецензентами изданного труда стали известные татарстанские ученые и краеведы, авторы многих краеведческих трудов – председатель РОО «Общество татарских краеведов» при Всемирном конгрессе татар, историк-археолог и востоковед, кандидат исторических наук А. А. Бурханов, доктор исторических наук, почетный работник Общего образования РФ, профессор кафедры теологии Российского исламского института Ф. Г. Ислаев и краевед-исследователь, почетный работник Общего образования РФ, ветеран педагогического труда Р. З. Салиев.

Древняя, средневековая, новая и новейшая история сел и деревень Тебризского района и сопредельных территорий Омско-Тарского Прииртышья являются неотъемлемой частью прошлого татарского и других коренных народов Западной Сибири и всей Евразии. Тюрко-татарские памятники в Прииртышье представлены в разных районах Омской области – Саргацком, Большереченском, Тарском, Тевризском, Усть-Ишимском и др. На селищах, расположенных по берегам Иртыша и его притоков, обнаружены керамика и другие предметы тюрко-татарской культуры, рядом с ними открыты татарские кладбища. Однако большинство объектов пока изучены слабо. Неизученность татарской истории в историко-археологическом отношении традиционно объяснялась наличием письменных источников, а также тем, что локальная (региональная) история регионов, в том числе Западной Сибири, не считалась в историографии «исторической» темой. Лишь отдельные эпизодические исследования ученых-археологов, этнографов и историков, а также местных краеведов постепенно заполняют «белые пятна» исторической карты Омско-Тарского Прииртышья. История населенных пунктов региона пока изучалась силами небольшой группы ученых и местных краеведов, но эти работы носят ещё ограниченный характер, некоторые из них слабы методически и с точки зрения сбора, анализа исторического материала. Благодаря труду и поискам местных краеведов регионов Западной Сибири, постепенно собираются новые данные по истории региона, издаются новые историко-краеведческие книги, открываются все новые краеведческие музеи и школьные уголки местной истории, что становится фундаментом для дальнейших исследований.

В связи с этим важным вкладом в изучение истории Тевризского района и Омско-Тарского Прииртышья является историко-краеведческий труд Н. Ф. Галеевой по истории татарской таежной д. Тайчи, находяшейся в Тевризском районе Омской области. Книга охватываетя динамику развития этого населенного пункта с момента заселения до сегодняшних дней.

Автор посвятила книгу юбилею деревни – 300-летию её основания. Работа состоит из предисловия (написано автором), вступительного слова А. А. Бурханова и 5 глав: «История деревни Тайчи»; «Деревня XIX – пер-

вой половине XX в.»; «Вторая половина XX в. – наши дни»; «Наши земляки»; «Фольклор тайчинцев». В качестве приложений помещены цветные и черно-белые фотоиллюстрации, даны топонимы д. Тайчи. Автор при написании этой уникальной книги использовала материалы 22 информаторов, архивные данные (8 наименований), научную и краеведческую литературу (39 наименований) и интернет-ресурсы (9 наименований).

Наряду с использованием имеющегося научного материала и архивных данных, автор во всех разделах широко использует в качестве важного источника воспоминания земляков и очевидцев исторических событий, связанных с историей села и региона.

При изучении истории появления деревни в таежном лесу, автор особо характеризует окружающую природу и историческую обстановку до возникновения и в период появления первых поселенцев в этих краях. Четко показана поэтапность появления сельского поселения на месте современного Тайчи, даются различные версии названия деревни, а также этнический и численный составы населения села в различные периоды. При этом в книге достаточно четко и глубоко характеризуются все формы хозяйственной деятельности жителей. Кроме этого особое место уделяется изучению религиозных воззрений местного населения и распространению ислама в этих местах.

Большое внимание в книге уделяется событиям, связанным с Гражданской войной и установлением Советской власти, а также годам репрессий и раскулачивания. Значительное место отведено истории села в годы Великой Отечественной войны и участию земляков на фронтах и работе их в тылу.

Автор детально характеризует объекты социально-культурного назначения, действовашие в течение XX в. (больница, почта, библиотека и др.).

Важное место в книге уделяется роли природы в жизни земляков. В книге дается также богатый фольклорный материал, связанный жизнью сельчан. Особый интерес представляют материалы, связанные с основными фамилиями и родами д. Тайчи.

Автор книги – краевед-исследователь и этнограф Галеева Наиля Фазыловна, родилась и выросла в д. Тайчи. В семье Галеевых всегда особое внимание уделялось к образованию детей, знакомству их с культурой и традициями татарского народа. Любовь к истории родного края зародилась у Наили с детских пор, благодаря рассказам ее бабушки и родственников о жизни в Татарстане и судьбе татарского народа, переживших трагедии и голод, о переезде многих татарских семей из Волго-Уралья и других регионов страны в Сибирь. Автору удалось передать тоску предков по Родине, а также свою безграничную любовь и уважение к односельчанам, сумевшим сохранить все национальные традиции и обычаи. Именно они и поддержали Наилю в

дальнейшей жизни – в годы учебы и работы. Учеба на историческом факультете Омского государственного педагогического университета помогла ей сформировать научный интерес к этнографии, в частности, к культуре и традициям татар Сибирского региона. Она поняла, что татары региона имеют богатые историко-культурные корни и предков, которые вышли из разных регионов огромной тюрко-татарской Евразии и при этом сформировались как особая и единая татарская общность Сибири, являющаяся важной составляющей частью большой тюрко-татарской нации.

О процессе работы над книгой по истории д. Тайчи и скором завершении процесса по подготовки ее к печати, автор объявила коллегам в своем выступлении с докладом в ходе работы Всероссийского форума татарских краеведов, который состоялся 12–13 сентября 2019 г. в Томске. Н. Ф. Галеева сделала все возможное, чтобы книга стала достоянием ученых, краеведов, земляков и всех любителей татарской истории. Важно отметить, что рассматриваемый труд по истории сибирской д. Тайчи станет определенным вкладом в дело развития всего татарского краеведения и значительным моментом в ходе подготовки следующего Всероссийского форума татарских краеведов, который планируется провести в Омске и Таре осенью 2020 г. Книга будет хорошим подарком для его участников.

Написать объемный труд по конкретной тематике, тем более по истории одного села, ни каждому по силам. Для этого прежде всего нужны исследовательский и жизненный опыт, а также долгие годы кропотливого труда по сбору и анализу многообразного материала. Несмотря на свой возраст, автор работы Н. Ф. Галеева взялась осуществить свою мечту и сумела подготовить к печати книгу по истории своего родного села.

Я с большим интересом прочитал электронный вариант рукописи и сейчас уже оригинал книги и считаю, что она получилась интересной и богатой благодаря скрупулёзно собранного разнообразного материала.

Мы не исключаем дискуссионность некоторых моментов, изложенных в данной книге. Однако её материалы несомненно станут базой для дальнейших фундаментальных исследований истории Тевризского района и сопредельных районов Омско–Тарского Прииртышья.

Надеемся, что данное издание вызовет интерес не только у специалистов, краеведов и жителей с. Тайчи, но и широкого круга читателей, интересующихся историей Прииртышья и в целом истории Сибири и татарского народа.

А сегодня, уважаемые читатели, в добрый путь, новая историко-краеведческая книга в просторы сибирской истории!

Альберт Бурханов, кандидат исторических наук,
председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ

МАНСУР ГАНИЕВНЫҢ «АБДУЛ САЛМАН МОРЗАЛАРЫ» КИТАБЫ

2019-нчы ел тәмамланып килгәндә, Казанның «Яз» нәшериятендә, Мансур Корбангали улы Ганиевның Әлки районы, Абдул Салман авылының тулы тарихын эченә алган, авылдашларының хатирәләрен яңарткан, тарихи вакыйгаларны архив чыганакларына таянып яктырткан «Абдул Салман морзалары» дип аталган китабы дөнья күрде.

Милләте белән горурланган, аның якты киләчәге өчен хезмәт итүче, шуңа һәркемне чакыручы, үзенең һәм авылдашларының нинди нәселдән булуын, бүгенге һәм киләчәк буын әби-бабаларының кем булганлыкларын белеп үссен дигән омтылыш-теләк, 73 яшен тутырып 74кә үрмәләгәндә Мансур әфәндене бу зур хезмәтне язарга этәргән. XVII гасыр башыннан бүгенге көнгә кадәр чорны тасвирлап тарихи китап язу өчен аңа архивларда казынырга, күп белешмәләрне барлап укырга, фактик материаллар тупларга, бик күп өлкәннәр, замандашлар, галимнщр белән аралашырга, киңәш-табыш корырга, физик һәм финанс чыгымнарын (кыенлыкларын) уздырырга туры килгән. Китабын бастырып чыгару өчен аның авторы матди ярдәм сорап, беркемгә дә мөрәҗәгать итмәгән.

Бу китап – бик зур фәнни хезмәт, аны туып-үскән авылына, ата-бабаларына, кан кардәшләренә тарихи һәйкәл дип атарга тулы җирлек бар. Чын мәгънәсендә, әдәпле, күпкырлы белем иясе, җаны-тәне белән милләтебез өчен хезмәт итүче, иманлы кеше башкарганы аның һәр җөмләсеннән сизелеп тора. Автор барлык авылдашларын нәселдәшләребез, диеп атап яза. Шулай атап язар өчен фәнни ачышларга ирешә. Нәсел башында, якынча 1600-нчы елда туган Тимкәй бабалары тарихи шәхес икәнен ачыклый. Рәсәйнең тарихындагы шомлы «смутное время»дан соң көнбатыш чикләрен поляклардан саклау хезмәтен Белгород шәһәрендә 18 ел буе башкарган, патша тарафыннан күп өстенлекләр, ташламалар алган шәхес булган ул. Нәселдәшләре хәтерендә сакланмаган уртак фамилияләре – морза Чепкенеевлар икәнлеге ачыклана. Автор башта үз авыл халкы – нәселдәшләренең 13–15 буынан торган шәҗәрәсен эшләп, бүгенге буынга тапшыра. Шәҗәрә агачында (соңгы буыннарның барысын да исәпкә алмыйча) бер мең ярым кешенең исеме аталган. Үз авылының шәҗәрәсеннән тыш автор күрше 4 авыл халкының шәҗәрәләрен дә барлаган. Татарстанда беренчеләрдән булып, 2011-нче елдан башлап шәҗәрә бәйрәмнәре оештырып уздыруга ирешкән шәхес ул. Бәйрәмдә катнашучы һәр кешегә А-3 форматындагы кәгазьгә төшергән, 7 буыннан башлап 13 буынга кадәр булган шәҗәрәләрен тапшырган. Менә бу – чын шәҗәрә бәйрәме. Берничә авылда гомер иткән 27 әбиләренең (кем кызы

икәнлеген), 53 бабаларының исемнәрен ачыклаган, аерым, үзе тапкан формага салган.

Мансур әфәнде әлеге тарихи китапны (әдәби әсәр генә түгел)–үзенең гомер буе хыялланган эшен, авылдашларына, әлкилеләргә бүләк итә. Тирә- яктагы авылларның өлешчә тарихын, күренелекле шәхесләре турында шактый мәгълүмат бирелә бу китапта.

Мансур әфәнде Әлки районы Абдул Салман (Морзалар Салманы) авылында туа. Базарлы Матак авылы урта мәктәбен тәмамлап, Казан финанс-икътисад институтына укырга керә. 1969-нчы елда бухгалтер-экономист белгечлеге алып, төзелеп килүче Түбән Кама шәһәренә килә. Һөнәре буенча эшләп планлаштыру бүлеге җитәкчесе дәрәҗәсенә ирешә. 1973-нче елда Совет Армиясе сафларына алынып Чита, Иркутск шәһәрләрендә хезмәт итә. Хәрби хезмәтен капитан званиесендә, дивизия финанс бүлеге җитәкчесе вазифасында тәмамлый. Армия хезмәтеннән соң Түбән Кама шәһәренә кайтып, кабат «Татэнергострой» берләшмәсендә барлыгы 21 ел хезмәт итә. Йортлар төзү берләшмәсенең (ДСК) җитәкчесе урынбасары эшен башкара. 1990-нчы елда Түбән Кама районы буенча салым инспекциясен оештырып, 16 ел буена, лаеклы ялга чыкканчы җитәкче булып эшли. Бүгенге көндә актив җәмәгать эшләре башкара. Түбән Кама мунипициаль районы җәмәгать советы әгъзасы, аксакаллар шурасы сәркатибе. 2018-нче елда туган төбәкне өйрәнүчеләр җәмгыятен оештыручы булды һәм үзе аның актив әгъзасы. Нәсел шәҗәрәләрен төзү остасы буларак күргәзмәләр, очрашулар оештыра, укучы балаларга ел саен мәктәптән тыш күп санлы дәресләр бирә. Район гәҗитләрендә төбәк тарихына, тәрбия темасына багышланган мәкаләләре басылып тора.

Язмамда авторның 2015-нче елда язган шигыреннән өзек китерәсем килә:

Гомерләрне буш уздырмыйк,
Үткәннәрне белмичә,
Кем булганнар, ни кылганнар,
Белергә теләмичә.

И, кардәшләр, без өйрәник
Үткәннәрнең тормышын.
Кардәшләрен, кордашларын
Ничек яшәү кормышын.

Автор үзенең китабын халык гыйбәрәсен тормышка ашырып (үткәнен белмәгәннең–киләчәге юк) эзлекле рәвештә милләтебезнең телен, әби-бабаларыбызның гореф-гадәтләрен, динен саклауда көрәшен та-

свирлый. Пётр патша башкарган явыз гамәлләренә халкыбызның, шул исәптән морза бабаларының каршы көрәшен атап үтә. Бүгенге көндә дә милләтебезне астыртын рәвештә юк итү сәясәтен куркусыз чагылдырып, уттан-судан исән калган милләтебез, телебез яшәячәгенә ышандырып һәм аның өчен көрәшкә чакырып яза китабын. Колониаль халәттә калган илебезнең күп кенә морзаларын куркытып, ташламалар биргән булып чукындыруга ирешкән патша властьлары, аларны үз ягына аудара алган.

Китапта автор гадел һәм туры сүзен каләм белән сырлый. Узган чорларда күренекле татар морзалары христиан динен кабул итү белән генә чикләнмәгәннәр, алар руслашып та киткәннәр, граф, князь дәрәҗәләренә ирешкәннәр, татар булудан туктаганнар. Шундый шәхесләрнең, нәселләрнең фамилияләре ошбу китапта бәян ителә.

Мансур әфәндегә тарихи китабы өчен рәхмәтләребезне белдереп, китабына хәерле юл телибез!

Суфиян Минһаҗев,
Түбән Кама шәһәре Аксакаллар шурасы әгъзасы

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

РЕЦЕПТЫ ОТ ГУЛЬНАФИС ВАЛЕЕВОЙ

ПИРОГ С КАПУСТОЙ

Начинка.

Капусту потушить на масленице с добавлением молока, соли и сахара.

Тесто.

Мука – 3 стакана,
Масло сливочное – 1 пачка,
Дрожжи – 50 гр (сырые)
Растит. Масло – 2 ст.л.
Молоко – ½ стакана
Соль по вкусу.

Дрожжи развести в теплом молоке.
Муку перетереть с маслом сливочным в крошку.
Добавить молоко с дрожжи, соль, растит. масло.
Хорошо вместить и поставить в холодильник на 30 мин.
После раскатать 2 сочня.
Один (низ пирога) – больше, другой (верх пирога) – поменьше.
Положить начинку. Закрыть пирог, наколоть вилкой верх пирога и выпекать 30 мин.

МЕД ИЗ ОДУВАНЧИКОВ

400–450 шт. цветков одуванчика.
Залить водой. Настоять 8–10 часов (для удаления горечи).
Затем воду вылить. Залить снова водой 600–700 мл.
Добавить сахар и варить после закипания 30 мин. Остудить.
Процедить. Отжать через сито цветки.
Добавить нарезанный кусочками лимон и варить ещё 20 мин после закипания.
Употреблять с чаем 2–3 ч.л.
Очищает печень.

ЭРТНИК – СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ БАЛЫК БӘЛЕШЕ

Эртник – бик үзенчәлекле камыр ризыгы. Ул бары тик җирле себер татарлары яшәгән төбәкләрдә, аеруча Төмән һәм Омск өлкәләре авыллларында, табан (карась) яки карп балыкларыннан пешерелә. Башка төрле елга балыкларыннан пешерүчеләр дә бар, әмма тәме инде икенче.

Себердә эртникне махсус ясалган урамдагы тыш мичендә пешерәләр. Өйгә алып керүгә өстен кисеп алалар, шулчак аш бүлмәсе хуш искә төренә.

Камыр:

Чүпрә (прессланган «Люкс-экстра», «Саф-момент»лар бармый) – 30 г;

Җылы су – 500 мл;

Шикәр комы – 1 чәй кашыгы;

Он – 1 кг;

Тоз – 1 аш кашыгы;

Көнбагыш мае – 1–2 аш кашыгы.

Эчлек:

Чистарган 2 уртача зурлыктагы табан балыгы (вак булса бу камырга 3 тә ярый);

Тоз тәменчә;

2 данә зур суган;

3–4 данә уртача бәрәңге.

Эртниккә балыкның симезен, майлысын сайларга кирәк. Пешкәндә балык мае камырга сеңеп, тәмле хуш исле була.

Камыр әзерләү: Бу ризык әче камырдан (Себердә «ацыткы», диләр) әзерләнә.

200 мл җылы суга 30 г чүпрә, 1 чәй кашыгы шикәр комы салып күпертергә куялар.

Күпереп чыгуга чиләккә чүпрәне, тагын 300 мл җылы су, 2 стакан он салып яхшылап болгаталар, каймак сыеклыгындагы масса барлыкка килә. Чиләкнең өстен каплап, җылы урынга куялар. Ул 5–6 сәгать әчергә тиеш.

Тиешле вакыт узгач, камыр ясарга тотыналар. Әчегән массага тоз, сыек май, он салып камыр басалар, артык каты булырга тиеш түгел. Камыр «җырлый» башласа – җитлеккән дигән сүз. Баса-баса камыр тавыш чыгара башлый, без аны җырлый башлады, дибез. Җитлеккән камырны каплап, тагын 1 сәгатькә җылы урынга куябыз. Ул кабат күтәрелергә тиеш.

Эчлек әзерләү: Балыкны чистартып ике яклап тоз сылыйбыз. Бәрәңгене чистартып түгәрәкләп кисәбез һәм тозлыйбыз (эртникне ясар алдыннан суын салфетка белән киптереп алырга кирәк булачак). Суганнарны чистартып һәркайсын аерым түгәрәкләп (кольцами) турыйбыз.

Эртникне ясау: Камырны тактада җәябез. Җәелгән камыр уртасына бәрәңге; аның өстенә 1 суган; аннан балык һәм тагын суган салына. Җәелгән камырны дүрт почмагыннан уртага җыеп (конверт кебек була) ябыштырабыз.

Эртникне ике кул белән алып, әкрен генә майланган противеньга куябыз. Табада пешергән кеше камырны башта ук шунда куя, ул күпкә җайлырак.

Пешерү: Духовканы кабызып, әзер булганын көтәбез. Ул арада ясалган эртник камыры тагын күтәрелә. Духовка әзер булгач, куеп, 1 сәгатьтән артык, якынча 70–80 мин, пешерәбез.

Пешеп чыгуга эртникне мичтән алып махсус тактага куялар, өстен атланмай белән сөртеп, 5–10 минутка каплап тоталар.

Табынга чыгаргач, өстен түгәрәкләп кисеп алалар. Балыклары, бәрәңгесе тәлинкәгә салып бирелә. Пешкән камырын Себердә тыш дип йөртәләр. Тышларын сындырып ашыйлар.

М.Х. Сәгыйдуллина

АЛМАЛЫ КӨЗЛӘРЕМ

Быел бөтен дөньяны алма басты. Бакча, өй, өстәл өсләре, урамнар алма белән тулды. Бирмәгән, ашатмаган, өлеш тимәгән кеше калмады кебек. Килеп тә алмыйлар, әле илтеп бирсәң дә, борыннарын җыералар. Нишләтергә дә белгән юк. Кайберәүләр урамнардагы чүп савытларына ташый башлады. Беркөнне алсу-алсу алмаларны күрдем дә исем китеп карап тордым, йөрәгем әллә нишләп китте. Йә, Аллаһ, кичер безне, көферлеккә төшермә.

Алар бит минем җиде төп. Берсеннән-берсе тәмле, эре, сусыл, татлы. Әле моңа кадәр җидесенең дә берьюлы мондый күп уңыш биргәне юк иде. Ә алар тып та тып берьюлы коелалар. Тавышлары өйгә ишетелә. Алдан йоклый алмый ятам. Йоклап китсәм, алма тавышына уянам. Нишләтергә белмәгәннән гаҗизләнәм, аптырыйм.

Җәй айларында мин күбрәк бакчачылар автобусында йөрим. Алар да шәһәргә алма ташый. Зур дөяләр кебек төянгәннәр. Берсе әйтә:

– Кичә килосын 20 сумнан саттым, – ди.

– Юлга акчаң җиттеме соң?

– Юктыр. Аның каравы, әрәм, исраф булмады...

Әйе шул, һәр исраф – хәрәм. Һәр хәрәм – тәмуг ачкычы. Бакчада картаеп, каралып беткән күп әбиләр исрафның да, хәрамның да нәрсә икәнен белми. Өченчесе, бик белдекле булып: «Как, кагыт ясагыз», – ди. Ә минем колакларым әйтерсең лә шуны гына көтеп торганнар, бу хәбәрне шунда ук күңелемә салып куям: кагыт ясарга... Эшкә тотынам. Әйтерсең лә гомер буе шул эш белән шөгыльләнгәнмен. Кайнатма, повидло, төрле-төрле алма бәлешләре пешереп тә туйган идем инде. Ә кагыт ясау – беренче мәртәбә. Ул яңа, кызык, рәхәт.

Иң беренче эш итеп, бер почмакта посып кына, бүген-иртәгә чыгарып ыргытырлар инде, дип куркып кына утыра торган, студент чагымда Ташкенттан алып кайткан алты литрлы казанымны алып кереп юып куйдым. Юк-юк та да үзендә елга ике-өч мәртәбә пылау пешерелә тагын. Бердән, яшьлекне искә төшерә, икенчедән, яндырмый, көйдерми. Бисмилла әйтеп, ике чиләк алманы җыйдым да, чирәмгә җәеп, шлангтан гына су сиптереп, гөжелдәтеп юдым. Өйгә алып кереп, чүпләп, тастымал белән сөрттем. Эчен, бәрелгән урыннарын кисеп алып, турап, казанга тутырдым. Бер стакан су салып, өстен ябып, газга куйдым. Өй эченә хуш ис таралды. Болгатып торып, йомшарганчы пешердем. Блендер аша үткәрдем. Тагын бер ярты сәгать кайнаттым. Төсе бер дә матур түгел, төссез, ак та түгел, күк тә түгел. И-и, кагыт шундый буламыни? Ничек матурайтырга, дип уйлыйм. Уйлый торгач, таптым тәки, подвалда минем төрле сиропларым

күп – чиянеке, карлыганныкы – кайнатма ясаганда бүленеп калган. 700 г чия суын алып менеп казанга салган идем, матурлыгын күрсәгез! Бу бит инде сыекланды, тагын 15–20 минут кайнаттым. Матур, куе, хуш исле массага әйләнде. Зур-зур дүрт табага җәеп, газ миченә тыктым. Мичне 90–100 градуска кадәр җылыттым да, ябып бетермәдем, кул ясуы ачык калдырдым. Монда һәр хәрәкәт, кылган эш әһәмиятле. Мин боларны үзем уйлап тапмадым, эшли-эшли өйрәндем, интернеттан да күп укыдым. Ләкин аннан укып кына кагыт ясап булмыйдыр. Бер кило алмага ярты кило шикәр салырга, дигәннәр, дөреслеккә бер дә туры килми, артык баллы була. Мин шикәр салмаска тырышам, тәме ачырак булганда, күп дигәндә, 200 г чамасы салам. Табага пергамент кәгазе җәеп, аз гына иссез май сөртсәң, көлеп тора, ябышмый.

Бу эш миңа шундый ошады, күңел таләбенә әйләнде. Мин моны иртә дә, кич тә ясый башладым. Ниләр генә кыландырмыйм. Күпме ясасам да, һөрберсе төрле-төрле килеп чыга. Тәме дә, төсе дә. Кич беләп эштән кайткач, турыйм, кайнатам. Кичке сәгать тугызларда мичкә тыгам. Төнге намазга торгач, сәгать 1–2ләрдә мичтән алам, шул ук кибет кәгазен кискәләп өсләренә җәям дә, ялт-йолт иттереп, яшен тизлеге белән астын өскә әйләндерәм дә мичкә куям, тагын йоклыйм.

Мине ал, мине ал, мине калдыра күрмә, дип алмалар тәрәзә шакый. Азан яңгырый. Абдулла әйтә азанны, бу авылда ул матур тавышлы кеше. Тавышы көчле булмаса да, йоклап ята алмыйсың. Тиз генә торып, форточканы ачам. Өйгә салкынча хуш ис тула. Әле беркөнне бер марҗа апа: «Мин төне буе йоклый алмый ятам, Абдулла җырлагач кына йоклап китәм дә 4–5 сәгать бик рәхәтләнеп, төшләр күрә-күрә йоклыйм, миңа шул җитә», – дип сөйли.

Кеше дигән җан иясе кызык инде, берәүләре йоклый алмый, икенчеләре йоклап туя алмый. Аллаһыма мең шөкерләр булсын, андый проблемаларым юк. Берәү әйткән ди бит, караватны күргәч, йоклый башлыйм, дип. Үзем дә шулайрак. Укыганым да, ишеткәнем дә бар: кояш чыккан чакта аяк өсте булсаң яхшы. Мин моны үзем дә сынап беләм. Миңа кояш чыкканчы тору, иртәнге намазларымны уку, физзарядка ясау, теләкләр теләү бик рәхәт. Җәй көннәрендә шулчакта бакчага чыгам. Гөлләремне, чәчәкләремне карыйм, күзәтәм, сөйләшәм. Кыярларны тиргим, төн чыкканчы бер төндә тагын күпме үсеп куйгансыз, дим. Алар кебек күзгә күренеп үсә торган башка яшелчәләрне белмим. Аз, бик аз утыртырга кирәк шул. Төрле сорттан икешәрне генә утыртсаң да, күп җыела.

Менә тагын аяк астыннан яңа бер һөнәр килеп чыкты – кагыт ясыйм. Иртә белән тагын ике чиләк алма алып керәм дә чистартам, кайнатам. Ясаган саен төрле-төрле була дигән идем бит әле, ике атна дигәндә, мин

аларның ниндиләрен генә уйлап тапмадым. Кибеткә, базарга бармадым, сатып та алмадым, алар болай да миндә кирәгеннән күбрәк булып чыкты: уразадан калган өрек, күрәгә, караҗимеш. Һәр казанга чамалап, кагытлыгым өлгереп җиткәндә генә, йомшартып, шуларны да салам. Гел алардан гына ясалган кагыт, диярсең, үзе матур үзгә төсле, хуш исле. Әйтәм бит, күзгә нәрсә күренә, шуны салам. Беркөнне суыткычта 3 шоколад таптым. Беренче партиясе бик тәмле булды. Икенчесе чикләвекле, үзенчә тәмле. Ә менә өченчесе бер дә тәмле түгел. Бусына әче (горький) шоколад эләккән. Ничек тәмлеләндерергә, дип уйлап утырдым да, шикәр комын кофе тегермәне аша үткәрдем, шуны әче кагытыма сиптем. Куертылган сөт банкасын ачып салдым. Өстенә тагын шикәр комы сиптем. Матур гына төрдем. Тәмләнсен, сеңдерсен әле, дип бармак калынлыгы итеп үткен пычак белән турадым. Эшкә алып барып, чәй эчкәндә өстәлгә куйган идем, бу тагын нинди тәмле нәрсә, дип гаҗәпләнгән булдылар. Бу шул үзе инде – алма кагы, ашарлык һәм тәмле генә булсын. Анысына инде шигем юк, көннән-көн остара барам. Ашыйлар, мактыйлар, рәхмәт әйтәләр. Мин сөенәм. Хәер, миңа анысы бик кирәк тә түгел. Алмам черемәсен, бозылып әрәм генә булмасын. Күп шул, бигрәк күп. Мичем өлгерә алмый. Җәй булса, мин аны нишләтергә белер идем. Теплицаның эчендә марля белән томалап киптерер идем. Бусы җәйге алмалар өчен. Шулай да кагыт өчен көзге, катырак алмалар яхшы. Хәзер инде чистартып кайнаттым да, өч литрлы банкаларга тутырып, каплап, салкын урыннарга тезеп куйдым. Боларны рамазан уразасында авыз ачарга таратачакмын. Туймадым да, арымадым да. Бер кыенлыгы да юк. Гел шуның белән генә кайнашмыйм, ике кулыма мең төрле эш: укыйм, язам, токмач басам, коймак пешерәм. Болары сезгә ошап китсә, коймак турында да язармын. Уфадан шагыйрә Диләә апа Булгаковадан күреп кайткан идем.

Тик тора торган гадәт юк, кечкенәдән шулай өйрәнелгән инде. Йокы килсә, ятып йоклыйм, килмәсә, ашыйм-эчәм. Беркөнне чәй бәлеше пешердем. Бик ашыйсым килгән иде үзем пешергәнне. Әйдә, кил, дип бирәүгә шалтыраткан идем, әллә нинди сораулар биреп бетерде. «Берүзеңә пешерәсеңме», – ди. Ашыйсы килгәч, елап утырып булмый бит. «Иренәм», –ди. Анысы ничек була торгандыр инде. Килмәде. Кич белән: «Бәлешең тәмле булдымы?» – ди. Бик тә. Соң, сәгать 10да йокыдан торалар. Кибеткә чыгып, кәбестә пирогы алып керәләр, ул иң арзаны була. Шуны ашыйлар. Ятып китап укыйлар. Аяклары, башлары, тезләре авырта. Ике кулларына ике таяк тотып шәһәр урамнарында йөриләр. Авыл апалары да чыга башлаган. Чыксыннар, йөрсеннәр, әгәр файдасы була икән, рәхәтен күрсеннәр. Кульяулык чиксеннәр, рәсем ясасыннар иде. Алмалар гына бетсен. Бетә инде, коелалар көн дә, төн дә, бәреләләр, су-

гылалар, шартлап ярылалар. Бөтен җир өстен алма каплап алды. Күңелсез, елыйсы килә. Нишлим соң? Берни эшли алмыйм. Җыяргамы, баз казып, шунда күмәргәме?

Быел яфраклар да икенче төрле булды. Башта, алма өлгергәндә ямь-яшел тордылар. Ел яңгырлы булгач, яфраклар да тип-тигез, калын, ялтырап торалар. Беркөн 3–4не алып кереп чәйнеккә салып кайнар су агызган идем. Хуш ис таралды. Һинд, цейлон чәйләренең никтер исе бетте, алмагач яфрагы кушып җибәрсәң, шәп буласыдыр. Бусы инде, Аллаһ гомерләрне бирсә, киләсе язга. Әле алмалы көзне озаткан юк, язны сагына башламасам ярый әле. Октябрьнең уртасы җитеп килә. Яфраклар сап-сары, кояшта коенып утыралар, диярсең. Инде күпләп коела да башладылар. Бүлмәмнең ике тәрәзәсе ике якка чыга, һәр икесеннән сап-сары яфрак яуганы күренә.

Алмаларымнан никадәр генә ризык ясарга тырышсам да, ул кирәгеннән күбрәк. Аларны башта җылырак, аннары салкын яңгыр җиргә сеңдерергә тырыша. Яфрак, алма чери, җирдән җылы гына пар күтәрелә. Мәрди абый Рафиков язганча, бакчадан җиңелчә шәраб исе килә. Әз генә баш әйләнә, серле хыял бөтереп ала, күңел күтәрелә. Көне буе бакчада йөрим. Вак яңгыр сибәли. Мондый көннәрдә учак ягып шуны карап утырырга яратам. Ул көнне якмадым, төтен, учак исе бакчадагы алма, яфрак исен күмеп китәр кебек. Алмаларны, яфракларны черек, дидем. Юк, юк, алар черек түгел. Үскән, өлгергән, пешкән. Һәм инде аларның башка чарасы юк: алар ашыга-ашыга җиргә, мәңгелеккә китәләр. Аларны тамырлар көтә. Алар ашлама булачак. Дөрес, иске алмаларны җирдә калдырмаска, җыеп түгәргә әйтәләр. Быел бер тәҗрибә ясап карыйм әле. Быел мин аларның һәрберсен кая төшкән шунда калдырдым, өсләренә туфрак, көл сиптем. Ә иртә белән аларның берсе дә күренми иде. Кичтән каты яңгыр яуды, көчле җил исте. Яфрак калды, әйтерсең лә затлы, җылы юрган. Бернинди салкын да үтмәячәк. Бакчам рәхәтләнеп, җылынып ял итсен. Шулай да киләсе елда алма булмаячак. Алмагачлар ике елга бер генә уңыш бирә. Бер елда шулкадәр нигъмәтне тупларга өлгерми торганнардыр. Ә минем кагытым шундый күп булды. Мин аны ике елда гына таратып бетерә алмам әле.

Баш мөхәррир миңа: «Журнал укучыларыбызны как ясарга өйрәт әле, ул бит безнең бик борынгыдан килгән, нинди генә юклык еллары булганда да, кадерле табын күркебез. Минем бик күп төрлеләрне татып караганым булды, синеке үзгә, икенче төрле тәмле», – диде. «Нәрсәсе бар инде аның? – дигән булдым. – Бөтен шартын китереп, тәһарәт аласың. Тырнагың буялган булса, аның астына су тими, тәһарәт камил булмый, дигән сүз. Аш-су ирен буяганны да яратмый. Башыңда һәрвакыт яулык булырга

тиеш. Болар мөселманнар уйлап чыгарган кагыйдәләр түгел. Ә бит тырнак сынып эчкә керсә, үсеп ята. Шулайдыр, чөнки тырнак кабердә дә 40 көнгә кадәр үсеп ята. Тырнак, чәч, песи, эт йоннары бик күп чиргә сәбәпче. Ә аларны бик төгәл аппаратлар да күрсәтми».

Кагыт ясарга өйрәтә алмадым инде. Югыйсә, соңгы көннәрдә тагын бер кызыклы ачыш ясадым. Алманы чистартканда орлыкларын җыя торган булдым. Җыям да киптерәм. Бер стаканнан арткач, кофе тегермәне аша чыгарып кагытлыкка салдым. Үзгә тәм барлыкка килде. Чәйгә салган идем, алай да тәмле.

Кыш күзе караңгы һәм озын, кышкы кичләргә ямь өстисе теләге дә булыр әле. Менә хикмәт, интернетта бер кызык хәбәргә тап булдым: бер орлыгындагы файдалы матдәләр алманың үзендә булган кадәр икән. Орлыклар да быел эре, тук, менә-менә шартлап ярылыр кебек, 1–2 бал кашыгы порошок алма кагын тагын да икенче төрле ризык ясый да куя.

И-и, Аллаһының рәхмәте, аз гына башыңны эшләтсәң,ниләр генә булмый. Әй, күңелем булды. Рәхәтләнеп, җанымны, тәнемне биреп, яратып эшләдем.

Фәния Хуҗахмәт

Юбилярлар турында сүз

Слово о юбилярах

Сибиртатар: Садыков Клим Султанович

1 мая 2020 г. исполнилось 80 лет известному педагогу, ученому, общественному деятелю Садыкову Климу Султановичу.

Клим Султанович родился в последний довоенный год в юртах Саусканских Тобольского района Тюменской области в известной семье учителей Садыковых. Его отец, Султан Алишевич Садыков, в самом начале Великой Отечественной войны ушел на фронт, где был пулеметчиком. В октябре 1941 г. был ранен и отправлен в госпиталь в Коканде, откуда был комиссован. В трудные послевоенные годы в течение почти 30 лет Султан Алишевич руководил татарскими школами Тобольского района (Сеитовской, Саусканской, Иштаманской, Медянской). С. А. Садыков – ветеран педагогического труда, отличник народного просвещения. Мама Клима Султановича, Фарзана Ситдиковна, многие годы работала в школах Тобольского района учителем татарского языка и литературы. Крепкая и дружная семья Садыковых воспитывала в детях трудолюбие, честность, принципиальность, преданность делу – те качества, которые всегда отличали Клима Султановича. Будучи старшим в семье, он во всем брал пример у родителей и сам старался быть примером для брата и сестер.

В 1954 г. Клим Садыков окончил Медянскую семилетнюю школу, а затем продолжил учебу в Тобольске. В 1957 г. он окончил татарскую среднюю школу № 15 Тобольска. И сразу по ее окончании в 1957–58 уч. г., в связи с тем, что в школах не хватало учителей, начал работать сначала в Иштаманской, а затем в Епанчинской семилетних школах Тобольского района.

В 1958 г. К. С. Садыков становится студентом русско-татарского отделения Тобольского государственного педагогического института, которое окончил в 1963 г.

После института работал учителем в Сеитовской восьмилетней школе Ярковского района, а также Медянской восьмилетней школе Тобольского района. В 1964 г. Клим Садыков был призван на службу в армии и проходил ее в морских частях погранвойск КГБ СССР во Владивостоке. Награжден нагрудными знаками «Отличный пограничник», «Отличник ВМФ».

Вернувшись из армии, несколько лет Клим Султанович проработал учителем в Медянской школе, где директором в то время был его отец, Султан Алишевич. Именно он научил сына многому в профессиональной учительской сфере. В 1970 г., как вспоминает Клим Султанович, приехал в д. Медянки заведующий РОНО Суслов. Он пригласил работать молодого Садыкова директором в строящуюся школу в с. Ермаково. В течение 1970–1971 гг. Клим Султанович работал директором Ермаковской восьмилетней школы Тобольского района, достроил здание школы, завез в нее оборудование. А с 1974 г. был назначен директором Медянской школы, где проработал до 1979 г. Им в школе была введена кабинетная система, что было новым явлением для Тобольского района. В школе была организована Ленинская комната-музей. Все эти годы учащиеся Медянской татарской школы занимали призовые места на смотрах художественной самодеятельности, спортивных соревнованиях по Тобольскому району.

Клим Султанович не переставал учиться. Так, в 1969 г. он заочно окончил пропагандистский факультет университета марксизма-ленинизма при Тобольском ГК КПСС, а в 1972 г. – двухгодичную областную школу лекторов-международников в Тюмени.

Успешная работа К. Садыкова была замечена и в 1979 г. он был назначен инспектором Тобольского районного отдела народного образования. Курируя школы района по трудовому воспитанию, он вывел район в этом направлении на первые места в Тюменской области. С марта 1980 г. по март 1990 г. К. С. Садыков работал директором областной заочной средней школы № 2 Тобольска, а с марта 1990 г. до 1993 г. – инспектором Тобольского районного отдела народного образования.

В 1993 г. Клим Султанович был назначен директором еще строящейся средней общеобразовательной школы № 17 Тобольска. Осенью 1993 г.

школа была достроена и открыта. Учителей директор подбирал сам, поэтому сформировался дружный и работоспособный коллектив. В школе были открыты класс с обучением татарскому языку и класс фольклора. Эту работу еще лет 10 после ухода К.С. Садыкова из школы продолжали учителя школы № 17.

В начале 1990-х в Тобольском педагогическом институте им. Д.И. Менделеева открылась кафедра татарского языка и литературы. С сентября 1991 г. Клим Султанович работает на кафедре старшим преподавателем по совместительству. А с мая 1996 г. он перешел в ТГПИ им. Д.И. Менделеева на постоянную работу.

В декабре 2004 г. К.С. Садыков защитил кандидатскую диссертацию по педагогике на тему «Формирование этнической педагогической культуры у будущих учителей национальной татарской школы».

К.С. Садыковым опубликовано 135 научных и учебно-методических работ по народной педагогике, проблемам языка, национальной татарской школы, в т.ч. пять монографий.

Клим Султанович является редактором многих книг по истории края, педагогике, сборников стихов и прозы.

17 февраля Приказом Федеральной службы по надзору в сфере образования и науки № 341/85-д ему было присвоено ученое звание доцента по кафедре татарского языка, литературы и методики преподавания.

Клим Султанович всегда вел и сегодня ведет большую общественную работу. Он является председателем общественной организации «Дети войны» Тобольска и Тобольского района, членом лекторской группы Тобольского городского Совета ветеранов войны и труда, а также членом Совета Национально-культурной автономии сибирских татар Тобольска. С 2010 г. является председателем Тобольского отделения Союза сибирско-татарских писателей Тюменской области. В 2011 г. он избран член-корреспондентом Академии энциклопедических наук.

К.С. Садыков является активным участником ансамбля ветеранов-педагогов «Яшьлеккә сәяхәт», который пользуется большой популярностью у жителей Тобольска, Тобольского, Вагайского районов Тюменской области.

Вместе с супругой, Садыковой Раусой Чалильевной, воспитали пятерых достойных сыновей.

Таковы вехи большой, простой и в то же время наполненной делами жизни сибирского учителя и ученого Садыкова Клима Султановича.

З.А. Тычинских, кандидат исторических наук,
председатель Национально-культурной
автономии татар Тобольска

ЧАСТИЦА Я ТВОЯ ЗЕМНАЯ…

Я признаюсь тебе в любви,
Земля отцов, земля родная!
Зачем просить мне: «Позови!» –
Частица я твоя земная.

Этими строками стихотворения хочется начать рассказ о человеке, трудовая деятельность которого непосредственно связана с небольшой деревенькой Уки (Өге), которая затерялась среди лесов и болот Уватского района Тюменской области.

Родился Бахметов Нурула Алимулович в 1960 г. на севере, в Октябрьском районе Тюменской области. После окончания Тобольского мореходного училища работал в машинистом холодильных установок в Ханты-Мансийском округе. В 1988 г. решил с семьей переехать в Уват, где продолжил работать на маслозаводе по своей специальности. А через некоторое время возглавил данное предприятие. В 2001 г. жизнь преподнесла сюрприз: ему было предложено стать главой Укинской сельской администрации. Немного подумав, Нурула Алимулович согласился. Судьба распорядилась таким образом, что ему пришлось работать на земле предков, ведь бабушка его была родом из юрты Уки.

Любую работу начинать трудно, тем более, если ты приезжий человек. Но жители деревни поддержали нового главу, помогали во всем, тем более, многим Нурула Алимулович приходился родственником. Назначался главой на один срок, а проработал почти 20 лет.

С назначением Н. А. Бахметова работа администрации д. Уки заметно улучшилась: полностью заменили водопроводную сеть, построили новую водонапорную башню, были обновлены дороги, ремонтировались старые жилые дома, вырастали новые, проведена работа по уличному освещению, облагараживаются общественные места.

Нурула Алимулович умеет организовать работу, заинтересовать и привлечь к сотрудничеству нужных людей, может оперативно переключаться на решение и выполнение внеплановых работ. Он имеет навыки делового общения, обладает умением ведения переговоров, убеждать в своей точке зрения и выслушать мнение других. Он спокойно и адекватно ведет себя в любых ситуациях, включая стрессовые и конфликтные. Обладает способностью эффективно изыскивать ресурсы, мобилизовать других людей для решения масштабных задач, что наиболее ярко проявилось в организации работы.

Цель его работы – это благополучие населения, проживающего на территории сельского поселения. Особенно много уделяется им внимания пожилому населению, труженикам тыла, инвалидам, а также молодежи. Каждое обращение жителей находится на контроле у главы сельского поселения. В его работе нет мелочей, старается держать на контроле, охватить и решить все вопросы на месте. За заслуги в трудовой и общественной деятельности, Н. А. Бахметов дважды награждался почетной грамотой Губернатора Тюменской области и ему присвоено звание «Ветеран труда». Нурула Алимулович изо дня в день добросовестно трудится, оставляя добрую память у всех, с кем встречается.

Уки – маленькая деревня на юге Уватского района, являющейся единственным татарским, среди 11 сельских поселений. Этим оно и отличается от остальных. На центральной площади деревни проходят основные праздники и мероприятия, в числе которых и национальный праздник Сабантуй. Культурные мероприятия деревни не ограничиваются только местными конкурсами и торжествами. Укинские коллективы выезжают со своим репертуаром и за пределы района – участвуют в областных фестивалях и смотрах. В общем, пока есть кому представить татарскую культуру всем жителям области. Стало быть, впереди у Уков еще целая жизнь.

«По жизни я активный человек, занимаюсь спортом, веду здоровый образ жизни. Мое кредо: любые трудности можно преодолевать, если шаг за шагом, каждый день делать что-то полезное. Я верю в то, что кому многое дано, с того многое и спросится. Поэтому я стараюсь максимально реализовать свой потенциал и помочь в этом другим», – говорит Нурула Алимулович.

Ф. З. Курманов,
председатель ТОМТОО «Яшь буын»

РАМАЮ ЮЛДАШЕВУ – 50 ЛЕТ

Рамай Загидуллович Юлдашев – историк-краевед и общественный деятель – интересный и довольно своеобразный человек. Таким я его знаю с конца 1990-х – начала 2000-х гг. сначала в Казани, а позже и в Йошкар-Оле. Он всецело отдает свои силы тому, чем увлечен и занят.

С одной стороны, он достаточно талантлив и активен, разнообразен в своих интересах и увлечен многими направлениями деятельности – будь то наука, либо спорт, и конечно, он проявляет особый интерес к жизни окружающих людей, судьбе своих земляков и тюрко-татарского народа. Он принципиален и неуступчив в своей позиции в вопросах истории и современной жизни татарского народа, патриот своей нации, отличный друг и коллега. С ним не страшна ни одна совместная поездка, с ним можно сходить на разведку, он не предаст и не отступит.

С другой стороны, он немного резок и радикально настроен в своем поведении по отношению к оппонентам, особенно в национальных делах, ему немного не хватает дипломатичности, что часто мешало в жизни и в практических вопросах. Однако, время берет свое, он становится чуть мягче, гибче и мудрее. У него немало друзей и единомышленников, но и немало тех, кто смотрит на его деятельность косо.

Ничего не поделаешь, он такой – Рамай Юлдашев!

Рамай Загидуллович Юлдашев – уроженец Южного Урала: он родился 24 марта 1970 г. в татарском с. Ибряево Красногвардейского района Оренбургской области. После успешной учебы в школе родного села он

решил поехать учиться в Татарстан. В 1991–1996 гг. являлся студентом факультета татарской филологии, истории и восточных языков Казанского государственного университета. В это время столица Татарстана бурлила от активности людей, стремившихся изменить судьбу своего народа и республики. И Рамай был в гуще событий тех лет. После окончания учебы в университете, Р.З. Юлдашев в 1996–1999 гг. – аспирант Института истории им. Ш. Марджани АН Республики Татарстан. Однако, общественно-политическая деятельность и активная жизненная позиция не позволили молодому человеку сосредоточиться на сугубо научной деятельности.

В 1993–1998 гг. он был председателем общественно-политической организации – Союз Татарской молодежи «Азатлык» Казани. При этом он в 1993–1998 гг. являлся вдохновителем и организатором Межрегионального фестиваля-конкурса татарских студентов «Ягымлы яз». Был председателем XVII Всемирных дней татарской молодежи, проведенных 24–31 августа 1996 г. С 1997 по 2004 гг. он был основоположником и координатором обновленного Клуба татарской молодежи «Шәрык» («Восток») в Казани. Р.З. Юлдашев на общественных началах был вдохновителем и организатором историко-экологического, духовно-оздоровительного палаточного лагеря тюркской, монгольской и финно-угорской молодежи «Таңбатыр», который проходил в 2000–2014 гг. у священной горы и родника в Иске Казани (у Камаевского городища), в окрестностях деревни Камаево Высокогорского района РТ. В работе лагеря активное участие традиционно приняли участие делегаты из Татарстана, Башкортостана, Казахстана, Гагаузии (Гагауз Йери), Саха-Якутии, Карачаево-Черкессии, Чувашии, Марий Эл, Японии, Турции, Болгарии и других стран и регионов Евразии.

После переезда на постоянное жительство в столицу Республики Марий Эл – Йошкар-Олу, с августа 2007 г. по настоящее время Р.З. Юлдашев работает методистом Государственного автономного учреждения культуры РМЭ «Республиканский центр татарской культуры». Он принимает активное участие в подготовке и проведении различных татарских и тюркских календарных праздников: «Нардуган», «Сюмбеля», «Ел башы – Навруз байрам», Детский Сабантуй и Республиканский Сабантуй РМЭ, а также религиозных праздников – Ураза-байрам, Курбан-байрам, Мавлид и др.

С 2007 г. по настоящее время наш юбиляр успешно ведет курсы татарского языка при ГАУК РМЭ «Республиканский центр татарской культуры». Рамай Загидуллович также возглавляет Клуб татарской молодежи «Очрашу» Йошкар-Олы. При этом, в рамках работы названного клуба

были успешно реализованы проекты: Республиканские конкурсы-акции «Мин татарча сөйләшәм!» («Я говорю по-татарски!»).

В целях мониторинга, создания механизмов решений и условий для активного развития татарского этноса в Республике Марий Эл, Р.З. Юлдашев в команде единомышленников активно участвовал в подготовке и проведении Межрегиональных научно-практических конференций «Историко-богословское наследие Шигабутдина Марджани и современное татарское общество в Республике Марий Эл» (Йошкар-Ола, 18 апреля 2013 г.), «Проблемы сохранения и развития татарского этноса в Республике Марий Эл» (Йошкар-Ола, 3 апреля 2014 г.) и «История села – история России. Роль ислама в сохранении духовности татарского народа» (Йошкар-Ола, 28 апреля 2018 г.).

Рамай Загидуллович – активный участник ряда Всероссийских и Межрегиональных конференций по истории Татарстана и народов Волго-Уральского региона, проведенных в Казани (на базе Гос. Совета РТ и Казанского педколледжа), в Азнакаевском, Актанышском, Лениногорском, Новошешминском, Чистопольском и Высокогорском районах РТ. Материалы его докладов были опубликованы в тематических сборниках статей.

Рамай Юлдашев является создателем и администратором культурно-просветительского проекта «Турано-Хунская цивилизация» в социальной сети Facebook с аудиторией 15 тыс. участников, представляющих тюркских и финно-угорских народов.

Р.З. Юлдашев с 2011 г. по настоящее время является председателем профсоюзной организации ГАУК РМЭ «Республиканский центр татарской культуры», тем самым активно участвуя в общественной и профсоюзной жизни, защищая законные интересы сотрудников коллектива.

В последние годы Р.З. Юлдашев занимается организацией поездок детей и молодежи для участия в спортивных, культурных и экскурсионных мероприятиях, проводимых в Турецкой Республике и регионах Российской Федерации.

Рамай Загидуллович пользуется заслуженным авторитетом и уважением у жителей Йошкар-Олы, представителей краеведческих и татарских общественных организаций Республики Марий Эл, Республики Татарстан и регионов Российской Федерации.

За активную общественную и творческую деятельность Р.З. Юлдашев был награжден многими наградами. Среди них отметим Благодарности Министерства культуры, печати и по делам национальностей РМЭ, Всемирного Форума татарской молодежи, Всероссийской общественной организации «Татарские села России», Почетные грамоты Министерства

культуры РТ и Марийской республиканской организации Российского профсоюза работников культуры, а также Благодарственные письма глав Актанышского и Азнакаевского районов РТ. 24 марта 2020 г., в день юбилея, Р.З. Юлдашеву были вручены Почетная грамота Министерства культуры, печати и по делам национальностей Республики Марий Эл и Почетная медаль Кюльтегина I степени Всемирной Ассамблеи тюркских народов (ВАТН).

С юбилеем Вас, уважаемый коллега, Рамай Загидуллович!

От имени татарских ученых-историков, краеведов,
общественных деятелей и журнала «Туган җир. Родной край»
Альберт Бурханов,
председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ,
заслуженный деятель науки РТ, профессор

Хушлашу

Некролог

ТАТАР ДӨНЬЯСЫНЫҢ ЙӨЗЕК КАШЫ

(Некролог)

Агымдагы елның 7 июлендә Бөтендөнья татар конгрессының Милли Шура әгъзасы, Чувашстан Республикасы төбәк татар милли-мәдәни мохтарияте рәисе Фәрит Абдулла улы Гыйбатдиновның вафат булуы турында кайгылы хәбәр килеп иреште.

Фәрит Гыйбатдинов 1959-нчы елның 1 ноябрендә Чувашстанның Комсомол районы Урмай авылында туа. Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать институтын тәмамлый. Гомере буе мәдәният өлкәсендә хезмәт иткән Фәрит Гыйбатдинов озак еллар Комсомол районы Балалар сәнгать мәктәбен җитәкләде.

Фәрит әфәнде, сәнгать белгече буларак, мишәр татарларының үзенчәлекле йолаларын, җыр һәм биюләрен барлауга, аларны эшкәртеп халыкка җиткерүгә, татарның бай мәдәниятен танытуга, яшь буынга милли-мәдәни мирасны җиткерүгә багышлаган шәхес. Ул оештырган «Мишәр» халык җыр һәм бию ан-

самбле Чувашстандагы милләттәшләребезнең генә түгел, бөтен Татар дөньясының йөзек кашына әверелде. Әлеге ансамбль Россиянең күп төбәкләрендә һәм чит илләрдә узучы Халыкара конкурсларда катнашып, җиңүләр яулады.

Фәрит Гыйбатдинов үзе дә күп кенә фестиваль-конкурсларның оештыручысы булды һәм аларны елдан-ел камилләштереп республика, Бәтенроссия, кайберләрен хәтта Халыкара дәрәҗәгә күтәрде. Чирек гасырдан артык дәвердә уздырылган татар яшьләре арасында киң популярлык яулаган «Урмай моңы» фестивале, Чувашстан Республикасы «Милли мирас» татар фольклоры фестиваль-конкурсы, Халыкара «Урмай-Зәлидә» төрки дөнья традицион мәдәнияте фестивале, төбәкара «ART-MADHIA» мөнәҗәтләр фестивале – шулардан кайберләре генә.

Мәдәният өлкәсендәге эшчәнлеген югары бәяләп, Ф.Гыйбатдиновка 2003-нче елда «Чувашстан Республикасының Атказанган мәдәният хезмәткәре», 2007-нче елда «Татарстан Республикасының Атказанган мәдәният хезмәткәре» дигән мактаулы исем бирелде. Ф.Гыйбатдиновның милли мәдәният өлкәсендәге эшчәнлеге генә түгел, иҗтимагый эшчәнлеге дә бәяләп бетергесез зур булды. Узган гасырның 90-нчы елларында милли иҗтимагый тормышта актив катнаша башлаган Фәрит әфәнде 2004–2007-нче елларда Чувашстан татарларының «Вакыт» газетасы мөхәррире дә булды, 2007-нче елдан Чувашстан татарлары иҗтимагый үзәген, 2015-нче елдан Чувашстан Республикасы төбәк татар милли-мәдәни мохтариятен җитәкләде.

Фәрит Гыйбатдинов Чувашстандагы милләттәшләребезнең мәнфәгатьләрен һәрдаим яклап килде. Һәрчак төпле фикерле һәм гадел булуы, халык мәнфәгатен беренче урынга куюы белән төбәктәге милләттәшләребезнең генә түгел, хакимиятләрнең дә ихтирамын казанды. Ул җитәкләгән милли оешманың авторитеты 2011нче елда Бөтероссия авыл Сабан туен, 2018-нче елда Федераль Сабантуйны һәм башка бик күп милли-мәдәни чараларны Чувашстанда үткәрүгә ныклы нигез булды.

Фәрит Абдулла улы Гыйбатдинов Бөтендөнья татар конгрессы белән тыгыз элемтәдә торып эшләде, озак еллар буе Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты һәм Бөтендөнья татар конгрессы Милли Шурасы әгъзасы булды. Конгресс үткәргән чараларда даими катнашып кына калмыйча, аларны оештыруда үз өлешен кертте һәм төпле фикерләр белән чыкты.

Фәрит әфәнде Гыйбатдиновның вафаты – бөтен татар дөньясы өчен зур югалту. Ул һәрчак безгә чын милләтпәрвәрлек үрнәге булып торачак. Урыны оҗмакта булсын.

Марс Тукаев, Бөтендөнья татар конгрессы
Башкарма комитеты җитәкчесенең Россия Федерациясе
төбәкләрендәге татар иҗтимагый берләшмәләре
белән эшләү буенча урынбасары

Авторлар буенча белешмә

Алексеев Игорь Евгеньевич, Татарстан Республикасы Президентының эчке сәясәт мәсьәләләре буенча Департаментының дини берләшмәләр белән үзара хезмәттәшлек идарәсенең баш киңәшчесе.

Алмаева Луиза Мәхмүт кызы, тарих фәннәре кандидаты, доцент, РФ Югары һөнәри белем бирү мактаулы хезмәткәре, ХТА академигы.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхади кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, җәмәгать эшлеклесе, Татарстан Язучылар берлегенең Идарә әгъзасы.

Биктимирова Тәэминә Әхмәт кызы, тарих фәннәре кандидаты, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы, тарих фәннәре кандидаты, ТР «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» рәисе, Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте Советы рәисенең беренче урынбасары.

Бугарчёв Алексей Игоревич, ТФАнең А. Х. Халиков исемендәге Археология институтының кече фәнни хезмәткәре.

Вәлиева Гөлнәфис Айрат кызы, алып баручы, җырчы, Халыкара конкурслар лауреаты.

Гайнетдинова Галия Михей кызы, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, шагыйрә, Ә. Атнабаев исемендәге әдәби премия лауреаты.

Галләмова Әлфия Габделнур кызы, тарих фәннәре докторы, ТФАнең Ш. Мәрҗани ис. Тарих институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.

Гарипова Зөбәрҗәт Газиз кызы, тарих фәннәре кандидаты, ТР атказанган мәдәният хезмәткәре.

Гарифуллин Ильнар Зөлфәт улы, тарих фәннәре кандидаты, «Idel. Реалии» мәгълүмати басмасының сәяси күзәтүчесе, тарихчы, политолог, дәүләт милли сәясәте һәм милли хәрәкәт мәсьәләләре буенча белгеч.

Гатауллин Ринат Фәйзлтдин улы, икътисад фәннәре докторы, РФА ӨФҮ СЭТИ.

Зайдуллин Ркаил Рафаил улы, халык шагыйре, ТР Язучылар берлеге әгъзасы, ТР атказанган сәнгать әһеле, ТР Дәүләт Советының алтынчы чакырылышы депутаты, Т. Миңнуллин ис. Түбән Кама ТДДТ әдәби бүлек мөдире.

Закирова Илсөяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТФАнең Г. Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, журналның баш мөхәррире.

Корманов Фәрит Зәки улы, ТР атказанган мәдәният хезмәткәре, «Яшь буын» Төмән өлкәсе татар яшьләренең иҗтимагый оешмасы рәисе.

Медведева Ләйсән Әхмәт кызы, Г. Тукай әдәби музееның өлкән фәнни хезмәткәре.

Минһаҗев Рәшит Рәкыйп улы, «Ватаным Татарстан» газетасының бүлек мөдире.

Минһаҗев Суфиян, Түбән Кама шәһәре Аксакаллар шурасы әгъзасы.

Мусин Фәнил Зөлькәфир улы, Мари Эл Республикасы Бәрәңге районы Тарихчы-архивчылар җәмгыяте рәисе, «Безнең тормыш» газетасының баш мөхәррире.

Мәһдиев Рөстәм Рәшит улы, журналист, төбәк тарихын өйрәнүче.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы, филология фәннәре докторы, доцент, ТФАнең Г. Ибраһимов ис. ТӘСИның баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Мөхәммәтшина Милана, чит ил университетлары студенткасы, ватандашыбыз.

Нигъмәтҗанов Томас Тимерхан улы, ТР һәм РФ журналистлар берлеге әгъзасы, «Теплоконтроль» акционерлар җәмгыяте Казан приборлар төзү предприятиесе баш метрологы.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, туган якны өйрәнүче, БТК каршындагы «Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» идарәсе әгъзасы.

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы, «Туган җир. Родной край» журналының җаваплы сәркатибы.

Таҗиев Дамир Нәзир улы, РФ Журналистлар берлеге әгъзасы, Р. Төхфәтуллин исемендәге бүләк иясе, Әлмәт төбәгенең җәмәгать эшлеклесе, төбәк тарихын өйрәнүче.

Тукаев Марс Рифкәть улы, БТК БК җитәкчесенең РФ төбәкләрендәге татар иҗтимагый берләшмәләре белән эшләү буенча урынбасары.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБның Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Хәйретдинов Айдар Гарәфетдин улы, фәлсәфә фәннәре кандидаты, доцент, ТФАнең Ш.Мәрҗани ис. Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Хуҗахмәт Фәния, журналист, «Татар календаре»н чыгаручы танылган нәшриятчы.

Шәрифуллина (Шәрәфиева) Резидә Зиннур кызы, югары категорияле офтальмолог, врач-физиотерапевт, РФА нең КазФҮ ФТҮ поликлиникасының бүлек мөдире.

Әмирханов Рәфыйк Хәзыйм улы, ТР атказанган нефтчесе, «Әлмәт энциклопедиясе» иҗат төркеме җитәкчесе, төбәк тарихын өйрәнүче.

Әскәров Рамил Рәхимьян улы, тарихчы, төбәк тарихын өйрәнүче, БР Кыйгы районының төбәк тарихын өйрәнүчеләр берлеге рәисе.

Сведения об авторах

Алексеев Игорь Евгеньевич, канд. ист. наук, главный советник Управления по взаимодействию с религиозными объединениями Департамента Президента РТ по вопросам внутренней политики.

Алмаева Луиза Махмутовна, канд. ист. наук, доцент, Почетный работник ВПО РФ, Академик МТА.

Амирханов Рафик Хазимович, заслуженный нефтяник РТ, руководитель творческой группы «Альметьевская энциклопедия», краевед.

Аскаров Рамиль Рахимьянович, историк, краевед, председатель общества краеведов Кигинского района РБ.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, канд. ист. наук, писательница, общественный деятель, член Правления Союза писателей РТ.

Биктимирова Таэмина Ахметовна, канд. ист. наук, заслуженный работник культуры РТ.

Бугарчёв Алексей Игоревич, мл. науч. сотр. Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ.

Бурханов Альберт Ахметжанович, канд. ист. наук, заслуженный деятель науки РТ, первый заместитель председателя Совета ВОК, председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ.

Валеева Гульнафис Айратовна, ведущая, певица, лауреат международных конкурсов.

Гайнутдинова Галия Михеевна, поэт, член Союза писателей РТ, лауреат литературной премии им. А. Атнабаева.

Галлямова Альфия Габдульнуровна, д-р ист. наук, ведущий научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АНТ.

Гарипова Зөбәрҗәт Газизовна, канд. ист. наук, заслуженный работник культуры РТ.

Гарифуллин Ильнар Зульфатович, историк, политолог, канд. ист. наук, политический обозреватель информационного издания «Idel. Реалии», специалист по вопросам государственной национальной политики и национальных движений.

Гатауллин Ринат Файзлтдинович, д-р экон. наук, профессор, ИСЭИ УФИЦ РАН.

Зайдуллин Ркаил Рафаилович, народный поэт, член Союза писателей РТ, заслуженный деятель искусств РТ, депутат Государственного Совета РТ шестого созыва, завлит НГТДТ им. Т. Миннуллина.

Закирова Илсеяр Гамиловна, д-р филол. наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, член ученого совета.

Исхаков Дамир Мавлявеевич, д-р ист. наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, гл. редактор журнала.

Курманов Фарит Закиевич, председатель ТОМТОО, заслуженный работник культуры РТ.

Магдеев Рустем Рашитович, журналист, краевед.

Медведева Лейсан Ахметовна, ст. науч. сотр. литературного музея Г. Тукая.

Мингазов Рашит Ракипович, редактор отдела газеты «Ватаным Татарстан».

Мингазов Суфиян, член Совета Старейшин Нижнекамска.

Мусин Фаниль Зулькафирович, председатель Параньгинского районного Общества историков-архивистов Республики Мари Эл, главный редактор Параньгинской районной газеты «Наша жизнь».

Мухаметзянова Лилия Хатиповна, д-р филол. наук, доцент, гл. научный сотрудник ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, член ученого совета.

Нигаматзянов Томас Тимерханович, член Союза журналистов РТ и РФ, главный метролог Казанского приборостроительного предприятия АО «Теплоконтроль».

Сагидуллина Мунира Халимовна, ответственный секретарь журнала «Туган жир. Родной край».

Степанов Олег Витальевич, исследователь-нумизмат, краевед, член Совета «Всетатарского общества краеведов» Всемирного конгресса татар.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель Альметьевска, сотрудник ООО «ТаграС-ХимСервис».

Тукаев Марс Рифкатович, заместитель руководителя Исполкома ВКТ по работе с татарскими общественными объединениями регионов РФ.

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна, канд. ист. наук, ст. научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Хайрутдинов Айдар Гарифутдинович, канд. филос. наук, доцент, ст. научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Хужахмат Фания, журналист, известный издатель татарского календаря «Татар календаре».

Шарифуллина (Шарафиева) Резида Зиннуровна, офтальмолог высшей категории, врач-физиотерапевт, зав. отделением поликлиники ФИЦ Каз НЦ РАН.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган җир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т.д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов 2017. С. 82.]*;* [Денисов 2012. С. 25; Черкас 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. Аминов Р. Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.

3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.

4. *Денисов Д.Н.* Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

***Редакционные требования к оформлению*:**

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате doc или docx;
2. А 4;
3. Поля: слева – 3 см., справа –1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

***Требования к иллюстративным материалам*:**

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество ________________________________
2. Ученая степень ________________________________
3. Ученое звание ________________________________
4. Занимаемая должность ________________________________
6. Почтовый адрес с индексом ________________________________
7. Адрес электронной почты (e-mail) ________________________________
8. Контактный телефон ________________________________

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии она в случае соответствия всем требованиям передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган җир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган җир/Родной край».

Туган җир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал
3-4’2020

Подписано в печать 29.07.2020 г. Формат 70×100 1/16
Усл. печ. л. 19,5 Тираж 800 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета.
в типографии ООО «Грумант»
В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов авторов

Яңа Шалты авылында беренче колхозчылар. 1929-нчы ел

Зәкия Вәлитова Кытайда совет сугышчылары күмелгән зиратта

Омск өлкәсенең Тара шәһәрендә фәнни-гамәли конференция, 2019 ел

*Бөтентатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте рәисе урынбаса-
ры, ТР Төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте рәисе А. Ә. Борһанов*

С. Сөләймхнованың улы Ә. Маликов һәм шагыйрә Г. Гайнетдинова

XX–XXI гасыр башында татар милләте хәрәкәтенә багышланган семинар

Л.Х. Мөхәммәтҗанова Азнакай районы Ирекле авылында информантлар белән

Язучы Фәүзия Бәйрәмова Җидепулат (Казакъстан) татарлары арасында

Председателю Тюменской областной думы Корепанову С.Е.
Губернатору Тюменской области Моору А.В.
Председателю Тобольской городской думы Ходосевичу А.А.
Главе г. Тобольска Афанасьеву М.В.
Председателю Общественной палаты г. Тобольска Кожедубу В.В.

08.07.2020 г. Тобольск

Обращение

8 июня 2020 г. в социальных сетях «Новости Тобольска» прошла информация о том, что в день 435-летия со дня гибели Ермака планируется установить в парке «Ермаково поле» поклонный крест.

Инициатором установки очередного памятника Ермаку является тобольский предприниматель, председатель фонда «Возрождение Тобольска» Аркадий Елфимов. В последние годы происходит активная и упорная пропаганда господином Елфимовым имени неоднозначного исторического персонажа Ермака, очень настораживает, с каким постоянством он делает выпады в сторону болезненной для коренного населения региона темы, навязывая свое однобокое видение процессов, далеких от исторической действительности.

Татарская общественность г. Тобольска и Тюменской области обращается к руководству города и области с просьбой остановить провокационные действия господина Елфимова, направленные на разжигание межнациональной розни, нарушение стабильности в отношениях между народами в сегодняшних непростых условиях.

Как видно по ситуации в мире, непродуманные действия могут привести к тяжелым социальным последствиям. Власти и обществу необходимо вместе продвигать проекты, консолидирующие народы, а не противопоставляющие их друг другу. Надо выбирать для памятников знаковые исторические личности, воспитывающие новые поколения в духе мира и созидания, а не войны и раздора. Памятники в юбилейный для нашей Родины год победы над фашистскими захватчиками надо ставить тем, кто героически защищал свое Отечество от врагов, а не тем, кто нападал на чужое государство.

Фонд «Возрождение Тобольска», созданный для возрождения и развития нашего многонационального города, должен соответствовать своим задачам, а не разделять его население по национальным, духовным, историческим и другим аспектам.

Председатель Совета
РТОО «Наследие» по Тюменской области — Л.А. Шамсутдинова

Председатель Совета
НКА сибирских татар г. Тобольска — З.А. Тычинских

Кандидат филологических наук — Г.Х. Ташкеева